

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 2

ТЕРНОПІЛЬ

2016

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 2. – Ч. 2. – 172 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 29 листопада 2016 р. (протокол № 5).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
 (заступник головного редактора)
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
Сильвестр Чопик - доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Галина Стародубець - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13.07.2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2016

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930:94(38)

Ігор Панафідін

ІСТОРИОГРАФІЯ ДАВНЬОЇ СПАРТИ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

На основі письмових джерел античних авторів у статті здійснюється спроба реконструкції спартанської історіографії, яка мала вплив на подальший розвиток традиції історіописання, зокрема у Давньому Римі. Автор обґрунтовує положення, що вже у працях Платона і Плутарха закладена амбівалентна позиція щодо наявності історичної традиції у Давній Спарті, яка породила дискусію, актуальну і на сьогодні. Доведено, що історична традиція Лакедедону збереглась у фрагментах античних авторів, які писали як про історію Греції в цілому, так і про історію Давньої Спарті.

Ключові слова: антична історіографія, Давня Спарта, історіографія Давньої Спарті, античні автори, історична традиція.

Антична культура, яка є фундаментом сучасної європейської цивілізації, завжди розглядалась крізь призму домінуючого панування афінського типу культури. У той же час здобутки Давньої Спарті у сфері культури майже не розглядались на тій підставі, що Давня Спарта у цій сфері майже нічого не залишила у спадок людству. Історики, зазвичай, акцентують увагу на однобічній скерованості розвитку Лакедедонської держави або Давньої Спарті, а саме на її розвитку як специфічного «воєнізованого табору», в якому були практично повністю відсутні філософія, наука, зокрема історія, різноманітні мистецтва.

Утім такий майже хрестоматійний образ Давньої Спарті, як справедливо зауважує Ю. Андрєєв руйнується розкопками, які проводила у сучасній Спарті Британська археологічна експедиція у 1906–1910 рр. «При дослідженні лише одного стародавнього святилища Артеміді Орфії – покровительки ефебів (повнолітніх юнаків), британські археологи знайшли безліч художніх виробів з глини, бурштину, слонової і звичайної кістки, різних металів. Виявилося, що Спарта, нарівні з Коринфом, Халкідією, Афінами та іншими містами була одним із найбільших художніх центрів Греції архаїчного періоду. У своєму розвитку лаконське мистецтво пройшло ті ж основні стадії, що і мистецтво інших районів Греції» [1, с. 32].

Загалом, Ю. Андрєєв зазначає, що «такі археологічні знахідки свідчать, по-перше, про досить високий рівень розвитку торгівлі, оскільки такі речі, як бурштин, слонова кістка, єгипетські зображення священних жуків-скарабейів, могли потрапити до Спарті тільки зі Сходу – з Малої Азії або, скоріше, з Фінікії і Леванту. По-друге – побут і культура спартанців цієї епохи мало чим відрізнялися від побуту і культури іонійських греків Малої Азії або жителів Коринфа чи Сікіона у Північному Пелопоннесі. Отже, Спарта, яка постає перед нами у творах лаконських ремісників і художників VII–VI ст. до н. е. – це зовсім не та похмура казармена Спарта, яку ми знаємо з творів Ксенофонта і Плутарха» [1, с. 32]. Таким чином, наявність широкого культурного матеріалу наштовхує на думку, що серед культурного спадку Давньої Спарті могла бути й історія як спосіб узагальнення хронологічних знань у Лакедедоні.

Варто відмітити, що праць, спеціально присвячених аналізу лакедедонської духовної культури, зокрема, її історичної традиції, немає. Тому в цій статті спробуємо реконструювати спартанську історіографію на основі окремих фрагментів самих лакедедонських істориків та окремих згадок про них у творах більш пізніх античних авторів і у відповідній сучасній дослідницькій літературі, тим самим не тільки довівши, що у Давній Спарті існувала традиція історіописання, але й продемонструвавши її вплив на подальший розвиток античної історіографії.

Першим, хто ствердно висловився щодо наявності наукових, зокрема історичних знань у Лакедедоні був Платон (427–348 рр. до н.е.). Амбівалентна позиція, яку він зайняв у відношенні до цього питання, збила з пантелику подальших дослідників античної культури. Так, у своєму ранньому сократичному діалозі «Гіппій Більший» Платон стверджував словами однойменного софіста, що коло наукових інтересів його слухачів із Лакедедону складають історичні розповіді про виховання і життєві подвиги стародавніх героїв, про заселення міст та заснування колоній [2, с. 157–158]. У діалозі «Протагор» Платон так висловлюється про розвиток наукових знань у Давній Спарті: «коли лаконцям набридає таємно спілкуватися з тими софістами, що перебувають у них, вони виганяють чужинців, і тоді вільно спілкуються з софістами (власними) потай від чужих» [3, с. 229]. На наш погляд, ця теза Платона про вигнання іноземних вчителів мудрості з Лакедедону

може пояснити усталену в середовищі істориків думку про те, що у спартанців були відсутні будь-які інтелектуальні досягнення.

Аналогічно суперечливою є позиція щодо питання про стан наукових знань у давніх спартанців і у «батька історії» – Геродота. Зокрема, у четвертій книзі своєї «Історії» – «Мельпомена», розповідаючи про скіфського філософа Анахарсія (остання чверть VII – середина VI століття до н.е.), він зауважував «ніби скіфський цар послав Анахарсія в Елладу, щоб він там навчався, і що скоро той повернувся, він розповів тому, хто його послав, що всі елліни стараються придбати всілякі знання, за винятком лакедемонців, але лише вони здатні розумно розмовляти» [4, с. 197–198].

Плутарх (бл. 46–120/125 н.е.), слідом за Платоном і Геродотом, стверджував, що: «Спартанці вивчали грамоту тільки заради потреб життя. Всю ж решту видів знань, вони вигнали з країни; не тільки самі науки, але і людей, що ними займаються» [5, с. 308]. Отже, можна стверджувати, що Платон, Геродот і Плутарх заснували традицію розгляду спартанської культури, широко представлену і в сучасній дослідницькій літературі, наприклад, у С. Лур'є [6, с.101], Ф.Кессіді [7, с. 18], Н. Вольської [8, с. 7] та ін.

На противагу вказаній традиції, сучасні західні дослідники історії Давньої Спарти, зокрема, Е. Балтраш [9, с. 94–97] та М. Коєв [10], вважають, що Давня Спарта була таким самим потужним центром культури і наук, як і Афіни. Їх погляди підтримують Ю. Андреев [1, с. 33–34], В. Блаватський [11, с. 5], А. Зайков [12, с. 5], наголошуючи на тому, що Давня Спарта в архаїчний період у культурному відношенні нічим не поступалась іншим полісам. Різниця полягала тільки у специфічному законодавстві Лакедемонської держави, яке визначало домінування військового ладу в цій країні, що безперечно позначилось на розвитку зокрема її культури. Серед сучасних українських науковців, які підтримують традицію розгляду Лакедемоні як повноцінного полісу з унікальною культурою та наявністю у ньому доволі розвинених науки і мистецтва, можна відмітити І. Пантелееву [13, с. 107–108].

У становленні історичних знань у Давній Греції прийнято виділяти три етапи: 1) міфологічна література, 2) логографічна література та 3) історичні твори. Розвиток історичної традиції пов'язують з Геродотом і Фулідідом у першій половині V ст. до н.е. [14, с. 7–8]. Перші відомості про наявність певної історичної рефлексії у Давній Спарті з'являються дещо пізніше, в елліністичний період, коли держава Лакедемон переживала занепад. Стосовно наявності спартанських досягнень у галузі міфології та логографії достовірних свідчень ми не маємо.

Проте можна припустити що, загальна картина становлення історичних знань була однорідною для всієї Еллади. Як зазначав О. Немировський: «З поширенням у греків у VII-VI ст. до н. е. алфавітного письма з'являється можливість більш широкої, ніж де б то не було на Сході, фіксації історичних подій. У багатьох містах Греції вже в архаїчну епоху велися списки посадових осіб, іменем яких позначався рік – архонтів (в Аттиці), ефорів (у Спарті) та ін. Існували також списки найдавніших царів, які вибудували своє походження до Геракла або будь-якого іншого героя. У храмах могли вестися записи про найбільш визначні події – землетруси, затемнення сонця, навали ворогів, заснування колоній» [14, с. 31]. Відтак становлення історичних знань лакедемонян відбувалось на тих же засадах, що і у решти греків. Історики брали списки ефорів і наповнювали їх цікавими фактами та деталями, при цьому надаючи творам літературної форми.

Крім того, відомо що у державних школах Давньої Спарти культивували інтерес до історії. Так, Плутарх, описуючи сисситії (спільне проведення часу, що включає загальні трапези чоловіків – примітка автора) [15, с. 528], стверджував, що саме там спартанські діти розвивали свій розум, слухаючи розмови про політику [5, с. 103]. Він також вказував на те, що, окрім цілеспрямованої підготовки до військової служби, дітей змалечку вчили етичним чеснотам, причому у формі міркувань, змушуючи логічно обґрунтовувати свої відповіді, в яких «повинні були міститись і причина, і доказ, але в короткій, стислій формі» [5, с. 110]. Таке вміння логічно обґрунтовувати етичні чесноти дуже цінувалось, оскільки в Давній Спарті «той, хто нітився при питаннях «Хто кращий громадянин?» або «Хто не заслуговує на пошану?», вважався розумово нерозвиненим і нездібним удосконалюватися морально» [5, с. 110]. Необхідно відмітити, що таке патріотичне виховання, засноване на вшануванні пам'яті героїв, правителів, видатних особистостей дуже високо цінувалось у всій Елладі, а не тільки у Спарті. Патріотизм, заснований на знанні про героїв своєї держави, безперечно впливав і на розвиток історіографії в Лакедемоні, яка отримувала навіть державну підтримку.

Зацікавленість спартанців історичними розповідями про минуле, політичними мотивами сучасної їм історії призвели до виникнення цілої плеяди спартанських істориків. Зокрема, у класичних німецькомовних виданнях «Фрагменти грецьких істориків» Карла Мюллера (1841–1870 рр.) та Ф. Якобі (1923–1958 рр.) наводяться фрагменти творів таких спартанських істориків, як Аристократ Спартанський (I ст. н.е.), Діофант Лакедемонський, Гіппас Лаконський, Молпід

Лаконський, Ніокл Лаконський, спартанський цар Клеомен III (261–189 до н.е.), Павсаній Лаконський, Полікрат Лаконський, Сосіл Лакедемонський, Сосибій Лаконський (III ст. до н.е.) [16].

Уривки з творів спартанських істориків мало що можуть сказати про зміст творів у цілому, проте їх праці, які згадуються у різних джерелах можна згрупувати на основі географічного критерію за двома напрямками:

1) Праці, що стосуються загальної історії Греції та опису історичних подій на теренах античного світу: тут ми можемо згадати Діоніседота [17, с. 480, с. 629]; Павсанія Лаконського – автора історичних праць «Про Геллеспонт» та «Лаконіка» [18, с. 83]; Сосіла Лакедемонського – особистого історіографа відомого карфагенського полководця Ганнібала (247–183 до н.е.) [18, с. 106–107].

2) Праці, що стосуються історії безпосередньо Давньої Спарти. До цієї групи можна віднести Аристократа Спартанського – автора «Лаконської історії» [18, с. 22]; Гіппаса Лакедемонського – автора історії Давньої Спарти у 5 книгах [19, с. 22; 17, с. 330; 18, с. 37]; Діофанта Лакедемонського – автора історичного твору «Старовини» у 40 книгах і трактату «Про жертвопринесення богам» [18, с. 45]; Молпіда – автора «Лаконського державного устрою» [18, с. 79]; Ніокла Лакедемонського – автора твору про звичаї спартанців [18, с. 80]; Полікрата – автора «Лаконської історії» [18, с. 91]; Сосибія Лаконського – автора «Історії Спарти» [17, с. 90; 18, с. 106].

З огляду на те, що лакедемонські історики цікавились не тільки власною історією, але й історією Греції загалом, їх твори здійснили вплив на формування античної традиції осмислення минулого. Варто зазначити, що на початку I ст. н. е. на твори спартанських істориків посилавсь широке коло письменників, філософів, істориків, географів. Зацікавленість творами спартанських істориків виникла завдяки давньогрецьким історикам, які перебували на різноманітних посадах у Давньоримській республіці і котрі навчали різноманітним наукам римлян. Серед них можна назвати Афінея (I–II ст. н.е.), Квінта Флавія Арріана (бл. 95 – бл. 175), Діогена Лаертського (перша половина III ст. н. е.), географа Павсанія (II ст. н.е.), Полібія (201 – бл. 120 рр. до н.е.), Плутарха та ін.

Важливим свідченням наявності традицій історіописання у Давній Спарті можна вважати повністю збережену працю відомого письменника Афінея «Бенкет мудреців». З поданих ним цікавих деталей фрагментів спартанських істориків можемо, зокрема, дізнатись про те, що спартанці вважали себе винахідниками гімнастики [19, с. 22].

Плутарх використовував працю «Лаконська історія» Аристократа Спартанського при написанні біографії знаменитого законодавця Давньої Спарти Лікурга (800–730 рр. до н.е.) для порівняння з давньоримським царем і законодавцем Нумою Помпілієм (715 до н.е. – 673 до н.е.). Так ми дізнаємося про те, що Лікург, пишучи звід законів, особисто мандрував і вивчав закони інших держав: «Єгиптяни стверджують, що Лікург побував і у них і, гаряче похваливши відособленість воїнів від усіх інших груп населення, переніс цей порядок до Спарти, відділив ремісників і майстрових і створив зразок держави, воістину прекрасної і чистої. Думку єгиптян підтримують і деякі з грецьких письменників, але відомостей про те, що Лікург відвідав і Африку, й Іспанію, поневірявся по Індії і розмовляв з гімносфістами, ми не виявили ні в кого, окрім спартанця Аристократа, сина Гіппарха» [5, с. 95]. Іншу цікаву деталь із біографії Лікурга в «Життєписах» Плутарха наводить спартанський історик Сосибій Лаконський: «Та й сам Лікург не був надмірно суворий: за повідомленням Сосибія, він спорудив невелику статую бога Сміху, бажаючи, щоб жарт, доречний і своєчасний, прийшов на бенкети і подібні їм збори і став свого роду приправою до праць кожного дня» [5, с. 117].

В силу об'єктивних причин предметом особливої зацікавленості давньоримських істориків була військова історія, написана давніми спартанцями. Республіка, а згодом імперія, що постійно прагнула могутності, потребувала передових наукових знань із військових трактатів. Перемоги римлян багатьма античними авторами пояснювались здатністю навчатись і брати на озброєння новітні військові технології або тактичні маневри у давніх греків. Так, Флавій Веґецій Ренат у роботі «Короткий виклад військової справи» безпосередньо вказував на вплив спартанських традицій ведення війни на давньоримську армію. Зокрема, він стверджував, що «у лакедемонян винятковою турботою була війна. Вони були першими з-поміж тих, хто, як стверджують, спираючись на досвід, отриманий в битвах, прийшли до певних висновків і написали про це книги» [20, с. 309].

Крім того, давньоримський військовий історик робить акцент на теоретичній основі узагальнених знань з військової історії, отриманих в результаті різних воєн: «військову справу, яка згідно з загальним уявленням залежить від однієї лише доблесті і до певної міри від щастя, вони зробили предметом досвіду і вивчення, звівши до системи дисципліни і тактики. Вони висунули вчителів військового мистецтва, яких вони називали тактиками, щоб вони навчали їх молодь практиці і різним прийомам володіння зброєю... Вони побажали вивчити мистецтво, без якого інші

мистецтва не можуть існувати. Слідуючи їх звичаям, римляни не тільки практично застосували закони військової справи, а й написали книги з її теорії» [20, с. 310].

Давньогрецький історик Квінт Флавій Арріан (бл. 95 – бл. 175 р.) у праці «Тактичне мистецтво» називає серед авторів, які описували тактичні прийоми у військовому мистецтві, Павсанія [21, с. 30]. О. Нефьодкін вказував на те, що Павсаній вважається відомими німецькими дослідниками Г. Кьохлі та В. Рюстовом спартанцем, а іноді його ототожнюють з Павсанієм Лакедемонським [21, с. 66]. Так, Арріан, описуючи фалангу як основний стрій давньогрецьких воїнів, застосовує еллінську термінологію: «Першою і, очевидно, найважливішою справою у стратегії, – прийнявши зібрану і безладну масу людей, встановити у ній лад і порядок, тобто, «розподілити по лохам і з'єднати лохи», і встановити у всій цій масі чисельність загону, відповідну і придатну для бою [21, с. 35]. Загальновідомим є той факт, що тактична одиниця фаланги – «лох», застосовувалась лакедемонянами та іншими еллінами, а згодом використовувалась і македонянами.

У військовій справі на морі цікавий тактичний прийом ми знаходимо у збереженому фрагменті Сосіла Лакедемонського [22, с. 29–33], який змальовує епізод третьої війни Карфагена з Массалією (колонією греків-фокійців на місці сучасного Марселя); на думку І. Шифмана, тут яскраво зображений епізод морської битви при Артемесії біля берегів Іспанії. У цій баталії, массаліоти здобули перемогу над карфагенянами, застосувавши новітній тактичний прийом – прорив через стрій кораблів супротивника [23, с. 157–158]. Цю думку підтверджував і Ю. Циркін, вказуючи на конкретну дату битви при Артемесії – 485 р. до н.е. [24, с. 333–334].

Полібій, який працював над «Загальною історією» і розглядав історію Карфагену та його війн зі Стародавнім Римом, так описує своє враження від праці Сосіла Лакедемонського: «І як можуть ці історики одночасно зображати і вкрай пригнічений стан сенату, і розповідати, що отці приводили з собою в сенат дванадцятирічних хлопчиків, які брали участь у нарадах і не повинні були відкривати своїм родичам очі на що-небудь заборонене? У всьому цьому немає ані слова правди або правдоподібності, або ж доля понад інших благ наділила римлян мудрістю з самого народження. Немає потреби поширюватися далі про історичні твори такого роду, як твори Херея або Сосіла. На мою думку, вони мають цінність не історії, а балаканини... простолюдина» [25, с. 181–182].

Таку критику за надзвичайно суб'єктивний виклад подій, на думку К. Філатова, Сосіл Лакедемонський викликав на себе своєю упередженістю щодо опису подвигів Ганнібала у 7 книгах [18, с. 106–107]. Інший давньоримський історик Корнелій Непот пояснює таку упередженість тим, що Сосіл Лакедемонський особисто супроводжував Ганнібала у військових походах, навчаючи великого полководця грецької словесності [26, с. 95].

Отже, на основі проведеного дослідження можна прийти до висновку, що всупереч загальноприйнятій у вітчизняній історичній науці точці зору є достатні підстави стверджувати, що у Давній Спарті існувала традиція історіописання, хоча і мала певні особливості. Історична думка Давньої Спарты, представлена творами (відомими за збереженими фрагментами або згадками більш пізніх античних авторів) Аристократа Спартанського, Діофанта Лакедемонського, Гіппаса Лаконського, Молпіда Лаконського, Ніокла Лаконського, Клеомена III, Павсанія Лаконського, Полікрата Лаконського, Сосіла Лакедемонського, Сосибія Лаконського, торкалась питань військового мистецтва, зокрема стратегії і тактики, своєї рідної геополітики, правил виховання молоді та морально-етичних вчень з метою постійного удосконалення громадян передусім як воїнів. Можна навіть стверджувати, що лакедемонська історіографія значною мірою слугувала фундаментом для історичної науки Давнього Риму, про що свідчать Полібій, Корнелій Непот, Арріан.

Список використаних джерел

1. Андреев Ю. В. Архаическая Спарта. Искусство и политика / Ю. В. Андреев. – СПб.: Нестор-История, 2008. – 342 с.
2. Платон. Гиппий Большой / Платон // Платон. Диалоги. Книга первая. – М.: Эксмо, 2008. – С. 149–186.
3. Платон. Протагор / Платон // Платон. Диалоги. Книга первая. – М.: Эксмо, 2008. – С. 187–254.
4. Геродот. Истории в девяти книгах / Геродот / Пер. А. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.
5. Плутарх. Ликург / Плутарх // Плутарх. Избранные жизнеописания. В двух томах. Том 1. Пер. с древнегр. / Сост., вступ. ст., прим. М. Томашевской; Ил. Вл. Медведева. – М.: Правда, 1990. – 592 с.
6. Лурье С. Я. О фашистской идеализации полицейского режима Древней Спарты / С. Я. Лурье // Вопросы древней истории. – 1939. – № 1. – С. 98–106.
7. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии) / Ф. Х. Кессиди. – М.: Мысль, 1972. – 312 с.
8. Вольская Н. С. Фон социально-исторической, философской и научной парадигм в античной Греции доэллинистического периода / Н. С. Вольская // Философские науки. – 1991. – № 11. – С. 3–22.
9. Baltrusch E. Sparta. Geschichte, Gesellschaft, Kultur / E. Baltrusch. – Munchen, 1998.
10. Koiv M. Ancient tradition and early Greek history. The origins of states in early-archaic Sparta, Argos and Corinth / M. Koiv. – Tallinn: Avita Publishers, 2003. – 427 p.
11. Блаватский В. История античной расписной керамики / В. Блаватский. – М., 1953. – 304 с.
12. Зайков А. В. Музыканты в ранней Спарты: создание жанров и противодействие внутренней распре / А. В. Зайков // Вестник Удмуртского университета. – 1995. – № 2. – С. 5–15.
13. Пантелеева І. А.

Спартанський традиціоналізм публічної культури (історико-філософський аналіз) / І. А. Пантелєєва // Наука. Релігія. Суспільство. – 2012. – № 4. – С. 105–109. 14. Немировский А. И. У истоков исторической мысли / А. И. Немировский. – Изд-во Воронежского Университета, 1979. – 215 с. 15. Сиссития // Словарь античности / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1989. – С. 528. 16. Mulleri Car. et Theod. Fragmenta historicorum graecorum. aucterunt, notis et prolegomenis illustrarunt, indici plenissimo instruxerunt. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.org/search.php?query=creator+%3A+%22Mueller+%2C+%20Karl+%2C+%20Historian+%22> 17. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Лаэртский Диоген / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосева; Пер. М.Л. Гаспарова. – М.: Мысль, 1986. – 571 с. 18. Филатов К. А. Словарь античных историков / К. А. Филатов. – Барнаул: Самиздат, 2011. – 137 с. 19. Афиней. Пир мудрецов. Книги I–VIII / Афиней / Пер. Н. Т. Голинкевича. – М.: Наука, 2003. – 656 с. 20. Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела / Вегеций Ренат Флавий // Военная мысль Античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов / Сост. К. Королёва. – М.: Издательство АСТ; СПб.: Terra Fantastika, 2002. – 486 с. 21. Арриан. Тактическое искусство / Арриан / пер., коммент., вступ. статьи А. К. Нефёдкина. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. – 286 с. 22. Die kleineren Historikerfragmente auf Papyrus / bearbeitet von Fr. Bilabel. – Bonn: A Marcus und E. Weber's Verlag, 1922. – 66 s. 23. Шифман И. Ш. Карфаген / И. Ш. Шифман / Сост. и авт. вступ. статьи И. Р. Тантлевский. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – 518 с. 24. Циркин Ю. Б. От Ханаана до Карфагена / Ю. Б. Циркин. – М.: Издательство Астрель; Издательство АСТ, 2001. – 528 с. 25. Полибий. Всеобщая история. Т. 1. Кн. I–X / Полибий. – В 2 т. – Пер с. древнегреч. Ф. Мищенко. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 765 с. 26. Корнелий Непот. О знаменитых иноземных полководцах. Из книги о римских историках / Непот Корнелий/ Пер. с лат. и коммент. Н. Н. Трухиной. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 208 с.

Игорь Панафидин

ИСТОРИОГРАФИЯ ДРЕВНЕЙ СПАРТЫ: ПОПЫТКА РЕКОНСТРУКЦИИ

На основе письменных источников античных авторов в статье осуществляется попытка реконструкции спартанской историографии, повлиявшей на дальнейшее развитие традиции историописания, в частности в Древнем Риме. Автор обосновывает положение, что уже в трудах Платона и Плутарха заложена амбивалентная позиция касательно наличия историографии в Древней Спарте, породившая дискуссию, актуальную и поныне. Доказывается, что историческая традиция Лакедемона сохранилась во фрагментах античных авторов, которые писали как об истории Греции в целом, так и об истории Древней Спарты.

Ключевые слова: античная историография, Древняя Спарта, историография Древней Спарты, античные авторы, историческая традиция.

Igor Panafidin

HISTORIOGRAPHY OF ANCIENT SPARTA: AN ATTEMPT OF RECONSTRUCTION

On the basis of classic written sources the author tries to reconstruct the Spartan historiography. It is proved the idea that already writings by Plato and Plutarch are included ambivalent attitude about presence historical tradition in Ancient Sparta, which provides an important discussion. It has been demonstrated that historical tradition of Lacedaemon is preserved in fragments, which wrote not only about history of Greece in toto, but also about history of Ancient Sparta. As well Lacedaemonian historiography had a bearing on developing of ancient historical tradition, in particular in Ancient Rome.

Key words: ancient historiography, Ancient Sparta, historiography of Ancient Sparta, ancient authors, historical tradition.

УДК 279.17:930.1(477) «18/1939»

Владлен Орлов

**ОГЛЯД СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ
ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ В УКРАЇНІ ХІХ СТ. – 1939 Р.
(НА ПРИКЛАДІ ГРОМАД СВІДКІВ ЄГОВИ ТА П'ЯТИДЕСЯТНИЦЬКИХ РУХІВ)**

У статті проаналізовано наукові праці з історії пізньопротестантських громад в Україні періоду ХІХ – першої третини ХХ ст. Охарактеризовано історичні дослідження, які проілюстрували особливості існування громад Свідків Єгови та п'ятидесятницьких церков у сучасній українській історичній науці. Окреслено корпус новітніх вітчизняних історіографічних джерел з історії протестантизму на українських землях упродовж ХІХ – першої третини ХХ ст., які потребують подальшого дослідження.

Ключові слова: єговізм, пізньопротестантська громада, п'ятидесятництво, Свідки Єгови, сучасна українська історіографія.

У радянський період проблема дослідження історії релігії та церкви в Україні у зв'язку із існуючими ідеологічними штампами в історичній науці залишалася маргінальною та не надто перспективною. Найбільш поширеними були праці, які з точки зору атеїстичних підвалин аналізували розвиток конкретних церков та деномінацій. Особливо табуованою була тема вивчення історії становлення пізньопротестантських рухів на українських землях. Це особливо стосувалося репрезентантів релігійних формувань Свідків Єгови та п'ятидесятницьких груп, котрі у наукових дослідженнях визнавалися «ворожим» елементом для існуючої політичної системи.

Упродовж двадцяти п'яти років української державності сформувався цілий блок науково-історичних праць, присвячених історії протестантських рухів на українських землях упродовж ХІХ – першої третини ХХ ст. Зокрема, варто відзначити праці, які ілюструють розвиток антитринітарних деномінацій, наприклад, Свідків Єгови як найбільш активних репрезентантів подібного напрямку. Аналіз цієї сукупності вітчизняних історичних праць з історії пізньопротестантських рухів Свідків Єгови та п'ятидесятників є актуальним і перспективним.

Новітнє українське історіописання з історії пізньопротестантських об'єднань в Україні ХІХ ст. – 1939 р. представлено науковими розвідками, які можна розподілити на декілька категорій. Перша категорія представлена науково-історичними роботами узагальнюючого спрямування, які присвячені історичному розвитку релігійних громад в Україні, зокрема історії протестантизму на українських теренах в історико-регіоналістичному вимірі. Наприклад, роботи О. Авдєєвої [1], Ю. Зенько [2], Ю. Зінька [3–5], А. Ігнатуші [6–9], О. Ігнатуші [10], П. Кравченка та Р. Сітарчука [11], А. Леди [12], О. Любанської [13], В. Потоцького [14], О. Сотника [15]. Друга категорія демонструє загальний розвиток пізньопротестантських церков в Україні упродовж ХІХ ст. – 1939 р. До цієї когорти варто віднести праці Т. Бобко [16], Я. Вовк [17], І. Опрі [18–21], Г. Павлюк [22], Р. Сітарчука [23–25] та ряд інших. Ця група джерел також представлена багатотомним дослідженням історико-релігієзнавчої спрямованості з історії релігії та церкви в Україні, наприклад, том шостий безпосередньо демонструє розвиток об'єднань пізньопротестантського ґрунту (Свідків Єгови, адвентистів, п'ятидесятників) та процесу їх укорінення на вітчизняній конфесійній мапі країни [26]. Третя категорія демонструє розвиток конкретних громад Свідків Єгови та п'ятидесятників в Україні упродовж ХІХ – першої третини ХХ ст. Зокрема, це фундаментальні монографії останніх років, академічні статті, автореферати дисертаційних досліджень О. Безносової [27], К. Бережка [28; 29], Т. Грушової [30–34], І. Саламахи [35] тощо.

Незважаючи на існування цілого корпусу наукових досліджень з історії пізньопротестантських об'єднань на українських землях ХІХ ст. – 1939 р., на даний час є відсутніми саме історіографічні дослідження з історії пізньопротестантських груп в Україні загалом і громад Свідків Єгови та п'ятидесятницьких формувань упродовж ХІХ – першої третини ХХ ст. зокрема.

Метою статті є загальний аналіз науково-історичних праць з історії формування пізньопротестантських громад в Україні упродовж ХІХ – першої третини ХХ ст. (на прикладі об'єднань Свідків Єгови та репрезентантів п'ятидесятницьких церков).

Мінімалізм досліджень, предметом наукового пошуку яких була безпосередньо історія Свідків Єгови в сучасній українській історіографії історії пізньопротестантських громад в Україні ХІХ ст. – 1939 р., не вплинула на їх якісний показник. Так, активно досліджувалася тематика хронології формування та чисельного складу перших пізньопротестантських громад в Україні. Наприклад, Т. Грушовою в авторефераті дисертації було зауважено, що поява пізньопротестантських

об'єднань на українських землях датована другою половиною XIX ст. [30, с. 8]. Подібна теза для сучасного вітчизняного історіописання з історії релігії та церкви на українських землях упродовж XIX – першої третини XX ст. є домінуючою у новітніх наукових дослідженнях. Також у праці уміщено інформацію про кількісний та видовий склад протестантських деномінацій в Україні, зокрема «... так, у 1925 р. в Україні, за неповними даними, налічувалось 1.578 сектантських об'єднань...» [30, с. 8]. Цінним фактом є акцентуація та наявне ранжування нової релігійності з громадами протестантського спрямування, які функціонували на українських землях, починаючи з другої половини XIX ст. [30, с. 10].

Однією з найбільш професійних вітчизняних історичних розвідок щодо зауваженої тематики є монографія К. Бережка «Історія Свідків Єгови на Житомирщині», котра містить значний фактичний і фактологічний матеріал [29]. В історико-регіоналістичній праці охарактеризовано розвиток громад Свідків Єгови на теренах Житомирщини у контексті новітнього українського історіописання історії релігії та церкви в Україні упродовж XIX – першої третини XX ст. й зазначено, що причинами розвитку протестантських об'єднань на українських землях зауваженого хронологічного періоду є те, що «... 1) довгий час протестантизм зазнавав утисків з боку традиційного християнства та влади ... 2) представники нетрадиційних релігій несли з собою європейську освіту та віротерпимість...» [29, с. 33]. Подібна позиція автора має право на існування, однак, на нашу думку, є дискусійною. Так, перша ознака є достатньо зваженою та слушною, але щодо ототожнення протестантизму на українських землях загалом і громад Свідків Єгови зокрема із «нетрадиційністю» не є достатньо зваженою, оскільки протестантські громади існували на теренах України з часів Реформації, а також «молодість релігії» для конкретних географічних меж, як зауважує автор, не є синонімом новації та невідповідності традиції.

Важливим додатковим фактом, ілюструючим становлення громад пізнього протестантизму на вітчизняних кресах, є геопросторовий контекст розміщення об'єднань Свідків Єгови. Наприклад, К. Бережком проаналізовано нерівномірність поширення громад Свідків Єгови упродовж першої половини XX ст. та їх домінування на західноукраїнських землях, що, як вважає дослідник, зумовлено місіонерською компонентою та міграційними переміщеннями українців [29, с. 41].

У наступній багатотомній праці К. Бережка проілюстровано розвиток громад Свідків Єгови в Україні упродовж останньої третини XIX ст. – 1939 р. Так, у загальній частині автором сконцентровано увагу на «історичності» публікації, мається на увазі, що подібною проблематикою предметно займались виключно релігієзнавці [28, с. 11]. Загалом, варто погодитись з подібною позицією науковця, тому що переважаючий відсоток академічних досліджень щодо історії Свідків Єгови на українських землях XIX – першої третини XX ст. несуть у собі релігієзнавчу спрямованість. Аналізуючи історіографію громад Свідків Єгови в Україні XIX – першої третини XX ст., К. Бережком слушно зазначено, що «... наукові праці, присвячені діяльності Свідків Єгови у післявоєнний період на території України ... можна умовно поділити за хронологічним та тематичним принципом на три основні групи: 1) критично-атеїстичні праці ... 2) дослідження сучасних українських та російських істориків і релігієзнавців 3) іноземна та емігрантська література...» [28, с. 18].

К. Бережко ототожнив появу об'єднань Свідків Єгови на українських теренах як релігійного явища з першою місіонерською подорожжю засновника релігійного вчення Ч. Рассела, який «по дорозі в Стамбул ... зупинився в Одесі» [28, с. 52]. На думку дослідника, процес їх зародження та укорінення в українську конфесійну мапу зумовлений приїздом Ч. Рассела до Львова у 1911 р. й оголошенням промови «Сіонізм у пророцтвах». Незважаючи на несприйняття його ідей саме цей виступ став підґрунтям для зацікавлення української громади модерним релігійним ученням [28, с. 52–53].

Істориком сконцентровано увагу на використанні різних означень-ідентифікаторів щодо громад Свідків Єгови, що активізувало дискусію в сучасній українській історіографії історії формування пізньопротестантського руху на українських землях XIX – першої третини XX ст. щодо використання релігійної термінології. На думку К. Бережка, «... «Дослідники Біблії» і «бодачі» ... є науково коректними та обґрунтованими, оскільки так називали себе Свідків Єгови до 1931 року» [28, с. 59]. На нашу думку, слушним зауваженням є акцентуація уваги на сутнісній, концептуальній різниці між Свідками Єгови та єговістами, тому що останніми «... так називалася релігійна течія, яка виникла в 40-х роках XIX століття в Росії. Засновником цієї течії є ... С. Ільїн...» [28, с. 59]. Існуюче багатоманіття назв цих релігійних утворень вводило в оману представників органів державної влади, які фіксували релігійні громади на українських етнічних землях [28, с. 60].

І. Опря продовжує започатковану Т. Грушовою візію в новітній українській історичній науці з історії пізньопротестантського руху (до когорти котрих належать п'ятидесятники, громади Свідків Єгови тощо) щодо датування другою половиною XIX ст. перших громад пізнього протестантизму на українських теренах, зокрема й на Правобережжі [21, с. 41].

Таким чином, можемо констатувати, що починаючи з 1990-х рр., у вітчизняній історичній науці сформувався цілий пласт академічних праць з історії пізньопротестантського руху на українських землях періоду XIX ст. – 1939 р., які описують особливості використання термінологічного апарату (ідентифікаторів та самоідентифікаторів) представників релігійних об'єднань, датування ґенези та формування перших пізньопротестантських громад на території України тощо. Однак, недоліком є мінімалізм суто історіографічних досліджень, які віддзеркалюють розвиток громад Свідків Єгови та п'ятидесятницьких церков зазначеного періоду, що є важливим мотиватором для подальшої роботи фахових істориків, історіографів історії релігії та церкви в Україні.

Список використаних джерел:

1. Авдєєва О. С. Міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Авдєєва О. С. – Запоріжжя, 2016. – 301 арк.
2. Зенько Ю. О. Зародження протестантського руху у Полтавській губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / Ю. О. Зенько // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXVII. – С. 65–69.
3. Зінько Ю. А. Влада і протестантизм в Україні: проблеми протистояння (1920–1930-ті рр.) / Ю. А. Зінько // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. статей / гол. ред. П. Т. Тронько. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 54–62.
4. Зінько Ю. А. Політика радянської влади щодо протестантських релігійних громад у документах державного архіву Вінницької області / Ю. А. Зінько // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Серія: Історія. – Вінниця: ВАТ «Вінницька обласна друкарня», 2001. – Вип. III. – С. 256–260.
5. Зінько Ю. А. Християнська пізньопротестантська церква України в радянську добу. Історіографічний нарис / Ю. А. Зінько // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Серія: Історія. – Вінниця: ВАТ «Вінницька обласна друкарня», 2000. – Вип. II. – С. 249–254.
6. Ігнатуша А. Є. Протестантська періодика України як суспільно-політичне явище 20-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Є. Ігнатуша. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
7. Ігнатуша А. Є. Політика українізації у віддзеркаленні протестантської преси 20-х рр. XX ст. / А. Є. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Прем'єр, 2001. – Вип. XIII. – С. 91–102.
8. Ігнатуша А. Є. Участь жінок в українському протестантському русі 20-х рр. XX ст. за матеріалами українських протестантських журналів / А. Є. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 191–194.
9. Ігнатуша А. Є. Чому були закриті протестантські журнали в Радянській Україні 1928 р.? / А. Є. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 217–223.
10. Ігнатуша А. Є. Протестантська періодика України 20-х рр. XX ст. про діяльність протестантських громад Запорізького краю / А. Є. Ігнатуша, О. М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 324–328.
11. Кравченко П. А. Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків (20–30-ті роки XX століття) / П. А. Кравченко, Р. А. Сітарчук. – Полтава: АСМІ, 2005. – 212 с.
12. Леда А. Я. Протестантські течії в релігійному житті українців Галичини у міжвоєнний період (1919–1939): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Я. Леда. – Л., 2006. – 20 с.
13. Любанська О. С. Особливості виникнення та функціонування протестантської спільноти у Запорізькому краї в XIX ст. / О. С. Любанська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С. 175–178.
14. Потоцький В. П. Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. П. Потоцький. – Харків, 2004. – 20 с.
15. Сотник О. М. Протестантизм на Сумщині: (короткий історичний нарис) / О. М. Сотник. – Суми: Козацький вал, 2000. – 84 с.: іл.
16. Бобко Т. Г. Вплив Першої світової війни на поширення пізньопротестантського руху в Україні / Т. Г. Бобко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXII. – С. 48–51.
17. Вовк Я. О. Формування політики Польської держави стосовно протестантських конфесій (1918–1926 рр.) / Я. О. Вовк // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 166–177.
18. Опря І. А. Становище та діяльність пізньопротестантських громад Правобережної України (1894–1917 рр.): монографія / І. А. Опря. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – 288 с.
19. Опря І. А. Становище та діяльність пізньопротестантських громад Правобережної України (1900–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. А. Опря. – К., 2006. – 20 с.
20. Опря І. А. Криза Російської православної церкви як передумова поширення пізньопротестантських вірувань у Правобережній Україні у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. / І. А. Опря // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. XX. – С. 251–264.
21. Опря І. А. Утиски adeptів пізньопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / І. А. Опря // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 41–49.
22. Павлюк Г. В. Становище та діяльність пізньопротестантських громад Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Г. В. Павлюк. – Острог, 2011. – 20 с.
23. Сітарчук Р. А. Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20–30-і рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.11

«Релігієзнавство» / Р. А. Сітарчук. – К., 2001. – 18 с. 24. Сітарчук Р. А. Репресії щодо протестантських церков та їх керівників у 30-ті рр. ХХ ст. / Р. А. Сітарчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Серія: Історія. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – Вип. ХХ. – С. 86–89. 25. Сітарчук Р. А. Уніфікація діяльності протестантів у період формування їх церковної організації в українських землях / Р. А. Сітарчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 250–255. 26. Історія релігії в Україні: у 10 т. / за ред. А. Колодного; редкол.: Колодний А. (голова) [та ін.]. – К.; Дрогобич: Коло, 2007. – Т. 6: Пізній протестантизм в Україні. П'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови / за ред. П. Яроцького. – 2007. – 632 с. 27. Безносова О. В. Пізні протестантське сектантство Півдня України (1850–1905): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Безносова. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с. 28. Бережко К. О. Історія Свідків Єгови в Україні: у 5-ти т. / К. О. Бережко. – Феодосія: Вид-во «Арт Лайф», 2011. – Т. 1: Епоха Дослідників Біблії (кінець ХІХ століття – 1939 рік). – 2011. – 140 с. 29. Бережко К. О. Історія Свідків Єгови на Житомирщині / К. О. Бережко. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – 182 с.: іл. 30. Грушова Т. В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х – 1991 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Грушова. – Запоріжжя, 2000. – 19 с. 31. Грушова Т. В. Вплив протестантського фактора на конфесійну ситуацію України в ХХ ст. (історичний аспект) / Т. В. Грушова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. ХVІІІ. – С. 184–192. 32. Грушова Т. В. Суспільна позиція українських протестантів у ХХ ст. / Т. В. Грушова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 246–250. 33. Грушова Т. В. Трансформація суспільно-політичних поглядів українських протестантів у ХХ ст. / Т. В. Грушова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. ХVІ. – С. 233–244. 34. Жижкова [Грушова] Т. В. Державна політика щодо протестантського сектантства у 20-30-ті роки ХХ ст. в Україні / Т. В. Жижкова [Грушова] // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1999. – Вип. V. – С. 88–95. 35. Саламаха І. В. Заснування та діяльність євангельських християн п'ятидесятників-сіоністів в Україні (1920–1950-ті рр.) / І. В. Саламаха // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 262–265.

Владлен Орлов

**ОБЗОР СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ
ПОЗДНЕПРОТЕСТАНТСКИХ ОБЪЕДИНЕНИЙ НА УКРАИНЕ XIX В. – 1939 Г.
(НА ПРИМЕРЕ ОБЩЕСТВ СВИДЕТЕЛЕЙ ИЕГОВЫ И ПЯТИДЕСЯТНИЧЕСКИХ
ДВИЖЕНИЙ)**

В статье проанализированы научные труды по истории позднепротестантских общин на Украине в XIX – первой трети XX вв. Охарактеризованы исторические исследования, которые проиллюстрировали особенности существования общин Свидетелей Иеговы и пятидесятнических церквей в современной украинской исторической науке. Определен корпус новейших отечественных историографических источников по истории протестантизма на украинских землях в течение XIX – первой трети XX вв., которые требуют дальнейшего исследования.

Ключевые слова: иеговизм, позднепротестантская община, пятидесятничество, Свидетели Иеговы, современная украинская историография.

Vladlen Orlov

**OVERVIEW OF MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF LATE PROTESTANTISM
COMMUNITIES IN UKRAINE OF THE 19 CENTURY – 1939 (ON THE EXAMPLE OF
JEHOVAH'S WITNESSES AND PENTECOSTAL MOVEMENTS)**

The article analyzes the scientific works on the history of the late Protestantism communities in Ukraine in 19 – the first third of the 20th century. We characterize the historical research, which illustrated the features of the existence of communities of Jehovah's Witnesses and Pentecostal churches in the modern Ukrainian historical science. It identified the essence of the latest domestic historiographical sources for the history of Protestantism in the Ukrainian lands during of the 19 – the first third of the 20th century, which require further investigation.

Key words: jehovizm, later Protestantism community, Pentecostal church, Jehovah's Witnesses, the modern Ukrainian historiography.

УДК 930.1(438):94(477)

Надія Білик

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА ЛЮДВІКА КУБАЛІ

У статті на основі друкованих матеріалів досліджено історичний нарис Л. Кубалі «Облога Збаражжя і Зборівський мир». Встановлено місце Л. Кубалі-вченого, виховника, громадянина в історії польської культури.

Ключові слова: Л. Кубаля, історичний нарис, Збаражж, Зборів, українсько-польські взаємини.

У польській історичній науці ХІХ–ХХ ст. чільне місце посідає проблематика українсько-польських взаємин з огляду на багатотомове перебування етнічних українських земель у складі Речі Посполитої. Водночас, активні політичні, соціальні, культурні зміни в суспільному житті українців на шляху національно-державного відродження та активної репрезентації українського етносу на міжнародній арені стали причиною багатьох геополітичних змін у Європі, в тому числі занепаду Речі Посполитої.

Польські вчені досліджували складні, часто трагічні, взаємини двох народів у контексті боротьби українців із католицькою та польсько-шляхетською експансією, оскільки саме в добу козаччини відбулось загострення релігійного, мовного, культурного конфлікту між обох народів, породило стереотипи і міфи у сприйнятті українця/поляка, які дотепер негативно впливають на суспільну свідомість загалом.

Українсько-польське протистояння стало об'єктом дослідження у наукових студіях видатного польського історика Людвіка Кубалі (1838–1918 рр.). У спадщині вченого чільне місце посіли такі твори, як «Szkice historyczne» (т. 1–2; 1880–1893 рр.), «Jerzy Ossoliński» (т. 1–2; 1883 р.), «Wojna Moskiewska r. 1654–55» (1910), «Wojna Szwedzka r. 1655–56» (1913 р.), «Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656–57» (1917 р.), «Wojna duńska i pokój Oliwski r. 1657–60» (1918 р.).

Українсько-польським взаєминам присвячено, зокрема, праці «Szkice historyczne» («Історичні нариси») та «Jerzy Ossoliński» («Єжи Оссолінський»), які неодноразово перевидували у Польщі, що свідчить про їхню наукову вартість. Після смерті автора надруковано в 1923–1924 рр. «Вибрані твори» Л. Кубалі у двох томах, куди ввійшли згадані дослідження. Так, зміст першого тому становить друге, виправлене й доповнене рукою автора видання біографічної студії про польського державного і політичного діяча Є. Оссолінського (1595–1650 рр.), котрий, займаючи посади віце-канцлера (від 1638 р.) і великого коронного канцлера (1643–1650 рр.), очолював польські політичні сили, які під час національно-визвольної війни українського народу 1648–1653 рр. прагнули порозуміння з українськими козаками. Наприклад, у ХХ і ХХІ розділах учений висвітлив переговори Є. Оссолінського з козаками в 1648 р. та Зборівський похід у 1649 р. [1, с. 329–365]. Слід зазначити, що під час Зборівської битви саме польський політик «зумів підкупити кримського хана Іслам-Гірея III і цим вплинув на умови Зборівського мирного договору 1649 р.» [2, с. 692].

У другому томі вибраних праць Л. Кубалі опубліковано власне «Історичні нариси», які перевидано впр'яте. У книзі нариси подано в двох частинах, що відповідає структурі першодруку. До першої частини віднесено студії «Królewicz Jan Kazimierz» «Oblężenie Lwowa w roku 1648», «Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem», «Poselstwo Puszkina w Polsce», «Bitwa pod Beresteczkiem», «Kostka-Napierski» [3, с. 1–220], у яких ґрунтовно висвітлено події національно-визвольної війни українського народу в 1648–1653 рр., зокрема бої під Львовом, Збаражжем, Зборовом, Берестечком тощо. Друга частина історичних нарисів містила дослідження «Proces Radziejowskiego», «Pierwsze Liberum Veto», «Krwawe swaty», «Czarna śmierć», «Wyprawa Żwaniecka», «Mieszczanin polski w XVII wieku» [3, с. 221–430], у яких автор розглянув події, насамперед, на польських теренах.

Мета статті – проаналізувати наукову спадщину Л. Кубалі, на її прикладі показати проблематику досліджень польських вчених у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Джерело, на сорока друкованих сторінках якого відображено погляди дослідника на низку актуальних проблем сучасної як зарубіжної, так і вітчизняної історії, донині не стало об'єктом окремого вивчення, за винятком студії О.-В. Кравченюка «Облога Збаражжя», вміщеної у виданні «Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів» [4]. Краєзнавець вважає «корисною» працю польського історика й наводить із неї «лише найважливіші думки, що торкаються облоги» [4, с. 110]. Актуальними й сьогодні залишаються слова О.-В. Кравченюка: «Облога Збаражжя військами Богдана Хмельницького в 1649 р., хоч і була однією з найважливіших подій козацького періоду

нашої історії, немає... досі ґрунтовного опрацювання з нашого боку. Щоправда, про неї згадується в кожній праці з історії України, як також у російських і польських публікаціях, але обширної розвідки на цю тему немає, й вона чекає на свого українського автора» [4, с. 109].

Свідченням цьому є звернення до окреслених подій сучасного дослідника Ю. Мицика в праці «Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме» [5]. Учений обґрунтував свої студії історичних подій на Тернопільщині так: «Про облогу Збаража писати складно. Незважаючи на те, що про цю битву згадується в кожному шкільному підручнику з історії України, знайти розгорнуте й повноцінне її дослідження неможливо. Тільки польські історики кінця XIX – початку XX ст. Л. Кубаля та Л. Фрась написали нариси, присвячені облозі Збаража, але вони явно застаріли. До того ж, переважна більшість джерел, у котрих висвітлюється Збаразька облога, внаслідок деформації джерельної бази, знищення українських архівів часів Гетьманщини походять із ворожого українським повстанцям табору, є написані переважно тими польськими шляхтичами, котрі брали безпосередню участь в придушенні національно-визвольного руху українського народу. Звідси – явна тенденційність і необ'єктивність згаданих джерел, прагнення перебільшити власні перемоги і водночас замовчати перемоги української зброї...» [5, с. 5].

Наведена цитата з праці відомого дослідника історії українського козацтва лише підкреслює необхідність введення до наукового обігу історичної спадщини Л. Кубалі, постать якого в контексті означеної проблеми досі не стала предметом окремого вивчення, що обумовлює новизну праці. Для більшості дослідників студії Л. Кубалі про Збаразьку облогу залишаються маловідомими, про що свідчить відсутність посилань на них у доробку постмодерністської доби [6–7].

Із біографії вченого відомо, що ґрунтовну освіту він отримав у Краківському та Віденському університетах. Саме студії в столиці польських королів пробудили зацікавлення до військової історії. Бібліотеки, архівні збірки та музеї старожитностей у Кракові стали для молодого вченого місцем досліджень. Після навчання Л. Кубаля працював викладачем у Золочеві, а згодом у Львові, де продовжив наукові пошуки архівних джерел із історії Польщі, зокрема українського козацтва.

Найпершим здобутком історичної студії про Збаразьку битву є джерельна база дослідження, зокрема численні архівні матеріали, що автор зумів віднайти на теренах Галичини. Слід відзначити такий факт, як традицію створення в Речі Посполитій численних пам'яток, що відображали кожен військовий похід чи війну. У примітках до нарису «Облога Збаража і Зборівський мир» автор послався на розмаїті за змістом і формою джерела. Тут такі жанрові форми, як хроніки, історичні трактати і нариси, різні види «літератури факту» – реляції, описи посольств, листи, мемуари, похідні й табірні щоденники. Доцільно виділити діаріуші перебігу сеймових подій, що вели офіційно на кожному сеймі, часто фіксуючи дані про козацькі посольства на сейм та хід переговорів із ними. Вчений на сторінках своєї праці процитував два діаріуші про облогу Збаража, один із них – «Djarjusz krótszy oblężenia Zbaraża» – навів повністю в Додатках до нарису [8, s. 116–118]. Також там подано лист А. Мяковського до королевича Кароля – як «правдивий, що з королем під Зборовом діялося», та звернення кримського хана до польського короля від 19 серпня 1649 р., котре містило умови перемир'я [8, s. 119–122]. Більшість рукописних матеріалів автор віднайшов у Бібліотеці Оссолінських, водночас цінним джерелом у дослідженні стали «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией».

Нарис Л. Кубалі «Облога Збаража і Зборівський мир» складається з семи параграфів: I. «Obóz pod Zbarażem» («Табір під Збаражем»), II. »Szturm i oblężenie» («Штурм і облога»), III. »Odsiecz» («Допомога»), IV. »Bitwa pod Zborowem» («Битва під Зборовом»), V. »Traktaty z hanem» («Договори з ханом»), VI. »Traktat z Chmielnickim» («Договір із Хмельницьким»), VII. »Pod Zbarażem» («Під Збаражем»).

Працю про облогу Збаража польський учений розпочав, процитувавши реляцію польської влади до закордонних королівських дворів із приводу Зборівського походу: «Z jakich powodów... roku 1648 Kozacy zaporoscy podburzeni przez jednego buntownika, sprzymierzywszy się naprzód z Tatarami budziackimi i wodzem ich Tohaj-bejem, a później z hanem krymskim, podnieśli rokosz przeciw Rzeczpospolitej; z jaką kłeską walczone pod Korsuniem; jakie i jak potężne wojsko postawiła czerń chłopska, wyćwiczona ciągłymi napadami Tatarów i pobudzona przykładem Kozaków do rebelii; jak niezwyčajnym narodowi polskiemu postrachem wojsko nasze pod Piławcami przerażone i ode Lwowa odparte, całą Rzeczpospolitą przerażeniem i żalością napelniło; jak w samej Warszawie podczas elekcji nowego pana trwoga wszystkie stany ogarnęła na wieść, że nieprzyjaciel pod Zamość przyciągnął i tę fortecę obległ...» [8, s. 73]. Ці риторичні питання яскраво ілюстрували позицію королівської влади

¹ «З якої причини... року 1648 запорозькі козаки, підбурені одним бунтарем, об'єднавшись спершу з дикими татарами та їх вождем Тугай-беєм, а згодом із кримським ханом, підняли бунт проти Речі Посполитої; з якою поразкою боролися під Корсунем; яке і наскільки могутнє військо виставила селянська чернь, навчена безперервними нападами татар і підштовхнута прикладом козаків до заколоту; як незвичним польському народові страхом наше військо під Пилявцями охоплене і від Львова відкинута, всю Річ

щодо подій на українських землях у 1648 р., а саме ненависть польського шляхетського середовища до козацтва. У документі наведено перебіг основних українсько-польських бойових дій того часу, зокрема описано поразку польських військ під керівництвом гетьмана М. Потоцького неподалік від Корсуня 26 травня, перемогу козаків у битві під Пилявцями 21–23 вересня, визвольний похід повстанців на західноукраїнські землі, який завершився в жовтні-листопаді облогою міста Львова та фортеці Замостя. Таким чином, Річ Посполита була на межі катастрофи, про що красномовно свідчить наведений документ. Тому під час перемир'я з козаками новообраний король Ян Казимир намагався заручитися допомогою європейських держав, щоб продовжити війну й знову заволодіти українськими землями.

Ці історичні події передували облозі Збаража, яку детально описано на сторінках нарису Л. Кубалі. Вчений, насамперед, обґрунтував, чому польське військо, не втримавши наступ козаків під Костянтиновим, відведено на захід. Як свідчать наведені документи, цього вимагав наказ польського короля, що співпав із бажанням Я. Вишневецького. Останній, потрапивши в неласку до Яна Казимира, був позбавлений гетьманської булави й перебував у Замостю. А коронне військо, стоячи під Костянтиновим, «...czując krzywdę księcia i sławiąc bohatera, tylu bitwami i zwycięstwami wstawionego, nie chciało mieć innego wodza»²[8, s. 74].

За словами Л. Кубалі, белзький каштелян Адам Фірлей, на той час командир польської армії, хоча й досвідчений воєнначальник, був надто хворий і ледве тримався на ногах; водночас, як кальвініст, він не користувався авторитетом серед вояків-католиків. Бачачи нехіть війська й зростаючу небезпеку, А. Фірлей скерував до Я. Вишневецького послів із пропозицією приєднатися до обозу під Костянтиновим й очолити армію. Князь Ярема висловив умову, аби військо відійшло до Збаража, «...jako na miejsce, według jego zdania, najdogodniejsze do powstzymania pochodu pierzujaciela»³[8, s. 75].

Польський історик сумлінно ознайомився з географією і топографією краю, про що свідчить детальний опис околиць міста. Особливу увагу він приділив характеристиці місцевості навколо Збаража, яку супротивники використали під час облоги. Вчений зазначав: «Була то околиця більш водяниста й лісиста, ніж нині» [8, s. 75]. Численні стави, болота, ліси та яри довкола утруднювали наступ ворога, а військо, стоячи там обозом, могло вільно пересуватися, здійснювати вилазки й забезпечувати своїх коней кормом. Водночас, зазначив дослідник, ця місцевість за останніх двісті років зазнала значних змін. Чорний ліс, наприклад, у той час сягав дороги до Заложців, а вздовж шляху з Вишнівця росли дуби тощо.

Значне місце у нарисі відведено опису міста й замку того часу: «Miasto Zbaraż, z trzech stron wodą obiane, usiadło niby w podkowie. Wschodu i zachodu broniły dwa stawy, od południa jakby łukiem rzeczką Gniezną połączone. Otwór zwrócony ku północnemu zachodowi, ku Założnicom, obwarowany był fosą, ostrokołem i parkanami. Ramiona tej podkowy przedłużały się od wschodu wzgórzami, a od zachodu Czarnym lasem, tak, że tylko drogą od Założnic przystęp był wolny pod miasto. Od wschodu na drugim brzegu Gniezny wznosił się na wzgórzu potężny zamek Zbaraskich, pyszny gmach r. 1587 wystawiony; pomiędzy nim a wschodniem stawiskiem leżało przedmieście Przygródek»⁴[8, s. 75]. Водночас автор зазначив розташування польської військової артилерії під керівництвом генерала К. Пжиємського, як зафіксовано в діаріуші, вали табору простягнулися на південь від міста й замку на милю.

У нарисі «Облога Збаража і Зборівський мир» детально відображено хронологію історичних подій упродовж липня-серпня 1649 р., починаючи від прибуття польського обозу до Збаража 2 липня. Автор процитував лист А. Фірлея до короля й канцлера від 8 липня, на сторінках якого йдеться про непослух польських вояків, серед яких готових до бою залишилося 6000. Водночас вони з нетерпінням чекали на приїзд Я. Вишневецького, котрий, ображений на короля, не надто поспішав перебрати керівництво армією. Князь із 3000 солдатів виїхав лише 9 липня. За свідченням очевидців, його прибуття викликало велику радість у таборі: кам'янецький каштелян С. Лянцкоронський віддав князеві Яремі булаву, а солдати несли його на руках і «задарма служити обіцяли» [8, s. 76].

Посполиту жахом і жалістю наповнило; як у Варшаві під час виборів нового монарха різні стани огорнула тривога при звістці, що ворог під Замостя прибув і ту фортецю обложив...». (Переклад тут і далі – Н. Б.)

² «...відчуваючи кривду князя і славлячи героя, стількома битвами та звитягами прославленого, не хотіло мати іншого вождя».

³ «...як на місце, згідно з його думкою, найкраще для втримання наступу ворога».

⁴ «Місто Збараж, з трьох боків оточене водоймами, розташувалося наче в підкові. Схід і захід боронили два стави, з півдня, наче луком, річкою Гнізною з'єднані. Оtvір, повернутий до північного заходу, до Заложців, укріплений був ровом, гостроколом і парканами. Рамена тої підкови продовжувалися зі сходу узгір'ями, а від заходу Чорним лісом, так що тільки дорогою від Заложців був вільний приступ до міста. Від сходу на другому березі Гнізни піднімався на горбі могутній замок Збараських, пишна будівля, збудована 1587 р.; поміж ним і східним ставом лежало передмістя Пригородок».

Як дослідив Л. Кубаля, польський табір нараховував 15000 осіб, із яких 9000 становило військо, зокрема 2000 було піхоти, решта – верхові. А повстанців, згідно з урядовою реляцією, наступало 300000 «чорні разом із військом козацьким». Учений, посилаючись на козацького лікаря, навів такі цифри: полковників було 23, а в полку – від 5000 до 20000 людей. Водночас Л. Кубаля назвав прізвища керівників і найменування полків, їм підпорядкованих: Вороньченко – Черкаський, Лобода – Переяславський, Кулак – Карвовський, Нечай – Брацлавський, Степка – Уманський, Морозовицький (Морозенко) – Корсунський, Євстахій – Кальницький, Бурляй – Гадяцький. Разом із козаками прибуло 100000 ординців на чолі з татарським ханом, 6000 турків, які мали 70 гармат і незліченну кількість коней [8, s. 76].

У контексті нашого дослідження важливо акцентувати увагу на таких словах дослідника про ставлення народу до Б. Хмельницького: «Zewsząd garnęło się chłopstwo do niego, kosami, sierpami i widłami uzbrojone. W trzech województwach, z tej i po tamtej stronie Dniepru, zostały niemal same stare kaleki, kobiety i dzieci»¹[8, s. 76].

Таким чином, Л. Кубаля наголосив на всенародній підтримці козацького повстання, що переросло в національно-визвольну війну українського народу проти польської шляхти.

Отримавши 9 липня ввечері донесення про підхід Б. Хмельницького до Чолганського каменю, поляки кинулися рити окопи. Водночас їх військо поділено на п'ять дивізій під керівництвом Фірлея, Лянцкоронського, Осторорога, Вишневецького й Конєцпольського. Кожен із них отримав для оборони окрему частину табору.

Тим часом татарсько-козацьке військо (30 тис. осіб) підійшло з тилу, від Вишнівця. Це був передовий загін повстанців, який мав на меті розвідати становище, і за татарським звичаєм «спробувати щастя». «Польське військо, – відзначив Л. Кубаля, – вийшло за окопи й стало в бойову позицію. Саме в цей час наближався зі Старого Збаража (за чверть милі від міста й табору) малий загін возів кн. Вишневецького...» [8, s. 77]. На допомогу йому вислано полки Конєцпольського, яких, однак, оточили свіжі сили ординців. Тільки атака трьох гусарських полків визволила оточених, і загін князя під гуркіт гармат «щасливо в табір вступив» [8, s. 77].

Далі вчений навів вельми промовистий опис наближення козацького війська до міста й поведінки збаражан у той час:

«Z zachodem słońca ujrzano w kilku miejscach na horyzoncie czarne chmury, które w kierunku Zbaraża sunęły. Wieczorny zmrok przypadł na nie i nie dozwolił ujrzeć, jak się nieprzyjaciel obozem rozkładał.

Noc była ciepła i spokojna. Z miasta, na wieże i dachy, na mury zamku i wały obozu, cisnęli się ludzie z niewysłowionem uczuciem ciekawości i niepokoju.

Po wszystkich stronach, jak daleko okiem zasięgnąć, paliło się ogni tysiące i tysiące, które malejąc i niknąc, gubiły się w oddali. Zdawało się, że gwiazdy gromadami z nieba spadły i na ziemi płonęły. Głuchy szmer kilkuset tysięcy głosów dochodził z oddali»²[8, s. 78].

Завершує перший параграф – «Табір під Збаражем» – не менш цікава інформація про події, що відбувалися тоді у стінах замку Вишневецького. Автор детально описав пишний бенкет, який Єремія влаштував для польської шляхти, при цьому акцентував увагу на неймовірному багатстві власника та його впевненості в перемозі над повстанцями.

Другий параграф історичної студії – «Штурм і облога» – присвячено власне обороні міста, навколо якого супротивники розбили табір у вигляді підкови. Як відзначив Л. Кубаля, «Hetman kozacki nie robił żadnych przygotowań do oblężenia: czekał nadejścia taboru, spodziewając się jednym szturmem rozrzuć zamek, obóz i miasto na wszystkie strony świata, a Polaków samym widokiem potęgi swojej porazić. I rzeczywiście, gdy z brzaskiem następnego dnia ujrzano z wałów takie mrowisko ludu i koni, że cała okolica zdawała się poruszać; kiedy popołudniu przy odgłosie 30 armat Kozacy i wszystkie okiem nieprzejrzane ordy z przeraźliwym wrzaskiem do szturm przystąpiły, strach wielki i niebywały na oblężonych nastąpił...»³[8, s. 78–79]. Повстанці, наголосив учений, вдавалися до «фальшивих» атак,

¹ «Звідусіль горнулося до нього селянство, косами, ціпами і вилами озброєне. В трьох воєводствах, по обидва боки Дніпра, залишилися мало не самі старі каліки, жінки й діти».

² «Із заходом сонця виднілись у кількох місцях на горизонті чорні хмари, які в напрямку Збаража сунули. Вечірні сутінки впали на них і не дозволили побачити, як супротивник розбивав табір. Ніч була тепла і спокійна. З міста, на вежі й дахи, на мурі замку і вали табору сунули люди з невисловленим почуттям цікавості й неспокою.

Зі всіх боків, скільки око сягає, горіли тисячі й тисячі вогнів, котрі зменшуючись і зникаючи, губилися в далечині. Здавалося, що зірки громадами з неба впали і на землі пломеніли. Глухий шум кількості тисяч голосів доливав здалеку».

³ «Козацький гетьман не робив жодних приготувань до облоги; чекав підходу війська, сподіваючись єдиним штурмом рознести замок, табір і місто на всі сторони світу, а поляків самим виглядом могутності своєї вразити. І справді, коли вдосвіта наступного дня побачено з валів такий мурашник людей і коней, то здавалося, що вся околиця рухалася; коли пополудню при зголошенні 30 гармат

наближаючись та відбігаючи від валів, щоби вивести поляків із рівноваги. У цей час «Chmielnicki w towarzystwie murzów tatarskich objeżdżał obóz, wesoly był i obiecywał Tatarom, że jutro wieczorem w zamku nocować będą»¹[8, s. 79].

Автор нарису детально реконструював основні етапи штурму, наголосивши на мужності як окремих оборонців-поляків, так і представників козацтва. Так, у понеділок 12 липня надійшов козацький рухомий табір і розташувався за чверть милі від польського обозу, від Верняків аж до Дубини, завдовжки на милю. З ночі повстанці висипали три шанці й заховали в них 40 гармат, із яких одразу ж почали стріляти. Увечері у вівторок 13 липня розпочався генеральний штурм, що був одним із найстрімкіших. Козаки рушили зі страшними криками з чотирьох боків на противника. Б. Хмельницький керував штурмом на чолі одного полку, поряд із яким виступали інші, а орда, зазначив Л. Кубалю, «як зграя вовків», бігала навколо валів. На правому боці, де стояв Я. Вишневецький, відбито кілька атак козаків, тому повстанці скерували свої сили ліворуч, де оборонцями керував А. Фірлей, і потіснили поляків, лише допомога з боку князя Яреми врятувала становище останніх. Урешті Б. Хмельницький наказав відступити з валів. Як наголосив Л. Кубалю, кілька сміливих поляків рушили за козаками й гнали їх аж до окопів [8, s. 79].

Тим часом штурм із боку східного ставу загрожував для обложених великою небезпекою, оскільки будівництво окопів не завершили. Наступ задніпрянських козаків під проводом полковника Кіндрата Бурляя викликав утечу угорської піхоти, яку вдалося зупинити полякові Пжиємському. На допомогу К. Бурляю, котрий міг опинитися в оточенні, Б. Хмельницький вислав Н. Морозенка з козаками, однак згодом їм заступила дорогу дивізія Конєцпольського. Над річкою, коло Луб'янок, відбувся запеклий бій, під час якого загинуло багато вояків, у т. ч. Бурляй, «...stary żołnierz, pułkownik kozacki, sławny z wypraw swoich na Czarnem morzu. Pod jego dowództwem Kozacy Synopę, emporium handlu azjatyckiego, dobyli i wiele przeważnych czynów za jego powodem dokonali. Godniejszy lepszego losu...»² [8, s. 80].

Таким був загальний перебіг першого етапу штурму Збаража, який дослідник відтворив, спираючись на спогади очевидців. Після бою, зазначив історик, залишилося багато загиблих, їх тіла вкривали поля й береги ставу. Водночас викликає інтерес інформація про наказ Я. Вишневецького, згідно з яким солдатам заборонили стріляти в татар. Наслідком стала звістка у таборі про порозуміння супротивника з ханом, що додало відваги польському війську, яке того дня відбило 17 козацьких атак.

Невдача, на думку Л. Кубалі, змусила повстанців змінити військову тактику. Б. Хмельницький вирішив перейти до облоги міста й обозу супротивника. Насамперед, наказав козакам рити окопи й збудувати великі драбини, мости та 16 гуляй-городів, які історик порівняв із дерев'яними рухомими замками; за допомогою останніх козаки могли вести обстріл польських окопів із близької відстані й водночас залишатися недосяжними для куль ворога. Під час цих приготувань 14–16 липня військо Б. Хмельницького продовжувало день і ніч штурмувати вали супротивника. 17 липня на світанку відділ полковника Федоренка пробився на вал і почав підніматися на частокіл, однак козаків помітив місцевий житель і закликав до оборони солдатів. Під звуки дзвонів і гук гармат козаки знову рушили на штурм міста та обозу, лише вояки під керівництвом полковника Корфа зуміли їх зупинити. Тоді Б. Хмельницький, щоб зламати відвагу обложених, вдався до хитрощів: козакам наказав пов'язати голови рушниками й криками «Аллах» лякати поляків. Водночас до супротивника гетьман вислав послів із вимогою видати Я. Вишневецького, а іншим пообіцяв помилування. Однак, як наголосив Л. Кубалю, поляки були «готові боронитися до останньої краплі крові», тому почали копати другі окопи ближче до міста [8, s. 81–82].

Уночі 19 липня козаки рушили до нового штурму, атака була настільки потужною, що поляки вирішили відступити до Збараського замку, однак почалася велика злива, що й урятувало становище обложених. За наказом Я. Вишневецького, 500 солдатів здійснили вилазку й підпалили гуляй-городи супротивника. Однак це не зупинило козаків, увечері вони приступили до нового штурму, який закінчився вночі. Наступного ранку поляки побачили другий вал, насипаний ще ближче до їхнього обозу, а згодом повстанці спорудили третій вал й високі шанці, що досягали вже польських валів. Л. Кубалю навів спогади польського оборонця, який писав, що в них кидали киями, камінням, брилами землі, від диму в окопах не можна було розпізнати, хто свій, а хто ворог [8, s. 82]. Тому поляки були змушені знову рити шанці ще ближче до замку й міста. Щоби виграти час,

козаки й ординці, яких жодним оком було не охопити, з пронизливим криком приступили до штурму, страх великий і небувалий на обложених наступив...»

¹ «Хмельницький у товаристві татарських мурз об'їжджав військо, був веселий і обіцяв татарам, що завтра ввечері в замку будуть ночувати».

² «...старий солдат, козацький полковник, славний зі своїх походів на Чорному морі. Під його керівництвом козаки Синопу, столицю азійської торгівлі, здобули і багато вражаючих подвигів під його керівництвом здійснили. Достойний кращої долі...»

вони розпочали переговори зі супротивником. 23 липня сурмач повернувся від Б. Хмельницького без відповіді. Лише наступного дня він погодився вести перемовини зі Зацвіліховським, якого супроводжував новгородський хорунжий Кисіль. Під час їхньої зустрічі, за твердженням історика, Б. Хмельницький говорив про кривди запорозького війська й закликав поляків перейти на бік козацтва. Тоді обложені вирішили вести окремі переговори з ханом, який запропонував себе як посередника між воюючими сторонами, бажав говорити лише з Я. Вишневецьким, однак той відмовив, оскільки поляки почули від розвідників про наближення військ польського короля та литовського князя.

30 липня козаки розпочали штурм, який призвів до численних втрат серед поляків, що не встигли зайняти для оборони новий табір. За наказом Б. Хмельницького, козаки впродовж трьох годин висипали нові вали і на тридцять кроків підійшли до польських окопів. Водночас повстанці здійснили невдалу спробу повернути на свій бік німецьку піхоту.

Л. Кубаля зробив спробу проаналізувати вдачу гетьмана, якому «спішно було здобути спершу Збараж...» [8, s. 84]. У цьому контексті дослідник навів звернення Б. Хмельницького до Я. Вишневецького, написане на листі князя до короля, який перехопили повстанці. Козацький очільник повідомив про страту польського посланця й іронічно запитав князя: «Сподівається помочі від короля, а чому самі не виходите з нори й до короля не приєднаєтеся?» Дослідник подав відповідь князя Яреми, що, за словами історика, «краще його характер малює, ніж все, що про нього говорилося». Зокрема, автор нарису процитував такі слова Я. Вишневецького до гетьмана: «...посланця стратити казав, але це жорстокий звичай і всім народам під сонцем бридкий. Пам'ятати треба, що кого з низів фортуна виносить, той, як відомо, ще нижче падає» [8, s. 85], котрі яскраво ілюструють ставлення польської верхівки до Б. Хмельницького й визвольного руху під орудою гетьмана.

У нарисі детально описано військові події серпня. Так, із 1 серпня впродовж тижня тривав козацький штурм, щоразу нові полки йшли з розгорнутими прапорами, під звуки труб, спів і крики, котрі, як зауважив Л. Кубаля, «були такими страшними, що могли відібрати свідомість». За словами дослідника, польські солдати були «невиспані, голодні й обдерті, як жебраки, але в неперервній боротьбі загартовані, ... жити чи вмерти, їм було байдуже» [8, s. 86]. Незважаючи на трагічне становище, обложені під час штурму обстрілювали козаків останніми набоями, а вночі кидали запалені мазниці, смоляні балки й осі від возів, котрі освітлювали вали й не давали можливості козакам підійти непоміченими.

6 серпня на світанку Б. Хмельницький наказав розпочати генеральний штурм зі всіх боків із новозбудованими гуляй-городами і драбинами. Коли козаки вдиралися на вали замку, загармили польські гармати, що змусило повстанців відступити, залишивши на плацу купи трупів. Ще двічі нападники поновлювали штурм, який, однак, не дав бажаного результату. Тоді Б. Хмельницький наказав викопати за ніч 15 високих шанців, що сягали колів обозу, й із них, поставивши гуляй-города, обстрілювати противника на майдані. В результаті знищено значну кількість поляків, які не мали змоги навіть забрати своїх поранених чи вбитих.

8 серпня, в полудень, козацький табір рушив із боку Старого Збаража до мурованої церкви. Зі боку Вишнівця поставлено сторожу, однак уночі весь табір знову посунув до Старого Збаража. Намети гетьмана й хана були розбиті під старим замком, на чверть милі від польського обозу. 9–12 серпня йшов сильний дощ, що зупинило будь-які військові дії. 13 серпня селяни з лопатами вирушили в бік табору, немовби копати шанці, а весь табір пересунуто до старого замку.

13–14 серпня серед поляків поширилися чутки, що підмога вже близько, за три милі від Збаража, а згодом – що Б. Хмельницький вирушив проти короля. Це поліпшило настрої обложеним, але поляки не знали, що відбувається в козацькому таборі, їх охопила непевність, яка, за словами Л. Кубалі, була гіршою за штурм і голод, що розпочався в замку [8, s. 88].

У третьому параграфі – «Допомога» – йдеться про дії польського уряду влітку 1649 р. Зокрема, дослідник негативно оцінив рішення короля й канцлера Оссолінського з нечисельним військом йти до Збаража, тим самим наражаючи на небезпеку всю Річ Посполиту. Історик серед причин такого кроку назвав самовпевненість короля, відсутність правдивої інформації про облогу Збаража й військові сили супротивника. Водночас про керівника козацтва написав: «Podziwiać trzeba energię, spryt i ostrożność Chmielnickiego, że mając pod Zbarażem tak ogromne wojsko i takie niesfome ordy sprzymierzeńców, tak się ścisnął, że żadnego zagony nie wypuścił i dopiero w ostatniej chwili pokazał się królowi z całą potęgą, niesłychaną i niebywałą w tym kraju»¹[8, s. 91]. Допомогали

¹ «Варті захоплення енергія, спритність та обережність Хмельницького, що маючи під Збаражем таке велике військо й такі численні загоны спільників, так зумів їх контролювати, що жодного загону не випустив, і тільки в останню хвилину показався королеві з усією міццю, нечуваною й небувалою в тому краю».

повстанцям місцеві селяни й міщани, сповнені ненависті до шляхетського стану, як зазначив учений, «Chłoptwo przywożąc żywność do obozu, wyszpiewowawszy co było można, zaraz Kozakom znać dawało. Złapani albo za szpiegów poznani, lubo im obiecywano przebaczenie i brano na męki, Polakom prawdy nie powiedzieli»¹[8, s. 91].

Отримавши від А. Фірлея листа про трагічне становище обложених, король вирішив іти їм на допомогу, маючи при собі лише 15 тис. військових. Водночас він звернувся з універсалом до населення не підтримувати Б. Хмельницького, а видати його за 10 тис. злотих нагороди. Мотивом до такої позиції влади стали відомості ввійманого турка про зрадницькі настрої хана, котрий «швидше з королем, аніж із Хмельницьким» готовий тримати угоду [8, s. 93].

Четвертий параграф – «Битва під Зборовом» – присвячено подіям 13–15 серпня біля цього міста: військо на чолі з Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм завдало несподіваного удару польській армії й зусебіч оточило її [8, s. 93–97]. При цьому вчений об'єктивно зобразив безпорадність короля, солдати якого рятувалися втечею, незважаючи на заклик Яна Казимира «Nie odstępujcie mnie panowie! Nie odstępujcie ojczyzny, pamięć tajcie na sławę przodków waszych!»²[8, s. 96].

У п'ятому параграфі – «Договори з ханом» – йдеться про переговори польської влади з Іслам-Гіреєм. За порадою Є. Оссолінського написано листа, в якому Ян Казимир пообіцяв ханові свою приязнь та подарунки [8, s. 97], у відповідь той погодився почати перемовини. Водночас король отримав від Б. Хмельницького листа, в якому гетьман попросив пробачення й запевняв про свою вірність. На думку Л. Кубалі, до цього козацького очільника змусила зрада татарського союзника. 17 серпня до переговорів татарського візира й польського канцлера приєднався керівник козацтва зі своїми умовами договору, які поляки вирішили розглядати окремо. Татари вимагали для себе значної грошової винагороди, на яку поляки погодилися; поза тим визнано Б. Хмельницького гетьманом, дозволено 40 тис. реєстрових козаків, яким польська влада зобов'язувалася не чинити жодних кривд.

Угоду з українським гетьманом, для якого такі умови були невігідними, викладено в параграфі «Договір із Хмельницьким». Як слушно відзначив Л. Кубаля, «Wszystkie jego przygotowania, nadzieje, cała potęga, speszły na niczem. Comu znaczyło 40000 Kozaków, kiedy on krociami rozporządzał; co hetmaństwo, kiedy on chciał i miał udzielną władzę? Obietnice jego i pogrożki poszły w dym, chłopska czerń musiała wracać w poddaństwo, orda z pozwoleniem królewskim miała brać w jasyr ludzi, którym on wolność obiecał...»³[8, s. 102] У «Декларації королівського ласки» поляки прописали 11 пунктів договору з Б. Хмельницьким, однак, за словами дослідника «...ani jedna ani druga strona tej ugody nie dotrzymała, ani dotrzymać mogła»⁴[8, s. 103]. Автор нарису показав абсурдність положень, які захищала королівська влада, тим самим довів нерозуміння з боку шляхетської верхівки причин виникнення повстання під проводом Б. Хмельницького, що в майбутньому стало однією з причин занепаду Речі Посполитої. Однак, услід за представниками польської історичної школи Л. Кубаля визначив окреслені події як «domowa wojna» [8, s. 105], тобто «громадянська війна».

Завершує нарис параграф «Під Збаражем», в якому ще раз наголошено, в яких складних умовах доводилося полякам тримати оборону міста й замку (голод, неймовірна дорожнеча продуктів, постійні обстріли з боку козаків, відсутність зв'язку із королівським військом тощо). Історик навів цікавий факт, як обложені довідалися про події під Зборовом. Так, 16 серпня, вже після битви, в польський табір потрапив лист Б. Хмельницького до козацького полковника Чарноти, в якому гетьман повідомив про розгром королівського війська, про полонення 500 знаних польських панів, яких до Збаража спроваджено, водночас обозному наголошено пильнувати обложених. Після цього селяни кричали до «ляхів», щоб вони поклонилися «панові Хмелю», проти якого навіть король не встояв [8, s. 105]. У цей час триумф, радість і співи панували в козацькому таборі, а поляків охопив відчай.

21 серпня, після повернення орди під Збараж, вислано до обложених татарина, який закликав поляків не стріляти в козаків, бо вже з королем мир підписано. Однак повстанці розпочали нову атаку на вали, з яких їм вдалося вибити «добрим вогнем» [8, s. 107]. Тобто, як свідчить Л. Кубаля, козаків до кінця не залишала думка захопити місто, водночас із обох боків гинули люди.

Надвечір А. Фірлей отримав лист від короля з повідомленням про мир та прибуття до замку королівських комісарів. Згодом з'явився гінець із листом від Б. Хмельницького, який підтвердив

¹ «Селяни, привозячи живність до оboзу, розвідавши, що можна було, зараз козакам знати давали. Схоплені або визнані шпигунами,

² «Не зрiкайтеся мене, панове! Не зрiкайтеся вiтчизни, пам'ятайте про славу ваших предкiв!»

³ «Усі його приготування, надії, вся потуга зійшли на ніщо. Що йому значило 40000 козаків, коли він у багато разів більшою кількістю розпоряджався; що гетьманство, коли він хотів і мав удільну владу? Обіцянки його й погрози пішли в дим, селянська чернь змушена повертатися в кріпацтво, орда з королівського дозволу могла брати в яsir людей, яким він волю обіцяв...»

⁴ «...ані одна, ані інша сторона тої угоди не дотримала, і дотримати не могла».

новину, що сповнила радістю всіх у таборі, водночас обложени мали дати викуп татарам. Ця вимога викликала серед поляків спротив, однак, отримавши лист від Є. Оссолінського, вони змушені були заплатити.

Лише 23 серпня солдатам дозволено вийти з міста, під стінами якого розпочався ярмарок. Автор нарису навів спогади очевидця, в яких йдеться про, здавалося б, неймовірне: «Поляки купували коней і їжу від козаків, знайомі пригощалися горілкою, хлібом, яблуками...» [8, s. 108].

На світанку 25 серпня з-під Збаража вирушив козацький табір – кільканадцять шеренг возів, а за ним у полудень – Б. Хмельницький, «оточений гвардією і пишними хоругвами» [8, s. 109]. Наступного дня у бік Тарнополя (нинішній Тернопіль) виступили поляки на чолі з А. Фірлеєм і Лянцкоронським, на Я. Вишневецького покладено захист поранених вояків від ординців. Останні рядки нарису дослідник присвятив оборонцям, які під Збаражем здобули «безсмертну славу» [8, s. 109].

На наш погляд, історична праця Л. Кубалі позбавлена пропольської тенденційності, на сторінках студії вчений прагнув об'єктивно висвітлити причини виступу українського народу. Те, що автор звернув увагу на козаків, засвідчує, що вже наприкінці XIX ст. їх вважали помітним явищем у польській історіографії. У центрі уваги дослідника воєнна активність козацтва, його боротьба проти польсько-католицької експансії, тобто на передній план висунута воєнно-політична проблематика. Та найприкметніше те, що ця праця є спробою висвітлення українського козацтва в контексті європейської історії.

У концепції дослідника помітні ідеалізація польської шляхти та критичне ставлення до визвольної війни українського народу, що типово для польської історіографії тієї доби. Водночас слід відзначити захоплення автора гетьманом Б. Хмельницьким, його хистом полководця.

«Історичні нариси» Л. Кубалі були «найпопулярнішим виданням у галузі історичної науки за австрійської доби в Галичині», про що свідчить їх перевидання близько десяти разів. Сприяв цьому, насамперед, стиль викладу автора, якого відомий письменник Г. Сенкевич відніс до «першорядних літературних талантів» серед істориків [9]. Про цінність доробку Л. Кубалі для української науки свідчить обрання польського вченого дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Список використаних джерел

1. Kubala L. Jerzy Ossoliński / L. Kubala // Dzieła Ludwika Kubali: wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez autora. – Lwów, Warszawa, 1924. – Т. 1. – 516 s. 2. Оссолінський Єжи // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. – С. 692. 3. Kubala L. Szkice historyczne / L. Kubala: serja I i II: wydanie piąte // Dzieła Ludwika Kubali. – Lwów, Warszawa, 1923. – Т. 2. – 448 s. 4. Кравченко О.-В. Облога Збаражу / О.-В. Кравченко // Збаражчина: зб. статей, матеріалів і споминів / за ред. В. Жила. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1980. – Т. 1. – С. 109–120. 5. Мицик Ю. А. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме / Ю. А. Мицик // Вісник історії краю. – 2009. – Ч. 1. – С. 5. 6. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006–2007. – Т. 1. – 800 с., т. 2. – 724 с. 7. Мельничук Б. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині / Б. Мельничук, Н. Юрчак. – Тернопіль: Новий колір, 2008. – 136 с. 8. Kubala L. Obłężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem / L. Kubala // Ludwik Kubala. Szkice historyczne: serja I i II: wydanie piąte // Dzieła Ludwika Kubali. – Lwów, Warszawa, 1923. – Т. 2. – S. 71–122. 9. Чорновол І. Військова історія Людвіка Кубалі / І. Чорновол / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2005/09/30/9315/>.

Надежда Билык

УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОЛЬСКОГО ИСТОРИКА ЛЮДВИКА КУБАЛА

В статтє на основе печатных материалов исследованы исторический очерк Л. Кубали «Осада Збаража и Зборовский мир». Установлено место Л. Кубала-ученого, гражданина в истории польской культуры.

Ключевые слова: Л. Кубала, исторический очерк, Збараж, Зборов, украинско-польские отношения.

Nadija Bilyk

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN INTERPRETATION POLISH HISTORIAN LUDWIK KUBALA

On the basis of the published materials L. Kybalia's historical sketch «Siege of Zbarazh and peace of Zboriv» has been investigated in the paper. The place of L. Kybalia, as a scientist, educator, citizen, in the history of Polish culture has been determined.

Key words: L. Kybalia, historical sketch, Zbarazh, Zboriv, Ukrainian-Polish relations.

УДК 94:[352:311.314] (477.83/.86) «18/19»

Микола Іваник

**«WIADOMOŚCI STATYSTYCZNE O STOSUNKACH KRAJOWYCH»
 («СТАТИСТИЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО КРАЙОВІ ВІДНОСИНИ»)
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ГАЛИЧИНІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

У статті систематизовано та проаналізовано матеріали багатомного видання, які відображають процес становлення, спроб реформування та діяльності органів місцевого самоврядування в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. Матеріали стосуються діяльності повітових, міських і сільських рад та їх виконавчих органів у політичній та соціально-економічній сферах життєдіяльності галицького суспільства.

Ключові слова: Галичина, громада, місцеве самоврядування, повітові ради, міські ради.

Необхідність реформування адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування й надалі залишаються актуальними завданнями для України. Децентралізація влади, яку започаткував український уряд, покликана створити ефективний механізм управління на місцях, підвищити ефективність його діяльності. Запорукою успішності проведення реформи є врахування глибоких історичних традицій самоврядування українського народу.

Україна має свій, самобутній досвід розвитку самоврядних інституцій. У другій половині XIX ст. у Наддніпрянщині, що належала Російській імперії та в Галичині, що в статусі провінції входила до складу Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії, були запроваджені органи самоврядування. Особливий інтерес для дослідників становить Галичина, де органи самоврядування мали значно більше прав, у порівнянні з Наддніпрянською Україною, що обумовлено наданням Галичині автономії.

Упродовж 60–90-х рр. XIX ст. у провінції були запроваджені органи самоврядування на рівні сільських, міських громад і повітів. Закономірно, що така масштабна реформа сприяла росту зацікавлення проблемою з боку політичних та наукових кіл. Уже в 70-х рр. з'являються перші публікації, що мали на меті аналіз проведеної реформи, виявлення недоліків та вироблення рекомендацій для Галицького сейму щодо її удосконалення. Абсолютна більшість матеріалів публікувалась на сторінках «Статистичних відомостей про крайові відносини в Галичині», що перетворило зазначене видання на цінне джерело з вивчення історії місцевого самоврядування.

Слід зазначити, що заснування «Статистичних відомостей» стало можливим завдяки заходам відомого польського правника та статиста Тадеуша Пілата, організатора й керівника створеного за ініціативою Галицького сейму статистичного бюро при крайовому відділі та багатолітнього головного редактора «Статистичних відомостей». У перші роки свого існування видання слугувало насамперед поточним потребам автономного управління та його органів, тому матеріали стосувались передусім адміністративної й фінансової статистики.

Матеріали, що містяться у виданні, стосуються різних сфер життєдіяльності галицького суспільства – адміністративного устрою краю, чисельності населення, земельної власності, сільського господарства, промисловості та торгівлі, кредитно-фінансових відносин, виборчої статистики. Така різноплановість тематики перетворює «Статистичні відомості» на цінне джерело з історії суспільно-політичних та економічних процесів у Галичині. Слід зазначити, що органам місцевого самоврядування присвячено найбільше матеріалів, опублікованих у виданні.

За відсутності в історіографії спеціальної праці, присвяченої «Статистичним відомостям», практично усі дослідники історії Галичини використовують матеріали, вміщені у виданні.

Метою даної статті є оцінка джерелознавчої цінності «Статистичних відомостей», систематизація та аналіз матеріалів, які стосуються становлення, діяльності та реформування органів місцевого самоврядування в Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст.

Спроби запровадити новий устрій самоврядування розпочались відразу після революції 1848–1849 рр., проте лише на початку 60-х рр. XIX ст. австрійський уряд здійснив низку практичних кроків для їх реалізації. У квітні 1861 р. крайовий відділ за дорученням Галицького сейму підготував проект закону про устрій громад. У червні 1861 р. в австрійському парламенті прем'єр-міністром А. Шмерлінгом представлено на розгляд проект громадського закону. При цьому він зазначав: «Теза громадського закону з 1849 р. про те, що підставою вільної держави є вільна громада беззастережно відповідає правді» [1, s. 275]. Невдовзі, 5 березня 1862 р. набув чинності громадський закон, який окреслив устрій громад у межах усієї імперії [2, арк. 7–9]. Саме на його засадах ґрунтувались прийняті Галицьким сеймом упродовж 19–22 березня 1866 р. урядові

проекти законів про громади, панські маєтки та повітове представництво та відповідні виборчі ординації. Після їх затвердження у Відні 12 серпня 1866 р., вони набули чинності [3, s. 59–87].

Ключову роль у новій системі самоврядування відігравали повітові ради як представницькі органи на рівні повітів та їх виконавчі органи – повітові відділи, які разом становили повітове представництво. Вони мали контрольні повноваження стосовно рад нижчого рівня – громадських (сільських і міських), право затвердження або скасування рішень рад нижчого рівня. Фактично повітові ради контролювали соціально-економічне життя повіту загалом і кожної громади зокрема у межах власних повноважень.

Саме органам повітового самоврядування був присвячений перший випуск «Відомостей», у якому опубліковано дві надзвичайно цінні праці: «Діяльність повітових представництв у 1872 р.» [4]. та «Повітові додатки до державних податків» [5]. Перша праця являє собою спробу комплексного аналізу діяльності повітових рад і відділів упродовж 1872 р. та містить масив інформації за кілька попередніх років. На вимогу крайового відділу повітові відділи були зобов'язані надати інформацію про діяльність повітових рад і відділів за заздалегідь встановленою формою, яка містила п'ять основних категорій, поділених на 19 підкатегорій, які практично стосувалися усіх сфер суспільного життя у повіті. Найбільш важливі з них містили дані про: персональний склад повітових рад і відділів і зміни у ньому; установи та фундації, які знаходились в управлінні повітових рад; заходи повітових рад стосовно утримання місцевих доріг, місцевої поліції, шкільництва, добродійних закладів тощо.

Інша праця «Повітові додатки до державних податків» органічно доповнює загальну картину діяльності повітового представництва, характеризує фінансовий стан повітів. Закон дозволяв повітовим представництвам додатково запроваджувати так звані «місцеві податки», які йшли на фінансування місцевих потреб, вони могли коливатись від 10 % – до 20 % від суми державних податків. У виняткових випадках вона могла становити й більше 20 %. Більш детальний аналіз фінансового стану галицьких повітів зроблено А. Стажецьким у праці «Видатки та доходи галицьких повітів станом на 1884 р.» [6]. Комплексний аналіз цього матеріалу дозволяє встановити розмір цих податків у кожному повіті та структуру витрат, а отже й фінансове становище повітів й економічну активність у них.

У наступному випуску «Відомостей» була вміщена праця Т. Пілата, присвячена устрою повітових рад та підсумкам виборів до цих представницьких органів [7]. У першій частині автор детально аналізував положення закону від 1866 р. про організацію повітових рад та відділів, вказував на сильні та слабкі аспекти закону, торкався проблеми так званих «двірських обшарів» (великих панських маєтків – примітка автора). Більш цінним є матеріал, присвячений аналізу підсумків виборів до повітових рад. Він містить відомості про національну приналежність, фах та майновий стан повітових радних, які, як виявилось, на 90 % належали до шляхетського стану.

Закон про повітове представництво передбачав, що повітова рада, для забезпечення діяльності повітового відділу, своєю ухвалою визначає чисельність допоміжного персоналу, рівень їхньої оплати та вимоги до фахової підготовки. Ключовою фігурою був секретар повітового відділу. За відсутності голови повітової ради він виконував його функції. У 1887 р. А. Стажецький публікує працю «Урядники галицьких повітових відділів у 1887 р.» [8]. Причиною появи цієї публікації стало збільшення чисельності повітових чиновників внаслідок передачі повітовим радам управління місцевими дорогами та зростання видатків на їх утримання. Загалом чисельність повітових чиновників зросла і коливалась від 2–3 – до 7–8 осіб. Крім того праця містить інформацію про кваліфікацію, займані посади та розмір оплати чиновників у кожному повіті. Своєрідним продовженням досліджень у цьому напрямку стала праця Б. Чоловського «Урядники галицьких повітових відділів у 1894 р.» [9].

У 1894 р. крайовий відділ, за дорученням Галицького сейму, зобов'язав повітові відділи надати інформацію про фаховий рівень основних категорій чиновників повітових відділів. Оскільки у сеймі готувались зміни до закону про повітове представництво в частині фахової підготовки чиновників повітових відділів, така інформація була потрібна для оцінки фактичного стану речей та можливості якнайшвидшого запровадження змін. Зміни мали стосуватися трьох основних категорій чиновників: секретарів, інженерів та інспекторів. Передбачалось, що кандидат на посаду секретаря повітової ради повинен мати закінчену правову освіту, інженер – закінчену технічну освіту, а інспектор – фінансову. Крайовий відділ отримав дані з 72 повітів (Львівський та Колбушівський не надали інформації – примітка автора). Згідно з якими, лише 15 секретарів повітових рад мали закінчені правничі студії, а більше половини мали лише середню освіту. З 59 інженерів лише 12 відповідали критеріям проекту закону. Не краща ситуація була й з інспекторами. Лише 7 із 44 повністю відповідали новим вимогам.

Наступна група матеріалів, опублікована на шпальтах «Відомостей..», стосувалася організації та діяльності органів міського самоврядування. Проте слід наголосити на тому, що практично усі

матеріали стосуються виборів до органів міського самоврядування. У 1875 р. Т. Пілат публікує працю «Склад міських представництв у 1874 р.» [10], у якій відображено підсумки виборів до міських рад. Цінність цієї праці полягає у тому, що автор подає релігійну приналежність та фах усіх новообраних міських радних. Дослідження стосується 304 громад (за винятком Львова і Кракова – примітка автора), які у відповідності до вимог до закону від 12 серпня 1866 р. мали статус містечка або міста. Це дає можливість встановити рівень представництва у міських радах та їх виконавчих органах трьох основних національних груп – польської, єврейської та української. У співставленні із національним складом мешканців галицьких міст це дозволяє визначити рівень пропорційності представництва цих груп у міських органах влади.

Своєрідним продовженням цієї праці стало дослідження С. Кашніці «Релігійний та фаховий склад громадських представництв, що підлягають закону від 1889 і 1896 р.» [11]. У другій половині XIX ст. австрійський уряд поділив галицькі міста на дві категорії – 30 найбільших міст отримали новий устрій самоврядування у 1889 р., решта (138 містечок) – у 1896 р. Частина містечок втратила свій статус і була переведена у статус сіл. У своїй праці автор аналізує релігійну приналежність і фах міських радних а також членів міських управ і магістратів станом на 1907 р. Автор використав значний статистичний матеріал, який, на вимогу крайового відділу, підготували повітові відділи. Джерельна цінність цієї праці зростає ще з огляду на те, що С. Кашніца проводить порівняння, ґрунтуючись на даних, зібраних і опублікованих Т. Пілатом у 1875 р. Це дозволяє встановити динаміку змін чисельного представництва трьох основних національних груп у галицьких містах.

Виборчій проблематиці присвячені дві наступні публікації у «Відомостях...». Їх поява була обумовлена підготовкою Галицьким сеймом змін до закону про вибори до міських рад найбільших галицьких міст. Норми закону від 1866 р. про вибори до міських рад ґрунтувались на куріальному виборчому праві. Усі виборці поділялись на три виборчі групи – курії в залежності від величини сплачуваного податку. Саме характеристики виборчих груп присвячена праця З. Гашинського «Склад виборчих груп у великих галицьких містах» [12]. Аналіз праці дозволяє встановити загальну чисельність виборців у містах, їх відсотковий розмір у відношенні до чисельності населення міст, чисельність виборців у кожній з виборчих груп.

У 1889 р. набув чинності новий закон про устрій самоврядування для 30 найбільших міст Галичини (за винятком Львова та Кракова – примітка автора). Відповідно до норм нового закону були проведені вибори. Постала необхідність комплексно проаналізувати підсумки виборів для вироблення рекомендацій Галицькому сейму щодо внесення змін до закону про вибори. У 1893 р. З. Гашинський публікує працю «Статистичні таблиці до реформи виборчої ординації для міст» [13]. Цінність цієї праці визначається й тією обставиною, що вона є продовженням попередньої праці автора «Склад виборчих груп у великих галицьких містах», опублікованій у 1888 р.

Автор аналізує загальну кількість виборців, кількість виборців в кожному з виборчих кіл та їх поділ на тих, хто має право вибору без огляду на розмір сплачуваного податку і тих, які мають на це право, сплачуючи податки. Не менш цінним є матеріал, який характеризує рід занять виборців у кожному з виборчих кіл. Праця містить матеріал, який відображає національну приналежність виборців, хоча не доміє та обставина, що виділено лише дві групи – християн й іудеїв, що не дозволяє більш чітко визначити кількість українців та поляків й представників інших національностей серед виборців у найбільших галицьких містах. Ці дві праці З. Гашинського, доповнюють одна одну, є цінним джерелом для дослідження міського самоврядування великих галицьких міст.

Необхідністю вироблення рекомендацій Галицькому сейму щодо реформування устрою самоврядування у великих містах обумовлена поява праці К. Кухарського «Стан громадських урядників в 37 великих містах» [14]. За дорученням крайового відділу, автор підготував матеріал, який характеризує якість управлінського персоналу виконавчих органів міських рад – міських управ у містах, у яких планувалось змінити закон про устрій самоврядування. Дослідження містить дані про номенклатуру посад, освіту урядників, термін перебування на посадах, рівень оплати праці та ін. Особливий інтерес для дослідників становлять дані про секретарів міських управ, які по суті були другою посадовою особою в міському самоврядуванні після начальників громад (бургомістрів).

Економічне життя міст практично не відображалось на сторінках «Відомостей». Виняток становить лише праця К. Кухарського «Господарство 37 великих міських громадах із поглядом на їх майновий стан» [15]. Поява цієї праці також була обумовлена намірами Галицького сейму надати великим містам окремий устрій самоврядування. У праці відображена структура видатків і доходів, а також майновий стан міст станом на 1886 р. Додаткову цінність цій праці надає порівняння автором даних із 1874 р., що дає можливість простежити динаміку змін майнового стану міст.

Значно в меншому обсязі у «Відомостях...» відображено діяльність сільських громад. Найбільш цінним дослідженням є праця Я. Клечинського «Громадське життя в Галичині» [16], опублікована у 1878 р. У цій праці автор, ґрунтуючись на статистичних матеріалах, наданих повітовими відділами, подає цілісну картину стосунків в органах місцевого самоврядування на рівні сільських громад. Автор детально аналізує організацію та діяльність громадських рад, а також їхнє фінансове становище. Зокрема, у дослідженні наводяться дані про кількість радних без вибору в громадських радах, перелік посад та рід занять війта та громадського писаря, кількість засідань громадських рад і відповідно кількість прийнятих ухвал. Фінансове становище характеризують дані про прибутки та видатки у громадах та дані про ті громади, в яких запроваджено додаткові місцеві податки. Цінність цієї праці посилюється її комплексним характером та тим, що вона стосується теренів усієї Галичини.

Певну джерелознавчу цінність становить праця Т. Пілата «Статистика громад і двірських обшарів» [17], опублікована у цьому ж році. Автор обмежився наведенням даних про громади зі статусом міста, містечка та села а також дані про двірські обшари – великі панські маєтки. Додаткову інформацію про громади надає наведена автором кількість будинків та кількість населення у громадах.

Секретарі сільських рад (писарі) були ключовою фігурою в органах самоврядування громад, поряд із їх керівниками. У багатьох випадках вони уособлювали собою орган самоврядування, фахова підготовка писаря визначала рівень ефективності роботи громадської ради. З. Паздро публікує ґрунтовну роботу «Громадські писарі в Галичині» [18]. Статистичні дані, наведені автором стосуються 3120 громадських писарів й містять інформацію про станову приналежність, рід занять, освіту та рівень оплати праці. Крім того праця містить дані про видатки громад на утримання громадських писарів. Як свідчать наведені автором дані, громадські писарі були найбільш високооплачуваними посадовими особами. Крім того, автор проводить порівняння кількості громадських писарів та їх прибутків в 1875 та 1900 рр. Загалом ця праця дає вичерпну інформацію про громадських писарів.

Кілька праць, опублікованих у «Відомостях...» дає певне уявлення про фінансовий стан сільських громад. Найбільш цінною серед них є праця З. Паздро, присвячена аналізу видатків громад на утримання громадських урядів [19]. Наведені дані свідчать, що на ці цілі йшло близько половини усіх видатків. Подібна проблематика досліджується у працях Й. Бартошевича [20] та С. Кашніці [21]. Останній аналізує рівень видатків і прибутків громад у Львівському повіті. Загалом, аналіз цих праць дозволяє зробити висновок про вкрай слабке фінансове становище сільських громад в Галичині, які, за невеликим винятком, були не спроможні до реалізації важливих соціальних проектів, витрачаючи половину коштів на утримання керівництва громад.

Таким чином, проведений аналіз масиву опублікованих на сторінках «Статистичних відомостей про крайові відносини» матеріалів, що відображають діяльність органів місцевого самоврядування в Галичині дають підстави оцінювати їх як цінне джерело з зазначеної проблеми. Їх цінність посилюється ще й тим фактом, що аналізовані публікації ґрунтуються на значному обсязі статистичного матеріалу, наданого авторам органами адміністративної влади.

Список використаних джерел

1. Panejko J. Ustrój samorządu terytorialnego w Polsce / J. Panejko // Jaworski W. Projekt konstytucji. – Cz. II: Załączniki. – Kraków: Leon Frommer, 1928. – S. 275–329.
2. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), ф. 19, оп. 1, спр. 152.
3. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem (далі – D.U.Kr.). R. 1848–1916. – Kraków, 1866. – Cz. XI. – Nr. 19.
4. Pilat T. Czynności reprezentacyi powiatowych w r. 1872. – S. 1–66 / T. Pilat // Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1873. – 86 s.
5. Pilat T. Powiatowe dodatki do podatków rządowych. – S. 67–86 / T. Pilat // Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1873. – 86 s.
6. Starzecki A. Wydatki i przychody powiatów galicyjskich na podstawie zamknięć rachunkowych z r. 1884 wraz z poglądem na dodatki powiatowe od r. 1873 / A. Starzecki // Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. – T. X. – Z. II. – Lwów, 1888. – S. 74–110.
7. Pilat T. Ustrój reprezentacyi powiatowych w Galicyi i ostatnie wybory do tych reprezentacyi / T. Pilat // Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. – Roczn. I, Z. I. – Lwów, 1874. – 72 s.
8. Starzecki A. Urzędnicy galicyjskich wydziałów powiatowych w r. 1887 / A. Starzecki // Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. – T. X, Z. II. – Lwów, 1888. – S. 111–146.
9. Czołowski B. Urzędnicy galicyjskich Wydziałów powiatowych w r. 1894 / B. Czołowski // Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. – T. XV, Z. I. – Lwów, 1895. – S. 1–39.
10. Pilat T. Skład reprezentacyi miejskich w Galicyi w r. 1874 / T. Pilat // Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. – Roczn. I, Z. II. – Lwów, 1875. – 84 s.
11. Kasznica St. Skład wyznaniowy i zawodowy reprezentacyi gmin podlegających ustawom 1889 i 1896 r. w roku 1907 (w porównaniu ze stanem w roku 1874 / St. Kasznica // Wiadomosci Statystyczne o stosunkach krajowych. – T. XXII. – R. I. – Lwów, 1909. – 37 s.
12. Gaszyński Z. Skład ciał wyborczych w większych gminach miejskich w Galicyi na podstwie aktów wyborczych / Z. Gaszyński // Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. – T. XI. – Z. II. – Lwów, 1888. – S. 20–39.
- 13.

Gaszyński Z. Tablice statystyczne do reformy ordynacyi wyborczej dla miast / Z. Gaszyński // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T. XIII, Z. III. – Lwów, 1893. – S. 1–26. 14. Kucharski K. Stan urzędników w 37 większych miastach wraz z ogólnym poglądem na regulaminy Rad i Zwierzchności gminnych / K. Kucharski // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T. XI. – Z. I. – Lwów, 1888. – S. 1–43. 15. Kucharski K. Gospodarstwo 37 większych gmin miejskich wraz z poglądem na ich stan majątkowy / K. Kucharski // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T. XI, Z. I. – Lwów, 1888. – S. 1–35. 16. Kleczyński J. Życie gminne w Galicyi / J. Kleczyński // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – R. IV. – Lwów, 1878. – S. 97–279. 17. Pilat T. Statystyka gmin i obszarów dworskich w Galicyi / T. Pilat // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Roczn. IV. – Lwów, 1878. – S. 47–96 s. 18. Pazdro Z. Pisarze gminni / Z. Pazdro // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T. XVIII, Z. II. – Lwów, 1901. – 96 s. 19. Pazdro Z. Wydatki administracyjne w gminach podlegających ustawie gminnej z r. 1866 / Z. Pazdro // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T. XIX. – Z. II. – Lwów, 1903. – S. 1–26. 20. Bartoszewicz J. Siła podatkowa gmin wiejskich w Galicyi / J. Bartoszewicz // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T. XIX. – Z. II. – Lwów, 1903. – S. 29–37. 21. Kasznica St. Wydatki i dochody gmin podlegających ustawie gminnej 1866 r. w r. 1907. Gmine w powiecie lwowskim położone // St. Kasznica // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – T. XXII. – Z. II. – Lwów, 1909. – 30 s.

Николай Иванык

«WIADOMOŚCI STATYSTYCZNE O STOSUNKACH KRAJOWYCH» («СТАТИСТИЧЕСКИЕ ИЗВЕСТИЯ О КРАЕВЫХ ОТНОШЕНИЯХ») КАК ИСТОЧНИК ИЗ ИСТОРИИ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ГАЛИЧИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье проанализированы и систематизированы материалы многотомного издания, которые отражают процесс создания, попыток реформирования и деятельность органов местного самоуправления в Галичине во второй половине XIX – начале XX в. Материалы касаются уездных, городских и сельских советов а также их исполнительных органов в политической и социально-экономической сферах общественной жизни галицкого общества.

Ключевые слова: Галичина, община, уездные советы, городские советы, местное самоуправление.

Mykola Ivanyk

«WIADOMOŚCI STATYSTYCZNE O STOSUNKACH KRAJOWYCH» («STATISTICAL INFORMATION ABOUT REGIONAL RELATIONS») AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF LOCAL SELF-GOVERNMENT OF GALYCHYNA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – THE EARLY 20TH CENTURY

The article systematizes and analyzes the materials of the multivolume edition reflecting the process of formation, attempts to reform and the activity of the local self-government of Galychyna in the second half of the 19th – the early 20th century. The materials refer to the activities of district, city and village councils and their executive bodies in the political, social and economic spheres of the Galician society life.

Key words: Galychyna, community, local self-government, district councils, city councils.

УДК 930.2(477+470+571):303.446.4 «17/18»

Ольга Скороход

РОЛЬ НАРОДНОЇ ТА УРЯДОВОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ЧАС: ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті розглядається історія вивчення залюднення степової України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Визначено, що в історіографії склалися два погляди на вказану проблему. Перший представляв імперські устремління Петербурга та доводив, що важливу роль у заселенні вказаних теренів відіграв саме російський уряд. В той же час на противагу цьому підходу сформувався інший історіографічний напрям, який стверджував домінуючу роль народних мас у освоєнні південноукраїнських територій

Ключові слова: історіографія, Південь України, степова Україна, дореформений час, колонізація.

У другій половині XVIII ст. російський уряд не відмовився від своїх стратегічних цілей щодо України. В цей час внаслідок російсько-турецьких війн до Російської імперії приєднано Північне Причорномор'я. У 1774 р. за Кючук-Кайнарджийським мирним договором Російська імперія отримала землі між Дніпром і Бугом та опорні пункти на Керченському півострові; в 1783 р. – до монархії Романових прилучено весь Крим; за Ясським миром 1791 р. імперія приєднала територію між Бугом і Дністром. Ліквідація Запорозької Січі означала ліквідацію останньої самоврядної області на території України. Загальний процес територіально-адміністративного облаштування, який розгорнувся на Півдні України в останній чверті XVIII ст., супроводжувався процесами економічної інкорпорації південноукраїнських земель до складу Російського імперії, що включали в себе заселення та господарське освоєння степової України.

Процеси заселення та економічного освоєння південноукраїнських теренів не могли залишитися поза увагою науковців та дослідників різних поколінь. Певне зацікавлення стосувалось також й історіографії проблеми. Окремий розділ дисертації професора В. Пірка [1] відводиться аналізу наукового доробку з проблеми, при цьому вчений відзначає відсутність комплексних студій за наявності значної кількості нарисів «присвячених окремим питанням, періодам, територіям, навіть населеним пунктам України» [1, с. 4]. Характеризуючи сучасний йому стан розробки теми, В. Пірко вказує на наявність низькопробних публікацій зі спробами применшення ролі українського етносу в процесі освоєння регіону.

Перше узагальнююче дослідження української та російської історіографії заселення степової України у XVI–XVIII ст. здійснила Н. Стешенко [2]. У її роботі визначено основні віхи розвитку історичної думки з теми, вказано на наявність диспропорції у вивченні окремих аспектів чи етапів досліджуваного процесу. Вчена пише про наявність двох біполярних поглядів, що надавали пріоритет у залюдненні краю українському чи російському етносу відповідно, однак не зупиняється спеціально на їх вивченні.

Реалізація імперського проекту «Новоросія», тобто політики царського уряду, спрямованої на приєднання південноукраїнських земель до корінної російської території та невизнання українського характеру Півдня України, стала предметом дослідження професорів Ф. Турченка та Г. Турченко [3–5]. У їх публікаціях акцентується увага на політичних спробах російського уряду включити південноукраїнський терен до складу імперії не лише у суто правовому розумінні, а й в історичному та етнічному. Автори також вказують на відстоювання належності Північного Причорномор'я до українських теренів у вітчизняній соціогуманітаристиці XIX–XX ст.

Південну Україну як об'єкт для історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій розглянув О. Ясь [6]. Основну увагу в його розвідці приділено імплементації термінів «Новоросія» та «Новоросійський край» до наукового обігу орієнтованими на владу істориками як дореволюційного часу, так і радянської доби, наведено також українські проєкції назви регіону. Згідно праці О. Яся, одним з перших вибудовував свої історичні нариси з акцентом на домінуючу роль російського етносу у освоєнні краю «напівофіційний історіограф Новоросії» [6, с.127] А. Скальковський.

Інші науковці, про роботи яких мова йтиме нижче, частково розглядали історіографію проблеми у контексті тематики їх досліджень.

Метою нашої статті є розгляд колонізації Півдня України як складової економічної політики імперського уряду через призму аналізу її інтерпретації в історіографічній спадщині.

Проаналізовані матеріали вважаємо за необхідне розташувати у хронологічному порядку (за часом публікації).

Перші конкретні свідчення щодо формулювання «великодержавницького російського погляду, який пріоритет у заселенні території відводив російському етносу» [2, с.17], знаходимо у сучасника формування європейської частини Російської імперії Г. Міллера, російського історіографа, який, хоч і не був безпосереднім очевидцем тих подій, зібрав чималий корпус джерел до теми. Н. Полонська-Василенко [7] дійшла висновку, що Г. Міллер використав при написанні «Відомостей про козаків запорозьких» [8] відому працю С. Мишецького, доповнюючи її рядом ідейних узагальнень концептуального характеру та фактологічних уточнень пізнішого часу (оскільки С. Мишецький описує події 1740-х рр.). Так, Г. Міллер виправдовує захоплення мешканцями Нової Сербії козацьких земель, оскільки «було б неприпустимо, якби настільки чимала земля продовжувала стояти незаселеною» [7, с. 817]. Пізніше історик обґрунтує «неефективність для освоєння малозалюдненого краю» [9, с. 62] запорозьких поселень, підвівши таким чином основу під маніфест про ліквідацію Запорозької Січі від 3 серпня 1775 р. Отже, експансіоністські устремління імперського уряду щодо Півдня України отримали своє історико-політичне обґрунтування ще до завершення юридичного оформлення південно-західних кордонів монархії Романових.

Початком серйозної наукової розробки історії Півдня України стали, передовсім, праці «Геродота Новоросійського краю», співробітника Головного статистичного комітету Новоросійського краю А. Скальковського [10–12]. За своїми поглядами учений, як представник напрямку підтримки великодержавної російської зовнішньої політики, надавав позитивної оцінки рішенням царату щодо заселення південноукраїнських земель: у «Хронологическом обозрении Новороссийского края» А. Скальковський пише, що «успішними були заходи уряду про влаштування нещодавно завойованої пустелі» [13, с.251], в «Истории Новой Сечи» зазначає, що південно-західна частина степів «належала їм (запорожцям – примітка автора) тільки номінально за переказами, але в дійсності ними ніколи не була населена, навіть у вигляді зимівників» [11, с.169], а також схвалює запрошення Катериною II іноземців-колоністів, яке «засмучувало запорожців, які не бажали поступатись землями, зовсім їм, втім, не потрібними» [11, с.272]. З огляду на зазначене, важко погодитись з думкою Н. Стешенко, що дослідник не применшує роль козацтва в освоєнні краю [2, с.9].

Характерною рисою створення історичних студій у XIX ст. була участь у цьому процесі духовних осіб. На особливу увагу заслуговують праці архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова) [14–15], у яких наводяться відомості про заснування церков Півдня України, а також репрезентовано уявлення священика про господарську роль Санкт-Петербурга у заселенні українського Степу. Згідно помилкових, на нашу думку, уявлень архієпископа Гавриїла, до 1751 р. територія Півдня України, описувана ним, була пустою, зокрема через своє небезпечне положення – поляки, татари, «а особливо хижі запорожці» [15, с.81] здійснювали постійні утиски, набіги та грабування щодо людності, яка намагалась тут оселитись. У зв'язку з цим уряд вирішив здійснити заселення краю іноземцями, при цьому автор переконаний у цивілізаторському, культурницькому впливові імперської системи на розвиток краю.

Процес накопичення наукових знань з проблеми тривав упродовж усього XIX ст. Закладену Г. Міллером, А. Скальковським та архієпископом Гавриїлом тенденцію піднесення ролі урядової колонізації Півдня України продовжили дослідники військової історії регіону П. Іванов [16] та Ф. Ласковський [17], прихильність до діяльності князя Григорія Потьомкіна як виконавця колонізаторських прагнень імперії, прослідковується й у розвідках П. Щербальського [18], Д. Міллера [19]. У цьому контексті роботи П. Кеппена [20] та А. Клауса [21] слід віднести до довідкових видань, вони не містять оціночних суджень та узагальнюючих висновків. Видання П. Кеппена являє собою хронологічний звід матеріалів з історії «іногородців» європейської частини імперії. А. Клаус переказав діяльність урядів Катерини II та Олександра I щодо запрошення іноземців по всій території імперії, детально зупинився на особливостях організації колоній, описав господарські та культурні успіхи іноземних переселенців, вважаючи, що російському суспільству було б корисно скористатися досвідом інших народів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. значно розширено знання з історії заселення регіону, відбулося окреслення проблеми як наукової, зроблено спробу позначити основні етапи народної колонізації краю. З кінця 80-х рр. XIX ст. простежується поява критичних оцінок урядової колонізації південноукраїнських земель, наводяться свідчення її неефективності. Першим науковим нарисом, присвяченим безпосередньо історії заселення Новоросійського краю, стала праця Д. Багалія [22]. Поділяючи думку О. Яся, зауважимо, що Д. Багалій використовував «новоросійський» дискурс для представлення української історії, але «роль перших поселенців Новоросійського краю у його праці однозначно відведена запорозьким козакам» [6, с.139]. Дослідник пише, що іноземна колонізація не задовольнила уряд і не виправдала його сподівань, оскільки держава «давала їм (іноземним переселенцям – примітка автора) значні багатства, а від них натомість не отримувала майже

нічого» [22, с.97]. Порівнюючи політику Катерини II та Олександра I, учений дійшов думки, що уряд імператора більше приділяв уваги господарському хисту та здібностям колоністів, тоді як у XVIII ст. головною метою було збільшення кількості населення південних окраїн імперії [22, с. 98].

Погляди Д. Багалія поділяли В. Ястребов, П. Іванов, протоієрей Василій Никифоров. В. Ястребов [23] досліджував поземельні спори запорожців, мешканців Нової Сербії та Новослобідського козачого полку. Учений одним з перших в історіографії проблеми вказав на те, що Новослобідський козацький полк, утворений 1753 р., відіграв значно більшу роль у освоєнні краю, ніж організована урядом сербська колонізація. Аналогічної думки притримувався і протоієрей В. Никифоров [24], який описав недоброякісність влаштованого урядом процесу заселення, за допомогою фактів підтвердивши утиски прийшлими місцевого населення.

Як зауважив П. Іванов [25], зіткнення запорожців із поляками, донцями та кримцями – ніщо у порівнянні з конфліктами із іноземними новопоселенцями. Початки урядової колонізації краю автор відводить до часів правління Петра I – з того часу тут оселялись представники різних національностей (серби, болгари, молдавани, волохи). Всі вони, усвідомлюючи своє привілейоване становище, починають вторгатись у володіння запорожців, захоплюють їх зимівники і хутори. Уряд, як пише дослідник, всіляко їм потакає, нівелюючи при цьому права корінного населення краю [25, с.66]. П. Іванов уникав критики дій імперської влади щодо козацтва, щоправда і не вихваляючи її. Ця специфіка його наукового дискурсу, як слушно зазначають професор В. Хмарський та О. Музичко, «була викликана не стільки особливостями його свідомості, скільки побоюваннями цензурних та політичних утисків. В недосяжному для російської цензури виданні, під псевдонімом «І. Андрієнко», він відверто піддав сумніву позитивну роль запрошених царським урядом колоністів на Півдні України» [26, с.163–164].

Великодержавницький погляд на проблему станом на початок ХХ ст. отримав нове більш широке осмислення у працях професора Г. Писаревського [27–28]. З одного боку, історик запевняє, що «туземного населення для господарського освоєння краю було недостатньо» [28, с. VIII], нівелюючи значення народної колонізації, а також вказує на мету, з якою запрошувались іноземні поселенці – при імператриці Єлизаветі Петрівні уряд діяв з позицій меркантилізму і прагнув заснування на Півдні обробної промисловості (шовкових та шерстяних мануфактур), а імператриця Катерина II була прибічницею фізіократів і джерелом багатства держави вважала землеробство [28, с.46–47]. З іншого боку, Г. Писаревський говорить, що «уже саме збільшення населення шляхом імміграції вважалось великим досягненням для Росії, незалежно від того, хто іммігрує» [28, с. VIII], визнаючи, що переселенці так і не досягли мети, яку перед ними ставив уряд.

У 1911 р. історик Є. Загорівський працював над підготовкою магістерської дисертації «Новоросія у другій половині XVIII ст.» [29, с. 259], в результаті чого світ побачили ряд його статей до теми [30–32]. Узагальнивши дані з праць попередників, головним чином А. Скальковського, та використавши законодавчі акти щодо іноземної та військової колонізації території в середині та другій половині XVIII ст., Є. Загорівський доволі критично оцінював ефективність політики як центральної, так і місцевої адміністрації у цій справі. Є. Загорівський підкреслив головну роль народної колонізації в історії краю – «українського та великоросійського відгалужень руського племені» або «русської народності в особі її українського відгалуження» [32, с. V, 99] (у подальших працях Є. Загорівський зробив помітні кроки назустріч україноцентричній історіографії [29, с.264]).

У 1920-х рр. в Україні остаточно установилась радянська влада. Незважаючи на важкі умови і дякуючи відносній політичній свободі, яку надавала нова економічна політика, українські історики продовжували плідну працю. Нове життя отримала робота академіка Д. Багалія [33], про яку йшлося вище. Автор позиціонував свою роботу як таку, що репрезентує заселення «Новоросії» як один з періодів історії України, «хоч автор студії не дуже обтяжував себе переробкою попередніх текстів» [6, с.142]. Негативний вплив на вивчення заселення регіону справили репресії кінця 30-х рр. ХХ ст. проти науковців, краєзнавців. У 20–30-х рр. ХХ ст. відбулась імплементація до історичної науки думки про те, що урядова колонізація відбувалася паралельно з процесом наступу на права запорожців. Є. Загорівський резюмував цей процес як те, що «конфлікт поміж старою, народною, і новою, урядовою, формами колонізації Степової України закінчився катастрофою 1775 року – зруйнуванням Запорозької «Січі» та інкорпоруванням її «Вольностей» у склад областей, безпосередньо підлеглих російській адміністрації» [34, с.62]. На думку Н. Полонської-Василенко, кошовий Петро Калнишевський виступав провідником запорозької колонізації у протилежність урядовій, заселяючи землі, щоб в такий спосіб остаточно закріпити їх за Запорожцям [35]. Один із репресованих істориків Сергій Шамрай, який перейнявся історією переселення представників молдо-волохів на українські терени [36], у дослідженні [37] дійшов висновку, що іноземні колоністи запрошувались царським урядом з метою економічної блокади Запорожжя. Аналогічні здогадки висловлював декількома роками раніше М. Ткаченко [38].

Перше ґрунтовне комплексне дослідження теми здійснила Н. Полонська-Василенко [39–40]. На широкому архівному та опублікованому матеріалі визначила основні етапи урядової та народної колонізації Південної України 30–80-х рр. XVIII ст., подала чисельність населення, його соціальний та етнічний склад. Авторка підкреслила, що період 1734–1775 рр. історії Південної України є найменш розробленим в українській та російській історичній науці. Дослідницею проаналізовано заходи царського уряду щодо реалізації планів заселення Новоросії та Слов'яносербії: за свідченнями Н. Полонської-Василенко, усе господарство сербських полків засноване на експлуатації місцевого, українського населення: усім сербським офіцерам дозволено було поселяти на відведених їм землях українців «замість денщиків» [39, с. 156, 169; 40, с. 36]. З'ясовано причини переходу військових поселенців на територію Запорозьких Вольностей, тим самим спростовуються наявні в офіційних документах звинувачення на адресу запорожців у переманюванні поселенців на свою територію [39, с.296]. Учена прослідкувала вплив процесу знищення Січі на чисельність населення регіону та відзначила, що з перших днів ліквідації почався відтік колишніх запорожців під протекторат Польщі, Туреччини, спроби оселитися на Кубані [2, с.13].

На особливу увагу заслуговує аналіз планів уряду з питань заселення, що його вперше репрезентувала Н. Полонська-Василенко. Документ, який у найбільшій мірі відбив здійснення на практиці теоретичних міркувань на процес колонізації і «являв собою не тільки проект заселення, а й чинне право, що їм користувалися довгий час, навіть у 80-х рр. XVIII ст.» [39, с. 202], – «План про поселення в Новоросійській губернії» 1764 р. Авторка зауважує, що у «Плані» край розглядався, як нібито не заселений – у такий спосіб уряд маніпулював законодавством стосовно залюднення регіону. Як і свого часу В. Ястребов, дослідниця пише, підтверджуючи свої слова цифровими даними, що, на противагу Новій Сербії, населення в Слобідському козацькому полку швидко зростало [40, с. 37]. Таким чином, останній відіграв потужнішу роль в заселенні та освоєнні краю.

З кінця 50-х – 80-ті рр. XX ст. посилюється інтерес до соціально-економічних аспектів історії України. Звичайно, історіописання цього часового відтинку перебувало в полоні ідеологічних настанов і шаблонів та сповнене цитатами класиків марксизму-ленінізму. Ф. Редько [41] дослідив колонізаційну політику російського царизму в Південній Україні в кінці XVIII ст. При цьому дослідник акцентував увагу на колонізації саме як на економічному заході імперської адміністрації, спрямованому на прискорену інкорпорацію південноукраїнських теренів до господарської системи Російської держави. Вчений наголошує, що «незважаючи на швидке заселення і освоєння земель Південної України місцевим населенням, Катерина II посилювала свою колонізаторську політику і активно сприяла розвиткові іноземної колонізації» [41, с.23]. У праці Ф. Редька акцентується увага на класовій складовій державної політики – «російський царизм спирався на поміщицькі і куркульські колонізаторські елементи в національних районах» [41, с.39], підкреслюється, що народне освоєння Степу здійснювалось саме українським і російським народами [41, с.22].

50–70-ті рр. XX ст. ознаменувалися появою праць, що детально розкривали хід власне народної колонізації як всього Півдня України, так і окремих його регіонів. Професор В. Голобуцький [42–44] детально описав козацьке господарство та економічне значення Запорозької Січі та «Вольностей» для історії Нижнього Подніпров'я, щоправда не порівнюючи успіхи народного та урядового заселення регіону. У контексті студіювання соціально-економічного розвитку степової України наприкінці XVIII ст. учений охарактеризував господарське життя чорноморців та їх значення в заселенні та освоєнні Побужжя [44]. Професор А. Бачинський [45–47] розробив проблему колонізації Буджацького степу та пониззя Дунаю у кінці XVIII – на початку XIX ст. У його дослідженні приділяється увага походженню і складу населення придунайських степів, соціально-економічному аспекту проблеми. «Не викликають заперечень висновки автора, що з літа 1775 року за Дністер і на Дунай почала виходити багатотисячна маса запорожців» [48] – йшли не тільки запорозькі козаки, згодом і їх діти, але й кріпаки і державні селяни, рекрути й міщани з Південної України та Поділля. Цей вихід продовжувався упродовж багатьох років.

Історичний розвиток Північного Причорномор'я за період останньої чверті XVIII ст. – середини XIX ст. вивчила О. Дружиніна [49–52], використавши значну кількість архівного і опублікованого матеріалу. Вченою висвітлено заселення регіону, сільське господарство, промисловість та внутрішню і зовнішню торгівлю у краї в дореформений час. Для робіт авторки примітним є повернення до дискурсу історіописання XIX ст., що підносили роль імперського уряду в колонізаційному процесі. Так, учена пише, що «внаслідок стихійної колонізації і планомірного заселення південних степів вихідцями з-за кордону та інших губерній Росії населення краю швидко росло» [49, с.68–69], «у результаті особливої політики земельних роздач... і різноманітних пільг, наданих переселенцям, населення краю швидко росло» [49, с. 260]. При цьому підкреслюється, що політика уряду сприяла внутрішньому переміщенню населення імперії, а не тільки виклику колоністів з-за кордону. Варто вказати, що О. Дружиніна звернула увагу й на етнічну складову

населення Півдня – «українці складали основну масу сільського населення Катеринославського намісництва. Друге місце займали росіяни. Іноземні колоністи були нечисельними» [49, с. 160].

Принципово нову методологію статистичного мислення запропонував В. Кабузан [53–55]. Згідно з його дослідженням, значне залюднення північних частин «новоросійського краю» почалося ще за часів Петра I, але постійна турецько-татарська загроза спричиняла занепад вже освоєних місць. Тим не менш, в епоху так званого «колоніального заселення» В. Кабузан вважає народну колонізацію домінуючою [56, с.245; 57, с.34].

Уперше ввів до наукового обігу ілюстровані картографічні матеріали обласних державних архівів і вивчив особливості зародження міст Північного Причорномор'я в другій половині XVIII ст., їх чисельність, соціальну структуру та національний склад професор В. Тимофієнко [58]. Як і О. Дружиніна, він вбачав позитивну роль імперської урядової політики в економічному зростанні міст Півдня: «вона заключалась в активному заселенні нових міст селянами, купцями, промисловцями, тобто найактивнішим і рухливим компонентом населення Російської імперії» [58, с.216]. При цьому дослідник не приховував українського характеру міст.

Здобуття Україною незалежності відкрило нову сторінку й в історіографії досліджуваної нами проблеми. Позбавлення від номенклатурного тиску на історичну науку спричинило до озвучення нових поглядів на тему заселення степової України. Так, у руслі розвитку козакознавчих студій з'явився ряд публікацій професора А. Бойка [59–60], О. Олійника [61], В. Козирєва [62], О. Міруценка [63], які доводять важливу роль запорожців у залюдненні та господарському розвитку краю. На особливу увагу заслуговує дослідження О. Міруценка, в якому визначено, що південний напрямок «був одним з найпріоритетніших» [63, с.5] у господарській політиці освоєння нових земель в централізованій імперії, але, не дивлячись на урядові спроби обмеження, «переміщення козаків на південь продовжувалось й надалі» [63, с.172].

Значною мірою заповнюється існуючий дефіцит документального матеріалу з проблеми. Професор А. Бойко [60] студіював інформативні можливості джерельної бази для реконструкції процесів колонізації Степової України, роздачі земель і виникнення нових поселень в останній чверті XVIII ст. Історик детально оцінив повноту існуючих документів щодо державної колонізації краю після 1775 р., розкрив інформативний потенціал атласів Катеринославського намісництва і описів до них, визначив їх основні недоречності і недоліки. Також історик був одним із ініціаторів започаткування серії «Джерела з історії Південної України».

Вивчення заселення південноукраїнського регіону набуло певної деталізації – учені досліджують історію окремих поселенських одиниць у контексті загального процесу освоєння регіону. Результатом стали дисертації О. Посунько з історії Нової Сербії та Слов'яносербії [64], С. Дідика – з історії Новослобідського козачого полку [65], О. Серединського – з історії чорноморських адміралтейських поселень [66]. О. Посунько та С. Дідик довели, що українське місцеве населення відіграло значну більшу роль у заселенні краю, ніж утворені урядом поселення іноземців. На думку О. Серединського, «створення адміралтейських поселень та сільськогосподарська діяльність їх мешканців зіграли позитивну роль в загальному процесі заселення і освоєння Півдня України» [66, с.15].

Питання заселення Півдня України детально розкриті в працях з регіональної історії: Північне Приазов'я та в цілому території в межах Азовської губернії в XVI–XVIII ст. дослідив професор В. Пірко [1;67], проблему заселення придунайських земель, започатковану А. Бачинським як вказувалось вище, продовжила професор О. Бачинська [68], нарис заселення донбаських степів представив В. Подов [69], південно-східної частини України – М. Панфьорова [70], І. Бровченко [71] та Г. Чепіга [72]. Детальнішої розробки зазнав процес колонізації першої половини XIX ст. [73]. Науковці дійшли висновку, що у переважній більшості саме українські козаки освоювали і заселяли степи південної та південно-східної України.

Нового бачення набула тема формування населення південноукраїнського міста. Н. Діановою обґрунтовано зацікавленість російського уряду у швидкому розвитку міст, що «відобразилось у створенні особливих умов, державному контролі та низці пільг і привілеїв, які сприяли їх стрімкому зростанню» [74, с.15], доведено, що більшість населення складали українці. Успіхи помітні і в розробці історіографії урбанізаційних процесів на Півдні України – Н. Семеняк провела дослідження про стан вивчення витоків міст у радянській науці [75].

Принципово новим напрямком стало вивчення дворянства південної України. Д. Каюк обґрунтував, що «поява дворянської верстви в межах південноукраїнського суспільства була наслідком цілеспрямованих дій імперського уряду, який намагався в такий засіб зміцнити своє становище в регіоні» [76, с.150]. Професор Л. Циганенко підтвердила цю тезу, а також з'ясувала, що найбільше зростання цього стану припадає на кінець XVIII – початок XIX ст., «що пов'язано з інкорпорацією до складу Росії нових територій і відповідно збільшенням кількості дворян за рахунок українських, польських, молдавських нобілів» [77, с.34], а також з переселенням дворянства з центральних губерній імперії з очевидним розрахунком на отримання земельних

маєностей та швидке просування по службі. Вченою досліджено, що, починаючи з другої половини XVIII ст., дворянство відіграло прогресивну роль у колонізації південноукраїнських земель [77, с.35].

У новітній російській науці проблема розглядається в площині російської імперської колонізаційної політики, історії відносин Гетьманщини та Російської імперії. У роботах Т. Яковлевої [78], О. Пасько [79], О. Белової [80]. Так, на думку О. Пасько, «підсумком колонізації стало: вирішення проблеми дефіциту населення на нових територіях, зміцнення обороноздатності південно-західних кордонів від зовнішніх ворогів, скорочення економічного відставання Росії від країн Західної Європи, запровадження передових технологій в деякі галузі обробної промисловості та землеробство, розширення торгового сектору економіки» [79, с.200]. Загалом, у вказаних працях спостерігається замовчування або применшення ролі українського козацтва і української народної колонізації у процесі залюднення регіону, позитивно оцінюються результати царської політики щодо заселення Північного Причорномор'я.

Сучасна українська історична наука перейнялась також проблемою формування етнічного складу Півдня України. У цьому руслі помітні напрацювання Я. Бойка [81], Н. Данилової [82], Л. Циганенко [83]. Узагальнив хід вивчення цієї теми у своїй дисертації В. Гріза [84], зазначивши, що інституціоналізація теми як наукової відбулась вже в часи незалежності України. Вчений також вказав на необхідність «заповнення лакун з досліджень української і російської колонізації регіону, етнічної історії українців і росіян Південно-Східної України» [84, с.16].

Отже, що хід історичного вивчення заселення та господарського освоєння південної України породив існування двох біполярних поглядів. Перший – великодержавницький російський, що позитивно оцінював дії уряду Санкт-Петербурга у сфері заселення краю, був сформований ще в кінці XVIII ст. Г. Міллером та отримав своє дальше життя у працях істориків XIX ст. Протилежний йому погляд, що визнавав пріоритетною роль народної стихійної колонізації, закладений у 80-х рр. XIX ст. академіком Д. Багалієм та низкою сучасних йому науковців.

Впродовж XX ст. у зв'язку з необхідністю адаптувати історіописання до політичних обставин великодержавницький погляд зазнав певних трансформацій. Так, у середині 50-х рр. XX ст., згідно з класовою теорією дій царського уряду із запрошення іноземних колоністів, розцінювались як загарбницькі відносно селянського українського та російського населення. У 80-х рр. XX ст. історики повернулись до старої схеми розцінювання урядової ролі в заселенні краю як позитивної, але з визнанням прощальності ідеї запрошення іноземців. Натомість зроблено спробу довести сприятливість урядового впливу на переселення людей на Південь з центральних регіонів Російської імперії. Народницький погляд упродовж у 20–30-х рр. XX ст. не зазнав концептуальних змін, лише збагатився тезою про протистояння урядової народної колонізації. При цьому відбувався процес постійного накопичення фактичного матеріалу, що підтверджував домінуючу роль народних стихійних переміщень у південноукраїнські степи.

Зі здобуттям незалежності нашої держави та звільненням історичної науки від політичного ангажування можна вести мову про остаточне утвердження в науці думки про переважаючу роль народної колонізації у ході господарського опанування південних теренів.

Нами також з'ясовано, що питання господарського освоєння Півдня України окремими етносами, а також проблема ролі особистості в колонізаційних процесах, не лишилися осторонь наукової розробки багатьма істориками, що відкриває подальшу перспективу історіографічного осмислення вказаних тем.

Список використаних джерел

1. Пірко В. О. Освоєння Півдня України в XVI–XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. О. Пірко. – Донецьк, 1996. – 35 с.
2. Стешенко Н. Л. Українська і російська історіографія заселення Степової України в XVI–XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н.Л. Стешенко. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
3. Турченко Г. Історичний вибір: Південна Україна чи Новоросія / Галина Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. 29. – С.77–87.
4. Турченко Г. Імперський проект «Новоросія»: спроба реалізації царською владою та Тимчасовим урядом / Г. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип.38. – С.88–96.
5. Турченко Г. Проект «Новороссія»: 1764–2014. Юбилей на крови / Г. Турченко, Ф. Турченко. – Запорожье: ЗНУ, 2015. – 140 с.
6. Ясь О. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій / О. Ясь // Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2016. – С.111–162.
7. Василенкова-Полонська Н. Д. Історики Запорожжя XVIII ст. / Н. Д. Полонська-Василенко / Н. Д. Василенкова-Полонська // Юбілейний збірник на пошану академіка Д. Й. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 811–820.
8. Миллер Г. Известия о козаках запорожских / Г. Миллер // Сочинения и переводы для пользы и увеселения служащие. 1760, май. –

С.385–444. 9. Грибовський В. В. Г.Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі або до питань про роль особистості історика в історії / В. В. Грибовський // Січеславський альманах: зб. наук. праць з історії укр. козацтва. – Д.: Національний гірничий університет, 2011. – Вип. 6. – С.39–65. 10. Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае / А. Скальковский. – СПб., 1838. – 29 с. 11. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – Одесса, 1846. – Ч. II. – 369 с. 12. Скальковский А. Опыт Статистического описания Новороссийского края. Ч. I. География, этнография и народоисчисление Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса, 1850. – 366 с. 13. Скальковский А. Хронологическое обозрение Новороссийского края 1731–1823. – Ч. I. с 1731 по 1796 год / А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1836. – 251 с. 14. Гавриил А. Х. и Т. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / А. Х. Гавриил и Т. // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. II. – 1848. – С. 140–211. 15. Гавриил А. Х. и Т. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с учреждением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786-й год / А. Х. Гавриил и Т. // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. III. – 1853. – С. 79–129. 16. Иванов П. Обозрение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого и до наших дней / П. Иванов. – СПб., 1864. – 317+26 с. 17. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. III. Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II / Ф. Ласковский. – СПб, 1865. – 1016 с. 18. Щебальский П. Потемкин и заселение Новороссийского края / П. Щебальский. – М., 1868. – 21 с. 19. Миллер Д. Заселение Новороссийского края и Потемкин / Д. Миллер. – Харьков, 1901. 20. Кеппен П. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России / П. Кеппен. – СПб., 1861. – 510 с. 21. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1869. – Вып. 1. – 455+114 с. 22. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д. И. Багалей. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с. 23. Ястребов В. Архив крепости св. Елисаветы / В. Ястребов // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. XV. – 1889. – С. 548–593. 24. Протоиерей Василий Никифоров. Матерьялы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде, Херсонской губернии / Протоиерей Василий Никифоров // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. XXIII. – 1901. – С.49–69; т. XXVI. – 1906. – С.1–40; т. XXVII. – 1907. – С. 1–56. 25. Иванов П. А. Матерьялы по истории Запорожя в XVIII веке / П. А. Иванов // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. XX. – 1897. – С.60–100. 26. Хмарський В. Український історик П.А.Іванов: основні етапи біографії та наукова спадщина / О. Музичко, В. Хмарський // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С.155–176. 27. Писаревский Г. Г. Избранные произведения по истории иностранной колонизации в России / Г.Г. Писаревский. – М.: МСНК, 2011. – 224 с. 28. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.: (По неизд. архив. документам) / Г. Г. Писаревский. – М.: печ. А. И. Снегиревой, 1909. – XII, 342, 84 с. 29. Музичко О. Євген Олександрович Загоровський (1885–1938): біоісторичний нарис / О. Музичко // Загартована історією: ювіл. зб. на пошану проф. Н. І. Миронець: з нагоди 80-ліття від дня народж. – К., 2013. – С.257–274. 30. Загоровский Е.А. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1744–1791 гг. / Е. А. Загоровский // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. XXXI. – 1913. – С.52–82. 31. Загоровский Е.А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в. / Е.А. Загоровский. – Одесса, 1913. – 34 с. 32. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья / Е. А. Загоровский. – Ч.1. – Одесса, 1922. – С. V, 99. 33. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Харків: Союз, 1920. – 112 с. 34. Загоровський Є. Людність Степової України колись і тепер / Є. Загоровський // Степова Україна: Економічно-географічні нариси. – Харків-Одеса, 1930. – 71 с. 35. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя / Н. Полонська-Василенко // Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН. – К., 1926. – Т.9. – С.278–329. 36. Орлик В.М. До питання історії волошсько-молдавських поселень на Україні / В. М. Орлик. – К.: КДЛУ, 1996. – 31 с. 37. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) / С. Шамрай // Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С.207–302. 38. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях в 1752 р. / М. Ткаченко // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 146–159. 39. Polons'ka-Vasylenko N. D. The settlement of the Southern Ukraine (1734–1775) / Polons'ka-Vasylenko N. D. – N.Y., 1955. – 293 p. 40. Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII ст. / Н. Полонская-Василенко // Историк-марксист. – 1941. – № 5. – С.30–46. 41. Редько Ф. Колонізаційна політика російського царизму в Південній Україні в кінці XVIII ст. / Ф. Редько // Наукові записки Чернівецького державного педінституту. Історико-філологічний факультет. – Вип. I. – К.: Радянська школа, 1955. – С.15–39. 42. Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. Голобуцький. – К., 1961. – 415 с. 43. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., Вища школа, 1994. – 539 с. 44. Голобуцький В. Чорноморське козацтво за Бугом / В. Голобуцький // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К., 1952. – Т.4. – С.133–157. 45. Бачинський А.Д. Народна колонізація пониззя Дунаю: (Остання чверть XVIII – початок XIX ст.) / А.Д. Бачинський // Український історичний журнал. – 1964. – N2. – С.97–101. 46. Бачинский А.Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII – начала XIX вв. / А. Д. Бачинский // Зап.Одесск.археолог.об-ва. – Одесса, 1967. – Т.2 (35). – С.136–150.

47. Бачинський А.Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX ст.: Автореф. ... канд. истор. наук: № 571. История СССР / А. Д. Бачинский. – Одесса, 1969. – 27 с. 48. Бачинська О.А. А.Д. Бачинський – дослідник історії Південної України / Бачинська О. А., Самойлов О.Ф. // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідницької лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С.150–154. 49. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. 1775–1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: АН СССР, 1959. – 279 с. 50. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 383 с. 51. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1981. – 207 с. 52. Дружинина Е.И. Возникновение городов на юге Украины и США: общее и особенное / Е.И. Дружинина // Новая и новейшая история. – 1976. – № 2. – С.69–76. 53. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858) / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 307 с. 54. Кабузан В.М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719–1857 гг.) / В.М. Кабузан // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г. – Кишинев, 1966. – С.313–324. 55. Кабузан В.М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60–80-х роках XVIII ст. / В. Кабузан // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. I. – С.135–150. 56. Ананян Ж.А. [Рецензія] В.М. Кабузан, Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века, М., 1976, 307 стр. // Цілобіт-решіт-решіт-решіт. – 1979. – № 4. – С.245. 57. Кабузан В.М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII в. (1719–1795) / В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1969. – № 6. – С.30–41. 58. Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. / В. И. Тимофеев. – К.: Наук. думка, 1984. – 219 с. 59. Бойко А.В. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII століття / А. В. Бойко // Український археографічний щорічник. – Вип. 5/6. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 242–262. 60. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел / А. В. Бойко. – К., 2002. – 308 с. 61. Олійник О.Л. Зимівник в колонізаційних процесах Південної України періоду Нової Січі / О. Л. Олійник // Запорозька Старовина. – Вип. II. – Київ-Запоріжжя, 2002. – С. 122–130. 62. Козирев В.К. Запорозька спадщина на півдні України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В. К. Козирев. – Запоріжжя, 2002. – 197 арк. 63. Мірушенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі / О. Мірушенко. – К., 2015. – 216 с. 64. Посулько О.М. Історія нової Сербії та Слов'яносербії (1751–1764 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Посулько. – Д., 1997. – 212 с. 65. Дідик С.С. Новослобідський козацький полк(1753–1764 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / С. С. Дідик. – Запоріжжя, 2009. – 20 с. 66. Серединський О.В. Чорноморські адміралтейські поселення (1790–1861 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Серединський. – Миколаїв, 2006. – 195 с. 67. Пирко В. Заселення Донетчини в XIV–XVIII вв. / В. Пирко // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. – Донецк. – 1992. – Вип. I. – С.10–18. 68. Бачинська О.А. Українське населення придунайських земель у XVIII – поч. XX ст. (заселення та економічне освоєння) / О.А. Бачинська. – О., 2002. 69. Подов В. И. Славяносербия (очерки истории заселения Донбасса в 18 в. Документы) / В.И. Подов. – Луганск: GLOBUS, 1998. – 120 с. 70. Панфьорова М.А. Соціально- економічний розвиток Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / М. А. Панфьорова. – Донецьк, 1999. – 221 с. 71. Бровченко І.Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII–XVIII ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Ю. Бровченко. – Х., 2004. – 20 с. 72. Чепіга Г.Г. Оборонні споруди Південно-Східної України та їхня роль у заселенні регіону в XVII – XVIII ст.: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Г. Г. Чепіга. – Донецьк, 2011. – 20 с. 73. Ликова В.В. Дві колонізаційні кампанії на землі Південної України в першій половині XIX ст. / В. В. Ликова // Волинські історичні записки. – 2009. – Т.2. – С.50–59. 74. Діанова Н. М. Формування населення міст Південної України у дореформенний період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. М. Діанова. – О., 2003. – 15 с. 75. Семеняк Н.П. Про витоків міст Півдня України в радянській історіографії Н. П. Семеняк // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 1. – С.51–55. 76. Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д. Г. Каюк. – Дніпропетровськ, 2002. – 243 с. 77. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Л. Ф. Циганенко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 48 с. 78. Яковлева Т. Гетманщина і її інкорпорація в Російську імперію / Т. Яковлева // Западные окраины Российской империи. – М., 2006. – С.33–54. 79. Пасько Е. А. Колонизационная политика России: Вторая половина XVIII – первая четверть XIX вв. – Ростов-на-Дону, 2003. – 240 с. 80. Белова Е. В. Внутренняя политика российского правительства по заселению юга Российской империи (По материалам Новороссии и Бессарабии) 1751–1871 гг.: дис. ... канд. ист. наук / 07.00.02 / Е. В. Белова. – М., 2004. – 254 с. 81. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Этноисторический очерк. Выпуск 1 / Я.В. Бойко. – Черкассы: Вертикаль. – 2007. – 48 с. 82. Бойко Я. В. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII–XIX ст.) / Я. В. Бойко, Н. О. Данилова // Український історичний журнал. – К.: «Наукова думка», 1992. – № 9. – С.54–65. 83. Циганенко Л. Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець XVIII–XIX ст.) / Л. Ф. Циганенко // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 67–83. 84. Гріза В. А. Етнічна історія Південно-Східної України (друга половина XVIII – початок XX ст.): історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Гріза Віктор Анатолійович. – Донецьк, 2014. – 20 с.

Ольга Скороход

**РОЛЬ НАРОДНОЙ И ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЙ КОЛОНИЗАЦИИ
ЮГА УКРАИНЫ В ДОРЕФОРМЕННОЕ ВРЕМЯ: ИСТОРИОГРАФИЯ**

В статье рассматривается история изучения заселения степной Украины в конце XVIII – первой половине XIX вв. Определено, что в историографии сложились две точки зрения на указанную проблему. Первая представляла имперские устремления Петербурга и доказывала, что важную роль в заселении указанных территорий сыграло именно российское правительство. В то же время в противовес этому подходу сформировалось второе историографическое направление, утверждающее преобладающую роль народных масс в освоении южных территорий Украины

Ключевые слова: историография, Юг Украины, степная Украина, дореформенное время, колонизация.

Olga Skorokhod

**THE ROLE OF THE GOVERNMENT AND POPULATION IN COLONIZATION PROCESS
OF SOUTHERN UKRAINE IN THE PRE-REFORM TIME: HISTORIOGRAPHY**

This article reviews the study of the colonization of the Steppe Ukraine in the late 18th – the 1st half of 19th century. It is determined that there were two views on the specified issue in the historiography. The first one represented the imperial aspirations of Petersburg and argued that the most important role in the settlement of these territories is played by the Russian government. At the same time opposed this approach second historiographical direction emerged. It claimed the prevailing role of the masses in the development of Southern territories.

Key words: Historiography, South Ukraine, Ukraine Steppe, pre-reform time, colonization.

УДК 930(470+571)«187/191»:352(477.54-21)«1871/1917»

Анастасія Мясникова

**МУНІЦИПАЛЬНА ВЛАДА МІСТА ХАРКОВА (1871–1917 РР.)
У ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ДОСЛІДНИКІВ**

У статті розглядається історикографічне питання розвитку та діяльності муніципальної влади міста Харкова упродовж 1871–1917 рр. в контексті дореволюційних досліджень. Аналізується висвітлення процесу становлення та функціонування органів місцевого самоврядування Харкова в дореволюційній історіографії.

Ключові слова: місто Харків, муніципальна влада, дореволюційна історіографія, самоврядування, дослідження.

Перші спроби осмислити демократичні зміни в масштабах муніципальної діяльності належали безпосереднім учасникам та свідкам цього процесу, а саме гласним Харківської міської думи та міським головам. Так, висвітлення процесу становлення та діяльності органів місцевого самоврядування Харкова започаткував Є. Гордієнко у праці «Харківське міське самоврядування, потреби його та недоліки» (1884 р.) [8]. Автор зосередив свою увагу саме на недоліках роботи гласних Харківської міської думи, висвітлив основні проблеми, які виникали на шляху децентралізації влади Російської імперії. А також пропонував конкретні шляхи вирішення проблем та недоліків у становленні та розвиткові муніципалітетів міста Харкова.

А. Бабецький у праці «Харків напередодні нового Міського Положення» (1891 р.) [1] аналізує необхідність демократизації органів міського самоврядування, на прикладі міста Харкова доводить доцільність введення нового міського положення.

Д. Максименко у праці «Нарис діяльності Харківського міського громадського управління з початкової народної освіти» (1903 р.) [9] розкрив просвітницьку діяльність органів Харківського муніципалітету, навів значний фактичний матеріал, надав інформацію про рішення думи щодо розвитку освіти міста Харкова. Автор акцентує увагу на діяльності училищної комісії міської думи.

Чимало авторів на початку ХХ ст. започаткували публікацію матеріалів з дослідження реформування владних структур на місцях. Зокрема, В. Гессен «Питання місцевого управління» (1904 р.) [7], О. Михайловський «Реформа міського самоврядування в Росії» (1908 р.) [10], К. Пажитнов «Великі реформи шестидесятих років в їх минулому та сьогоденні. Міське та земське самоврядування» (1911 р.) [13] та В. Тотоміанц «Самоврядування та міське господарство» (1910 р.) [17–18]. Автори аналізують становлення та розвиток міського законодавства та висвітлюють

проблематику діяльності владних управлінських структур великих міст Російської імперії, складності проведення реформування на місцях.

Зокрема, у праці В. Гессена «Питання місцевого самоврядування» [7] пояснюються основні початкові завдання, які лежали в основі реформи місцевого самоврядування. У праці досить детально простежуються суперечності розвитку муніципального законодавства Російської імперії 1880–1890-х рр. Автор розглядає низку важливих питань: роль губернатора в діяльності органів нагляду за місцевою влади; розвиток інституту земських начальників; взаємовідносини між адміністрацією та земством; значущість місцевого самоврядування.

На окрему увагу заслуговує дослідження В. Тотоміанца «Самоврядування та міське господарство» (1910 р.) [18], у якому зібрано значну кількість фактів з тогочасних газет, проектів, міських звітів. Автор зазначає, що справа муніципалізації підприємств посідає далеко не останнє місце в розвитку міського самоврядування та благоустрою, грошовий прибуток міських дум залежить від муніципальних підприємств, а часто є основним прибутком міста. Також дослідник аналізує найважливіші питання, які, на його погляд, мають бути вирішені саме муніципалітетами: реорганізація дореформеної системи благодійності; піклування про народну освіту, відкриття театрів, музеїв, облаштування народних університетів. Цікавим є трактування дослідника: «муніципальне правління – є дирекція кооперативного підприємства, в якому кожен громадянин є пайщиком, а дивіденди виражаються в поліпшенні здоров'я та благополуччя всіх міських мешканців» [18, с. 148].

У своєму дослідженні автор акцентує увагу і доводить, що основна мета діяльності владних структур міста – благоустрій: оздоровлення міста, мощення вулиць, очищення міста, устрій міського водопостачання, піклування про озеленення міста, намагання здешевлення користування телефоном, започаткування безоплатних шкільних сніданків та здешевлення цін на хліб. Автор проводить паралель між діяльністю міського самоврядування Російської імперії та західних країн, акцентуючи увагу на тому, що імперські владні структури не приділяють достатньої уваги розвитку міського господарства та благоустрою у порівнянні із західними органами влади.

О. Михайловський у праці «Реформа місцевого самоврядування в Росії» [10] приділяє увагу устрою міського самоврядування, висвітлює основні норми міських положень 1870 та 1892 рр. та робить порівняльну характеристику цих основних законів, на яких ґрунтується діяльність влади у містах. При цьому автор зазначає, що міське положення 1892 р. є кроком назад в проведенні реформ міського самоврядування. Також коментує революційні події 1905 р., зазначаючи, що їх основним результатом є децентралізація влади, а дія колишнього міського положення неможлива в рамках нових перетворень державного життя [10, с. 3].

Ця наукова робота містить порівняльний аналіз не тільки двох міських положень, а й організації місцевого самоврядування на Заході. Автор висвітлює основні компетенції, право та обов'язки міського самоврядування; характеризує самостійність міської влади, її межі, внутрішній устрій думи та управи, аналізує міські фінанси, виборче право та основні задачі, які стоять перед міським управлінням.

Значним є дослідження Г. Шрейдера «Наше міське суспільне управління» [19], яке розкриває питання основ тогочасного міського самоврядування: склад думи, міський бюджет, функціональну діяльність думи та управи, звітність та підконтрольність міського управління. Автор також акцентує увагу на реформі 1892 р., коментуючи її як невдалу для розвитку муніципального законодавства; виказує думку про необхідність нової реформи, яка з часом має тільки прогресувати; звертає увагу на багатоманітність недоліків муніципального устрою, який прийшов на зміну реформи 1870 р. Крім того, дослідник вважає, що новий закон місцевого самоврядування 1892 р. не зміг відразу реорганізувати муніципальний устрій кардинальним чином. Це дослідження датується 1902 р, тому містить досвід роботи міського Управління двох чотирирічних скликань, і надає можливість зробити порівняльну характеристику двох реформ міського управління.

Дослідження К. Пажитнова «Великі реформи шестидесятих років в їх минулому та сьогоденні. Міське та земське самоврядування» [13] складається з двох частин: характеристики реформи міського самоврядування та земської реформи. Викликає інтерес погляд автора на проблеми саме міського самоврядування, бо він не робить ґрунтового аналізу функцій, діяльності, складу думи та управи, процесу виборів гласних і т. п., але висвітлює основні нормативні характеристики міських положень 1870 та 1892 рр. та подальших спроб реформування муніципалітетів. Погляди автора співпадають з думками інших тогочасних дослідників про те, що міське положення 1892 р. було проявом недовіри суспільній самостійності з боку реакційно налаштованих правлячих кіл країни [13, с. 42].

Д. Багалій та Д. Міллер у фундаментальній праці, присвяченій 250-річчю Харкова [2], розкрили сторінки історії Харківського міського самоврядування, не ставлячи перед собою завдання спеціального дослідження муніципальної історії міста. Автори в другому томі приділили значну

увагу цій проблематиці, зокрема, розкрили розвиток міського самоврядування, господарства та благоустрою Харкова у XIX – на початку XX ст. А також вперше систематизували значний фактичний матеріал щодо розвитку муніципального господарства, виклали основні заходи міського самоврядування стосовно розв'язання завдань розвитку народної освіти й охорони здоров'я населення міста. Крім цього, простежили окремі аспекти взаємостосунків муніципальної влади та центральної й місцевої державної адміністрації.

На окрему увагу заслуговує праця дореволюційного економіста та вченого Д. Семенова «Міське самоврядування. Нариси та досвіди», 1901 р. [14]. Дослідження присвячено декільком обраним темам: оптимальній організації виборчої системи в містах, спробам реформи міського самоврядування в Російській імперії, обговоренню оптимальної компетенції міського самоврядування, окремому питанню про притягнення до виборів квартиронаймачів. Слід підкреслити, що це дослідження досить широко висвітлює питання організації та діяльності міських самоврядних структур. Спираючись на попередній досвід муніципальних реформ, автор коментує проблеми та недоліки законодавчих норм XIX ст. У своїй праці дослідник підкреслює важливість місцевого самоврядування для суспільного та державного життя. Намагаючись всебічно висвітлити актуальні на той час питання зміни міського положення 1892 р., автор вказує на суттєві задачі діяльності міського управління для вирішення потреб міського населення.

Праця В. Немчінова «Міське самоврядування за дієвим російським законодавством» (1912 р.) [12] є детальним юридичним довідником, що містить усі тогочасні норми законодавства з міського самоврядування. Автор досить детально роз'яснює необхідність децентралізації влади на юридичних засадах тогочасного законодавства.

М. Миш в праці «Міське положення 11 червня 1892 р. з зістосовними до нього узаконеннями, судовими і урядовими роз'ясненнями» (1915 р.) [11] детально аналізує зміст міського положення 1892 р., роз'яснює його відмінність від попереднього положення 1871 р. та акцентує увагу на тому, що останнє було прийнято в контексті контрреформ муніципальної влади.

У роки Першої світової війни світ побачила праця члена Харківської міської управи О. Вегнера «Короткий посібник до лекцій з політики місцевого самоврядування, читаних в 1915–1916 рр.» (1916 р.), присвячена питанням міського самоврядування [3]. Автор розкрив своє бачення недоліків системи органів міського самоврядування та шляхів реформування муніципальної влади.

На окрему увагу заслуговує серія дореволюційних публікацій Л. Велихова у журналі «Міська справа» упродовж 1911–1917 рр. [4–6]. Автор звертає увагу на оновлені форми експлуатації міських підприємств, введення нових державних податків на нерухомість та трагічний стан міських фінансів. Приходить до висновку про необхідність реформування міського положення.

М. Сумцов, також відомий вчений Харківського університету і гласний Харківської міської думи, присвятив невеликі роботи особистостям харківських міських голів: Є. Гордієнко (1908 р.) та О. Погорілко (1913 р.) [16].

Отже, дореволюційна історіографія лише частково розкриває розвиток муніципальної влади Харкова у 1871–1917 рр. Переважають комплексні дослідження з проблеми реформування міського самоврядування та децентралізації влади в масштабах Російської імперії.

Проблеми владних структур міста Харкова розглядаються поверхнево, без урахування періоду Першої світової війни та революційних змін. Автори акцентують увагу на юридичних деталях становлення законодавчої системи міського самоврядування. Лише частково розкриваються основні вектори господарських та соціальних перетворень крізь призму статистичних даних, без комплексного аналізу процесу реформування міської влади на місцях. У цілому, наукові праці дореволюційних дослідників не можуть надати ґрунтовну та об'єктивну оцінку тогочасної діяльності міської думи та управи, враховуючи відсутність значного часового проміжку між подією та її аналізом. У цілому, дореволюційні автори розглядали питання теоретичного підґрунтя та практичної діяльності керівництва органів самоврядування. Означені проблеми досліджувалися тогочасними науковцями у контексті загальної історії Російської імперії, внаслідок чого, за межами їхніх праць залишилось певне коло питань, пов'язаних з особливостями реалізації міського положення 1892 р. в українських губерніях.

Список використаних джерел

1. Бабецкий А. В. Харьков накануне нового Городского положения / А. В. Бабецкий. – Х., 1891. – 88 с.
2. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): Историческая монография в 2 т / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х.: Издательство городского общественного управления, 1905–1912. – Т. 2. – 982 с.
3. Вегнер А. Ю. Краткое пособие к лекциям по политике местного самоуправления, читанным в 1915–16 гг. – / А. Ю. Вегнер. – Вып. 1. – Х.: Утро, 1916. – 24 с.
4. Велихов Л. Трагическое состояние городских финансов / Л. Велихов // Гор. дело. – 1912. – № 4. – С. 268–270.
5. Велихов Л. Новая форма эксплуатации городских предприятий, ни концессия, ни муниципализация / Л. Велихов // Гор. дело. – 1911. – № 13–14. – С. 1047–1049.
6. Велихов Л. Новый государственный налог на недвижимости / Л. Велихов // Гор. дело. – 1911.

– № 20. – С. 1461–1465. 7. Гессен В. М. Вопросы местного самоуправления / В. М. Гессен. – СПб.: Право, 1904. – 236 с. 8. Гордиенко Е. О. Харьковское городское самоуправление, нужды его и недостатки / Е. О. Гордиенко. – Х., 1884. – 29 с. 9. Максименко Д. П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию, 1871–1901 гг. / Д. П. Максименко. – Х.: Типолитография Петрова, 1903. – 136 с. 10. Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России / А. Михайловский. – М.: Польза, 1908. – 110 с. 11. Мыш М. И. Городское положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / М. И. Мыш. – 8-е изд., испр. и значительно доп. – СПб., 1915. – 1298 с. 12. Немчинов В. И. Городское самоуправление по действующему русскому законодательству / В. И. Немчинов. – М.: Издание В. М. Саблина, 1912. – 395 с. 13. Пажитнов К. А. Великие реформы шестидесятих годов в их прошлом и настоящем. Городское и земское самоуправление / К. А. Пажитнов. – СПб: Печатный Труд, 1911. – 116 с. 14. Семёнов Д. Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты / Д. Д. Семёнов. – СПб: Электро-типография Н. Я. Стойковой, 1901. – 387 с. 15. Сумцов Н. Ф. А. К. Погорелко / Н. Ф. Сумцов. – Х., 1913. – 8 с. 16. Сумцов Н. Ф. Егор Степанович Гордиенко. Некролог / Н. Ф. Сумцов. – Х., 1908. – 8 с. 17. Тотомианц В. С. Муниципализация промышленных предприятий / В. С. Тотомианц. – М.: Книжное дело, 1902. – 176 с. 18. Тотомианц В. С. Самоуправление и городское хозяйство / В. С. Тотомианц. – СПб: Вестник знаний, 1910. – 80 с. 19. Шрейдер Г. И. Наше городское и общественное управление: этюды, очерки и заметки / Г. И. Шрейдер. – СПб.: Восток, 1902. – 337 с.

Анастасия Мясникова

МУНИЦИПАЛЬНАЯ ВЛАСТЬ ГОРОДА ХАРЬКОВА (1871–1917 ГГ.) В РАБОТАХ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

В статье раскрывается историографический вопрос развития и деятельности муниципальной власти города Харькова в период с 1871 – по 1917 гг. в контексте дореволюционных исследований. Анализируется процесс становления и функционирования органов местного самоуправления г. Харькова в дореволюционной историографии.

Ключевые слова: город Харьков, муниципальная власть, дореволюционная историография, самоуправление, исследования.

Anastasia Miasnikova

MUNICIPAL POWER OF CITY OF KHARKIV (1871–1917) IN LABOURS OF PRE-REVOLUTION AUTHORS

In the article the historiography question of development and activity of municipal power of city of Kharkov is examined in a period from 1871 to 1917 in the context of pre-revolution researches. Illumination of becoming and functioning of organs of local self-government of Kharkov is analyzed in pre-revolution historiography.

Key words: city Kharkov, municipal power, pre-revolution historiography, municipality, research.

УДК 796.032.2 «XX»

Андрій Сова

ОЛІМПІЙСЬКА ТЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ СОКІЛЬСЬКИХ ВИДАНЬ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті аналізуються публікації українських журналістів з олімпійської тематики, розміщені на сторінках львівських сокільських видань «Сокільські Вісти» та «Вісти з Запорожжя». Основна увага приділена Іванові Боберському як першому і основному дописувачу та популяризатору олімпійської ідеї серед українців.

Ключові слова: Львів, Олімпійські ігри, олімпійська тематика, сокільські видання, Іван Боберський.

З часу відновлення Олімпійських ігор сучасності та заснування Міжнародного Олімпійського Комітету (далі – МОК), незважаючи на перебування українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій, українці цікавилися міжнародним олімпійським рухом і долучалися до нього. У Галичині впродовж першої третини ХХ ст. в українській періодиці були опубліковані численні замітки, статті, роздуми з олімпійської проблематики та репортажі з Олімпійських ігор. Серед відомих журналістів того часу можна виокремити професора Івана Боберського, Миколу Масюкевича, Степана Гайдучка, Тараса Франка, Едварда Жарського та ін. [1]. Їхня творча спадщина вимагає у сучасних дослідників прискіпливої і ґрунтовної уваги та аналізу. Чимало їх праць й досі невідомі не тільки широкому загалу, а й вузькому колу фахівців. З огляду на це дана тема є актуальною. У

пропонованій статті зроблена чи не перша спроба в українській історіографії дослідження публікацій українських журналістів з олімпійської тематики, розміщених на сторінках львівських сокільських видань – «Сокільські Вісти» та «Вісти з Запорожа». Основна увага приділена І. Боберському як першому і основному дописувачу та популяризатору олімпійської ідеї серед українців.

У кінці XIX – початку XX ст. товариство «Сокіл» (з 1909 р. – «Сокіл-Батько»), за підрахунками фахівця тіловиховання і спорту С. Гайдучка видало 70 різних видань: статuti, календарі, «правильники», брошури, науково-методичні праці з питань фізичного виховання і спорту тощо [2]. У контексті теми, яка досліджується, особливу увагу привертають сокільські часописи та календар «Вісти з Запорожа» на 1914 р. Саме в них вдалося віднайти публікації на олімпійську тематику.

На початку XX ст. зусиллями членів «Сокола-Батька» у Львові виходили друком «Сокільські Вісти» та «Вісти з Запорожа». Значних зусиль до цього доклав член товариства «Сокіл» (з 3 жовтня 1901 р.) [3–4], голова «Сокола-Батька» (з 26 серпня 1908 р. – по 21 листопада 1918 р.) [5], професор Академічної гімназії та гімназії сестер-василіянок у Львові, І. Боберський. За його безпосередньої участі «Сокільські Вісти», як додаток до «політичної, просвітної і господарської часописі» «Свобода», видавалися упродовж січня-липня 1909 р. Всього світ побачило 29 номерів Упродовж 1910 р. сокільський часопис під назвою «Вісти з Запорожа» (61 число) виходив друком, як додаток до «ілюстрованої, популярно-просвітної, політичної й літературної часописі» «Народне Слово». Упродовж 1911–1914 рр. «Вісти з Запорожа» видавалися як самостійний часопис. Зауважимо, що 23 січня 1911 р. на XV звичайному засіданні старшина гімнастичного товариства «Сокіл-Батько» у Львові обговорювала питання видавництва самостійного сокільського часопису. Існувало дві думки, щодо назви майбутнього видання: «Малиновий Прапор» (таку думку обстоював С. Демидчук) та «Вісти з Запорожа» (голова «Сокола-Батька» – І. Боберський). У ході дискусії перемогу здобула назва «Вісти з Запорожа», що нав'язувала до традицій українського козацтва [6]. При часописі виходив додаток «Пластовий Табор», що висвітлював історію пластового руху в Львові та Галичині [7]. Постійними рубриками «Вістий з Запорожа» були: «Огляд», «Переписка», «Житє наших Соколів», «Пригадки», «Дописи», «Що є зле?», «Від редакції», «Прикази до здвигу», «Оповідки» тощо [8].

Тематика олімпійських ігор з'явилася на сторінках українських сокільських видань завдяки І. Боберському ще декілька років перед Першою світовою війною. У цей час він знав у Галичині та за її межами як основоположник української тіловиховної і спортової традиції (організатор, фундатор, теоретик і практик), педагог, журналіст, організатор, громадський діяч, розробник української спортової та військової термінології тощо. У багатьох своїх публічних виступах та публікаціях І. Боберський апелював до олімпійських ідей, досягнень олімпійців, олімпійського руху тощо. Показовим у цьому відношенні стала його доповідь на гімнастично-вокальному виступі Українського спортивного кружка (далі – УСК) (проводив діяльність на базі Академічної гімназії у Львові та її філії), який відбувся 3 квітня 1909 р. у рухівні (спортовому залі) «Сокола-Батька» на вул. Руській, 20 [9]. Програма заходу включала: виступи руховиків (8 точок), декламацію, виступ хору, гру на скрипці. На гімнастично-вокальному вечорі виступив опікун УСК І. Боберський. У промові, опублікованій 12 травня 1909 р. у «Сокільських Вістях» він наголошував: «Послідні олімпійські змагання, четверті з ряду, відбули 1908 р. в Лондоні. Найбільше побідників було межі Англійцями і Американами. Се звучить як з казки, коли чуємо, що Porter виконав скок в гору на 1 м 96 см., Sheridan кинув диском на 40 м. 92 см., Irons скочив в даль на 7 м 48 см., Voigt перебіг вісім кілометрів в 25 мінутах і 12 секундах, Larner перебув ходом 3.500 метрів в 14 мінутах 55 секундах. Англійська і американська молодіж управляє ревно гри, забави і всякі спорти. Не дивно, що Англійці є здоровим і енергічним народом. Спортom і грами гартують завчасу силу волі, розвивають витривалість, рухливість і підприємчивість. Тоті прикмети рішають опісля про силу їх держави, яка є тепер першою державою на кули земській. Ми бажаємо піти їх дорогою. Нинішний виступ «Спортового Кружка» І. української гімназії у Львові є малим доказом, що хочемо бути кріпкі духом і кріпкі тілом, бо наша вітчизна потребує не лише людий розумних але також здорових, рішучих і завзятих» [10].

У іншій статті, опублікованій у «Вістях з Запорожа» 11 лютого 1910 р. невідомий автор під криптонімом «ик» (можливо цим криптонімом, що ймовірно розшифровується – «руховик», підписувався саме професор І. Боберський) так писав про руханково-звуковий виступ УСК, який відбувся 6 лютого в рухівні «Сокола-Батька» [11] (вул. Руська, 20): «Але в заводовім кутику хочемо поговорити про се, що еще належить усунути, щоби осяг був так взірцевий, що вправляюча чета могла би мірити ся на міжнародних олімпійських змаганнях з четами других народів. Постава і хід! Груді вперед, шия прямо, чоло вперед, очи просто себе, руки гойдають ся природно, ноги ступають легко, ліва нога у всіх рівночасно. Видці бачили як деякі рядовики йшли горбато, хвіляли ся на боки як старий віз. Шведи побідили на олімпійських змаганнях гарним ходом! По тримі грудий і шиї, по русі рук і ніг пізнати зараз, чи хто розумно плекає красу свого тіла. Цілюю не є карколомна або покладана вправа на кони або на дручку, але цілюю є передовсім здоровлє тіла і краса постави та рухів. Маємо

осягнути се, що коли який Українець перейде ся бульварами в Парижи то переходячі скажуть: Яка гарна постава, се певно якийсь Швед або Українець. [...] Цілість виступу випала гарно. Програма з 9 руханкових а 5 звукових точок і промови пішла скоро, без нудних перерв» [12].

Особливу увагу І. Боберського привернули V Олімпійські ігри, які відбувалися упродовж 5 травня – 22 липня 1912 р. у Стокгольмі (Швеція). Нагадаємо, що в цій Олімпіаді взяло участь 2541 спортсменів (з них – 2484 чоловіків та 57 жінок) з 28 країн, які розіграли 102 комплекти медалей в 14 видах спорту [13]. Публікаціями на олімпійську тематику І. Боберський хотів зацікавити членів українських руханково-спортових товариств (гімнастичне товариство «Сокіл-Батько», УСК, спортове товариство «Україна», «Змаговий союз» у Львові) та українців Східної Галичини.

У сокільському часописі «Вісти з Запорожа» І. Боберський подав чотири інформаційні замітки, які датуються 30 квітня 1911 р. [14], 30 січня 1912 р. [15], 30 травня 1912 р. [16] та 31 липня 1912 р. [17]. У першій замітці він писав: «Олімпійські змагання відбудуться в р. 1912 в Штокгольмі. Змагання в легкій атлетиці визначені на 6–15 червня. 1. Біг на 100 м, 200 м, 400 м, 800 м, 1500 м, 5000 м; біг на вперейми 8000 м, біг через воринє 110 м; марафонський біг через 42 кілометрів; біг дружин (пять людей) через 3000 м, гінці на 400 м (4 люда по 100 м), гінці на 1600 м (4 люда по 400 м). – 2. Хід через 10.000 м. – 3. Скок в гору, в довжину, жердковий скок, трискок. – 4. Мет ратищем, кружком, молотом; стусан тягарем. – 5. Пятибій: скок в даль з розбігом, мет кружком, біг на 200 м, мет ратищем, біг на 1500 м. – 6. Десятибій: біг на 100 м, скок в даль з розбігом, стусан тягарем, скок в гору з розбігом, біг на 400 м, мет кружком, скок жердковий в гору, мет ратищем, біг на 1500 м. – Розписані є змагання зі всіх інших галузей спорту і рухових гор. Подаєм нині лише тоті роди спорту, до яких могла би зголошувати ся і наша мололодіж та подбати, щоби і тою дорогою пригадати Европі, що не даємо ся обставинам придавати» [14].

У другій замітці розміщено інформацію про олімпійські види спорту та вартість подорожі зі Львова до Стокгольму, яка становила 80 корон. У третій подано кількість «змаговців» (учасників) Олімпійських ігор, зокрема від Англії – 325, Російської імперії – 225, Німеччини – 210, Австрії – 95, Греції – 20, Туреччини – 4, Сербії – 10, Швейцарії – 8. За словами автора замітки, «Всі части світа шлють велике число учасників до змагань» [16]. У четвертій замітці І. Боберський навіз результати спортсменів з різних видів спорту, а також зазначив про те, що «чужинці жалували ся на сторонничість шведських судців» [17, с. 11].

Вже у 1913 р. у календарі «Вісти з Запорожа» (наклад якого становив 5 тис. примірників) з'являється стаття І. Боберського під назвою «Олімпійські змагання» [18], у якій він згадав про ініціатора відродження Олімпійських ігор сучасності П'єра де Кубертена, подав відомості про МОК (створений 1894 р.) та результати, здобуті спортсменами у різних видах спортивних змагань на I–V Олімпійських іграх (I – Афіни (Греція), II – Париж (Франція), III – Сент-Луїс (США), IV – Лондон (Велика Британія), V – Стокгольм (Швеція)). Його роздуми викликані підсумками Олімпійських ігор, які відбулися 1912 р. у Стокгольмі. І. Боберський висловив сподівання про участь спортсменів незалежної України в цих престижних міжнародних змаганнях: «Чи хто відгадає, коли Українці возьмуть участь в олімпійських змаганнях? Фінляндці гнетені Росією могли вислати велике число змаговців до Штокгольму. Нам також нічо і ніхто не стоїть на дорозі, щоби на тім поли доказати світови, що живемо і працюємо. Можемо пригадувати ся на тім поли совісти Европи. Пильному робітникови найде ся всюди поле до попису і до побіди. Пильного робітника кожний поважає» [18, с. 68].

Мрія професора І. Боберського так і не збулася за його життя. Сам же він у 1936 р. мав змогу у лютому 1936 р. побувати на IV зимових Олімпійських іграх в Гарміш-Партенкірхені, а у серпні цього ж року на Іграх XI Олімпіади у Берліні. Результатом цих поїздок були відповідні публікації в українських часописах Галичини та української діаспори.

У сокільській періодиці початку ХХ ст. на означення здвигів чи злетів, які проводилися сокільськими товариствами у Європі часом використовувався термін «олімпіада». Так, член товариства «Сокіл-Батько», вихованець І. Боберського – С. Гайдучок в одній із своїх публікацій «VI Олімпіада в Празі» називає VI Всесокільський здвиг у Празі, який тривав упродовж 28 червня – 1 липня 1912 р., Олімпіадою [19]. Зауважимо, що VI Всесокільський здвиг у Празі організував Союз слов'янського сокілства. На той час до його складу входили такі союзи: чеський (95300 тис. членів), польський (24688 тис. членів), хорватський (13 тис. членів), словенський (7916 тис. членів), болгарський (6 тис. членів), сербський (3812 тис. членів). На Всесокільський здвиг прибули делегації від росіян (700 осіб), англійців, французів, американців та українців. 30 червня 1912 р. у святковому поході у Празі взяло участь 17712 тис. соколів в одностроях, 159 соколів на конях, 314 прапорів, 8 оркестрів. Українська делегація з прапором «Сокола-Батька» була у складі однієї чоти під проводом І. Боберського, Л. Цегельського, М. Волошина і С. Гайдучка.

Таким чином, завдяки публікаціям І. Боберського на сторінках української сокільської преси «Сокільські Вісти», «Вісти з Запорожа» та «Календаря «Вістий з Запорожа» на 1914 рік» ще перед

Першою світовою війною українці Австро-Угорщини змогли краще ознайомитись з ідеями міжнародного олімпійського руху та його змаганнями – олімпійськими іграми. Ці матеріали спонукали сучасників до ґрунтовнішого вивчення історії олімпійського руху та сприяли зацікавленню олімпійською тематикою. Результатом цього стало те, що на IV зимові Олімпійські ігри в Гарміш-Партенкірхені та XI Олімпійські ігри в Берліні поїхали фахові українські журналісти (І. Боберський та М. Масюкевич), а олімпійська тематика стала невід'ємною на шпальтах провідних українських газет та часописів Східної Галичини 1936 р. таких, як «Сокільські Вісти», «Діло», «Новий час», «Життя і знання» та ін. Це в свою чергу спонукало українську спільноту і українську діаспору до визрівання власних олімпійських прагнень, що вдалося реалізувати після 1991 р. – з проголошенням незалежності України.

Список використаних джерел

1. 120-річчя заснування Міжнародного олімпійського комітету та 20-річчя першого виступу Національної збірної України на XVII зимових Олімпійських іграх у Ліллекхамері. Листівка / Авт.: Я. Тимчак, А. Сова. – Львів: ЛДУФК, 2014. – Вип. 12. – 2 с. 2. Гайдучок С. Пів століття сокільських видань / С. Гайдучок. – Львів, 1937. – С. 3–19. 3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України), ф. 312, оп. 1, спр. 38, арк. 144. 4. ЦДАІЛ України, ф. 312, оп. 1, спр. 154, арк. 2 зв. 5. Там само, ф. 366, оп. 1, спр. 12, арк. 81. 6. Там само, 312, оп. 1, спр. 41, арк. 80–80 зв. 7. Сова А. Внесок Івана Боберського у становлення організації «Пласт» / А. Сова // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. – Львів, 2014. – Вип. 15. – С. 85–95. 8. Сова А. «Вісти з Запорожжя» / А. Сова // Енциклопедія Львова / За ред. А. Козицького та І. Підкови. – Львів: «Літопис», 2007. – Т. 1. – С. 397–398. 9. Гімнастично-вокальний виступ // Сокільські Вісти. – Львів, 1909. – 17 цвітня. – Чис. 15 // Свобода. Політична, просвітна і господарська часопись. – Львів, 1909. – 17 цвітня. – Чис. 15. – С. 4. 10. Боберський І. Вступне слово на руховім виступі «Спортового кружка» у Львові / І. Боберський // Сокільські Вісти. – Львів, 1909. – 12 мая. – Чис. 19 // Свобода. Політична, просвітна і господарська часопись. – Львів, 1909. – 13 мая. – Чис. 19. – С. 3. 11. Ученики академічної гімназії у Львові // Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись. – Львів, 1910. – 3 лютого. – Чис. 320. – С. 7. 12. ик. Руханково-звуковий виступ спортивного кружка акад. гімназії у Львові / ик // Вісти з Запорожжя. – Львів, 1910. – 10 січня. – Чис. 6 // Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись. – Львів, 1910. – 11 лютого. – Чис. 323–324. – С. 14. 13. Олимпийская энциклопедия / Гл. ред. С. П. Павлов. – М., 1980. – С. 290–293. 14. [Боберський І.]. Олімпійські змагання / І. Боберський // Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових і пожарних товариств. – Львів, 1911. – 30 цвітня. – Чис. 56. – С. 7. 15. [Боберський І.]. Олімпійські змагання 1912 р. / І. Боберський // Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств. – Львів, 1912. – 30 січня. – Чис. 65. – С. 7. 16. [Боберський І.]. Олімпійські змагання / І. Боберський // Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств. – Львів, 1912. – 30 мая. – Чис. 69. Мандрівне число. – С. 7. 17. [Боберський І.]. Олімпійські змагання / І. Боберський // Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств. – Львів, 1912. – 31 липня. – Чис. 71. – С. 10–11. 18. [Боберський І.]. Олімпійські змагання / І. Боберський // Календар «Вістий з Запорожжя» на 1914 рік. – Львів: Наклад редакції «Вістий з Запорожжя», 1913. – С. 64–68. 19. Гайдучок С. VI. Олімпіяда в Празі / С. Гайдучок // Вісти з Запорожжя. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств. – Львів, 1912. – 31 липня. – Чис. 71. – С. 4–5.

Андрей Сова

ОЛИМПИЙСКАЯ ТЕМАТИКА НА СТРАНИЦАХ УКРАИНСКИХ СОКОЛЬСКИХ ИЗДАНИЙ ВНАЧАЛЕ XX В.

В статье анализируются публикации украинских журналистов с олимпийской тематики, размещены на страницах львовских сокольских изданий «Сокильски Вести» и «Вести с Запорожжя». Основное внимание уделено Ивану Боберскому как первому и основному автору и популяризатору олимпийской идеи среди украинцев.

Ключевые слова: Львов, Олимпийские игры, олимпийская тематика, сокольские издания, Иван Боберский.

Andriy Sova

OLYMPIC SUBJECTS ON THE PAGES OF UKRAINIAN SOKILSKYKH EDITIONS EARLY IN XXth CENTURY

The publications of Ukrainian journalists with Olympic thematics are available on the the pages of Lviv Sokil's publications «Sokilski News» and «News from Zaporozha» are analyzed in the article. The main attention is given to Ivan Boberskyi as the first and main correspondent and popularizer of the Olympic idea among Ukrainians.

Key words: Lviv, Olympic Games, the Olympic thematics, Sokil's publications, Ivan Boberskyi.

УДК 94(477) «1917–1919»:930.2**Альона Торощева****МЕМУАРИ ШАРЛЯ ДЮБРОЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ГОЛОВНОГО ЧИННИКА СТАНОВЛЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

У статті представлений огляд мемуарів французького викладача Шарля Дюброя, який перебував в Україні упродовж 1917–1919 рр., зокрема висвітлення у них культурної сфери життя українського суспільства. Автор презентував власне бачення розвитку української літератури, а також надав власну оцінку видатним поетам та письменникам України, таким, як І. Котляревський, Т. Шевченко, Леся Українка, М. Шашкевич та інші. Українська література аналізується автором як основа становлення національної самосвідомості українців.

Ключові слова: іноземні мемуари, історія української культури, українська література, Шарль Дюброя, національна самосвідомість.

Іноземна мемуаристика є цінним джерелом для дослідження історії України. Іноземні автори багато уваги приділяли питанням української державності, суспільно-політичній та соціально-економічній проблематиці. Саме іноземні мемуари дозволяють у повному обсязі визначити бачення української держави за кордоном. Тим не менш, іноземна мемуаристика, зокрема французька, в Україні є недостатньо вивченою галуззю. Тому у статті представлений аналіз спогадів французького діяча та викладача Шарля Дюброя, який упродовж 1917–1919 рр. перебував в Україні та був безпосереднім очевидцем подій тих років. Його мемуарний твір «Два роки в Україні» (1917–1919 рр.) («Deux années en Ukraine» (1917–1919 рр.) не має перекладів українською або російською мовою, тому у дослідженні використано безпосереднє джерело французькою мовою.

Мемуари представляють собою змістовний огляд усіх сфер життя Української держави та суспільства, таких, як географія, економіка, політика, національне питання тощо. Однак значної уваги Ш. Дюброя приділив питанню розвитку української культури, яку він уважав основою формування національної самосвідомості українського народу. Саме в культурі України автор вбачав душу народу, її ментальність та мораль. Французький діяч наголошував на тому, що Україна, перш за все, має пишатися своєю самобутністю та культурною натхненністю, що виражається у характері літературного жанру, театру тощо. Він говорив: «Багата на усі блага землі, Україна не може не бути, з перших днів свого існування, водночас і великим торговим осередком, і значним інтелектуальним центром» [1, с. 84]. У цьому контексті Ш. Дюброя вказав безпосередньо на Київ – центр просвітництва – та Академію, засновану у 1632 р. (Києво-Могилянська академія), які були, за його словами, світлом не тільки для України, а й для інших слов'ян.

Характеризуючи українську літературу, Ш. Дюброя окреслив те, наскільки вона жанроворізнопланова та мовно багата: «Всупереч багатьом обставинам, що склалися упродовж багатьох століть, українська література виявляється і багатою, і варіативною. Вона налічує усі жанри, гарні як у формі поезії, так і прози» [1, с. 84].

Зауважимо, що Ш. Дюброя брав до уваги важкі умови формування української самобутньої культури. Саме культура відображає складний процес формування української свідомості та ідентичності, історію становлення української нації.

Жанрова різноманітність є однією з визначних рис літератури української держави. Набули поширення такі види літературного жанру, як балади, думи, пісні, сказання, епічні поеми, романи, оповідання, повісті тощо. Кожен з них демонстрував деталі окремої епохи, у яку їх створено: побутові деталі, звичаї та традиції, особливості менталітету народу на зазначений момент, характер моральних цінностей того чи іншого історичного періоду, суспільно-політична проблематика та ін. Саме завдяки розмаїттю української літератури французький діяч намагався донести різні сторони життя простого народу, його переживання, прагнення та особливості життєвих умов людей, їх укладу тощо.

Культурний аспект життя України Ш. Дюброя описував позитивно, усіляко демонстрував своє лояльне ставлення щодо цього питання. Українську культуру автор уважав багатогранною та високою. Саме вона відображала духовне багатство українців як нації; культура – це саме те, за Ш. Дюброя, що вирізняло українську націю з-поміж інших народів.

Періодом поширення популярності епічної поезії автор вважав IX–XIII ст., коли свого розповсюдження набули пісні про народного героя Іванка, який за сюжетом поїхав до Константинополя, до турецького султана.

Але найбільш вагомим для розвитку літератури, зокрема історичної, діяч назвав «Слово о полку Ігоревім», зміст якого, за його словами, відповідає французькій «Пісні про Роланда». Ш. Дюброй зазначив відомі факти про вказаний твір: невідома особа автора; звучна, упевнена та динамічна мова твору; основний сюжет (похід руського князя проти місцевого племені половців, що представляли собою загрозу на східних кордонах України) [1, с. 85]. Цими ствердженнями автор хотів ще раз показати близькість французького народу з українцями та їх культурну спорідненість.

Наступним етапом у розвитку епічної літератури стали XIII–XVIII ст. Автор вказав на те, що саме у цей період розпочинається поступова зміна тематики пісень: з героїчних вони перетворюються на історичні. Зауважимо, що пісням зазначеного періоду також властиві риси героїчного епосу, але історичний елемент у них представлений яскравіше.

Ш. Дюброй особливо виділив «Пісню про Байду», головного героя якої він назвав «українським національним героєм» [1, с. 85]. Діяч описав долю Байди, його жорстоку страту у Константинополі. Треба відмітити той факт, що Ш. Дюброй безпосередньо ознайомився із текстами українських історичних пісень, про що свідчить його обізнаність у сюжетах, характерах героїв та їх значущості у житті українців.

XVIII ст. закінчується, за словами Ш. Дюброя, період епічної поезії, на зміну якої у контексті розвитку української літератури приходять поезія лірична.

Характеризуючи ліричну поезію, французький діяч поетапно виділив декілька постатей, що відіграли роль у розвитку лірично-поетичного жанру: М. Шашкевича та Ю. Федьковича. Творчість М. Шашкевича, за розповіддю автора, зазнала серйозних утисків: його перший альманах «Аврора», датований 1834 р., заборонено цензурою Львова, а другий – «Наяда Дніпра» («Русалка Дністрова») – заборонили у 1837 р. Ш. Дюброй назвав М. Шашкевича одним з перших дійсних виразників самого жанру – ліричної поезії.

Творчі надбання Ю. Федьковича представлені здебільшого піснями, основною тематикою яких була проблематика життя старого покоління, селян, пастухів тощо. Головними героями творів автора були жителі сільської місцевості, деталі життя та побуту яких Ю. Федькович висвітлював через поезію.

Але найбільшою пошаною у французького мемуариста користувався український поет Т. Шевченко, про якого він говорив наступне: «Але увесь талант Шашкевича та Федьковича зникає перед генієм Тараса Шевченка (1814–1861), який цілком справедливо вважається найвеличнішим поетом усієї української літератури» [1, с. 86].

Зауважимо, що Ш. Дюброй досить ретельно дослідив життєвий шлях українського поета, описав основні етапи його життєвого шляху, головні віхи творчої діяльності та внесок у розвиток культури України.

Автор передав усю трагічність долі Т. Шевченка через основні моменти його життя: народження у сім'ї поневолених селян, кріпацтво до 24-річного віку, надалі – політичне ув'язнення у Сибірі впродовж десяти років, знаходження під наглядом поліції Петрограда цілих три з половиною роки, смерть у сорок сім років. За текстом можна побачити, з яким захопленням Ш. Дюброй ставився до особи українського поета, до його важкого життєвого шляху та ролі у житті українського суспільства: «Але, будучи дитям народу, він був вождем і залишився ідолом» [1, с. 86].

Зазначимо, що автор постійно підкреслював народний характер постаті Т. Шевченка, вважав його виразником поглядів українського народу, безпосередньо уособлював його із українським національним духом. Це ще раз підкреслює той факт, що Ш. Дюброй не просто дослідив основні акценти в історії української літератури, а глибоко перейнявся найзагостренішими проблемами, що висвітлені у ній, ретельно проаналізував життєвий шлях та твори українських авторів.

Я. Ісаєвич підтверджує цю думку у дослідженнях, говорячи про основну тематику творів Т. Шевченка: питання значення становлення нації і роздуми про майбутню долю України – «адже нація, перед якою нема майбутнього втрачає сенс і в сучасному вимірі» [2, с. 183]. Він також зазначив, що революційність Т. Шевченка – у соціальному й національному змісті його поезії, а не в практичній діяльності [2, с. 194].

З приводу національної тематики, зокрема проблематики творення та безпосередньо витоків української нації, творів Т. Шевченка висловлюється також Е. Вілсон, який говорить, що «українська, російська та польська ідентичності були для Шевченка взаємно несумісними і непримиренними» [3, с. 152].

Ш. Дюброй відмітив першу та найвідомішу збірку Т. Шевченка – «Кобзаря». Семантичне значення слова «кобзар» Ш. Дюброй трактував як «бард» [1, с. 87]. Автор згадав також відому поему українського поета «Гайдамаки», головною темою якої було повстання українців проти їх тиранів. Саме завдяки народній тематиці творчості Т. Шевченка він, за словами французького діяча, стає «національним поетом». Ш. Дюброй виразив своє захоплення постаттю поета наступною думкою: «Ніхто в Україні до нього не говорив такою чистою мовою, не проливав таких

щирих сліз через нещастя своєї батьківщини; жоден з поетів не міг зрівнятися з величию його генія» [1, с. 87]. Наважимося зробити припущення, що Ш. Дюброй ймовірно міг бути ознайомлений з азами української літературної мови, про що свідчить, по-перше, те, що він дослідив тексти творів української літератури, а, по-друге, те, що діяч порівнює та оцінює мовні стилі окремих українських авторів, так, як він, наприклад, надав оцінку мові Т. Шевченка.

Ш. Дюброй окреслив також найбільш відомі поезії Т. Шевченка, такі, як «Сон», «Кавказ», «До Основ'яненка», «Пам'яті Котляревського», «І мертвим, і живим, і ненародженим». Серед значніших поем автор виділив вже згадану поему «Гайдамаки», «Марія», «Наймичка», «Катерина».

Загалом, бачимо, що французький автор виражав дуже лояльне ставлення до патріотичних тенденцій в українській літературі; це простежується за його відношенням до Т. Шевченка, до характеру його творчості, що відрізнялася превалюванням націоналістичних настроїв. Головними героями творів Т. Шевченка завжди були звичайні люди – чоловіки, жінки, – що зазнавали на собі утисків з боку панівної верхівки. Він гостро протиставляв дві соціальні категорії – народ та панство. Ш. Дюброй відмітив новаторство творчості Т. Шевченка, висвітлення ним у творчості найбільш загострених проблем українського суспільства, що надає йому цінності не тільки в культурному аспекті функціонування України, а й в соціально-політичному. На доповнення думки французького мемуариста наведемо цитату Я. Ісаєвича: «Шевченкова творчість була принципово новим явищем в українській літературі, і в цьому сенсі вона була не так продовженням традиції, як протиставленням їй» [2, с. 187]. Е. Вілсон, у свою чергу, стверджує, що «Шевченко пробуджує приспаний патріотичний дух» [3, с. 153].

Наступним згаданим українським культурним діячем у мемуарах Ш. Дюброя став П. Куліш. Автор описав основні віхи його літературної творчості, зазначивши на натхненні П. Куліша літературою європейською: переклади творів Байрона, написання поезій, що, на думку Ш. Дюброя, за своєю формою та складом нагадували спадщину В. Гюго, видання поетичних збірників, зокрема «Світанки», що демонстрували чистий ліричний жанр.

Ще один український поет та письменник М. Старицький також висвітлював національно-політичні мотиви у своїй творчій діяльності. Головною метою його поезій, за Ш. Дюброєм, був протест проти національного та соціального гноблення.

Автор також наголосив на виключності творчості Лесі Українки, яка відрізняється витонченістю, жіночністю та чуттєвістю. Французький діяч стверджував, що поезії Лесі Українки, серед яких він виділив «Святу ніч», «Без надії таки сподіваюсь», «Поет», демонструють її «мрійливу та меланхолічну душу» [1, с. 88].

Христя Алчевська та Олександр Олесь, на думку автора мемуарів, вирізняються виключною могутністю слова та чистотою вербальних форм та заслуговують на визнання за межами України.

Також серед визначних українських поетів Ш. Дюброй виділив І. Котляревського та його «Оду до князя Куракіна», Костянтина Пузина та його «Малоросійського селянина», О. Стороженка та його «Лебідя», В. Самійленка у якості перекладача, зокрема творів Мольєра; Б. Грінченка.

Надаючи характеристику сатиричній поезії, Ш. Дюброй надав перелік основних, на його думку, найвідоміших в Україні творів цього жанру, а саме: «Світські псаломси», «Перемога під Берестечком», «Мазепа і Палій», «Введення кріпосництва в Україні», «Розмова Великої та Малої Росії».

Першим справжнім українським сатириком французький діяч визнав І. Котляревського, якого він назвав «батьком модерної української літератури» [1, с. 89]. Поетапно у мемуарах описані основні віхи життєдіяльності І. Котляревського: навчання у семінарії у Полтаві, військова служба, надалі – кар'єра урядовця, вступ до масонства, публікація українською мовою «Енеїди».

Зауважимо, що Ш. Дюброй досить ретельно дослідив специфіку значимості особи І. Котляревського саме на теренах України, його соціально-політичний та національно-патріотичний внесок у скарбницю української культури, що можна підтвердити думкою А. Стражного, який аналізує літературні досягнення письменника та його новаторство в літературі: «Первым классиком, так сказать, «дедушкой» малороссийской литературы является Иван Котляревский. Это не значит, что до него никто не писал по-украински. Просто с появлением «Энеиды» и «Наталки-Полтавки» стало очевидно, что украинская литература представляет собой своеобразную, ни на что не похожую целостность, которой свойственно изображение тонких оттенков чувств, интимных переживаний, скорби, пафоса, смелых откровений человека душевного, романтического, но мало приспособленного к жизни» [4, с. 252].

Зазначимо, що автор досить високо оцінив твір І. Котляревського. Мову «Енеїди» він визначив як «живу та пікантну», сатира виражається у великій досконалості форми. Ш. Дюброй указав, що за життя автора «Енеїду» видано тричі, а загалом – більше тридцяти разів.

Першим українським казкарем Ш. Дюброй називає П. Гулак-Артемівського, окресливши, на його погляд, найвідомішу його казку «Пан та собака». Цей твір французький діяч називає своєрідним протестом проти закріпаченого статусу українського народу. Таким чином, Ш. Дюброй

наголошував на соціальних мотивах як провідній проблематиці в українських казках. Автор згадує також Л. Глібова. Роблячи загальний огляд української поезії, Ш. Дюброй наголосив на творчості В. Забіли, І. Франка, В. Щурата, Б. Лепкого. Їхні поезії французький автор відмітив як легкі, тендітні та чарівні. До того ж, автор вражений тим, скільки на українських землях талановитих літературних митців. Відмітимо, наскільки широко французький діяч розглянув питання розвитку літератури української держави: він розподілив її за жанровою ознакою, описав кожен жанр за найвизначнішими постатями галузі української культури, дослідив не тільки їх творчість, а й біографічні відомості про більшість з них, зробив власний літературний аналіз їх творів, окреслив тематику, мову, творчий внесок у культуру держави тощо.

Отже, мемуарний твір Ш. Дюброя містить у собі досить детальний огляд загальної української культури. Автор приділив особливу увагу українській літературі, зокрема поезії та прозі, та українському театру, визначивши головних їх постатей, тематику та роль у формуванні національної свідомості українців. Саме в культурі, за автором, відображаються найболісніші проблеми українського суспільства, а також важкий шлях до становлення самостійної держави. Усі, без виключення, культурні діячі, як стверджував французький автор, є виразниками національних почуттів українців, а сюжети їх творів безпосередньо торкаються питань свободи та волі народу. До того ж, твори українських авторів, як ніщо, віддзеркалюють душу народу України, його переживання та важкий історичний шлях. Визначено, що Ш. Дюброй під час дослідження культурного життя України безпосередньо спирався на оригінальні тексти творів українських поетів та письменників, аналізуючи їхній стиль мовлення, лінгвістичні особливості та порівнюючи їх між собою, що свідчить про те, що француз володів основами української мови та міг надати творам власну неупереджену та об'єктивну оцінку. Автор відзначив емоційну глибину та чуттєвість українських поетів та письменників, відмітив їх патріотичну позицію та безпосередньо відданість українській культурі загалом.

Список використаних джерел

1. Dubreuil Ch. Deux annees en Ukraine / Ch. Dubreuil . – Paris: 1919. – 158 p. 2. Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: НАНУ України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 335 с. 3. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон; пер.з англ. Н. Гончаренко, О. Гриценко. – К.: Видавництво «К.І.С.», 2004. – 552 с. 4. Стражний А. С. Украинский менталитет / А. С. Стражний. – К.: Изд. Подолина, 2008. – 384 с.

Алена Торопцева

МЕМУАРЫ ШАРЛЯ ДЮБРОЯ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КАК ГЛАВНОГО ФАКТОРА СТАНОВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ УКРАИНСКОГО НАРОДА

В статье представлен обзор мемуаров французского преподавателя Шарля Дюброя, который находился в Украине в 1917–1919 гг., в частности отображение в них культурной сферы жизни украинского общества. Автор презентовал собственное видение развития украинской литературы, а также предоставил собственную оценку выдающимся поэтам и писателям Украины, таким, как И. Котляревский, Т. Шевченко, Леся Украинка, М. Шашкевич и т.д. Украинская литература анализируется автором как основа становления национального самосознания украинцев.

Ключевые слова: иностранные мемуары, история украинской культуры, украинская литература, Шарль Дюброй, национальное самосознание.

Alyona Toroptseva

CHARLES DUBREUIL'S MEMOIRS AS A HISTORICAL SOURCE OF UKRAINIAN LITERATURE DEVELOPMENT AS THE MAIN FACTOR OF THE FORMATION OF UKRAINIAN PEOPLE'S NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS

The article deals with the review of the memoirs of French professor Charles Dubreuil, that had been in Ukraine in 1917–1919, particularly the reflection of cultural domain of Ukrainian society's life. The author had presented his own view on the development of Ukrainian literature, and also he had evaluated the most famous Ukrainian poets and writers, like I. Kotliarevsky, T. Shevtchenko, Lesia Ukrainka, M. Shashkevitch, etc. Ukrainian literature had been analysed by author as the base of the formation of Ukrainian national self-consciousness.

Key words: foreign memoirs, history of Ukrainian culture, Ukrainian literature, Charles Dubreuil, national identity.

УДК 94(478)

Іван Зуляк

**РАДЯНОФІЛЬСЬКІ ВИДАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ «ПРОСВІТИ»
В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ**

У статті проаналізовано поширення радянофільських ідей на сторінках україномовної періодики про діяльність «Просвіти», охарактеризовано зміст публікацій, окреслено коло питань, на яких акцентували увагу читачів редакційні колеги, наголошено на їх пропагандистсько-агітаційній риторичі.

Ключові слова: «Просвіта», радянофільські видання, Східна Галичина, міжвоєнний період, більшовицька ідеологія.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що в умовах сьогодення провідну роль відіграють засоби масової інформації, як один із проявів демократичного суспільства, основа поступу громадянського середовища. Однак засоби масової інформації, підконтрольні певній ідеології, політичній партії чи системі, не є проявами демократичності суспільства, а, навпаки, пропагандистсько-агітаційним рупором низькопробної продукції, далекої від конструктивної критики, засобом впливу на свідомість широкого загалу з метою популяризації певних ідеологічних засад.

У цьому аспекті є важливим відобразити публікації радянофільських видань про діяльність «Просвіти» у Східній Галичині окресленого періоду, розкрити їх змістове наповнення, у яких основна думка ґрунтувалася на агітаційних радянських деклараціях. Зокрема, посилена увага до «Просвіти» і стиль висвітлення її діяльності виконували роботу щодо ідеологічного впливу на неї, позаяк вважалося, що інституція мала стати центром формування нового світобачення і в майбутньому забезпечувала б повну трансформацію свідомості населення у радянофільському дусі.

Наукова новизна досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що в сучасній вітчизняній історіографії практично відсутні наукові праці, присвячені окресленій тематиці.

Мета дослідження – проаналізувати змістове наповнення публікацій радянофільських видань про діяльність «Просвіти» в Східній Галичині міжвоєнного періоду.

Завдання дослідження: дослідити поширення радянофільських ідей на сторінках україномовної періодики про діяльність «Просвіти»; охарактеризувати зміст публікацій; окреслити коло питань на яких акцентували увагу читачів редакційні колеги; охарактеризувати пропагандистсько-агітаційну риторичу радянофільських видань.

Досліджувана проблематика ще не стала предметом повноцінного вивчення українською історіографією. Варто зазначити, що окремі питання, пов'язані із задекларованою тематикою, вже вивчали науковці. Зокрема, І. Зуляк [1], М. Сенюк [2], І. Соляр [3, с. 55–67], О. Муц [4] та інші. Однак досліджуваній проблематиці приділено недостатню увагу.

Джерельну базу дослідження складають матеріали газет і часописів «Діло» [5, с. 1; 11, с. 1–2; 15, с. 3]; «Воля народу» [9, с. 3, 10, с. 3; 16, с. 4]; «Земля і воля» [17, с. 1; 18, с. 2; 19, с. 3; 20, с. 1]; «Сила» [22, с. 1; 23, с. 2; 24, с. 3; 25, с. 6; 26, с. 7; 27, с. 2; 28, с. 1]; «Соціалістична думка» [30, с. 4–9; 31, с. 5–7]; «Культура» [32, с. 250–259; 33, с. 10]; «Світло» [34, с. 3; 35, с. 3; 36, с. 2; 37, с. 1]; «Сельроб» [39, с. 1; 40, с. 1; 41, с. 2; 43, с. 7]; «Наше слово» [44, с. 1; 46, с. 4; 47, с. 3; 48, с. 4; 49, с. 3; 50, с. 3; 51, с. 3; 52, с. 3; 53, с. 3; 54, с. 3]; «Народна трибуна» [55, с. 3; 56, с. 2]; «Боротьба» [57, с. 2; 58, с. 3; 59, с. 2]. Окремі матеріали використано автором з архівних фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Львові [12; 45].

Початок 20-х рр. ХХ ст. у Східній Галичині ознаменувався появою доволі значної кількості видань радянофільського спрямування. Окрім того, на прорадянські позиції перейшла частина політичних партій не лише ліворадикального, але й праворадикального напрямків і колишнє москвофільство, яке трансформувалося у радянофільство.

Вважаємо, що основною причиною цього процесу варто вважати українізацію, що розпочалася в радянській Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. Власне під її впливом й афішуванням «незалежності» УСРР, радянофільські настрої у східногалицькому політикумі посилюються. Частина політикуму почала вбачати в УСРР силу, здатну реалізувати ідею єдиної держави. До речі, один із майбутніх лідерів Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО), Д. Левицький наголошував на тому, що національно-демократичні сили позитивно сприймали зрушення у радянській Україні. У одному із номерів газети «Діло» він зазначав, що «... на радянській Україні росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, і разом зі

зростом цієї ідеї – чужі рямці фіктивної української державности. І цей факт є рішачим для нас, як українських націоналістів, на скристалізування нашого відношення до радянської України» [5, с. 1].

Основними виразниками радянофільської ідеології у Східній Галичині були Українська соціал-демократична партія (далі – УСДП), Комуністична партія Західної України (далі – КПЗУ), «Сельроб» та Українське селянське об'єднання (далі – УСО) [6, с. 19].

Утримати і зміцнити свої позиції зазначені політичні структури намагалися за допомогою періодичних видань, у яких піддавали діяльність «Просвіти» критиці. Доречно наголосити на тому, що радянофільська періодика Східної Галичини була залежною від певної політичної організації, яку вона репрезентувала. Політичні партії чи організації в основі своєї діяльності передусім налагоджували видавництво пресового органу з метою інформування громадськості та здобуття авторитету за рахунок публікацій низькопробного характеру, в яких вони піддавали критичному аналізу працю «Просвіти».

У резолюції VII конференції КП(б)У від 4–10 квітня 1923 р. до партійного будівництва пропонувалося залучати пресу, а також підвищити її роль в загальній системі ідейного впливу на маси. Радянсько-партійні періодика, згідно з циркуляром ЦК КП(б)У, мала висвітлювати партійне життя [7, с. 78]. Методи радянізації, поширювані в УСРР, радянська влада намагалася уніфікувати й адаптувати до використання у Східній Галичині. Для радянофільської преси стала типовою практика довільного трактування фактів. Повідомлення у пресі його, зазвичай, не вигадували, а тільки розглядали й тлумачили з позиції партійності. Дослідники радянської преси в УСРР періоду українізації, виділяють такі характерні риси радянської преси, такі, як: ідеологічна залежність, монологічний характер функціонування, підцензурність, обмежена динамічність, непрозорий характер тощо. Окрім того, виокремлює такі, притаманні радянській ідеологічній системі, технології обробки інформації: анокрінація – штучне відокремлення частини тексту з метою зміщення смислових акцентів; джерельна дивергенція – відхилення в тлумаченні інформації від її джерельно-документальної основи; дифамація – оголошення дійсних або вигаданих відомостей, що ганьблять честь і гідність особи, товариства, партії, угруповання; дезінформація – свідоме поширення неправдивої інформації; персеверація – часте повторювання якоїсь ідеї, думки, дефініції з метою закріплення у масовій свідомості, деперсоналізація – знеособлення явищ, нівелювання ролі особистості [8, с. 5].

Перші радянофільські видання у Східній Галичині негативно сприймалися газетами практично усіх політичних партій. Під впливом партійної ідеології, періодика з органів громадської думки перетворилася на ідеологічно-пропагандистський інструмент утвердження радянофільської ідеології у Східній Галичині. На шпальтах радянофільських газет та журналів піддавалися критиці або й цькуванню прихильники національної самостійності. Періодична преса сприяла не тільки формуванню негативного ставлення до національної інтелігенції, але й прагнула її усунення з суспільно-політичного життя. Ця тенденція була особливо актуальною у східногалицьких радянофільських виданнях. Вважаємо, що, ведучи боротьбу з асиміляційною політикою польського уряду, завдання радянофільської преси полягало в популяризації більшовицької ідеології.

Особливо активною у поширенні радянофільства засобами масової інформації була газета «Воля народа». Відзначимо, що в такому ж напрямку проводилася інформаційно-пропагандистська робота щодо «Просвіти». На думку редакційної колеги, діяльність товариства відірвана від села і їй потрібен робітничий дух [9, с. 3]. Зокрема, у статті «Якою повинна бути просвітня робота» йшлося про те, що просвітне товариство мало б стати ідейним центром єднання розпоросених селянських мас, лозунгом його були б слова: «учись, єднайся і борись!» [10, с. 3]. Аналізуючи публікації, приходимо до висновку, що на «Просвіту» покладалося завдання організації селян проти польської влади. Зважаючи на мету радянської влади знищити товариство, очолити керівні структури або ж дискредитувати його, то такі публікації були провокацією.

Незважаючи на орієнтацію «Просвіти» на суто національний характер, у її низових структурах були випадки зацікавлення радянофільством. Наприклад, польська влада масово проводила обшуки у Тернопільському воєводстві, особливо у читальнях «Просвіти» і в українських громадах, у яких поширювалася більшовицька пропаганда. Завдання поліції полягало у тому, щоб ліквідувати поширення соціалістичних ідей, оскільки до «...рук селянина не треба давати ніяких «wywrotowuch» книжечок чи часописів, бо такі може читати тільки інтелігент» [11, с. 1].

На підставі рішення Тернопільського староства від 13 березня 1924 р. припинено діяльність читальні «Просвіти» у Курниках Шляхтинських, оскільки під час її обшуку у студента П. Баб'яка знайдено брошури, що пройшли цензуру поліції – «Нова культура», «Комуністична Україна», декілька примірників часопису «Земля і воля», які належали йому, про що він свідчив на суді [11, с. 2].

Відносини у колективі господарської школи «Просвіти» у Милованні були непростими, тому економіст П. Панаший радив замінити весь персонал, серед якого поширювалися більшовицькі

впливи [12, арк. 139]. Як зазначали деякі дослідники, боротьба відбувалася у вкрай складних й напружених політичних умовах, викликаних серйозним ідеологічним протистоянням між комуністами, що прагнули захопити провід у низових структурах товариства – читальнях, й націоналістами, які намагалися очолити Головний виділ «Просвіти» [13, с. 284]. Комуністи намагалися через читальні пропагувати «великі перетворення» за Збручем [14, с. 53].

Вважаємо, що репресивні дії польської влади стосовно «Просвіти» були викликані не лише причиною гонінь влади на поширення більшовизму, але й переслідування товариства з її боку. Передусім такі дії влади скеровувалися на створення штучних перешкод для повноцінного функціонування товариства з метою обмеження його впливу в Східній Галичині. На думку М. Галуцинського, голови «Просвіти», підґрунтя класового протистояння прослідковувалося у боротьбі національного й комуністичного світоглядів, що негативно впливало на розвиток культурно-освітнього руху в цілому й просвітніх осередків зокрема. Оскільки завдання радянофільських кіл ґрунтувалося не на тому, щоб створювати не власні товариства й інституції, а опанувати існуючі, дезорганізувати їх, вносити розлад у їх працю [15, с. 3].

З метою відвернення молоді від участі в діяльності «Просвіти», радянофільська періодика популяризувала створення «пролетарських гуртків». Відзначимо, що вони мали б утворюватися на базі «Пласту», «Лугу», «Сокола», а їх мета полягала б у формуванні школи пролетарського виховання та самоосвіти. Діяльність таких гуртків мала передусім скеровуватися на політично-класову самоосвіту, але попри це передбачалося існування декількох відділів: політично-освітнього; початкової грамотності з кінцевою метою колективної ліквідації неписьменності; майстерно-господарської колективної праці; співочого; драматично-літературного; спортивного; газетного або журналістського [16, с. 4]. Вважаємо, що «Воля народа» успішно виконувала завдання радянофільського агітатора та пропагандиста, тому основне завдання функціонування часопису полягало в нав'язуванні радянофільських ідей, пропагуванні, уніфікації й механічному перенесенні соціалістичної культури на терени Східної Галичини. Таким чином, радянофільська періодика проводила активну агітаційно-пропагандистську кампанію, що мала на меті дискредитувати «Просвіту». Тиск, який чинила радянофільська періодика у відношенні до товариства, був свідченням і підтвердженням його сильних позицій і авторитету серед українства Східної Галичини.

Радянофільська тематика спостерігалася й на сторінках «Землі і волі» – пресового органу УСДП. За час від свого створення (90-ті рр. XIX ст. – примітка автора) ця структура відстоювала соціалістичні погляди, напередодні Першої світової війни помітні угодовські та націоналістичні тенденції, а у березні 1923 р., коли відбувся VI з'їзд УСДП, заявила про підтримку радянської України. У «Декларації в справах Східної Галичини» наголошувалося, що «... українські селянські та робітничі маси підуть у боротьбі за повне визволення, підуть шляхом спільної класової боротьби, адже почувають себе в цілковитій єдності з пролетаріатом Соціалістичної Радянської Республіки України та Союзу Радянських Республік» [3, с. 59].

На згадуваному з'їзді визначено політичну лінію пресового органу партії – газети «Земля і воля», яка ставала «виразником прагнень і настроїв українського робітництва...». Гаслом видання було «Пролетарії всіх країн єднайтесь» [3, с. 55]. Видання перебувало на прорадянських позиціях, але разом з тим, незважаючи на радянофільські тенденції, часопис відстоював інтереси селян, толерантно проявляв свою опозицію до польської влади і таким чином хоч і зазнавав конфіскації все ж таки зміг проіснувати одинадцять років.

«Земля і воля» широко висвітлювала життя Східної Галичини, критикувала діяльність націоналістів та угодовську політику у відношенні з західноєвропейськими державами. У статті «Про робітничу пресу» зазначалося на тому, що преса є відображенням усіх суспільних явищ, пов'язаних з насильством над робітниками, тому і завдання робітничої преси полягало у перешкоджанні цьому процесові [3, с. 56]. До речі, у газеті заявлялося, що УСДП – бойова організація, пролетарська армія і тут панувала військова дисципліна на усіх рівнях діяльності [17, с. 1].

Значну частину тематичного спектру часопису займало висвітлення національно-культурного життя Східної Галичини. На сторінках часопису критикувалася політика польського уряду щодо української культури, що диктувалося лінією партії. Завуальовано захищаючи національну культуру, насправді видання скеровувало свій потенціал на поширення радянофільства. Такі тенденції яскраво прослідковуються у статтях, присвячених діяльності «Просвіти».

Як альтернатива «Просвіти» протиставлялося «Товариство ім. М. Качковського». Діяльність «Просвіти» подавалася в негативному плані. Так, наприклад, у одній зі статей вказувалося на тому, що в селах, «... у яких діють читальні «Просвіти» серед молоді спостерігається цілковите здичиння – бійки були загальним явищем в нашій селянській життю. Ніж і револьвер – то головні

показники тої культури» [18, с. 2]. Члени товариства трактувалися як злочинці, їх звинувачували у розбійництві і засуджувався той факт, що читальні очолювали священики [19, с. 3].

Актуальною тематикою «Землі і волі» були проблеми виховання молоді. Відтак, на сторінках газети розглядалися методи виховної роботи, що мали адаптувати його до ідеології партії. Основним засобом було залучення молоді до громадських організацій. У цьому напрямку першочергова роль відводилася не «Просвіті», а «Товариству ім. М. Качковського» [20, с. 1].

Активізувавши свою діяльність у Східній Галичині, радянофіли намагалися використати усі можливі засоби для поширення свого впливу і проникнення радянської культури в східногалицьке середовище. Крім того, у низці газетних публікацій «Просвіта» звинувачувалася у негативному ставленні до пам'яток жертвам Талергофу. Такі замітки мали на меті в черговий спосіб дискредитувати товариство і національно-демократичну ідею загалом [21, с. 138–142].

Вважаємо, що на сторінках прорадянської «Землі і волі» висвітлення тих чи інших процесів, що відбувалися у Східній Галичині було однобоким і тенденційним. Культурно-освітні події, частіше знаходили критику і негативні відгуки на сторінках часопису. Така пропагандистська робота газети не принесла практичних результатів, окрім популяризації певних прорадянських молодіжних організацій. Основною тезою культурно-освітньої тематики часопису можемо визначити протиставлення української культури російській, що сприяло популяризації радянських ідей у східногалицькому середовищі.

Під егідою УСДП на захист народних мас від 2 січня 1930 р. стала газета для «селян та інтелігенції» «Сила». Редактором видання був пролетарський письменник Р. Сказанський. Як зазначалося у вступній статті «Наша газета»: «українські маси на західноукраїнських землях відчували здавна потребу в газеті, що щиро служила б їх соціальним і національним інтересам поширювати світогляд українських працюючих мас і гарантувала їхню волю в нинішніх часах» [22, с. 1]. Варто зауважити, що розгортання мережі спеціалізованої легальної комуністичної преси сприяло глибшому проникненню впливу КПЗУ в усі сфери життя східногалицького населення, зокрема культурно-освітню сферу. Так, наприклад, на сторінках видання одним із основних лих сільського населення розглядалася неписьменність, подоланням якої мали займатися читальні [23, с. 1].

Оцінку праці «Просвіти» прослідковуємо у деяких замітках. Зокрема, у замітці «УНДО проти освіти селян» йшлося про те, що в Пикуличах більшість у керівництві читальні здобули робітники і селяни й вибрали свій виділ, однак ундівська меншість не могла погодитися з цим фактом, назвавши більшість угрупованням, що хоче з читальні зробити комуністичну ланку [23, с. 3]. Крім того, у Будах передплатили часопис «Сила», але селянам забороняли його читати [24, с. 7].

Варто зауважити, що в іншій замітці йшлося про відсутність у самбірській читальні практично усіх газет, окрім «Неділі» та «Правди». Відповідно напрошувався висновок про те, що начебто УНДО захопило «Просвіту» і не хоче допускати до читалень робітників і селян [25, с. 6]. Часопис повідомляв також про те, що «Просвіта» проводила польську пропаганду і на неї мають вплив ундівці [26, с. 7].

Піддавався критиці гурток аматорського театру «Просвіти», натомість газета захоплено розповідала про «Робітничий театр» в УСРР [27, с. 2]. Значне місце відводилося прозовим і поетичним творам прогресивних письменників. Така тематика часопису мала на меті пропагувати робітничу освіту серед населення, а відтак і популяризацію радянського устрою. Поряд з «Просвітою» неабиякі надії радянофіли покладали на «Рідну школу», тому одним із завдань газети було «визволення товариства з рук УНДО» [28, с. 1].

Значно менше уваги національно-культурному життю приділяв інший органом УСДП – «Соціалістична думка». Часопис виходив двічі на місяць у Львові, відповідальним редактором був М. Ганкевич. У вступній статті «Наш шлях» зазначалося, що «...видання стоятиме на платформі самовизначення української нації у справах державності і своїх внутрішніх порядків» [29, с. 89].

Позиція партії скеровувалася на боротьбу з більшовизмом та досягненням соціальної справедливості. Таким чином, платформа партії – це боротьба за демократію та загальне виборче право і здобуття панування робітничим класом [30, с. 7]. Відзначимо, що на сторінках видання більша увага приділялася суспільно-політичним питанням. Інколи на сторінках «Соціалістичної думки» звучали заклики щодо вступу до «Просвіти», вбачаючи у ньому можливого союзника у боротьбі за соціальну справедливість [31, с. 6].

Журнал «Культура», літературно-політичний місячник марксистського напрямку, почав виходити у 1924 р. На його сторінках у 1927 р. започатковано рубрики «На культурно-освітні теми», «На літературному фронті Радянської України», «3 літературного життя», у яких висвітлювалася творчість радянських письменників та поетів, велися дискусії щодо творчості Т. Шевченка. Зазначалося, що «націоналісти – клерикали перетворюють творчість поета на своє Євангеліє» [32, с. 252].

Відзначимо, що на сторінках часопису піднімалися питання діяльності «Просвіти». Остання зазнавало критики на сторінках «Культури». Так, зазначалося, що товариство проводило націоналістичне виховання, критикувалася відсутність підготовки кадрів, а також зауважувалося, що слід привертати увагу до соціального виховання, а не лише національного. Наприклад, у деяких статтях, вміщених на сторінках часопису, «Культура» зауважувала, що не можна поєднувати соціальне виховання з національним, оскільки соціальна освіта мала б стати могутнім чинником народного виховання, відірвати людей від надто індивідуалістичного погляду на життя і скерувати до суспільного.

«Просвіту» звинувачували у відсутності опозиції, аматорські гуртки за те, що не виконували завдань щодо селянської освіти та виховання. Зазначалося, що «Просвіта» дискредитувала свою видавничу діяльність. Відзначимо, що усі ці зауваження були безпідставними, оскільки саме товариство найактивніше вело видавничу діяльність в той час. Головний виділ намагався забезпечити читачів виданнями з історії України, сільськогосподарської і театральної тематики, енциклопедіями, довідниками, які охоплювали різноманітні сфери суспільного життя. Найбільше книжкових видань «Просвіти» припадає на 1926 р., а видавнича діяльність товариства упродовж 1936–1938 рр. характеризується значними показниками [1, с. 725]. Також зауважувалося на тому, що у читальнях «Просвіти», крім угодовської преси, мали бути ще й незалежні та робітничо-селянські видання, що вказували шлях боротьби селянських мас України [33, с. 10].

Варто відзначити, що товариство, зокрема Головний виділ у Львові здійснював обмін літературою із Всеукраїнською бібліотекою, Українською книжковою палатою, Українською академією наук та іншими установами Харкова, Києва. Після того, як галичани засудили Голодомор та сталінські репресії, радянське керівництво розгорнуло критику товариств. Радянофільські видання писали про «Просвіту», «Рідну школу» та «Луг» як про буржуазні, натомість емігранти з радянської України активно долучалися до роботи у «Просвіті» та інших установах [2, с.13]. Окружні комітети КПЗУ періодично звітували про те, наскільки вони мають вплив у «Просвіті». Варто відзначити, що критика діяльності «Просвіти» була характерною рисою радянофільських часописів, що мала на меті поширити робітничо-селянські впливи, іншими словами перетворити культурно-освітню структуру на пропагандиста радянофільства у Східній Галичині. Незважаючи на свою назву «Культура», з 1928 р. видання значно скорочує обсяг публікацій про культурне життя, подекуди навіть вдвічі, а домінують статті на суспільно-політичну тематику [29, с. 134].

Таким чином, основне завдання радянофільської періодики у Східній Галичині полягало у пропаганді радянських традицій, способу життя, заідеологізованого партійною догматикою, відповідно – критиці національного, самостійницького. Відтак, практично усі явища культурницького, освітнього і просвітнього характеру трактувалися доволі заідеологізовано, однобоко й суб'єктивно. Практичним результатом такої роботи став так званий «експорт» пролетарського мистецтва та літератури з радянської України до Східної Галичини, що відбувався за допомогою соціального замовлення радянофільських періодичних видань. Проаналізувавши поширення радянофільських тенденцій на сторінках україномовної періодики у Східній Галичині в досліджуваний період, варто констатувати, що вони сприяли денационалізації національно-культурного життя, суб'єктивно трактували громадський, суспільно-політичний, культурно-просвітній та освітній рух, насправді не відображали інтересів загалу, а служили засобом пропаганди і поширення радянофільської агітації.

Під впливом КПЗУ виходила газета «Світло». Часопис був типовим зразком радянофільської періодики з притаманним їй пропагандистським характером. Статті на культурно-освітні теми найчастіше присвячувалися проблемам українського шкільництва, «Просвіті», а також висвітленню літературного та мистецького життя у радянській Україні. Так, наприклад, освітні питання українців упродовж вересня 1925 р. піднімалися у двох числах газети (часопис виходив щотижня).

Для східногалицької громадськості важливу роль відігравала «Просвіта», відтак партійний часопис пропагував поширення в осередках товариства селянсько-робітничих впливів [34, с. 3]. Товариства звинувачувалося у поширенні «збанкрутілих ундівських кличів» і вважалося осередком націоналізму. На сторінках «Світла» висловлювалася думка про те, що «Просвіта» зможе активізувати діяльність тоді, коли з Головного віділу буде усунуто дрібну буржуазію, а її керівництво у свої руки візьмуть особи, ідеологічно близькі до загалу. Змінитися мали й періодичні видання цієї культурно-освітньої установи, залучивши спеціалістів різних сфер господарства з метою публічного висвітлення фінансової діяльності. Відокремити «Просвіту» від політики, зокрема від впливу УНДО і толерантно відноситися до будь-яких політичних переконань, зорганізувати жіноцтво, удосконалити роботу з молоддю, скерувати її на виховання впевненості у боротьбі за соціальне і національне визволення [35, с. 3].

Таким чином, це ще раз підтверджує бажання партійного керівництва мати вплив на «Просвіту» і перетворити її на свого пропагандиста. Крім того, товариство розглядалося як центральна організація у вихованні молоді, основна мета якого – це культурно-освітня праця серед широких мас. Відтак, діяльність часописів мала на меті забезпечити реалізацію «Просвітою» основних цілей виховання, що виходили з ідеології марксизму. Логічними були статті про освіту та виховання у комуністичному дусі і актуальність саме такої освітньо-виховної системи. Так, наприклад, матеріал під назвою «Що таке самоосвіта?» – пояснював важливість розуміння селянами тогочасних політичних процесів, що давало б їм змогу займати активну громадську позицію [36, с. 2].

Окрім того, можемо зауважити, що формулювання таких цілей мало на меті не лише переформатування діяльності «Просвіти», але й перетворення товариства у політичну структуру. Варто зазначити, що часопис детально висвітлював проведення загальних зборів товариства і намагався обмежити авторитет і вплив «Просвіти» на маси [37, с.1].

Отже, газета «Світло» була частиною пропагандистської машини радянської системи. Основне її завдання полягало у критиці діяльності «Просвіти» й поширенні пролетарської культури, на виконання якого працювали статті, присвячені культурно-просвітньому життю Східної Галичини.

Одним із елементів радянофільської агітаційно-пропагандистської машини був «Сельроб» зі своїми періодичними виданнями. Політична структура була утворена у 1926 р. внаслідок злиття Селянського союзу та «Народної волі». Утворене політичне об'єднання мало працювати згідно із загальною стратегією ЦК КП(б)У, суть якої полягала у підтримці політичних течій та груп, що не йшли на угоди з владою, а також ставили за мету згуртувати усіх трудящих на боротьбу за робітничо-селянську владу, тобто за основні принципи соціалістичного розвитку суспільства [38, с. 124]. На сторінках газети висвітлювалася позиція партії щодо «Просвіти». У статті «Практичні завдання Сельробу» зазначалося, що члени організації мають працювати у читальнях «Просвіти» з метою поширення соціалістичних ідей, оскільки там панували «націоналістична та клерикальна дурійка» [39, с. 1]. Основною причиною гострої критики діяльності товариства було його клерикально-ундівське керівництво [40, с. 1]. Відстоювалася думка про те, що така ситуація знижувала ефективність освітньої діяльності «Просвіти» [41, с. 2].

Відзначимо, що товариство співпрацювало з представниками УНДО в різних напрямках. Окрім того, програмні засади об'єднання співпадали з напрямками діяльності товариства. Відзначимо, що відповідно до своєї програми, УНДО захищало автономію «Просвіти», її відмежування від політичних партій. Фактом, що свідчить про це є те, що один із лідерів партії, М. Галущинський очолив товариство і став основоположником програми його діяльності. УНДО виступало юрисконсультом для «Просвіти», а також депутати могли у сеймі заявляти про зловживання польської адміністрації та контролювати прийняття освітніх чи інших законів, що відносилися до культурно-освітнього життя українців, організовували віча і збори [42].

Відтак, саме така активність УНДО щодо захисту національних прав українців на мову та освіту і стала причиною для полеміки на сторінках радянофільських видань. Вважаємо, що насправді радянофільські видання боролися не лише за селянсько-робітничі впливи у «Просвіті», але й зі своїм політичним опонентом – УНДО [43, с. 7].

Отже, газета «Сельроб» не відходила від позиції радянської ідеології. Декларуючи захист українців від польської асиміляції, пропагандистськими методами намагалися дискредитувати центри культурно-освітнього відродження у Східній Галичині.

Прикладом радянофільської періодики був орган «Сельробу» – тижневик «Наше слово», що повністю присвячувався пропаганді соціалізму та радянського способу життя. Газета була типовим виданням комуністичного зразка. У вступній статті декларувалася мета видання – «визволення працюючих мас із кігтів національної та соціальної неволі, «Наше слово» хоче зробити народню освіту власністю всіх працюючих мас» [44, с. 1]. «Наше слово» виходила щотижня упродовж неповних трьох років свого існування 1927–1930 рр. Роль часопису в національно-культурному житті Східної Галичини була типовою як для радянофільського видання. Основний аргумент на що опиралися редактори та дописувачі, висвітлюючи культурницьку проблематику, була національна дискримінація українців з боку польського уряду та «шкідливість» ундівського та націоналістичного впливів у культурно-освітніх організаціях. Відтак, «Просвіта» обвинувачувалися у зраді. Наприклад, на адресу редакції газети надходили листи селян, які позитивно відносилися до діяльності «Просвіти». У одному із них йшлося про те, що у селі, де не було ні школи, ні іншої культурної установи функціонувала читальня «Просвіти», до якої з «великою ширістю і непохитною вірою згорнулася краща частина мешканців. Закликаємо усіх наших товаришів з хат і з поля до праці у «Просвіті» [45, арк. 28].

Низка статей присвячувалися спробам поширення селянсько-робітничої освіти та виховання у «Просвіті» [46, с. 4]. Наприклад, на сторінках «Нашого слова» подавалися основні завдання, що

вимагали змін у товаристві: боротьба з фашизацією, з ундо-ухівським впливом, Головним віділом, викриття нерационального господарювання, вигнання ундівських комісарів, боротьба з буржуазно-клерикальними бібліотеками, розкриття шкідливої роботи священників та інтелігенції, присвячення просвітанських свят боротьбі з ундо-фашизмом, бойкотування загальних зборів. Усе це слід було вирішити негайно, адже товариство переставало захищати інтереси селян, а навпаки втягнуло їх у захист інтересів буржуазії [47, с. 3].

З метою негативного ставлення населення Східної Галичини проти культурно-просвітніх організацій, на сторінках «Нашого слова» подавалися критичні статті про загальні збори чи інші заходи, організовані товариством [48, с. 4; 49, с. 3; 50, с. 3; 51, с. 3]. Постійно критикувалося керівництво «Просвіти» [52, с. 3].

Виконуючи основні завдання прорадянської агітації, «Наше слово» інформувало про життя у радянській Україні. Відзначимо, що характерною рисою цих повідомлень було порівняння між тим, що відбувалося у Східній Галичині і радянській Україні. Подаючи інформацію про кількість студентів, які навчалися у вищих навчальних закладах радянської України наголошувалося на тому, що це діти робітників і селян, серед яких більшість українці [53, с. 3].

Аналогічну мету переслідувало видання, подаючи інформацію про розвиток пресового і книжкового видавництва в УСРР [54, с. 3]. Крім того, робилися зауваження, що польський уряд не дозволяв розповсюджувати книги, видані в радянській Україні. Відзначимо, що «Просвіта» у 1932 р. видала список заборонених у Польщі українських книжок і друків з тим, щоб вберегти читальні від наслідків. Серед книг, що видавалися в радянській Україні, забороненими були М. Година «Батькам про школу», «В допомогу дошкільному робітникові», І. Гарасимовича «Життя і відносини на Радянській Україні», «Завдання спілки комуністичної молоді», «Організація дозвілля та розваг селянської молоді» та інші [1, с. 845]. З комуністичних газет забороненими були «Наша правда», «Земля і воля».

Отже, «Наше слово» у питаннях розвитку національно-культурного життя Східної Галичини дотримувалося позиції, аналогічної практично для усієї радянофільської преси. Незважаючи на свою суспільно-політичну скерованість, часопис приділяв увагу й гуманітарній сфері.

Радянофільські видання, що мали на меті поширення комуністичних ідей й охоплення ними усіх сфер суспільно-політичного та культурно-просвітнього життя, передусім орієнтувалися на молодь. Наприклад, на молодь орієнтувався журнал «Сяйво». Перший номер якого з'явився 15 червня 1929 р. Часопис перебував на комуністичній платформі, зорієнтований на поширення серед робітничої і селянської молоді і мав на меті готувати з них «завзятих борців класового фронту». Особливо гостро видання виступало проти «Просвіти», «Сокола», «Пласту», «Лугу», «Рідної школи».

Варто відзначити, що на сторінках часопису висловлювалася думка про те, що немає потреби в існуванні будь-яких організацій, крім комуністичних. Журнал «Сяйво» відігравав визначну роль у розвитку та популяризації пролетарської літератури у Східній Галичині, що служила засобом естетичного виховання. Відзначимо, що «Сяйво» було під пильною увагою цензури і практично у кожному номері журналу значна частина статей конфісковувалася.

Влітку 1931 р заснована національно-визвольна партія – УСО, що і мала на меті стати альтернативою УНДО і УСРР. Пресовим органом організації була газета «Народна трибуна», перший номер якої датований 4 жовтня 1931 р., – відповідальний редактор Є. Рудий. У першому номері видання зазначалося, що газета служитиме загальнонаціональним органом і як часопис соціалістичного напрямку захищатиме інтереси українського селянства. На сторінках «Народної трибуни» висвітлювалися культурно-освітні проблеми Східної Галичини. Особливо гостро піднімалося питання українського шкільництва, діяльності «Просвіти». Варто відзначити, що щодо останньої була започаткована рубрика «За селянську «Просвіту», у якій йшлося про те, що робота у товаристві ведеться шкідливо і безконтрольно [55, с. 3; 56, с. 2].

Органом УСО була газета «Боротьба». Національно-культурний розвиток Східної Галичини на сторінках газети висвітлюється в дусі радянофільства. «Рідна школа» і «Просвіта» виступали «попівсько-ундівськими вихователями прохачів панської ласки» [57, с. 2]. Керівництво останнього звинувачувалося у фінансових зловживаннях [58, с. 3].

Національно-культурне життя Східної Галичини пропагувалося і висвітлювалося на сторінках радянофільської преси і відповідало основним тенденціям, закладеним урядом СРСР і полягало в адмініструванні та ідеологізації культурної сфери, посиленні ролі політосвіти та підпорядкування своїм впливам інших культурно-освітніх установ. Відтак стає зрозумілою інформаційна боротьба з «Просвітою».

В УСРР діяльність щодо перетворення «Просвіт» на «червоні «Просвіти» проводилася у практичній площині, натомість у Східній Галичині робота велася лише в теоретичній і основним засобом виступала радянофільська преса. В. Ленін вважав, що гасла загальнонаціональної культури є помилковими та шкідливими, якщо їх не підпорядкувати завданням класової боротьби

пролетаріату. «Ми з кожної національної культури беремо тільки її демократичні та соціалістичні елементи... безумовно на протигагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації», – наголошував вождь світового пролетаріату [59, с. 2]. Це висловлювання й пояснює агітацію, на сторінках східногалицьких радянофільських часописів за так звану «робітничо-селянську «Просвіту».

Отже, радянофільська система поширення ідеології у Східній Галичині активно використовувала широкий спектр методів впливу на свідомість як окремої особистості, так і широкого загалу в цілому. «Просвіта» мала стати центром формування нового світобачення і в майбутньому забезпечити б повну трансформацію свідомості населення. Посилена увага з боку радянофільських видань до «Просвіти» і стиль висвітлення її діяльності виконували роботу щодо ідеологічного впливу на неї.

Список використаних джерел

1. Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. С. Зуляк. – Тернопіль: «Воля», 2005. – 946 с.
2. Сенюк М. Я. Зарубіжні зв'язки українських громадських організацій Галичина у 20–30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / М. Я. Сенюк – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
3. Соляр І. Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.). / І. Соляр // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 55–67.
4. Муц О. І. Україномовна періодика в національно-культурному житті Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «історія України» / О. І. Муц. – Тернопіль, 2012. – 212 с.
5. Виконавчий розпорядок до шкільного закону для «кресів» // Діло. – 25 січня 1925. – С. 1.
6. Сливка Ю. Сторінки історія КПЗУ / Ю. Сливка. – Львів: Каменяр, 1989. – 123 с.
7. Рубан В. Становлення української радянської преси (1921–1925 рр.) / В. Рубан. – К: Вид-во Київський університет, 1963. – 376 с.
8. Коляструк О. А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Коляструк. – Київ, 2003. – 20 с.
9. Просвіта без освіти // Воля народа. – 6 березня 1927. – С. 3.
10. Якою повинна бути просвітня робота // Воля народа. – 21 грудня 1924. – С. 3.
11. Похід проти т-ва «Просвіта». Поведінка тернопільського воєвідства супроти читальень «Просвіти» // Діло. – 24 квітня 1924. – С. 1–2.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. 348, оп. 1, спр. 6986, 139 арк.
13. Сторіччя Матері-«Просвіти». Нарис з історії Матірнього Товариства Просвіти і огляд просвітних товариств у Канаді. – Вінніпег: Накладом Українського Товариства Читальні «Просвіти», Манітоба, Канада, 1968. – 309 с.: іл.
14. Гринів О. «Просвіта»: історія і сучасність / О. Гринів // Літопис Червоної Калини. – 1991. – Ч. 6. – С. 53.
15. Галушинський М. Політика в освіті, чи освіта в політиці? / М. Галушинський // Діло. – 20 квітня 1930. – С. 3.
16. Гуртки молодіжи як класова школа пролетарської самосвіти // Воля народа. – 27 вересня 1925. – С. 4.
17. Партийна дисципліна // Земля і воля. – 20 травня 1923. – С. 1.
18. Селянська молодіж і поступ культури // Земля і воля. – 5 серпня 1934. – С. 2.
19. Діяльність читальень // Земля і воля. – 25 липня 1937. – С. 3.
20. Організація і виховання нашої молоді // Земля і воля. – 2 липня 1933. – С. 1.
21. Заставецька Н. Питання увічнення пам'яті жертв Талергофу як чинник впливу СРСР у Другій Речі Посполиті (1930–1938 рр.) / Н. Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Випуск 2. – Тернопіль, 2007. – С. 138–142.
22. Наша газета // Сила. – 2 січня 1930. – С. 1.
23. УНДО про освіту селян // Сила. – 27 лютого 1930. – С. 3.
24. Попи проти освіти // Сила. – 13 березня 1930. – С. 7.
25. УНДО зробило з «Просвіти» кормушку // Сила. – 7 вересня 1930. – С. 6.
26. Ундівська господаренка в луцькій «Просвіті» // Сила. – 13 липня 1930. – С. 7.
27. Масовий театр // Сила. – 8 травня 1930. – С. 2.
28. Для чого існує «Рідна школа» // Сила. – 6 липня 1930. – С. 1.
29. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження / [укладачі М. Романюк, М. Галушко]. – Львів: Світ, 2003. – Т. 3; кн. 1 – 909 с; кн. 2. – 926 с.
30. Радченко А. Про нашу платформу / А. Радченко // Соціалістична думка. – 6 травня 1923. – С. 4–9.
31. Про штуку на линві // Соціалістична думка. – 1 серпня 1921. – С. 5–7.
32. Тарас Шевченко і український пролетаріат // Культура. – 1925. – Березень. – 3 число. – С. 250–259.
33. Самоосвіта (Замітки до дискусії в справі культурно-освітньої праці в читальнях «Просвіти») // Культура. – 1927. – Ч. 3–4. – Березень-квітень. – С. 10.
34. Читальні Просвіти // Світло. – 4 січня 1926. – С. 3.
35. До всіх «Просвіт!» // Світло. – 26 грудня 1926. – С. 3.
36. Що таке самоосвіта? // Світло. – 24 січня 1926. – С. 2.
37. Перед Заг. Зборами Тов. «Просвіта» у Львові // Світло. – 26 грудня 1926. – С. 1.
38. Цьох Й. Т. Комуністична преса Західної України (Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ) 1919–1939 рр. / Й. Т. Цьох. – Л.: Видавництво Львівського університету, 1986. – 269 с.
39. Практичні завдання «Сельробу» // Сельроб. – 30 жовтня 1927. – С. 1.
40. Перед загальними зборами «Просвіти» // Сельроб. – 4 грудня 1927. – С. 1.
41. По зборах «Просвіти» // Сельроб. – 8 січня 1927. – С. 2.
42. Лаврук Б. Культурно-освітня діяльність УНДО. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/NZTNPNU_ist/2010_2/2010_2/Lavruk.pdf.
43. Загальні збори «Рідної школи» // Сельроб. – 6 листопада 1927. – С. 7.
44. Наші завдання // Наше слово. – 27 травня 1927. – С. 1.
45. ЦДІАЛ України, ф. 406, оп. 1, спр. 6, 3 арк.
46. За селянсько-робітничу Рідну школу // Наше слово. – 3 квітня 1928. – С. 4.
47. До боротьби за робітничо-селянську Просвіту // Наше слово. – 8 листопада 1929. – С. 3.
48. Рідна школа в шпонах ундівської мафії // Наше слова. – 9 квітня 1928. – С. 4.
49. Просвіта над берегом пропасти // Наше слово. – 4 грудня 1927. – С. 3.
50. Революція селянсько-робітничих делегатів на з'їзді Рідної школи // Наше слово. – 13 листопада 1927. – С. 3.
51. Криваве свято в Самборі // Наше слово. – 20 травня 1928. – С. 3.
52. Верхи і низи просвіти // Наше слово. – 11 грудня 1927. – С. 3.
53. Преса і книжки в Радянській

Україні // Наше слово. – 4 листопада 1928. – С. 3. 54. Виставка української Книжки в Станиславові // Наше слово. – 18 грудня 1927. – С. 3. 55. За селянську «Просвіту» // Народна трибуна. – 28 лютого 1932. – С. 3. 56. Селянство і «Просвіта» // Народна трибуна. – 14 лютого 1932. – С. 2. 57. По з'їзді Рідної школи // Боротьба. – 14 травня 1933. – С. 2. 58. Що діється в Просвіті // Боротьба. – 18 червня 1933. – С. 3. 59. Національна політика Радянського союзу // Боротьба. – 22 жовтня 1933. – С. 2.

Иван Зуляк

СОВЕТСКОФИЛЬСКИЕ ИЗДАНИЯ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ «ПРОСВИТЫ» В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА

В статье проанализированы распространение советскофильских идей на страницах русскоязычной периодики о деятельности «Просвиты», охарактеризованы содержание публикаций, очерчен круг вопросов, на которых акцентировали внимание читателей редакционные коллеги, отмечено их пропагандистско-агитационную риторичку.

Ключевые слова: «Просвіта», советскофильские издание, Восточная Галичина, межвоенный период, большевистская идеология.

Ivan Zuliak

PRO-SOVIET PUBLICATIONS AND «PROSVITA» IN EASTERN GALYCHYNA INTERWAR PERIOD

The article deals with pro-Soviet ideas and «Prosvita». The author reviewed publications, propaganda rhetoric.

Key words: «Prosvita», pro-Soviet publications, Eastern Galychyna, interwar period, Bolshevik ideology.

УДК 322.2(475):(436) «1919/1939»

Ігор Гнип

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ШПАЛЬТАХ МІЖВОЄННИХ ГАЛИЦЬКИХ ГАЗЕТ – НАПРЯМКИ РОБОТИ

У статті охарактеризовано комплекс питань які охоплювала місія Греко-католицької церкви у міжвоєнний період у Галичині – міжнародна дипломатія, внутрішньополітичне життя держави, соціально-економічна сфера українського села, позиція духовенства стосовно шкільництва, сприяння культурі та науці.

Ключові слова: Східна Галичина, Греко-католицька церква, політика, українське село, освіта.

На шляху духовного становлення України велике значення мають релігія – як форма суспільної свідомості та церква – як важливий інститут громадянського суспільства. Намагаючись заповнити прогалини в цій сфері, що утворилися за радянських часів, сучасна історична наука поступово відтворює цілісну картину місця і ролі Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ) на різних етапах історичного розвитку українського народу, зокрема і в 1919–1939 рр. Для всебічного аналізу цієї проблеми необхідно використовувати нові методичні підходи та альтернативні джерела, серед яких важливе місце посідає періодична преса – основний засіб масової інформації на теренах Галичини у міжвоєнний період. Кожна сфера тогочасного життя знаходила своє відображення на шпальтах галицьких газет. У фокусі публікацій міжвоєнної періодики одне з центральних місць займала діяльність Греко-католицької церкви щодо збереження національної ідентичності українського населення II Речіпосполитої.

Основний масив в історіографії Української греко-католицької церкви становлять публікації І. Андрухів і П. Кам'янського [1], А. Васьків [2], І. Гнипа [3], О. Єгрешія [4], В. Марчука [5], О. Мальярчука [6], В. Перевезія [7], І. Пилипів [8] та багатьох інших вітчизняних науковців.

З початку 20-х рр. XX ст. розпочався новий етап історичного розвитку Східної Галичини вже в межах II Речіпосполитої. У складних повоєнних політичних та соціально-економічних умовах українська громадськість створила розгалужену мережу преси, яка віддзеркалювала тогочасне життя суспільства в усій його повноті. Вона була своєрідною суспільною трибуною, виступала речником різноманітних політичних сил, етнічних та соціальних груп. Періодична преса була єдиним широкодоступним джерелом інформації про досягнення та прорахунки греко-католицького духовенства в різних сферах життя тогочасного галицького суспільства.

Політичний та адміністративний статус Східної Галичини, а також подальша доля регіону стали найактуальнішими темами тогочасних галицьких газет та журналів. Преса, основний засіб

масової інформації для населення краю, була в складні повоєнні роки виразником різних соціальних і політичних інтересів, інструментом формування громадської думки та розвитку духовної культури. Незважаючи на таку політичну, соціальну та культурну розмаїтість, а також національну орієнтацію, її журналісти, дописувачі та експерти, аналізуючи тогочасну міжнародну ситуацію, одностайно визнавали вагомим представником українських інтересів у світі ГКЦ на чолі з митрополитом А. Шептицьким. Потрібно підкреслити, що перші кроки А. Шептицького не лише як релігійного, а національного представника постійно наражалися на спротив представників не лише польської влади, а й римо-католицького духовенства.

Національного забарвлення діяльність греко-католицького духовенства набула ще в роки Української революції 1917–1920 рр. Підтвердженням цього слугує хоча б аналіз особового складу Української галицької армії (далі – УГА). У її лавах воювали 92 священики, які виконували функції польових духовників, та 130 молодих юнаків, які були богословами або стали ними в повоєнні роки [9, с. 81–86]. Присутність духовенства у лавах УГА повною мірою відображав ставлення керівництва ГКЦ до «українського питання».

Дипломатична місія ГКЦ хоча і не досягла своєї основної цілі – втілення ідеї української незалежності за підтримки світових держав, – однак вона сприяла зацікавленню світової громадськості питанням становища українського населення Східної Галичини. Дипломатична діяльність греко-католицьких ієрархів мала не лише релігійний, а й національний характер, закріпивши у світі за ГКЦ роль «представника українських інтересів». Величезний авторитет ГКЦ серед українців та міцні дипломатичні контакти з світовими державними й релігійними лідерами не могли ігноруватися польською владою, що призвело до пошуків можливих шляхів українсько-польського компромісу в II Речіпосполитій. Аналіз дискусії на сторінках тогочасної періодичної преси навколо дипломатичних намагань А. Шептицького вказує на неоднорідність оцінок у польському і українському середовищі стосовно «українського питання», що уможливило діалог між ГКЦ та польським урядом.

Міжнародні реалії та внутрішньополітична ситуація в II Речіпосполитій диктували необхідні прискореної інтеграції східногалицької української спільноти до польського суспільства, а також пошуку формату співпраці польської влади та ГКЦ. У свою чергу, греко-католицький єпископат за нових політичних обставин був зацікавлений у конструктивних відносинах із державною адміністрацією, без згоди і підтримки якої церкві було б важче зберегти і зміцнити свої позиції серед галицької пастви. «Держави приходять і йдуть у небуття, а церква лишається», – цей принцип визначав діяльність ГКЦ у міжвоєнний період. Одним із найпростіших і найреальніших способів налагодження відносин між церквою і владою було прийняття державною адміністрацією Польщі на себе фінансових зобов'язань із субсидування греко-католицького духовенства. Фактично з моменту отримання такої субсидії від польської влади кожен греко-католицький священик, незалежно від його політичних переконань, де-факто визнавав легітимність приналежності Східної Галичини до Польщі [10, с. 111].

Узявши на себе роль «захисника українських інтересів», ГКЦ було досить важко відмежуватися від політики. «На арені українського суспільно-політичного життя розвивається процес поступового зростання впливу греко-католицького духовенства», – систематично підкреслювалося на сторінках польських видань у міжвоєнний період [11, с. 641]. Ця ситуація пояснювалася у середовищі української та польської громадськості не лише національним характером ГКЦ та високою освіченістю українських священиків, а й протиставленням їх діяльності та світоглядних і суспільно-політичних орієнтирів комуністичній ідеології, що панувала на «Великій Україні». Тож не дивно, що у міжвоєнний період спостерігався значний вплив цієї релігійної інституції на функціонування найбільш впливових українських політичних партій, а також просвітницько-культурних організацій.

Український політичний рух не був однорідним. Зокрема, на сторінках галицьких періодичних видань постійно обговорювалася жорстка конкуренція між українськими політичними партіями. До початку 30-х рр. ХХ ст. під час загострення боротьби за впливи в українському суспільстві Українська соціально-радикальна партія (далі – УСРП) серед аргументів проти свого основного опонента – Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО) – активно використовувала звинувачення в клерикальному забарвленні його політики та «сліпій підтримці» урядових кіл [12, с. 679]. На підтвердження цих слів члени УСРП наводили приклади використання релігійних урочистостей для політичної мети, проведення богослужінь та панахид під час свят національного характеру, участі духовенства в організації українсько-польських переговорів. Та вже наприкінці 30-х рр. на тлі радикалізації політичного життя Східної Галичини суперечки між УНДО і УСРП перейшли у русло врівноваженого діалогу. А представники українських радикальних сил звинуватили вже обидві згадані політичні сили в угодовській позиції щодо влади [13, с. 281].

За визначенням часопису «Національні справи», іншою особливістю життя українського суспільства в окреслений час є «пересунення національно-політичної праці до суспільних організацій» [14, s. 224]. Саме тому більшість українських громадських організацій, хоча і не виходили за межі свого статуту, мали яскраве політичне забарвлення. При цьому вплив духовенства на українські культурно-освітні та господарські товариства упродовж усього міжвоєнного періоду залишався на стабільно високому рівні.

Діяльність греко-католицького духовенства в напрямі збереження національної ідентичності українців регіону суперечила інтеграційним планам польської влади та розцінювалася нею переважно під кутом зору «українського сепаратизму». До обов'язків кожного поліцейного відділку Східної Галичини входило збирання інформації про політичну належність українських священників та їхню громадську діяльність серед вірних. Відповідні звіти із вказівкою конкретних прізвищ подавалися до Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) [15, к. 17–25].

Наслідуючи своїх ієрархів, на величезне обурення МВС греко-католицьке духовенство «навіть не намагалося дотримуватися лояльності до уряду». Прояви такої неповаги польська поліція вбачала в українській мові офіційної кореспонденції греко-католицьких парохів до урядових структур, участі українського духовенства в панахидах на могилах січових стрільців, патріотичних промовах під час богослужінь, пропагуванні української мови викладання в школах, агітації проти перепису населення та участі в «польських виборах» у деяких місцевостях, небажанні окремих священників згадувати президента та Польську державу в молитвах 3 травня [16, к. 291].

На основі аналізу періодичних видань міжвоєнної доби можна стверджувати, що керівництво ГКЦ не лише перебувало в курсі перебігу українсько-польських переговорів у 30-х рр. XX ст., а й виступало активним їх учасником. Для кращого розуміння позиції керівництва цієї релігійної інституції в справі нормалізації українсько-польських відносин доцільно розглянути інтерв'ю митрополита А. Шептицького для польського часопису «Польсько-український бюлетень». Насамперед, глава ГКЦ високо оцінив діяльність згаданого видання на шляху примирення українців і поляків. «Вважаю, що таку нову, сміливу, відповідальну перед історією місію виконує «Польсько-український бюлетень». Я переконаний теж, що праця Панів не є легкою, – вказати правду і нам, і своїм землякам, – у часах, коли правду не зовсім люблять і не завжди охоче слухають її. Читаючи «Бюлетень» не раз відчуваю, що не одну гірку правду стараєтесь, панове, подати в таку оплатку, щоб можна її проковтнути...», – підкреслив на початку розмови глава ГКЦ [17, арк. 35].

У той час, коли вище духовенство ГКЦ очолило переговорний процес між українськими і польськими політичними силами, позиція духовенства на місцях була різною: від антипольських промов під час богослужінь, особливо на день незалежності, до закликів порозуміння між представниками усіх національностей у своїх парафіях. Українська преса релігійного характеру представляла політичні кроки ГКЦ, насамперед, як прояв піклування за своєю паствою, вбачаючи в церкві єдину реальну силу на міжнародній та внутрішньополітичній арені. Високо оцінювала намагання керівництва ГКЦ налагодити українсько-польський діалог польська преса поміркованого табору. Незважаючи на різні оцінки, усі галицькі видання визнавали величезний авторитет ГКЦ серед українського населення регіону і розглядали її керівництво як впливового гравця на внутрішньополітичній та міжнародній арені.

Серед найбільш дієвих засобів щодо досягнення бажаних економічних змін, українська інтелігенція краю виокремлювала подальший розвиток кооперативного руху. Підтвердження цього знаходимо в огляді матеріалів польського часопису «Національних справ» про українську кооперацію на території Східної Галичини в міжвоєнний період. У ліберальному періодичному виданні зазначалося, що «повоєнна відбудова українського суспільства розпочалася саме зі створенням у Львові «Крайового комітету організації кооперативів» та відкриттям його регіональних представництв» [18]. Редакція відзначила активну участь в «економічній реанімації» краю священників ГКЦ, які часто були єдиними представниками інтелігенції в українському селі.

Важливу роль у процесі організації української кооперації на території Східної Галичини відігравав Ревізійний союз українських кооперативів (далі – РСУК), утворений у 1928 р. в результаті реорганізації відомого ще у довоєнні часи крайового союзу ревізійного. На перших загальних зборах оновленого товариства проголошено основну мету його роботи: формування розгалуженої мережі відповідних відділень, які б охопили усі галицькі села. Досягнення поставленої мети вважалося можливим лише за умови об'єднання усіх сил української сільської інтелігенції, зокрема й духовенства.

Насамперед товариство заручилося підтримкою керівництва ГКЦ. Так, під егідою митрополита А. Шептицького у Львові щорічно відбувалося «Свято штандарту української кооперації», на якому проголошували привітання найуспішнішим представництвам. Ініціативу глави ГКЦ підтримано в повітах, де також стали проводити регулярні кооперативні свята, які обов'язково

супроводжувалися святковими богослужіннями. Деякі із них митрополит відвідав особисто, вітаючи селян із досягненнями у справі організації української кооперації.

Активна участь греко-католицького духовенства сприяла розвитку кооперативного руху на теренах Східної Галичини. Якщо в 1921 р. у регіоні налічувалося лише близько 580 українських кооперативів, то у 1928 р. їх кількість зросла до 2500, а у 1939 р. становила близько 4000. Так, згідно з документами польських владних структур, на 1934 р. РСУК об'єднував 3228 сільських кооперативів, із них 1157 – у межах Львівського воєводства, 29 повітових кооперативних союзів. Загальна кількість членів кооперативів станом на 1934 р. сягала 450 тис. членів, а за п'ять років у (1939 р.) – уже понад 700 тис. Кооперативи забезпечували роботою понад 15 тис. українців [19, к. 14].

Роль ГКЦ у фінансовому житті краю яскраво відображають статті про банківську діяльність та функціонування кредитних спілок. Образ заможної впливової структури у свідомості читача підкріплюється наведенням окремих цифр. Так, у статті «Національні меншини в Польщі. Українці» зазначається, що банківський сегмент галицького ринку досить швидко опанується церковними колами. Так, 90 % акцій «Земельного іпотечного банку» вартістю 5 млн злотих (далі – зл.) перебувають у власності греко-католицької митрополичої курії, а до складу членів управління з 1934 р. входив о. Й. Сліпий. Сума річного балансу банку станом на 1934 р. сягала 9023000 зл., розмір доходу – 596458 зл., чистий прибуток – 33806 зл. [19, к. 16].

Після Першої світової війни у Львові розпочала свою діяльність низка опікунських та добродійних інституцій: Український громадянський комітет, Український фонд воєнних вдов і сиріт, інші світські й релігійні добродійні об'єднання. Основною метою таких організацій був збір статистичних даних про наслідки повоєнного стану, полегшення долі українських полонених та інтернованих шляхом надання моральної, матеріальної, санітарної допомоги, культурно-просвітницьке виховання молоді. Добродійні організації тісно співпрацювали з греко-католицькими чернечими згромадженнями св. Василя Великого, св. Теодора Студита, Найсвятішого Ізбавителя св. Йосифа, сестрами Службницями Непорочної Діви Марії, сестрами Милосердя, сестрами Пресвятої Родина, сестрами Мироносицями. Основним напрямом співпраці став соціальний захист українських сиріт.

Українські періодичні видання Східної Галичини пояснювали важливість добродійних акцій відсутністю належної підтримки цієї категорії населення з боку Польської держави. Основними джерелами функціонування сфери соціального захисту наймолодших українців, які залишилися без батьківського піклування, як зазначала «Мета», були кошти ГКЦ та пожертви мирян. Допомогали також дотації українських установ [20].

Політичні реалії 20–30-х рр. ХХ ст. на загал позбавляли українців Галичини можливості здобути освіту. Після війни більшість сімей не були матеріально спроможними посилати дітей до школи, залишилася велика кількість сиріт. Соціальне зубожіння населення супроводжувалося падінням освітнього рівня. Тільки незначна частина української молоді могла здобути вищу освіту. Українське шкільництво міжвоєнного періоду перебувало у складному становищі. Національна політика польського уряду лише ускладнювала загальну ситуацію. Тож питання виховання та освіти, як важливий фактор збереження національної ідентичності населення краю, постійно дискутувалося серед української галицької еліти. Її представники на сторінках періодичних видань пропонували шляхи виходу з освітньої кризи, пропагували ідеї «української школи», висвітлювали досягнення спільноти в освітній сфері. У центрі уваги більшості таких статей перебувала діяльність греко-католицького духовенства серед галицької молоді, зокрема: нові концепції та підходи до викладання в школі, особливості позакласної роботи з учнями та студентами, пошук основних векторів «української освіти». Огляд публікацій підтверджує значну роль ГКЦ у процесі виховання підростаючого покоління Східної Галичини у 20–30-х рр. ХХ ст.

Лише після підписання в 1925 р. Конкордату між польським урядом та Ватиканом за ГКЦ були визнані деякі повноваження у державній освітній сфері, а саме: викладання релігії в школі серед своїх вірних. Завдання проводити навчання релігії покладалося на катехитів, обраних ординаріями і затвердженими шкільною владою. Митрополит А. Шептицький висловив щирі сподівання, що перебування священиків в школі сприятиме вихованню підростаючого покоління в дусі «совісної і глибокої праці» і зможе звести до мінімуму в майбутньому випадки переходу в латинський обряд серед українського населення [21].

Викладання релігії в школах для українських дітей потребувало міцної теоретичної бази та освічених кадрів. Не маючи можливості проводити регулярні курси підвищення кваліфікації, процес навчання учителів-катехитів відбувався переважно дистанційно за допомогою періодичної преси. На сторінках таких галицьких видань, як «Мета», «Нива», «Добрий пастир», розміщувалися найновіші розпорядження церковного керівництва в цій справі, поради, методологічні розробки тощо. Провідну роль в організації викладання релігії в школах відігравало товариство катехитів на

чолі з о. Ю. Дзеровичем. На засіданнях товариства обговорювалися запропоновані навчальні плани, налагоджувалась співпраця між учителями-катехитами регіону, його члени проводили наукові лекції.

Діяльність ГКЦ у сфері шкільництва та система «Рідної школи» цікавила не лише поліцію, а й прихильників польських поміркованих сил. Вони пильно спостерігали за процесом, збирали інформацію та обговорювали досягнення «Рідної школи» на сторінках своїх періодичних видань. Найбільш точні статистичні дані про стан цього освітнього товариства галицька громадськість отримувала, зокрема, з часопису «Національні справи». Високі оцінки польської громадськості здобув освітній рівень українських педагогічних кадрів, активну участь у навчанні яких брало греко-католицьке чернецтво. Серед найвідоміших освітніх закладів у регіоні, які випускали вчителів, була приватна педагогічна семінарія імені св. Йосафата у Львові. Семінарію, що існувала впродовж 1935–1939 рр., утримували сестри-василіанки. До вступу допускались абітурієнти віком 13–14 років, які закінчили шість класів народної школи. Мовою викладання була українська. Термін навчання в семінарії тривав чотири роки. Високий професіоналізм випускників закладу змусив польський уряд надати йому статусу державної школи [22].

У системі недержавної освіти чільне місце посідали навчальні заклади, якими опікувалося греко-католицьке чернецтво. Початкову освіту сироти отримували у захоронках і захистах. Окремі чернечі чини мали цілу мережу дитячих притулків та сиротинців. Особливо високими показниками якості освіти відзначалися створені сестрами-василіанками гімназії, інститути, ліцеї, фахові школи. Навчання в цих закладах було платним, дітям із незаможних родин надавалася часткова знижка. В міру можливості монастиря окремі найбільш вразливі діти перебували на утриманні сестер. Шкільне виховання не обмежувалося відвідуванням уроків та виконанням домашнього завдання. Позашкільна робота спрямовувалася на гармонійний, усебічний розвиток дитини з акцентами на доброчинність, милосердя та водночас мала переважно національне забарвлення.

Систему недержавної національної освіти очолила «Рідна школа». До її заслуг належало заснування низки приватних, громадських і церковних початкових шкіл та освітніх гуртків майже в кожному повіті. Товариство тісно співпрацювало з греко-католицьким духовенством і церковною адміністрацією. Так, 25 % усіх провідників «Рідної школи» були українськими священиками, а з 69 голів повітових гуртків 24 мали духовний сан [23].

Опрацювання української періодики Східної Галичини міжвоєнного періоду дає підстави стверджувати про провідну роль ГКЦ у процесі виховання української галицької молоді. Жодна ділянка освітньої сфери – від початкової школи до вищих навчальних закладів – не залишалася без уваги духовенства. Офіційна освітня концепція ГКЦ базувалася на принципах «християнського навчання для української молоді» та «національного виховання, яке не суперечить християнським ідеям». Такий підхід наражав діяльність ГКЦ в освітній сфері на критику з боку прихильників соціалістичних і радикальних ідей, що пропагували звільнення школи від «клерикальних впливів». Польські проурядові кола вбачали в роботі священиків «сепаратистські тенденції», а радикально-націоналістичні сили – суспільну заангажованість.

Керівництво ГКЦ, надаючи проблемі виховання та освіти центральне місце у своїй діяльності, активно провадило просвітницьку роботу не лише серед дитячого, а і дорослого населення Східної Галичини. За підтримки своїх ієрархів українське духовенство докладало чимало зусиль, працюючи на цій важливій ділянці громадського життя. Основними формами здійснення просвітницької діяльності за участі греко-католицьких священиків були: праця в українських світських культурно-освітніх, спортивних установах, релігійно-просвітницьких товариствах та безпосередня освітньо-виховна робота духовників серед своїх парафіян.

Українська культура Східної Галичини в міжвоєнний період перебувала під постійною опікою ГКЦ. Діяльність церковного керівництва у цій сфері, а особливо митрополита А. Шептицького, високо оцінювалася українською громадськістю. Впродовж 20–30-х рр. минулого століття неодноразово на шпальтах галицьких газет з'являлися публікації, які підкреслювали важливу роль ГКЦ у процесі розвитку українського живопису, архітектури, музики, музейної справи. На сторінках деяких із них висвітлювався взаємозв'язок приходу митрополита А. Шептицького з початком нового ери української культури Східної Галичини. «Вже на самому початку своєї появи серед галицького духовенства й громадянства вивів він глибокий інтерес до українського мистецтва», – зазначав відомий громадянський і науковий діяч І. Свенціцький у своїй публікації «Любитель і опікун мистецтва на владичому престолі» [24, арк. 48].

Важливим центром музейної справи на території Східної Галичини в міжвоєнний період став Музей церковного мистецтва, що діяв при Богословській академії у Львові. Його незмінний патрон та автор ідеї створення о. Й. Сліпий особисто їздив по селах, збирав старі ікони, старовинне церковне начиння та книги, а також заохочував студентів Академії до цієї праці. У 1931 р. новостворений заклад очолив відомий український мистецтвознавець М. Драган.

ГКЦ була зацікавлена в формуванні національного характеру українського мистецтва в регіоні. Митрополит А. Шептицький неодноразово на шпальтах «Української культури» наполягав на пошуку власних шляхів духовного й естетичного розвитку. А це, на думку глави ГКЦ, було можливе лише за умов використання фольклорних джерел та поваги до мистецтва як візантійського Сходу, так і католицького Заходу.

Справжнім культурним центром регіону стала мистецька школа художника-постімпресіоніста О. Новаківського, яка розміщувалась у стінах Національного музею у Львові. Відомий український митець на запрошення глави ГКЦ ще в 1913 р. переїхав на постійне проживання до Львова із Кракова, де провів усі свої юнацькі роки. Перша виставка О. Новаківського у Львові в 1921 р. назавжди закріпила за ним любов та повагу української громадськості міста. Успіх художника, представника краківської школи, не заперечувала й польська галицька періодика [25]. Митрополит А. Шептицький остаточно переконався в правильності свого вибору.

Головними темами дискусії серед духовенства навколо проблеми як – найширшої популяризації театрального мистецтва на селі були вибір репертуару аматорських колективів і виховання «глядацької культури» серед вірних. Газети «Мета» та «Нива» рекомендували місцевим парохам долучитися до вибору п'єс членам театральних гуртків та проводити бесіди з парафіянами напередодні чи після «недостойних уваги» вистав мандрівних театрів. Український молодий театр «Заграва» був одним із найвідоміших театральних колективів Східної Галичини міжвоєнної доби. Його діяльність поширювалася практично на всі землі, заселені українцями, що входили до складу II Речіпосполитої. Театр під керівництвом режисера В. Блавацького давав по дві вистави на день та, перебуваючи в якомусь місті довший час, організовував «виїзні виступи» в українські села. Економічна ситуація змушувала колектив вести максимально мобільний спосіб життя: за місяць трупа встигала відвідати шість – вісім населених пунктів.

Вбачаючи в українській культурі важливий елемент націотворення, греко-католицьке духовенство докладало максимуму зусиль для її розвитку. Як впливова в державі та економічно незалежна структура, ГКЦ неодноразово виступала єдиною опорою галицьких мистецьких осередків. ГКЦ брала активну участь у культурному житті краю. Галицька преса відзначала її вплив на всі провідні мистецькі напрями в архітектурі, театрі, музиці, живописі тощо. Завдяки підтримці церковних ієрархів досягнення західних українців стали вагомим надбанням світової культури.

Список використаних джерел:

1. Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. Андрухів, о. П. Кам'янський. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. – 363 с.
2. Васьків А. Ю. Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919–1939): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. Ю.Васьків; НАН України, Інститут філософії. – К., 1997. – 25 с. 3. Гнип І. Я. Греко-католицька-церква на сторінках галицької міжвоєнної преси / І. Я.Гнип. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. – 208 с. 4. Єгрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / О. Єгрешій; Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с. 5. Марчук В. Українська Греко-католицька Церква. Історичний нарис / В. Марчук. – Івано-Франківськ: Ліра, 2001. – 146 с. 6. Малярчук О. М. Міжвоєнне село Західної України: соціум, господарство, духовність / Р. О. Гусак, Н. Ж. Коростіль, О.М.Малярчук. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. – 308 с. 7. Перевезій В. Греко-католицька церква в 20–30-х рр. ХХ ст. / В. Перевезій. – К.: Основа, 1998. – 48 с. 8. Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.) / І. В. Пилипів. – Тернопіль: Економічна думка, 2011. – 440 с. 9. Лебедович І. Польові духовники УГА / І. Лебедович. – Вінніпег: накл. автора, 1963. – 327 с. 10. Федевич К. Галицькі українці у Польщі 1920–1939 рр. / К. Федевич. – К.: Основа, 2009. – 280 с. 11. Mniejszości Narodowe w Polsce. Ukraińcy // Sprawy Narodowościowe. – 1929. – № 5. – S. 637–641. 12. U.N.D.O. – U.S.R.P. – U.S.D.P. SEL.-ROB. // Sprawy Narodowościowe. – 1929. – № 3. 13. Wybory samorządowe // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 3. 14. Życie polityczne // Sprawy Narodowościowe. – 1925. – № 2. 15. AAN. – Z. 9. – Sygn. 900. – 214 k. 16. AAN. – Z. 14. – Sygn. 929. – 632 k. 17. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. 358, оп. 1, спр. 32, 176 арк. 18. Макух І. Пам'яті щирого прихильника селянської освіти / І. Макух // Український вісник. – 1921. – 18 марта. – Ч. 43. – С. 2–3. 19. AAN. – Z. 9. – Sygn. 1042. – 43 k. 20. Харитативна діяльність Католицької Церкви // Мета. – 1931. – Ч. 7. – 26 квітня. 21. Шептицький А. Послання до всесесного духовенства Львівської архієпархії / А. Шептицький // Львівські архієпархіяльні відомості. – 1926. – 30 березня. – С. 14. 22. Значення дошкільного виховання // Мета. – 1938. – 31 липня. – С. 4–5. 23. Білавич Г. Товариство «Рідна школа» / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 208 с. 24. ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 1, спр. 67, 230 арк. 25. Kronika ukraińska // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 1.

Игорь Гнып

**ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ НА СТРАНИЦАХ
МЕЖДУВОЕННЫХ ГАЛИЦКИХ ГАЗЕТ – НАПРАВЛЕНИЯ РАБОТЫ**

В статье охарактеризован комплекс вопросов, которые охватывала миссия Греко-католической церкви в междувоенный период в Галичине – международная дипломатия, внутривополитическую жизнь страны, социально-экономической сфера украинского села, позиция духовенства относительно школ, содействие культуре и науке.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Греко-католическая церковь, политика, украинское село, образование.

Ihor Hnyup

**GREEK-CATHOLIC CHURCH IN THE PAGES OF INTERWAR GALICIAN
NEWSPAPERS – WORK DIRECTIONS**

The article describes the complex issues that encompassed the mission of the Greek Catholic Church in the interwar period in Galychyna – international diplomacy, the internal political life of the state, the socio-economic sphere of the Ukrainian village, the position of the clergy in relation to schools, promoting culture and science.

Key words: Eastern Galychyna, the Greek Catholic Church, politics, Ukrainian village, education.

УДК 930/ (94(477): 94(4)94(5)):(6001.1ALN)

Вікторія Грон

**УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СИСТЕМІ СУБОРДИНАЦІЇ СОЦІУМІВ
ЗГІДНО КОНЦЕПЦІЇ В. Е. Д. АЛЛЕНА**

У статті здійснено спробу наукового осмислення феномену українства у контексті проблеми субординації соціумів на євразійському просторі. У якості відправної точки дослідження обрано концепцію британського вченого й політичного діяча В. Е. Д. Аллена, викладену у ґрунтовній розвідці «The Ukraine. A History» (1940 р.). На основі співставлення ідей автора з позицією українських науковців зроблено висновок про вирішальне значення культурно-духовного транзитиву від екуменічних центрів – до периферії через територію краю для формування України – як геополітичної цілісності.

Ключові слова: субординація соціумів, цивілізаційний підхід, екуменічні центри, транзитивний потенціал, В. Е. Д. Аллен.

У якості своєрідного епіґрафа до статті, присвяченої проблемам елітарності на європейському просторі, чудово підійшов би невеличкий уривок з культової книги «рenegата» К. Каутського «Походження християнства». Аналізуючи доступні на той час джерела раннього християнства (праця була вперше опублікована у Німеччині в 1908 р.), К. Каутський дійшов висновку, що проповідь і страта Ісуса насправді не справила на сучасників жодного враження. «Але, – підкреслював автор, – якщо Ісус дійсно був агітатором, якому поклонялася одна секта як своєму керівникові і передовому борцю, то значення його особистості повинно було зростати разом із зростанням цієї секти» [1, с. 49].

Тобто чим більшої ваги у вимірах сьогодення набуває той чи інший суспільний феномен, тим більшого значення набувають його витоки і початкові форми, що їх зацікавлені дослідники прагнуть пов'язати з магістральними явищами й процесами минулого. Наприклад, чим солідніше виглядає конкретна держава на сучасній політичній карті, тим більш обґрунтованими видаються її претензії на світову культурно-духовну спадщину. Існує тут і зворотній зв'язок. Йдеться про настійливе прагнення різних геополітичних гравців збільшити свої шанси у «великій грі» за рахунок легітимізації історичного походження від стародавніх екуменічних цивілізацій [2, с. 163].

Таким чином, головне завдання вітчизняних науковців на сьогоднішній день полягає, з одного боку, у всебічному осмисленні історичного підґрунтя української державності, з іншого – в об'єктивній оцінці економічного й політичного потенціалу нашої країни у різноспрямованих системах міжнародної кооперації.

Пануючий у сучасній історіографії цивілізаційний підхід сформувався навколо базового поняття території у розрізі ресурсного (вода, ґрунти, корисні копалини) й транзитного (торгівля, міграційні процеси, завоювання) потенціалів. У межах вказаного підходу викристалізувалися історичні погляди С. Томашівського, М. Грушевського, В. Старосольського, Ю. Липи, С. Рудницького,

І. Лисяка-Рудницького та ін. При цьому ідеї українських науковців були цілком співзвучні з тенденціями розвитку західної науки, що й понині зберігають значення мейнстріму. Наприклад фундаментальний 12-ти томний труд британського соціолога, культуролога й філософа Арнольда Тойнбі – «A Study of History» («Дослідження історії», 1934–1961 pp.). Думки вченого з приводу умов зародження й занепаду цивілізацій давно слугують своєрідним орієнтиром для вітчизняних студій над сутністю історичного процесу.

Натомість працям іншого британця Вільяма Едварда Девіда Аллена ще тільки належить стати надбанням широкого наукового загалу. Хоча вони того варті. Як відомо, схильність до перебільшення власної значущості притаманна не лише окремим особам, але й соціумам. У такому контексті проблема соціального замовлення науці видається не так питанням політичного тиску, як співвідношення кон'юнктурних і власне наукових елементів мотивації пошукової діяльності.

Існує лише один спосіб мінімізувати небажаний вплив суб'єктивного фактору на кінцевий результат – максимально спиратися на принципи абстрактного мислення. Це дозволяє моделювати вигляд об'єкта дослідження з багатьох сторін як у просторовому, так і у часовому вимірах. Міжвоєнний період у цьому відношенні пропонує найкращий ракурс, оскільки феномен України й українства опинився тоді у центрі уваги численних фахівців різної політичної й національної приналежності. Отже, не завадить порівняти їх погляди один з одним та з позицією наших сучасних співвітчизників. Тим більше цікаво буде зробити це, коли у якості точки відліку обрано концепцію не українського, а британського вченого.

Праця, навколо якої обертаються подальші роздуми над сутністю європейської парадигми, вийшла в світ у 1940 р. під досить таки дивною для сучасного українського знавця англійської мови назвою: «The Ukraine. A History» (означений артикль «the» не вживається з назвами країн, якщо останні не містять натяку на форму державного устрою). Привертає увагу також рік видання: у 1940 р. війна вже точилася на території багатьох європейських країн. І, як відомо зараз, не далеко був той день, коли Німеччина й СРСР з тимчасових союзників перетворюються на непримиримих ворогів, докорінно змінивши всю світову геополітику та зовсім по-новому окресливши так зване «українське питання».

У цьому зв'язку не аби який інтерес становить і постать самого автора розвідки. В. Е. Д. Аллен, британський дослідник, публіцист і політичний діяч, був палким прихильником ідей італійського фашизму, хоча й намагався не афішувати свою прихильність офіційно [3]. Він також являвся переконаним послідовником теорії походження європейської цивілізації від острівних і напівострівних культур Середземномор'я. При цьому, на думку В. Аллена, саме Британії й Франції належало право прийняти естафету світового лідерства, започатковану римськими легіонерами. Таким чином, його політичні й історичні погляди тісно перепліталися між собою через ідею первинності Риму [4, с. 378].

Що стосується саме наукових інтересів В. Аллена, то вони переважно концентрувалися навколо країн Закавказзя. Це, вочевидь, зумовлювалося британськими інтересами у вказаному регіоні. Достатньо побіжного погляду на політичну карту світу, щоб зрозуміти причини такої пильної уваги: через Закавказзя проходив найкоротший шлях до тогочасних підмандатних територій і колоній Великої Британії, які, до того ж, традиційно сприймалися Лондоном як сфера геополітичних суперечок з Москвою.

Отже, можна припустити, що Україна опинилася у полі зору дослідника насамперед як «транзит» до «транзиту». Опосередкованим доказом на користь такого припущення може слугувати подальший перебіг подій (після 1940 р.). Мається на увазі спроба реалізації німецьким командуванням плану «Барбаросса», за яким один з основних ударів Вермахту, наступ групи армій «Центр», спрямовувався через Західну Україну та правий берег Дніпра на Харків, Донбас, Крим і, зрештою, на Кавказ. Підтверджує окреслену гіпотезу також і той факт, що, не зважаючи на обмеження В. Алленом розмірів «the Ukraine» територією кількох центральних областей сучасної України, витоки українства він вбачав у торгівельному симбіозі причорноморських степів і античних держав Середземномор'я. Зокрема, економічне життя скіфів, скотарів і хліборобів, він вважав похідною від господарчих потреб грецьких поселень на берегах Понту. А згодом, писав вчений, навіть Афіни потрапили у залежність від поставок скіфського зерна [4, с. 3].

Тут слід додати, що в основі концепції В. Аллена лежала теорія домінування географічного, насамперед річкового, фактору в історії ранніх цивілізацій. Всі річки великої Євразійської рівнини, як відомо, несуть свої води до Північного льодовитого океану, або до внутрішніх морів. І лише їх південний сегмент, а саме Дністер, Дніпро і Дон належать до басейну теплового Чорного моря, що являє собою єдиний шлях до Євроатлантичного регіону.

Власне, давня історія Євразії, з точки зору дослідника, це історія зовнішніх впливів, не в останню чергу зумовлених наявністю водних трас. Місцеві культури у його баченні поставали в

результаті злиття культур завойовників з традиційним життєвим укладом підкорених племен. Новгород і Київ за В. Алленом – типові продукти подібного злиття: скандинавські воїни-купці здійснювали експансію на територіях, заселених слов'янами, задля безперешкодної торгівлі з Константинополем [4, с. 1].

При цьому саме Київ опинився у сфері культурно-духовного тяжіння Візантії, тогочасної супердержави, отримавши таким чином, потужний поштовх до суверенізації [4, с. 380]. Натомість, наймолодший серед політичних центрів середньовічної Русі, Москва, завдяки локалізації в районі Волги й Каспію, сформувався внаслідок контактів з Золотою Ордою під відчутним впливом ісламу. Як писав В. Аллен: «Азійський характер третьої російської культури помітно контрастував з підприємницькою західною натурою балтійського Новгороду й середземноморським блиском південного Києва» [4, с. 2].

Останнє зауваження єднає дослідницькі змагання британського історика з концепцією, що народилися в українському науковому оточенні напередодні Другої світової війни. Згадана концепція постала в результаті наполегливої праці таких видатних українських вчених, як М. Грушевський і С. Рудницький. Але у найбільш завершеному вигляді вона була сформульована у трилогії Ю. Липи і ввійшла у скарбницю вітчизняної історіографії під загальною назвою «Чорноморська доктрина» [5]. У другій книзі своєї трилогії «Призначення України» (1938 р.) Ю. Липа протиставляв хліборобство й осілість егейської і трипільської культури, цивілізаційного фундаменту Еллади, України, іберійських, дунайських і балтійських держав, «пастишій дикості» урало-алтайської та індоіранської раси, що «є частинним підложжям Франції, Німеччини, а цілковитим змістом Пруссії і Москви» [2, с. 178].

До певної міри висновки нашого співвітчизника повторюють деякі контури теорії хартленда, геополітичної системи, вперше озвученої британським географом Хелфордом Маккіндером у 1904 р. [6]. Під терміном «хартленд» («the heart land») спершу розуміли територію водозбірного басейна Північного Льодовитого океану та Каспійського й Аральського морів. Пізніше сам Х. Маккіндер розширив це поняття, приєднавши до нього басейн Чорного моря й Балтику. Сутність теорії хартленда полягала у прагненні (цілком обґрунтованому) представити євразійський цивілізаційний процес як перманентну боротьбу морських держав на чолі з Британією з «великою природною фортецею людей суші», в межах котрої поступово сформувалися дві осьові зони – Москва й Берлін.

Як бачимо, у схемі Х. Маккіндера розподіл суспільств на культурно-історичні категорії відбувався за ознакою середовища проживання, у той час, як Ю Липа брав до уваги рід занять основної маси населення. Втім розрахунки за обома схемами давали достатню кількість схожих результатів. Принаймні, й українські адепти «чорноморської доктрини», і їх британські колеги на останнє місце рейтингу «центрів сили» європейського простору ставили Московію. Там вона ділила одну сходинку з Оттоманською імперією, оскільки обидві країни на початку ХХ ст. (про це, зокрема, писав В. Аллен) опинилися у вирі першої світової війни не як самостійні гравці, а як інструменти для обслуговування стратегічних інтересів Лондона, Парижа й Берліна [4, с. 381].

Разом з тим Німеччину В. Аллен вважав лише запізнілою версією Французької і Британської імперій. Самі Британія й Франція представлялися історично новітнім втіленням ідей великого Риму та найбільш досконалим виразом духу сучасного атлантичного Заходу [4, с. 381]. Інша справа, що Україні у відтворених щойно схемах відводилися зовсім різні ролі й функції.

Почати б слід з того, що і Ю. Липа, і В. Аллен відносили українців до категорії споконвічних хліборобів, але ставили біля цього висновку протилежні знаки: «плюс» і «мінус» відповідно. Ю. Липа розглядав землеробську сутність українства у розрізі осілості і вищої цивілізаційної вартості у порівнянні з кочовими народами. Вказану обставину він вважав цілком достатнім обґрунтуванням для того, щоб помістити Україну в один ряд з передовими європейськими країнами. Крім того, у ретроспективному вимірі землеробське трипільське коріння української культури дозволяло їй оголосити себе давнім екуменічним центром: «Коли поглянемо на мапу її (трипільської раси – В.Г.) розпросторення в Європі, – стверджував Ю. Липа, – то побачимо, що найгустішим є її підложжя на Україні і по обидва її боки: на Кавказі й Закавказзі та по Дунаю, Балканах і частині Малої Азії» [2, с. 171].

Що стосується В. Аллена, то він, по-перше, постійно підкреслював «вторинний», «обслуговуючий» характер землеробських (так само, як і скотарських) спільнот північного Причорномор'я. По-друге, на думку В. Аллена, покірливі слов'яни-орачі являлися природними жертвами азійських войовничих вершників та скандинавських підприємливих річкових піратів [4, с. 6]. Тобто, серед предків сучасних українців значилися насамперед соціально-етнічні групи, які виявилися нездатними до продукування власної військово-торгівельної еліти і були вплетені у загальну канву середземноморського світу лише у якості аграрної периферії [4, с. 6]. По-третє, сучасну йому Україну, В. Аллен обмежував виключно Поділлям, Волинню, Київщиною, Чернігівщиною і Полтавщиною, відкидаючи від неї південні регіони і Донбас [4, с. 354]. Схоже,

британський підданий розумів під назвою «the Ukraine» виключно територію, а не живий феномен політичної дійсності.

У чому ще міг англійський науковець не погоджуватися з представниками української історичної школи, так це у питаннях напряму формування України як геополітичної цілісності. Якщо Ю. Липа категорично наполягав на тому, що тільки «вісь Південь-Північ є віссю українських земель», а посередництво між Сходом і Заходом – суто польська дилема [2, с. 285–286], то В. Аллен вважав головним фактором вітчизняної історії поворот від «меридіанної» – до «широтної» орієнтації [7]. Розглядаючи Україну переважно крізь призму геополітичних планів Лондона, він схилився до польського шляху інтеграції окресленого простору у систему європейських міжнародних стосунків. (Нагадаємо: Ю. Липа вміщував Польщу вздовж координатної прямої «Схід-Захід» [2, с. 285]. В. Аллен вважав її складовою меридіанного поясу буферних держав, спрямованого по лінії «Північ-Південь» [4, с. 387]).

Насамкінець, на тлі обраної теми, не завадить порівняти висновки В. Аллена з основними положеннями наукової концепції А. Тойнбі. Маємо із сумом констатувати, що всі наші здогадки щодо суб'єктивного характеру історичних знань вже давно були обґрунтовані й оприлюднені, у тому числі, й у працях щойно згаданого видатного соціолога. Так, наприклад, щира переконаність В. Аллена у виключності історичної місії Великої Британії – типова позиція виразника інтересів однієї з «великих імперій», кожна з яких у візії А. Тойнбі «претендувала на універсальний охват, перетворюючись як би на космос сама у собі» [8, с. 2].

Наступний вузловий момент, який слід враховувати, аналізуючи будь-які студії у галузі націотворення, це питання критеріїв ідентифікації об'єктів, що мають право називатися цивілізаціями. А. Тойнбі писав: «Отже, ми визначили, що вселенська церква являється основною ознакою, яка дозволяє попередню класифікацію спільнот одного виду. Іншим критерієм для класифікації суспільства є ступінь віддаленості від того місця, де вказане суспільство спочатку виникло» [8, с. 26]. У даному випадку, мова йде про так звану теорію «теорію III Риму», засобами якої російські державники намагалися зміцнити історичний фундамент російської імперії «візантійським корінням», що начебто «тягнулося» до Москви через Київ. Натомість їх опоненти (й В. Аллен серед них) «обрубували» це коріння відразу за межами київської землі.

Доповнює картину суб'єктивного характеру суджень про наш край та його місце у системі субординації соціумів на континенті прикмета, яку можна окреслити словом «євро центризм». Європа як відправна точка загальносвітових процесів – «певною мірою ілюзія західного спостерігача», – заявляв А. Тойнбі. Ця ілюзія базується на реальній домінімі заходу. Але при цьому ігнорується очевидність, що вказана домініма утвердилася лише у XV–XVI ст., коли європейські мореплавці оволоділи навичками навігації у відкритому морі, досягши зрештою берегів Америки [8, с. 157]. «Політичне значення заходу з тих пір неухильно зростало і до нашого часу роль його у світовому масштабі така велика, що ні окремо взяте суспільство, ні група незахідних суспільств уже не в силах погрожувати йому. На сучасному історичному етапі такі незахідні держави, як, наприклад, Росія чи Японія, здатні відігравати певну роль у західній політиці, але лише тією мірою, в якій вони змогли вестернізуватися» [8, с. 157].

Побіжно торкався А. Тойнбі й проблем української остової лінії. На його думку, це безперечно лінія «Захід-Схід», точніше «Захід-Росія». Україна у його концепції представляла собою «Споконвічні російські території, що зазнали опромінення західноєвропейською культурною радіацією» і «стали предметом нестихаючої військової суперечки між російською універсальною державою і західноєвропейськими державами» [8, с. 158].

Отже, найбільш релевантною дефініцією феномену України у розрізі європейської культурно-духовної ієрархії являється поняття «межової землі» (терміном активно послуговувався С. Рудницький у ґрунтовній розвідці «Українська справа зі становища політичної географії». Берлін, 1923 р.). Ця її межова сутність залишалася незмінною упродовж багатьох століть, навіть не зважаючи на кардинальний розворот історичної вісі – факт, що став першим каменем у науковій конструкції В. Аллена. Саме через територію сучасної України рухалися культурні впливи (зокрема християнство) від країн Середземноморського Орієнту на Північ до Європи, заселеної тоді «нецивілізованими народами природи» [9, с. 15]. Пізніше через цю територію до внутрішніх земель Московії котилися хвилі вестернізації [8, с. 158].

Залишаючи питання в цілому відкритим, поставимо лише у кінці оповідки слова наших сьгоднішніх співвітчизників: «Замість того, щоб досліджувати власне світовідчуття й світорозуміння, ми переказували чужі праці про чуже світобачення, отже лишалися без душі, інтелекту, ідеалу. З цього – також печальний наслідок: ми постали перед світом не творцями, а лише наслідувачами й компіляторами. А оскільки наше й середньовіччя, і бароко, сентименталізм, романтизм, реалізм, модернізм не були копіями французьких, німецьких, польських, російських

систем, їх же міряли чужими метрами, то вони при штучному зіставленні поставали мало кровними й не ідентичними вершинам» [10, с. 12].

Отже, перманентна локація України на перехресті шляхів між цивілізаційним ядром і периферією давно заклала в основу її буття питання точки відліку на ціннісній шкалі: коли вартість цієї землі видаватиметься вищою? Коли вираховувати її від передових центрів, чи від малорозвинених окраїн?

Список використаних джерел

1. Каутский К. Происхождение христианства / К. Каутский. – М.: Издательство политической литературы, 1990. – 463 с.
2. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Нью-Йорк: Говерла, 1953. – 307 с.
3. William Edward David Allen [Electronic Resource]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/William_Edward_David_Allen.
4. Allen W.E.D. The Ukraine. A History [Electronic Resource] / W.E.D.Allen. – Cambridge University Press, 2014. – 404 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua>.
5. Чорноморська доктрина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Чорноморська_доктрина.
6. Heartland [Electronic Resource]. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Heartland>.
7. The Ukraine. A History by W.E.D. Allen [Electronic Resource]. – Режим доступу: http://www.troynovant.com/Franson/Allen_WED/.
8. Тойнбі А. Постигание истории (издательский дом Айрис-Пресс, 2002 г.). [Електронний ресурс] / А. Тойнбі. – режим доступу: http://royallib.com/book/toynbi_arnold/postigenie_istorii.html.
9. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький. – Берлін: Видавництво «Українське слово», 1923. – 288 с.
10. Кононенко П. Український етнос: генеза й перспективи / П. Кононенко, Тарас Кононенко. – Обухів: «ГНІП», 2003. – 519 с.

Виктория Грон

УКРАИНА В ЕВРОПЕЙСКОЙ СИСТЕМЕ СУБОРДИНАЦИИ СОЦИУМОВ СОГЛАСНО КОНЦЕПЦИИ В. Э. Д. АЛЛЕНА

В статье предпринята попытка научного осмысления феномена украинства в контексте проблемы субординации социумов на евразийском пространстве. В качестве отправной точки изысканий избрана концепция британского ученого и политика В. Э. Д. Аллена, изложенная в фундаментальном исследовании «The Ukraine. A History» (1940 г.). На основе сопоставления идей автора с позициями украинских научных деятелей сделан вывод о решающем значении культурно-духовного транзита – от экуменических центров – к периферии через территорию края для формирования Украины – как политической целостности.

Ключевые слова: субординация социумов, цивилизационный подход, экуменические центры, транзитный потенциал, В. Э. Д. Аллен.

Viktoria Hron

UKRAINE IN THE EUROPEAN SYSTEM OF SUBORDINATION OF SOCIETIES ACCORDING TO THE CONCEPT OF W. E. D. ALLEN

The article attempts a scientific understanding of the phenomena of Ukrainians in the context of a problem of subordination of societies in the Eurasian space. A starting points of investigation was the concept of the British scientist and political figure V.E.D. Allen, presented and published in 1940 on the pages of thorough exploration «The Ukraine. A History». On the basis of comparison of the ideas of the author with the position of Ukrainian scientists, especially Yuri Lypa, the conclusion about critical importance of cultural-spiritual transit from Ecumenical centres to the periphery through the territory of the country for the formation of Ukraine as a geopolitical integrity was made. At the same time, the difference between formulation of the problem in the works of Ukrainian and British scientists were shown. In particular, W.E.D. Allen consistently emphasized secondary nature of the agricultural (as well as pastoral) communities of the Northern Black sea region in relation to the ancient states of the Mediterranean. But Ukrainian researches considered the agricultural nature of the proto-Ukrainian cultures to be a sign of settlement and civilization of the higher cost and put them on the same level with the advanced countries of Europe.

Keywords: subordination of societies, civilization approach, Ecumenical centres, transit potential, V. E. D. Allen.

УДК 930+94(477)

Марія Шевченко

МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ФОНДУ АКАДЕМІКА К. ВОБЛОГО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті на основі аналізу документів особового фонду К. Воблого з'ясовано інформативні можливості для дослідження його життя та діяльності, а також відображення в них історії Академії наук УРСР. Висвітлено наукові дослідження вченого у період Другої світової війни. Проаналізовано листування К. Воблого, яке визначає коло його наукового спілкування.

Ключові слова: К. Воблий, Друга світова війна, евакуація, діяльність, АН УРСР.

Рукописна спадщина вчених України все частіше стає об'єктом наукових розвідок. У дослідженні приватного життя відомих людей особливого значення набувають джерела особового походження: спогади, щоденники, приватне листування, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки тощо. Цінність цих джерел зумовлюється особливостями їх походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ [25, с. 413]. Як відомо, ХІХ – початок ХХ ст. були часом розквіту мемуаристики. З настанням радянських часів писати мемуари, вести щоденники, зокрема в Україні, стало справою небезпечною. Щоденники наукових і культурних діячів ХХ ст. є унікальним історичним джерелом, бо зафіксовані в них події, перетворюються на своєрідний документ тоталітарної епохи. Останнім часом опубліковано вже чимало щоденників повним обсягом чи фрагментами, зокрема В. Вернадського, С. Єфремова, М. Василенка та ін. [1]. Сучасні рукописні особові фонди мають ще чимало документів приватного походження, що не оприлюднені друком.

Життя і творчість Костянтина Григоровича Воблого були об'єктом дослідження істориків в статтях М. Кикотя, І. Лисовченко та Г. Швидько [29; 30; 36]. У 2010 р. Г. Швидько опублікувала частину автобіографії К. Воблого, у якій йдеться про його дитячі та студентські роки [37]. Вчені Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка досліджували діяльність академіка, як економ-географа. Важливими є наукові роботи В. Матвієнка, М. Пістуна та В. Руденка, в яких розглянуто формування і розвиток української економіко-географічної школи К. Воблого [31; 34–35]. Деяку інформацію про наукову діяльність вченого також знаходимо у виданнях з історії Національної академії наук України [26; 27; 28].

За наявності загалом чималої кількості праць про К. Воблого, в яких розглянуто різні аспекти його наукової та організаційної діяльності, тим не менше, до сьогодні не створено його ґрунтового наукового життєпису. Це можливо лише за умови аналізу великого комплексу документальних і нарративних джерел, оскільки вони відображають світогляд К. Воблого та допомагають сучасникам повніше й адекватніше сприймати події того часу.

Мета даної розвідки – здійснити короткий аналіз тієї частини рукописної спадщини К. Воблого, який дозволяє виявити особливості наукових досліджень періоду Другої світової війни.

Джерельною базою дослідження є рукописні матеріали особового фонду К. Воблого, які знаходяться в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Архів академіка до бібліотеки передала дружина його сина – Вадима Костянтиновича, Ольга Федорівна Вобла в лютому 1967 р. Загалом він містить 795 одиниць зберігання. Зрозуміло, що в межах однієї статті неможливо зробити повний аналіз такого великого за обсягом фонду. У статті акцентується увага на документах, які хронологічно охоплюють період німецько-радянської війни, а тематично – пов'язані з історією Академії наук.

За видовими ознаками матеріали фонду – це переважно кілька автобіографій вченого, щоденник, епістолярій та плани виконання різних справ. Зазначимо, що епістолярна спадщина вченого, яка складає досить об'ємний і цікавий масив фонду майже не вивчалась. Серед матеріалів Костянтина Григоровича знаходимо листи до нього відомих економістів М. Птухи, П. Ожевського та Я. Фейгіна; економікогеографів А. Синявського та І. Мукомеля; істориків М. Петровського та В. Пічети. К. Воблий листувався з українськими поетами, зокрема П. Тичиною та Н. Бажаном. Принагідно зауважимо, що частина епістолярної спадщини К. Воблого відклася у фондах А. Кримського, В. Вернадського та В. Данилова і частково була опублікована.

Костянтин Григорович Воблий (1876–1947 рр.) народився в сім'ї священика, його освітній шлях – Полтавська духовна семінарія, Київська духовна академія та Варшавський університет. У 1919 р. він був обраний академіком УАН по кафедрі прикладної економіки. К. Воблий належав до

генерації вчених, світогляд яких був сформований у дорадянський час. З приходом радянської влади він відчув на собі, що буває за «апологію капіталізму».

У фонді К. Воблого зберігається машинопис його промови з самокритики наукових праць [19]. Записи, по суті, є його поясненнями своєї позиції у зв'язку зі звинуваченнями у «відстороненні від планового соціалістичного будівництва». К. Воблий пише: «Моє наукове життя пройшло в невпинній плановій роботі. Зрозуміло, можна знайти в мене багато хиб. Дуже буду радий, коли економісти будуть теоретиками, дадуть схему, яку я не спроможуся дати. Я буду вітати, допомагати, але я веду свою невеличку роботу і невпинно веду її 35 років» [19, с.19]. К. Воблий став на захист української науки, йому вдалося вберегтися від можливого жорсткого повороту долі. Переважно його наукове життя пов'язане з діяльністю Академії наук УРСР, в стінах якої він розгорнув велику наукову роботу: організував Товариство економістів (1919 р.), працював у складі Комісії для вивчення природних багатств України (1919–1921 рр.), упродовж 30-х рр. керував Комісією з вивчення народного господарства України, був віце-президентом ВУАН (1928–1930 рр.), очолював академічний Інститут економіки (1943–1947 рр.).

Під час окупації України (1941–1943 рр.) К. Воблий жив і працював у столиці Башкирії, місті Уфа, куди впродовж липня-серпня 1941 р. евакуювалися академічні заклади з України. Напередодні війни вчений завідував сектором економічної географії Інституту економіки АН УРСР. В евакуації з липня 1941 р. Інститут економіки АН УРСР існував як відділ Інституту суспільних наук, до якого входив ще ряд академічних інститутів [27, с. 514]. К. Воблий очолив відділ економіки, під його керівництвом вчені працювали над дослідженням сировинних та енергетичних ресурсів республіки Башкирія. Співробітники відділу економіки працювали над дослідженням «Уфа, як індустріальний вузол» [26, с. 298]. Науковцями опрацьовано матеріали з історії міста, його перспективного розвитку у зв'язку з евакуацією підприємств під час війни та планами подальшого розміщення продуктивних сил після війни.

Досліджуючи особові документи Костянтина Григоровича знаходимо рукописи праць, в яких досліджуються природні ресурси Башкирії: «Природні умови господарської діяльності у БАРСР», «Основні завдання та заходи з мобілізації ресурсів Башкирської АРСР», «Економіко-географічне положення Уфи» [13;15;16]. Поет П. Г.Тичина знаючи, що К. Воблий досліджував природні ресурси Башкирії і, бажаючи допомогти в цьому, писав: «... Передаю Вам рукопис башкирського епосу «Ідукай і Марадим». Багато я по ньому маю різних виписок. Вам я на окремому аркуші подаю цифри сторінок лише тих місць, що торкаються річок, озер, долин, відрогів хребта Уралу й самого характеру місцевості...» [22]. Принагідно зазначимо, серед документів фонду академіка зберігаються й інші листи Павла Григоровича, але хронологічно вони не відносяться до даної розвідки. К. Воблий і П. Тичина були знайомі ще до революції, оскільки майбутній поет навчався на економічному факультеті Київського комерційного інституту (1913–1917 рр.), де Костянтин Григорович тоді обіймав посаду декана факультету.

В особовому фонді академіка зберігаються щоденникові записи періоду евакуації, а саме – з 22 серпня 1942 – по 16 січня 1943 рр. Записи зроблено у звичайному зошиті в лінійку на 11 аркушах, з закресленнями та скороченнями. Перший та останній аркуші відсутні [21]. Незважаючи на певну змістовну фрагментарність, щоденник є цікавим історичним джерелом для реконструкції життя вченого та висвітлює його співпрацю з іншими науковцями. Зокрема, з щоденника видно, як вченому вдалося організувати в евакуації повноцінну науково-дослідну роботу. Так, К. Воблий надавав важливого значення організації конференцій з питань відновлення народного господарства, під його керівництвом розроблялися проекти відбудови визволених районів України. Велику увагу він приділяв питанням підготовки наукових кадрів та їх професійному зростанню. У щоденнику міститься детальний опис документів, необхідних для захисту дисертаційних праць [21, арк. 4–5 зв.]. Так, за час перебування Інституту економіки в Уфі під керівництвом Костянтина Григоровича М. Середенко написав та захистив кандидатську дисертацію на тему: «Металургійна промисловість УРСР», П. Ожевський – «Комплексний розвиток Туймазинського району Башкирії» [26, с. 299].

У щоденнику зустрічаються і записи автора на побутові теми, як-от: про перепустки на харчування для своєї дружини Раїси Гуріївни та невістки Ольги Федорівни, про відсутність електроенергії, про талони на взуття та ін. [21, арк. 3]. Ці свідчення також важливі для об'єктивного сприйняття життя того часу.

У фонді літературознавця та педагога В. Данилова збереглося 17 листів до нього академіка К. Воблого, які охоплюють 1942–1946 рр. [23–24]. В епістолярії йде мова про наукові питання, плани та надії на майбутнє. Листи, які охоплюють період війни, пронизані вболіванням за долю країни. Досить значне місце посідають особисті переживання К. Воблого щодо залишеного ним архіву в Києві. З листа від 13 грудня 1942 р. відомо, що у К. Воблого лікарями була виявлена злаякісна анемія [23, лист 3]. В подальших листах він писав В. Данилову, що сил вже не вистачало

на адміністративну роботу. Він мав велике бажання присвятити себе науковим дослідженням [24, лист 2]. Їхні листи проникнуті відчуттям справжньої дружби та взаємоповаги.

Матеріали особового фонду К. Воблого дають підстави говорити про нього не тільки як економ-географа, а й як історика. В період евакуації він був членом Комісії з історії Вітчизняної війни в Україні Академії наук УРСР. У фонді зберігається його записи з історії України, в яких він обґрунтовує необхідність вивчати історію свого народу [12]. К. Воблий був співавтором «Нарису історії України», виданого у 1942 р. в Уфі. Над нарисом працювали відомі українські історики К. Гуслистий, М. Петровський, Ф. Лось, В. Дядиченко, М. Супруненко, та Ф. Ястребов. Автори здійснили систематичний виклад історії України з найдавніших часів до початку війни. Костянтин Григорович написав розділ «Фізико-географічна характеристика України». Книга використовувалась у роки війни як навчальний посібник, а також для популяризації історичних знань серед широкого кола громадськості [32].

У 1942 р. К. Воблого обрано директором відновленого Інституту економіки. В евакуації вчені-економісти розробляли проекти відбудови народного господарства. Зокрема, вони склали економіко-географічну карту для кожної області Лівобережної України. У 1943 р. вчені під керівництвом К. Воблого працювали над дослідженням «Народне господарство України», в якому докладно проаналізували стан народного господарства країни напередодні війни. Дослідженням цієї теми вчений займався разом з економістами В. Воблим (сином), М. Середенком, П. Хромовим, З. Шульгою, Л. Яснопольським. В цій науковій праці дослідники вперше описали різні галузі народного господарства України в їх історичному розвитку [26, с. 299].

На сторінках щоденника вченого знаходимо записи, що стосуються стану народного господарства України: відновлення Донбасу, металургійного комплексу та цукрової промисловості [21, арк. 12]. Важливим сюжетом у його щоденнику є оцінка стану народного господарства в регіонах України після звільнення від німецьких загарбників. 15 грудня 1942 р. вчений занотував: »Необхідно зайнятися експериментальним вивченням втрат та збитків у звільнених районах. На основі цих досліджень розробити показники на душу населення та кв. метри. За схемою сільради, міські комісії, обласні комісії» [21, арк.9]. У 1943 р., перебуваючи в евакуації, К. Воблий очолював в Інституті економіки бригаду з проблем розміщення та відбудови харчової промисловості на Україні.

Складовою частиною рукописної спадщини К. Воблого є масив документів з наукових праць і робочих матеріалів щодо післявоєнного відновлення народного господарства України. Серед його матеріалів знаходимо доповідь вченого на засіданні Відділу суспільних наук про перспективи розміщення промисловості після війни, а також тези доповіді про відновлення цукрової промисловості України [10; 14]. Обидва документи досить докладно інформують дослідника про розробку вченими Інституту економіки щодо проблем відбудови народного господарства України.

Досліджуючи особові документи К. Воблого, переконаємося у чіткому плануванні ним своїх наукових досліджень. Незважаючи на всі труднощі воєнного часу та стан здоров'я, вченому вдалося в евакуації опублікувати монографію «Організація роботи наукового працівника». Працюючи над цим дослідженням, К. Воблий радився з В. Вернадським. Листи К. Воблого опубліковані у багатотомному виданні «Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими» [5]. В листах ідеться про пошуки першоджерел та літератури з історії великих наукових відкриттів та винаходів.

В монографії «Організація роботи наукового працівника» представлено принципи наукової діяльності видатних вчених світу, а також великий особистий досвід академіка К. Воблого. Для написання монографії він проаналізував біографії істориків В. Ключевського та С. Соловйова, фізіологів І. Павлова та І. Сеченова, математиків Л. Ейлера та К. Гаусса і першої жінки, лауреата Нобелівської премії, Марії Склодовської-Кюрі. Працюючи з епістолярною спадщиною Ч. Дарвіна, академік зауважив, що листи вченого – це жива, глибоко повчальна історія діяльності великого натураліста [4; с. 56]. Ця унікальна робота, яка не мала аналогів, представляла собою надзвичайно цінний посібник для наукових працівників і витримала три видання. Принагідно зауважимо, що частина зібраного матеріалу для написання наукового дослідження залишилась неопублікованою, зокрема, з питання творчого процесу у науковому дослідженні. В фонді вченого зберігаються записи з різних джерел про життя та діяльність видатних письменників, поетів та художників. Загалом це 245 аркушів рукопису, який вчений ретельно записував упродовж кількох десятиліть [19].

9 травня 1943 р. уряд СРСР прийняв ухвалу про переведення АН УРСР до Москви. Переїзд мотивувався тим, що в Москві створювалися кращі умови для наукової діяльності вчених. В автобіографії К. Воблого записано, що він прибув до м. Москви у серпні 1943 р. Там він працював над збиранням архівних матеріалів для написання IV та V томів історії цукробурякової промисловості [6]. Наукові дослідження з цієї теми вчений завершив вже після війни, але вони не були опубліковані та зберігаються в його особовому фонді [10;11].

У 1944 р. К. Воблий повернувся у звільнений, але майже вщент зруйнований Київ. В архіві є власноручний запис вченого, в якому він перераховує пограбоване майно. Серед багатьох цінних речей, він вказує на розкрадання бібліотеки та рукописів його наукових робіт [20].

Того ж року він опублікував невелику за обсягом книжку «Київ – серце України», написану в доступній для пересічного читача формі, легко і невимушено [2]. З епістолярної спадщини вченого відомо, що він був особливо задоволений цією роботою: «Мені здається, дав вдалу композицію Києва як політичного, наукового та культурного центру УРСР» [24, лист 4]. В нарисі вчений описав історію Києва, зауваживши вдале географічне розташування столиці. У ньому автор написав про пошкоджені нацистами підприємства та історичні пам'ятки міста, намалював яскраву картину майбутніх перспектив. Його нарис по праву можна назвати поетичною одою Києву.

До 25-річчя АН УРСР створено ювілейну комісію, до складу якої увійшли відомі науковці В. Вернадський, М. Птуха, О. Богомолець, П. Тичина, К. Воблий та ін. Завданням вчених було написати історичний нарис Академії наук, оскільки вони були одними із перших її академіків та впливали на становлення і розвиток української науки [7, арк. 15]. З епістолярної спадщини Костянтина Григоровича стає відомо, що велика праця з історії Академії наук, над якою працювали вчені, залишилась неопублікованою [24, лист 3]. До 25-річчя АН УРСР в газеті «Радянська Україна» була опублікована невелика стаття К. Воблого, про створення, етапи розвитку та досягнення Академії [3]. У його фонді зберігаються 29 аркушів рукопису праці з історії Національної Академії наук України, написаної вченим у 1938 р. [8]. Хоча, як видно з документу «Мої плани», датованого 1946 р., він збирався писати мемуари, в яких хотів висвітлити процес становлення Академії наук [18]. Але доля вирішила інакше. 12 серпня 1947 р. К. Воблий помер.

Отже, матеріали особового фонду К. Воблого мають велике значення в дослідженні наукового доробку вченого. Вони дають підстави доповнити біографію академіка відомостями про період евакуації, про особливості наукових досліджень воєнного періоду та про співпрацю з діячами української науки і культури. Документи особового фонду К. Воблого можуть бути використані, як джерело до історії установ, з якими пов'язана діяльність академіка.

Список використаних джерел

1. Вернадский В. И. Дневники. 1917–1921 / К. Воблий / Сост. С. Н. Киржаев и др. – К.: Наукова думка, 1997. – 326 с.; Сфремов С. О. Щоденник. 1923–1929 / Упоряд. О. С. Пугро та ін. –К.: Газета «Рада», 1997. – 834 с.; Василенко М. П. Вибрані твори. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису та ін. / М. П. Василенко. – К.: Академперіодика, 2008. – 718 с.
2. Воблий К. Г. Київ – серце України / К. Г. Воблий. – Укрдержвидав: Київ-Львів, 1944. – 32 с.
3. Воблий К. Г. З минулого / К. Г. Воблий // Радянська Україна. – 1944. – 26 вересня. – С. 3.
4. Воблий К. Г. Организация труда научного работника (методика и техника) / К. Г. Воблий. – Уфа: Изд-во АН УРСР, 1943. – 160 с.
5. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування: А – Г / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Архів РАН; ред. кол.: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій та ін.; уклад.: О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв та ін. – К., 2011. – С. 695–700. – (Вибрані наук. пр. акад. В. І. Вернадського, т. 2).
6. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ ім. В.І.Вернадського НАНУ), ф. 38, спр. 2, 2 арк.
7. ІР НБУ ім. В.І.Вернадського НАНУ, ф. 38, спр. 4, 17 арк.
8. Там само, спр. 21, 29 арк.
9. Там само, спр. 22, 4 арк.
10. Там само, спр. 54, 236 арк.
11. Там само, спр. 57, 753 арк.
12. Там само, спр. 62, 3 арк.
13. Там само, спр. 74, 44 арк.
14. Там само, спр. 81, 2 арк.
15. Там само, спр. 109, 20 арк.
16. Там само, спр. 152, 24 арк.
17. Там само, спр. 163, 19 арк.
18. Там само, спр. 169, 1 арк.
19. Там само, спр. 197–199, 245 арк.
20. Там само, спр. 455, 4 арк.
21. Там само, спр. 456, 11 арк.
22. Там само, спр. 631, 1 арк.
23. ф. 53, спр. 80–86, 7 листів.
24. Там само, спр. 87–96, 10 листів.
25. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2003. – 488 с.
26. Історія Національної академії наук України (1941–1945): Частина 1. Документи і матеріали / Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – 808 с.
27. Історія Національної академії наук України (1941–1945): Частина 2. Додатки / Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – 576 с.
28. Історія Академії Наук УРСР у 2-х кн. Кн. 1./ редкол.: Б. Є. Патон та ін. – К.: Вид-во «Укр. рад. Енциклопедія» 1967. – 835 с.; Історія Академії Наук Української РСР / За ред. Бабко А. К., К.: Вид-во «Укр. рад. Енциклопедія», 1967. – 275 с.; История Академии наук Украинской ССР / Б. Е. Патон и др. – Киев: Наукова думка, 1979. – 835 с.; Палладін О. В. Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки 1919–1944. / О.В. Палладін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1945. – 109 с.; Терлецький В. М. Академія наук Української РСР 1919–1969: короткий іст. нарис / В. М. Терлецький. – К.: Наук. думка, 1969. – 295 с.
29. Кикоть М. Життєвий і творчий шлях професора К. Г. Воблого (1876–1947 рр.) / М.Кикоть // Часопис української історії. – Вип. 26. – К., 2013. – С. 97–100.
30. Лисовченко І. Д. Костянтин Григорович Воблий / І. Д. Лисовченко. – Фонди відділу Рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 24–32.
31. Матвієнко В. М. Теоретичні аспекти української економічної і соціальної географії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / В. М. Матвієнко. – К., 2000. – 20 с.
32. Нарис історії України / К. Г. Гуслистый, Л. М. Славін, Ф. О. Ястребов. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1942. – 212 с.
33. Народне

господарство Радянської України: До 25-ліття Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. – 100 с. 34. Пістун М. Д. Костянтин Григорович Воблий – видатний український економіко-географ / М. Д. Пістун. – К.: ВИД, 2006. – 34 с. 35. Руденко В. П. Розвиток географічних засад раціонального природокористування в Україні у першій половині ХХ ст. / В. П. Руденко // Український географічний журнал. – 2005. – № 1. – С. 11–17. 36. Швидько Г. К. Орільський талант / Г. К. Швидько // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2002 рік: Бібліогр. покажчик / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2001. – С. 122–126. 37. Швидько Г. К. Нелегкий шлях до вершин науки / Г. К. Швидько // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік – I півріччя: Бібліогр. видання. У 2-х ч. Ч. I. / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010. – С. 140–143.

Марія Шевченко

МАТЕРИАЛЫ ЛИЧНОГО ФОНДА АКАДЕМИКА К. ВОБЛОГО КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

В статье на основе анализа документов личного фонда К. Г. Воблого выяснены информационные возможности для исследования его жизни и деятельности, а также отображение в них истории Академии наук УССР. Освещены научные исследования ученого в период Второй мировой войны. Проанализирована переписка К. Г. Воблого, которая определяет круг его научного общения.

Ключевые слова: К. Г. Воблый, Вторая мировая война, эвакуация, деятельность, АН УССР.

Maria Shevchenko

MATERIALS PERSONAL FUNDS ACADEMICIAN K. VOBLY AS A HISTORICAL SOURCE

The article based on the analysis of documents from the personal fund of K. G. Vobly's, clarified informative opportunity to study his life and activities as well as reflection of history the Academy of Sciences of Ukraine. Elucidates research of the scientist during World War II. Correspondence K. G. Vobly's, which defines the terms scientific communication are analyzed.

Key words: K. G. Voblyi, World War II, evacuation, activity, the Academy of Sciences of Ukraine.

УДК 930.1:[94(477):94(430)]:355.01

Олександр Марущенко

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

У статті аналізуються основні тенденції та особливості дослідження сучасною вітчизняною історіографією окремих аспектів початкового періоду німецько-радянської війни 1941–1945 рр., пов'язаних з поразками і невдачами Червоної армії у зіткненнях з військами Вермахту влітку-восени 1941 р., морально-політичним і психологічним станом військовослужбовців і цивільного населення, мобілізаційною і евакуаційною політикою сталінського режиму. Констатуються актуалізація і активізація дослідницьких зусиль українських істориків у даній тематичній ніші, зумовлені, зокрема, 75-річчям від часу нападу нацистської Німеччини на СРСР. Виокремлюються новітні історіографічні інтерпретації цієї теми та перспективи її подальшого вивчення.

Ключові слова: історіографія, СРСР, Німеччина, Червона армія, Вермахт.

75-річчя початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. спонукає українських науковців уважно проаналізувати нинішній стан вітчизняної історіографії цієї проблеми і зокрема об'єктивно з'ясувати причини невдач і поразок Червоної армії у найскладніший, початковий період цієї війни влітку-восени 1941 р. До них тривалий час традиційно відносилися помилки в оцінці можливого часу нападу німців на СРСР, його начебто раптовість і неочікуваність, перевага агресора у силах, досягнута його багаторічною підготовкою до війни; використання воєнно-економічного потенціалу чи не всієї Європи, концентрація Німеччиною та її союзниками колосальних збройних сил і найновішої техніки та озброєнь вздовж радянського кордону, бойовий досвід німецьких військ, одержаний під час війни на Заході тощо [1, с.4].

За останні чверть століття вітчизняні історики, працюючи в якісно нових умовах радикального перегляду збанкрутілих концептуально-методологічних і теоретичних засад радянської доби, архівної революції 1990-х – 2000-х рр., інтернаціоналізації української історичної науки, суттєво поглибили своє розуміння і бачення головних проблем початкового етапу німецько-радянської війни. Про це свідчить поява змістовних наукових праць В. Гриневича [2], В. Грицюка [3], М. Ковалю [4], О. Лисенка і В. Грицюка [5], Ю. Ніколайця [6], І. Патриляка і М. Боровика [7] та інших істориків,

підготовлених з нових, україноцентричних позицій, в яких досліджуються геополітичні та військові аспекти даної теми, суспільно-політичні настрої і морально-психологічний стан військовослужбовців Червоної армії і населення України на початку війни, проблеми ідеологічної, національної, мобілізаційної та евакуаційної політики радянського режиму.

Метою даної статті є визначення основних тенденцій, особливостей та підсумків української історіографії досліджуваної теми на нинішньому етапі її розвитку, окреслення перспектив подальшого наукового поступу, визначення низки важливих проблем, які потребують свого вивчення у майбутньому.

До замовчуваних в радянській історіографії й активно обговорюваних нині причин військових поразок і невдач Червоної армії після 22 червня 1941 р. насамперед слід віднести згубні політичні прорахунки і стратегічні помилки керівництва СРСР на чолі з Й. Сталіним. Вони були пов'язані з неправильною оцінкою Кремлем ступеня безпосередньої загрози агресії проти СРСР з боку Німеччини, офіційною військово-політичною доктриною, яка виключала ведення широкомасштабних і тривалих бойових дій на радянських теренах і передбачала, що в разі нападу на СРСР ним у відповідь буде завдано нищівного удару, і ворог буде розгромлений на його території [1, с.4; 5, с.52–56; 7, с.103,109,111,123; 8, с. 53].

До чинників, що зумовили для радянських збройних сил трагічний перебіг початкового етапу війни та їх фактичну тогочасну поразку у зіткненнях з військами Вермахту українські науковці відносять і зосередження основних зусиль радянського військово-політичного керівництва на розробці лише одного, наступального варіанту дій своєї армії і повне ігнорування альтернативного, оборонного варіанту, про підготовку і розробку якого навіть не йшлося [3,с.26, 27; 5, с.55, 56; 8,с.53; 9, с.213, 221, 222]. За визнанням відомого вітчизняного фахівця з проблем військової історії України М. Ковалю, в довоєнний час стратегічна оборона не передбачалася ні воєнною доктриною, ні планами радянського командування [4, с.82]. Сучасні провідні дослідники проблеми О. Лисенко і В. Грицюк стверджують, що питання стратегічної оборони не розглядалося навіть теоретично, а зміст оборонних дій не відпрацьовувався на жодному з навчань, проведених перед війною [5, с.56]. Відповідно бойові дії на власній території не розглядалися навіть як один із можливих сценаріїв розвитку подій, а ворог мав бути розгромлений на чужій території і «малою кров'ю» [5, с. 55, 56; 7, с.108]. Вітчизняні історики припускають, що маючи власні міркування щодо майбутньої ролі СРСР у світовій війні і сподіваючись на виснаження західноєвропейських держав, Й. Сталін готувався до триумфального походу Червоної армії – «визволительки» в Європу з метою її радянізації та на «допомогу» поневоленим нацистами народам [7, с.99–100,103,109; 8, с.50].

Українські історики звертають велику увагу на такі дражливі аспекти розглядуваної теми, як неефективне управління радянськими військами у самий відповідальний, початковий період війни через розгубленість і потрясіння Й. Сталіна у зв'язку з невдалим для СРСР початком війни, криза стратегічного керівництва збройною боротьбою народу, його недалекоглядність та самовпевненість, некомпетентність командування, що спиралося на волюнтаристські сталінські директиви; нестача досвідчених військових фахівців, чимало з яких загинуло під час репресій 1930-х рр. [10, с.164; 11, с.125, 126,132]. Вони констатують, що керівні кадри Червоної армії не наважувалися брати на себе відповідальність і діяти самостійно в разі необхідності, ілюструючи ці висновки численними фактами «котлів» і оточень радянських військ німцями. Це було одним із найпоказовіших прикладів неефективного керівництва Червоною армією і чималою мірою сприяло деморалізації і дезорганізованості, хаосу і розгубленості у військах, а також масовому дезертирству військовослужбовців, яке стало справжнім бичем і лихом для радянських збройних сил, виразним доказом небажання значної частини червоноармійців і командирів захищати комуністичну систему зі зброєю в руках [7, с.118–121; 8, с.56,65–68; 10, с.164; 12; 13, с.15]. Його результатами і проявами були, зокрема, помітне поширення з початком війни з Німеччиною антирадянських настроїв у середовищі військових, очікування поразки сталінського режиму, стрімке зростання в армії з огляду на військові поразки і територіальні втрати поразницьких і панічних настроїв, випадків добровільної масової здачі у полон [13, с.15].

Ще однією донедавна абсолютно замовчуваною причиною трагічного перебігу початкового періоду німецько-радянської війни нині в українській історіографії вважається незадовільний морально-політичний і психологічний стан значної частини військових і цивільного населення регіонів, на теренах яких розгорталися військові дії [8, с.65–68; 10, с.164]. Він зумовлювався вадами радянського тоталітарного режиму, державним терором довоєнного періоду, що не припинявся і впродовж всієї війни; несприйняттям значною масою населення України комуністичної ідеології та сталінської влади, її політики і практики, розколотістю українського суспільства і кризою лояльності його значної частини до радянської системи, викликаних всією передвоєнною внутрішньою і зовнішньою політикою більшовицького режиму [4, с.79–84; 8, с.66–68]. На боєздатності армії і флоту негативно позначилася й дезорієнтація їхнього особового складу

у визначенні реального противника внаслідок проведення кремлівськими лідерами напередодні Другої світової війни політики «умиротворення» Німеччини й укладання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад (пакту Молотова-Ріббентропа), який брутально поділив Центрально-Східну Європу на сфери впливу двох диктаторських режимів [5, с.53; 10, с.164]. На думку М. Ковалю, висловлену ним ще на початку 1990-х рр., сліпа віра Й.Сталіна в радянсько-німецький пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р., у домовленості про спільні дії з А.Гітлером відіграла фатальну роль у непередодності СРСР до війни [11, с.124].

Такі ж оцінки даються українськими істориками і укладеному після розгрому Польщі радянсько-німецькому договору про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р., який за визначенням В. Гриневича і О. Лисенка, вніс ще більшу веремію у суспільну свідомість, дезорієнтувавши Червону армію і радянське суспільство відносно потенційних ворогів і друзів та перспектив майбутньої війни [14, с.675].

Як стверджує сучасний український військовий історик В.Грицюк, найбільш серйозним і важким уроком перших днів війни стало запізнення радянської сторони із приведенням своїх військ у повну бойову готовність [3, с.26]. На його думку, неготовність військ прикордонних округів до відбиття ударів противника виявилася найважливішою причиною, що визначила невідповідний для радянської сторони розвиток подій на початку війни з Німеччиною [3, с.26]. Під децю іншим кутом зору розглядає цю проблему В. Гриневич і стверджує, що не раптовість німецького нападу, а те, що він припав саме на момент розгортання на західних кордонах військових контингентів Червоної армії, обумовило подальший трагічний хід подій. На його думку, це сплутало усі стратегічні плани сталінського керівництва, призвело до паніки та дезорганізації як у діях радянських військ, так і у вищому керівництві країни [14, с.721].

Об'єктом досліджень українських науковців стали мобілізаційні та евакуаційні заходи радянської влади після 22 червня 1941 р. й реакція на них населення України. В сучасних наукових студіях проаналізовані кількісні та якісні показники цих процесів, їх відповідна психологічна атмосфера. В них наводяться факти незадовільної явки мобілізованих громадян до військових частин у східноукраїнському і зриву мобілізації та антирадянських повстань в тилу Червоної армії в західноукраїнському регіонах, а також масового дезертирства мобілізованих з частин, які були викликані, зокрема, нелояльністю значних мас українського населення щодо сталінської влади. На думку В. Гриневича, цей останній чинник став основною причиною фактичного провалу радянської мобілізаційної кампанії, адже від 2,5 – до 3 млн мешканців УРСР, що підлягали призову, залишилося на окупованій території [13, с.16]. Він наводить неопубліковані дані, зібрані у повоєнні роки комісією з історії Великої Вітчизняної війни, згідно з якими на окупованій території за різних обставин (дезертирство, недбалість військоматів, швидкоплинність зміни лінії фронту тощо) залишилося 5,6 млн військовозобов'язаних [14, с.728].

В. Гриневич закликає не абсолютизувати й успіхи радянської евакуаційної політики в Україні в цілому, оскільки загалом в окупованій Україні залишилося понад 90 % її населення і його помітна частина (переважно селянство) чинила опір вивезенню чи псуванню майна та знищенню врожаю. На його думку, не більше 2,5 млн осіб спромоглися евакуюватися з України, що становило 6–7 % її населення і яскраво свідчило про головні пріоритети радянської евакуаційної політики, які полягали не у рятуванні людей через брак часу і практичних можливостей, а у вивезенні насамперед техніки, обладнання, сировини тощо [13, с.16; 14, с.728–731].

У сучасній вітчизняній історіографії значна увага приділена аналізу політичної поведінки населення Західної України в умовах наступу Вермахту з початком німецько-радянської війни. Українські історики встановили прямий зв'язок між здійснюваними комуністичним режимом терористичними методами радянської влади краю у 1939–1941 рр. та потужним сплеском антирадянських настроїв в регіоні. Нетривале тиранічне сталінське правління стало також каталізатором поширення й зміцнення репрезентованого ОУН антирадянського самостійницького руху, що вважав комуністичну диктатуру в СРСР головним ворогом виникнення й розбудови самостійної Української держави [7, с.316–319; 14, с.725; 15, с.98–108].

Важливим аспектом досліджуваної теми є вивчення українськими істориками ідеологічної та національної політики більшовицького режиму, її змін та еволюції в початковий період німецько-радянської війни. Зокрема, в працях провідного дослідника цієї теми В. Гриневича констатується поширення в агітаційно-пропагандистській діяльності радянської влади з перших днів війни не лише оборонного, але й виразно російсько-патріотичного звучання. Ним же звертається увага на відкидання сталінським керівництвом з початком війни інтернаціоналістичних гасел і взяття на озброєння ідеології російського націоналізму-патріотизму та культивування ідеї «старшого брата – великого російського народу», яка залишалася альфою і омегою сталінської національної політики [13, с.16–17; 14, с.731–736].

Водночас В.Гриневич проаналізував специфіку радянської та німецької пропаганди на початковому етапі війни і встановив відірваність від реалій та неефективність більшовицької та виразний вплив німецької пропаганди на політичні настрої частини бійців і командирів Червоної армії [13, с.15].

Таким чином, в сучасній українській історіографії продовжується плідна розробка гострих і актуальних проблем історії німецько-радянської війни 1941–1945 рр., її воєнно-стратегічного, геополітичного і морально-психологічного аспектів. Звільнені від політико-ідеологічного контролю і цензури, вітчизняні історики прагнуть об'єктивно досліджувати усі таємниці і обставини виникнення цієї велетенської трагедії, що принесла українському народові неймовірні страждання і горе.

Вони визначають комплекс політичних, військово-технічних, організаційних, ідеологічних, психологічних та ситуативних чинників, які переважно зумовили катастрофу Червоної армії і СРСР загалом у 1941 р., негативно вплинули на перебіг кампаній військової мобілізації і евакуації та їх ефективність. До них, зокрема, віднесені: політичні помилки сталінського керівництва, численні прорахунки у керуванні військами, загалом низький морально-психологічний стан як самих радянських військ, так і значної частини цивільного населення областей України, де відбувалися події перших місяців війни. Українськими істориками з'ясовані стан суспільної свідомості в Україні на початковому етапі німецько-радянської війни, роль морально-політичного фактора у поразках Червоної армії в 1941 р., простежено ставлення різних верств населення до радянської військової мобілізації та евакуації у 1941 р.

Сучасні українські дослідники довели, що поширені в радянській історіографії ідеологеми про «морально-політичну єдність радянського народу» напередодні та у роки німецько-радянської війни, про «беззастережну віру радянських людей в ідеали комунізму, їх відданість комуністичній партії» не відповідали реальній дійсності і виявилися позірними. Адже, і цей висновок ґрунтується на доволі значній джерельній базі, українське суспільство напередодні і на початку німецько-радянської війни виявилось політично розколотим, при чому його значна частина демонструвала або відверто вороже, або індиферентне ставлення до більшовицького режиму, засвідчивши кризу лояльності до радянського ладу [6, с.60–62; 13, с. 22; 14, с.721–731; 16; 17].

Поза сумнівом, об'єктивне вивчення всіх окреслених тем і проблем і надалі залишатиметься пріоритетним завданням вітчизняних істориків, реалізація якого неможлива без введення до наукового обігу нових джерельних масивів – матеріалів особистого походження, листування, щоденників і спогадів учасників тих подій, впровадження мікродосліджень і вивчення локального контексту, підготовки нових наукових праць, написаних з використанням методів не тільки політичної і мілітарної, а й соціальної, культурної, усної історії та історії повсякденності.

На порядок денний у вивченні теми висуваються морально-етичні, гуманістично-антропологічні і просопографічні підходи і критерії історичного дослідження, аби розкрити людський вимір тієї жорстокої епохи. Вважаємо, що у вітчизняній історіографії бракує праць, у яких досліджувана тема вивчалася і відтворювалася би наскрізно і всеаспектно і написання яких давно очікується українським суспільством. Адже без цього буде складно відтворити об'єктивну картину героїчної і жертвової історії українського народу в роки Другої світової війни, яка б відповідала сучасним очікуванням і запитам, інтелектуальним та інформаційним викликам ХХІ ст.

Список використаних джерел

1. Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / [П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін.]. – К.: Україна, 2005. – 560 с.
2. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1941 рр.) / В. А. Гриневич. – К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2007. – 520 с.
3. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. М. Грицюк. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. – 150 с.
4. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
5. Лисенко О. До і після 22 червня 1941-го... / О. Лисенко, В. Грицюк // Віче. – 2016. – № 11–12. – С. 52–56.
6. Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) / Ю. Ніколаєць. – Вінниця: Тезис, 1999. – 62 с.
7. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. – 590 с.
8. Україна у Великій війні 1939–1945. – К.: Емма, 2014. – 264 с.
9. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга перша / [О. Лисенко, В. Стецкевич, А. Айсфельд та ін.]. – К.: Наукова думка, 2001. – 733 с.
10. Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис, події, портрети. – К.: Видавн. Дім «ІнЮре», 2001. – 448 с.
11. Коваль М. В. Трагедія і подвиг народу у війні 1941–1945 рр. / М. В. Коваль // Сторінки історії України: ХХ століття. – К.: Освіта, 1992. – С.120–155.
12. Ніколаєць Ю. Дезертирство із лав Червоної Армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни / Ю. Ніколаєць // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1–2. – С. 169–176.
13. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. А. Гриневич. – К.,

2008. – 31 с. 14. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В.А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с. 15. Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) / І. К. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с. 16. Ніколаєць Ю. О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. О. Ніколаєць. – К., 1998. – 19 с. 17. Ніколаєць Ю. О. Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками / Ю. О. Ніколаєць. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 36 с.

Александр Марущенко

СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О НАЧАЛЕ НЕМЕЦКО-СОВЕТСКОЙ ВОЙНЫ 1941–1945 ГГ.

В статье анализируются основные тенденции и особенности исследования современной украинской историографии отдельных аспектов начального периода немецко-советской войны 1941–1945 гг., связанных с поражениями и неудачами Красной армии в столкновениях с войсками немецкого Вермахта летом-осенью 1941 р., морально-политическим и психологическим состоянием военнослужащих и гражданского населения Украины, мобилизационной и эвакуационной политикой сталинского режима. Констатируются актуализация и активизация исследовательских усилий украинских историков в данной тематической нише, обусловленные, в частности, 75-летием со времени нападения нацистской Германии на СССР. Характеризуются новейшие историографические интерпретации этой темы и перспективы её дальнейшего изучения.

Ключевые слова: историография, СССР, Германия, Красная армия, Вермахт.

Oleksandr Maruschenko

BEGINNINGS OF THE GERMAN-SOVIET WAR (1941–1945) IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article deals with the main tendencies and peculiarities of the research of modern Ukrainian historiography concerning certain aspects of the initial period of the German-Soviet war (1941–1945). The problems under study include the following ones: defeats and debacles of the Soviet Army in their struggle against the Wehrmacht during the summer-autumn of 1941; moral, political and psychological conditions of servicemen and civilians in Ukraine after mobilization and evacuation, which have been organized according to the Stalin regime policy. The article proves the necessity and importance of the research conducted in these spheres by Ukrainian historians, especially taking into account the fact of commemoration of the 75th anniversary since Nazi Germany attacked the USSR. It also highlights modern historiographical interpretation of the given topic and prospects of its further research.

Key words: historiography, the Oder, Germany, the Soviet Army, the Wehrmacht.

УДК 94(477.8)

Олег Малярчук

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УРСР В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті охарактеризовано напрямки досліджень радянської історичної науки – проблеми, які замовчувалися і не розглядалися істориками – широке коло економічних, соціальних, духовних і екологічних аспектів життя західного регіону України, негативні результати та суперечливі наслідки економічних реформ, здійснених у ХХ ст.

Ключові слова: західний регіон УРСР, колективізація, індустріалізація, робітники, офіційна наука.

Історіографію проблеми доволі широко висвітлено в науковій літературі радянського періоду, особливо повоєнну реконструкцію промисловості та колективізацію сільського господарства. Праці мають різноманітний тематичний спектр і стосуються актуальних політичних, економічних, побутових, освітньо-культурних питань. Учені радянської доби були зобов'язані висвітлювати досягнення, спираючись на «марксистсько-ленінську матеріалістичну діалектику», цитування творів класиків і партійних діячів, рішення партійних форумів. Нагромадження історіографічного матеріалу відбувалося на двох етапах. Перший – від 1939 р. до середини 80-х років ХХ ст. – період офіційної радянської науки, позначеної ідеологічним контролем комуністичної партії. Другий етап – від 1985-х років – характеризувався поступовим переглядом усталених концептуальних підходів. Суттєві переміни в розвитку історичної науки розпочалися після квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС. У період перебудови сформувався масив наукових розвідок, які порушували і вивчали негативні сторони соціально-економічних процесів у країні. У працях стали з'являтися як поміркована критика «деформацій соціалізму», так і критичні узагальнення щодо політики комуністичної партії. Автори на підставі сучасної методології почали розглядати суперечливі історичні процеси, полемізувати, відмовлятися від однобоких партійно-класових оцінок соціально-економічних процесів.

На «службу державі – СРСР» поставлено природні багатства західного регіону України, без врахування подальших наслідків екологічного і техногенного впливу. Величезні запаси вугілля, нафти, газу, сірки, калійних солей зазнали непоправної шкоди і призвели до техногенних катастроф та порушення екологічного балансу. Якщо комуністична історіографія наголошувала на тому, що в часи панування панської Польщі, буржуазної Чехословаччини і боярської Румунії природні ресурси регіону експлуатували по-хижацьки, то ще більшою мірою це стосувалося радянської епохи.

Мета статті – узагальнити напрями досліджень радянської історичної науки щодо розвитку економіки західного регіону республіки, здобутки і упущення.

Об'єкт дослідження – радянська історіографія, предмет – особливості історіописання в умовах західного регіону УРСР.

Марксистсько-ленінські теоретики заклали фундамент концептуальних напрацювань, які в перші роки радянської влади отримали подальший розвиток. Економічні санкції капіталістичних держав проти більшовицької Росії та непримиренна ідеологічна війна спонукали до обґрунтування історичної концепції. Реальна загроза капіталізму в економічному змаганні двох протилежних суспільно-політичних систем вимагала вирішення практичних завдань. Різні антикомуністичні концепції розвитку економіки були спрямовані на дискредитацію принципів соціалізму, розроблення «рецептів» з метою «економічно виснажити» Країну Рад.

У тоталітарному суспільстві СРСР економіка – система політико-економічних, соціально-культурних заходів, які розробляла комуністична партія і радянська держава на основі панівної доктрини, спрямованої «на побудову комунізму». Партія одночасно розробляла стратегію її здійснення, вирішальні напрями і вузлові питання, виявляла фактори і методи планування та управління виробництвом, засоби реалізації. Для планомірного розвитку сільського господарства також прийнято п'ятирічні цикли.

Сутність соціалістичної індустріалізації в 20–30-ті рр. минулого століття для УРСР мала трагічні наслідки, оскільки здійснювалася завдяки селянству. Основна мета довоєнних п'ятирічок полягала в ліквідації індивідуального селянського господарства та запровадженні нових соціалістичних форм у промисловості та сільському господарстві. Створення важкої індустрії було генеральною лінією більшовицької партії та здійснювалося насильницькими методами в умовах політичного терору. У роки перших п'ятирічок в республіці створено металургійні гіганти –

«Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», Харківський тракторний і Новокраматорський машинобудівний заводи, Дніпрогес, шахти Донбасу та ін. Суцільна колективізація сільського господарства в СРСР, зокрема в Україні, здійснювалася шляхом примусового вступу селян у колгоспи і радгоспи. Політичної мети досягали шляхом «великого терору». Скільки людських життів забрав підступно задуманий голодомор на Україні в 1932–1933 роках? І вітчизняні, й зарубіжні дослідники сьогодні одностайні: мільйони.

У вересні 1939 р. відбулося «омріяне возз'єднання» – Східної Галичини та Західної Волині, а також Північної Буковини, Хотинщини та Придунайського краю в 1940 р. (пов'язане з реалізацією СРСР можливостей, що випливали з документа, підписаного Й. фон Ріббентропом і В. Молотовим 23 серпня 1939 р.) з Українською РСР. Входження Західної України до складу УРСР – доленосна історична подія. Радянські вчені та історики діаспори з різних концептуальних позицій висвітлювали цей процес. У різних виданнях уживають, як терміни – «возз'єднання», «золотий вересень», так і «революція з-за кордону», «окупація», «удар в спину», «приєднання», «анексія», «західний похід Червоної армії», «четвертий поділ Польщі», «похід у Румунію» та ін. У виданих брошурах В. Мінаєва [1], І. Трайніна [2], збірнику «Як це було. Епізоди героїчного визволення народу Західної України» [3] наспіх розпочали формувати міф «про триумфальний визвольний похід Червоної армії». Офіційна радянська пропаганда та історична наука досить широко висвітлювали «боротьбу трудящих проти ворогів соціалізму», «відновлення Радянської влади», «початок соціалістичних перетворень» та ін.

Обіцянки «щасливого і заможного життя» давала сталінська тоталітарна система, яка знищувала цілі соціальні верстви. Системний терор органів НКВС проти «ворогів народу», неблагонадійних, до котрих потрапив кожний десятий мешканець, сприяли тому, що частина місцевого населення сприйняла прихід німецької, а також угорської та румунської армій у червні–липні 1941 р. з деяким полегшенням. Упродовж неповних двох років жертвами репресій, депортацій, переслідувань стали сотні тисяч мешканців регіону, до яких прийшла з «визвольним походом» Робітничо-селянська Червона армія.

У 40–50-х рр. ХХ ст. видано перші монографії й дисертації. Історики сталінської епохи головними джерелами своїх праць вважали твори класиків марксизму-ленінізму, постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, ЦК КП(б)У і РНК УРСР, публікації офіційних видань, матеріали преси, а не фонди архівів. У працях Б. Бабія [4], С. Білоусова [5], В. Валуєва [6], В. Варецького [7], Д. Гапія [8], М. Герасименка і Б. Дудикевича [9], І. Грушецького [10], П. Йови [11], Л. Корнієць [12], К. Сироцинського [13] та ін. відверто однобічно оцінено події. У багатьох із них не було жодного посилання на архівні документи, зате в кожній – на К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна. У перших кандидатських дисертаціях С. Бродоцького [14] і О. Цибка [15] в історичному сенсі проаналізовано й узагальнено революційно-визвольну боротьбу на західноукраїнських землях, виокремлено робітничий і антифашистський рух.

У післявоєнний період пріоритетною темою історичних досліджень стала роль КПРС у розвитку економіки у світлі концепції про повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР. Історики опублікували низку праць, в яких доведено керівну роль комуністичної партії в усіх сферах життя держави і досягненні вершин науково-технічного прогресу. Наукові роботи, опубліковані до 1956 р., витримані в дусі ленінсько-сталінської методології та мають чіткий апологетичний характер, який, на нашу думку, не дозволяє їм претендувати на об'єктивність.

Помітну роль у радянській історіографії відіграли праці С. Зверєва [16], М. Івасюти [17], І. Кожукала [18], І. Кошарного [19; 20], М. Кравця [21], П. Панченка і Є. Талан [22], В. Петренка [23], В. Юрчука [24] та ін. Спільним для розглянутих робіт є відображення офіційної концепції комуністичної партії і уряду, вихваляння принципів соціалізму та радянського способу життя. Головну увагу акцентовано на практиці соціалістичного господарювання, розв'язанні в СРСР і УРСР таких фундаментальних завдань: індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, підтвердженні положень марксизму-ленінізму про переваги над капіталізмом централізованого планування. Планування зображували як політичний акт, що відображає господарсько-організаційну функцію соціалістичної держави, спрямовану на визначення найбільш раціональних шляхів розвитку економіки відповідно до основних економічних законів соціалізму. У соціалізмі закон планомірності регулює не тільки економічні закони, а й соціальні процеси. Поза увагою дослідників залишалися питання прорахунків у економіці, пагубного впливу на екологію і здоров'я людей, заборона народних звичаїв і традицій, конфесійне життя, тобто «плановий наступ на українську самобутність».

Здійснення соціалістичної перебудови західного регіону України першочерговим завданням визначило питання добирання, підготовки й розподілення кадрів на вирішальних ділянках роботи. Сталінська кадрова політика спонукала до того, що в західноукраїнські області масово скеровували політичних функціонерів та радянських господарських, правоохоронних працівників, а

також спеціалістів із медицини, освіти і культури. Відряджені на роботу з інших областей УРСР та СРСР, вони, як правило, не розуміли специфіки регіону, не володіли українською мовою. За таких обставин це викликало негативне ставлення корінного населення, що позначалося загалом на соціально-економічних процесах. Під гаслами соціалістичних перетворень відбувався спланований наступ на національні, господарські, культурні, духовні звичаї та традиції українського народу. Національна палітра регіону зазнала суттєвих змін. Завдання парторганізацій та органів влади у перші повоєнні роки полягали в тому, щоб продовжити (на Закарпатті – розпочати) і завершити процес соціалістичної перебудови. Ідеологічна та масово-агітаційна робота мала стати найважливішим засобом мобілізації місцевого населення на виконання програмних завдань партії. Цій проблемі присвячено дослідження І. Богородиста [25], О. Кірсанової [26], В. Масловського [27], Н. Петруні [28], В. Плисюка [29], Й. Черниша [30] та ін.

Особливе значення у пропагандистському апараті відведено радянським публіцистам, які на широкому історичному матеріалі «розвінчували» спроби західних спецслужб використовувати в підривній діяльності проти СРСР емігрантів та «різної масті ворогів». Політичні романи, наприклад, «Полынь чужбины» В. Андріянова і А. Москаленка [31], побудовано на основі особистих щоденників осіб, які не прийняли радянської влади. У Львові у видавництві «Каменяр» видавали цілу низку науково-популярних статей серії «Пост імені Ярослава Галана» [32].

Ідеологічну літературу видавали наймасовішими тиражами на допомогу партійним працівникам і агітаторам: «Рівна серед рівних» [33], «Весна відродженого краю» [34], «Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» [35], «История Коммунистической партии Советского Союза» [36], «На землі Прикарпатській» [37], «Нове традицією село» [38], «Осяйний день» [39], «Сила інтернаціоналістського гарту» [40] та ін. У виданнях вихваляли політику КПРС та замовчували глибокі суперечності як у суспільстві, так і господарському комплексі. Надмірна зосередженість на позитивних явищах, схематизм аналізу дають підстави класифікувати такі дослідження як публіцистичні. Незмінною була теза про розквіт західних областей, «про радянську дійсність, створену працею трудящих під керівництвом Комуністичної партії» [41, с. 45]. Успіхи і досягнення «соціалістичного сільського господарства України, послідовний його розвиток – результат непорушного союзу робітничого класу і трудового селянства, дружби і братерства народів Радянського Союзу, результат ленінської аграрної політики КПРС, яку радянські люди сприймають як свою рідну справу і для її втілення в життя не шкодують сил і енергії» [33, с. 38]. Творення необхідного підґрунтя, тобто формування ідейно-політичних засад перетворювало історичні дослідження на політиканство, демагогію, популізм.

У радянській історіографії цілий напрям досліджень спеціалізувався з історії українського націоналізму та Греко-католицької церкви. У деяких публікаціях діяльність «українських буржуазних націоналістів» і «уніатів» прагнули описати деякі радянські автори, зокрема С. Даниленко [42], К. Дмитрук [43], В. Добрецов [44], В. Замлинський [45], В. Маланчук [46], І. Мигович [47], О. Уткін [48], В. Чередниченко [49; 50] та ін. У своїх дослідженнях «націоналістично-уніатських злочинів», «зради інтересів українського народу», «союзу хреста і тризуба», «альянсу уніатства з націоналізмом та фашизмом», «міфів про радянську воєнну загрозу апологетами мілітаризму і війни», «критики буржуазних фальсифікацій історії України», крім преси та спогадів, використовували документальні джерела радянських спецорганів. Подавали викривлену інтерпретацію джерел: націоналізм і церква поставали «невеликою бандою наймачів», «катів свого народу», котрі прагнули влади та грошей від ворожих капіталістичних держав. Вітчизняні науковці Д. Веденєєв і Г. Биструхін аргументують, що їм вірити – «це одночасно вірити керівникові 4-го відділу КГБ ССРСР К. Гальському, що ховався під псевдонімом К. Дмитрука, чи не менш відомим советським публіцистам і таким же високопоставленим кагебістам В. Цурканові – заступникові начальника розвідки КГБ ССРСР та В. Чернявському – керівникові відділу в центральному апараті розвідки КГБ, що сховав своє єство: під псевдонімом В. Чередниченка» [51, с. 343, 363–364].

Досвідчений «працівник-історик» із штату розвідки КДБ СРСР В. Чернявський (В. Чередниченко) в одній зі своїх праць «Націоналізм проти нації» пише: «Антирадянська пропаганда заповнює сторінки всіх націоналістичних газет, журналів, книжок, програми радіо. Особливо відзначається наклепами на Радянський Союз та Радянську Україну щоденна українська газета, що виходить у США під претензійною назвою «Свобода»... Не відстають від «Свободи» такі газети і журнали, як «Шлях перемоги» в Мюнхені, «Гомін України» в Торонто, «Вісник», «Америка» і «Народна воля» – у США та багато інших видань. Нещодавно націоналісти активно збирали кошти на створення багатотомної так званої «Історії української революції». Її видання за твердженням націоналістів, має нібито «особливе» значення, оскільки в Радянському Союзі з нагоди 50-річчя Великого Жовтня вийшло багато праць з історії України. Побоюючись, що радянські видання «заллють цілий світ», опиняться в наукових закладах і, таким чином, можуть стати джерелом і для буржуазних науковців, націоналісти поспішають підсунути їм свій твір – плід

фальсифікації та брехні... В антикомуністичній діяльності націоналістів значна увага приділялася і відзначенню 25-річчя УПА. Почалося видання «історії» УПА українською і англійською мовами, популяризувалися матеріали про неї в українській націоналістичній та іншомовній пресі, організовувалися відповідні радіопередачі для України, конкурс на літературні і мистецькі твори...» [49, с. 184–185].

Набагато інформативнішими, з огляду на рівень науковості, є праці С. Макарчука [52], П. Сардачука і М. Швагуляка [53], Ю. Сливки [54], В. Трощинського [55]. Автори позбуваються переключень цитат, лайливої фразеології, саркастичних висловлювань. Науковці роблять більш об'єктивні висновки про причини й наслідки співпраці УВО й ОУН із Німеччиною, Ватиканом, розглядають «українське питання» в політиці сусідніх держав. Національне життя українського народу не могло розвиватися без церкви, її глибокого впливу на народні маси в умовах іноземного поневолення. Значна кількість праць із цієї проблеми підкреслювала її актуальність упродовж радянських часів.

Пріоритетною, зважаючи на концепцію провідної ролі робітничого класу в соціальному прогресі під час соціалізму, залишалася тема його формування в Українській РСР. Розвиток соціально-класової структури суспільства, кількісні та якісні зміни в складі робітництва України, джерела поповнення висвітлено в індивідуальних монографіях В. Даниленка [56], В. Романцова [57], Д. Шелеста [58]. Розвиток матеріально-технічної бази сільського господарства подавали як безпосереднє піклування комуністичної партії і безкорисну допомогу робітників колгоспному селянству. Питання створення, а в післявоєнні роки – відновлення машинно-тракторних станцій, постачання господарств сільгосптехнікою, механізмами, автотранспортом, запчастинами, мінеральними добривами, будівництво об'єктів різноманітного призначення розглянуто в дослідженнях П. Костика [59], О. Малько [60], Н. Міщенко [61], М. Никифорука [62–63], Ф. Чернявського [64], М. Шепети [65], І. Шульги [66] та ін.

Робітничий клас став соціальною базою радянської влади. Значний інтерес у науковців викликала проблема формування й розвитку цієї групи населення в Українській РСР. Питанням соціальної структури радянського суспільства надано чи не найбільше ваги. Науковці у сфері історії України періоду другої половини ХХ ст. виокремлювали групи як за професійними, так і ґендерними ознаками. Увагу звертали на такі почесні професії: гірник – М. Миколенко [67], будівельник – Є. Смирнов [68], хімік – З. Лихолабова [69]. Умови праці робітниць, громадську активність висвітлюють праці О. Омельченка [70; 71]. Одним із перших досліджував деякі елементи побуту і дозвілля робітників та службовців міст України історик О. Захарченко [72]. Дослідник проаналізував їх вільний час у середині 1960-х років і виявив, всупереч твердженням радянської пропаганди, обмежене захоплення населення республіки спортом та відвідування театрів. В. Кряжев [73] зазначав, що в УРСР платні послуги у сфері побутового обслуговування забирали значну частину зарплати та пенсії. Як об'єкт вивчення не поступалося й селянство. Серед дослідників соціалістичного села слід виділити В. Петренка [74]. Окремим історіографічним напрямом розвивалося дослідження взаємовідносин між містом і селом. Різні аспекти цієї проблеми охарактеризували О. Григоренко [75], В. Куз'єв [76] та ін. Проте аналіз кількісних і якісних змін у середовищі робітництва, селянства та «радянської інтелігенції» у 60–80-ті рр. ХХ ст. у західному регіоні України дотепер залишається актуальним.

Можна по-різному ставитися до видань Головної редакції Української радянської енциклопедії (УРЕ), однак не слід відкидати все те позитивне, що зробили її співробітники. У 1967 р. вони почали видавати 26-томне видання «Історія міст і сіл Української РСР»: Волинська (1970); Закарпатська (1969 р.); Івано-Франківська (1971 р.); Львівська (1968 р.); Ровенська (1973 р.); Тернопільська (1973 р.); Чернівецька (1969 р.) області (під керівництвом П. Тронька). До складу редколегії входили співробітники вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ. Біля витоків цього видання були головний редактор Головної редакції УРЕ академік М. Бажан і його заступники – доктори історичних наук О. Касименко й І. Компанієць. До видання залучено провідних учених (Б. Рибаківа, Є. Жукова, І. Мінца, О. Нарочницького, М. Кіма, П. Волобуєва й ін.), письменників, учителів, бібліотечних, архівних, музейних працівників, краєзнавців. Проект відповідає всім вимогам, які пред'являють до краєзнавчих видань: матеріали підготовлено у формі історичних нарисів, котрі охоплюють майже всі аспекти дослідження конкретної місцевості (географічні особливості, формування території, минуле, взаємозв'язки людини та природи, історію населення, розвиток господарства, економіки, культури, освіти тощо) [77, с. 231].

Успіхи радянської влади широко ілюстрували у спеціальній економічній літературі. Багатотисячними тиражами видавали в Москві та Ленінграді праці провідних вчених СРСР і централізовано розсилали в бібліотеки і навчальні заклади. Це навчальні посібники, методичні рекомендації, наукові розробки, монографії, збірники. Цілі покоління економістів, управлінців,

науково-технічних працівників виховувалися на літературі, яка відповідала державній економічній концепції та політичній доктрині панівної партії [78–81] та багато ін.

У науково-популярних книгах союзої серії «Історія фабрик і заводів», а також республіканської – «Історія фабрик і заводів Української РСР» – на конкретному документальному матеріалі висвітлювали створення великих промислових підприємств. Виходили не тільки брошури, а й досить великі книги створені колективами авторів – письменників, журналістів, керівників підприємств і новаторів виробництва. Критерії відбирання рукописів вимагали: у названій серії видавали історії найбільших фабрик і заводів, що мали загальносоюзне чи республіканське значення, історію викладали в жанрі художнього нарису. Книги призначено не тільки для робітників підприємства, а й широкого кола читачів.

У монографії Є. Скляренка «История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы» [82] підраховано, що у виданому наприкінці 1979 р. бібліографічному покажчику (підготовленому співробітниками Інституту історії СРСР АН СРСР) загальна кількість книг, брошур, статей з історії фабрик і заводів сягає 3 тис., російською мовою у 1917–1978 рр. Ініціатором систематизації роботи з написання історії фабрик і заводів вважають краєзнавця-марксиста, пролетарського письменника О. Горького. Певну роботу в цьому напрямку проводили і в Українській РСР. Дослідники М. Резницька вважає, що в 1956–1965 рр. у республіці видано 67 книг фабрично-заводської серії, А. Панфілов називає 39, С. Кульчицький – 48 [82, с. 4]. Кількість літератури фабрично-заводської серії, виданої в УРСР за 1945–1980 рр. сягала: книг – 349, брошур – 179, статей – 219 (всього – 747). За областями: Волинська – 0,1, 8; Закарпатська – 4,9, 3; Івано-Франківська – 3, 2, 0; Львівська – 26, 16, 2; Рівненська – 1, 2, 6; Тернопільська – 1,1, 1; Чернівецька – 3, 7, 24. Порівняно: Донецька – 65, 22, 27; Харківська – 48, 11, 17; Запорізька – 34, 11, 14 [82, с. 120–121].

У 1981 р. у Києві видано ретроспективний бібліографічний покажчик «История фабрик и заводов Украинской ССР» [83], підготовлений Л. Євселевським і співробітниками Державної історичної бібліотеки УРСР А. Пилипенко і Н. Уманською. Укладачі покажчика називають більше 900 різноманітних видань, зокрема найбільш значні статті, документальні підборки.

Ціла низка праць присвячена виробничому об'єднанню «Хлорвініл» у м. Калуш [84; 85], трудовій діяльності багатотисячних колективів [86; 87; 88]. Цікавий фактичний матеріал містить серія «Вчені України – народному господарству» та ін.

До здобутків радянської історичної науки слід віднести колективні праці – «Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.)» [89], «Історія Української РСР» [90], «Історія селянства Української РСР» [91], «Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі» [92], «За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979» [93], «Розквіт народної освіти в західних областях України» [94], «Місто і село: Подолання суттєвих відмінностей» [95] та ін. Усі названі праці написано на основі тенденційних марксистсько-ленінських методологічних підходів. Висвітлювали досліджувані проблеми, залучаючи широке коло різноманітних за своїм походженням джерел. Звертали увагу й на економічне, соціокультурне становище в західноукраїнських областях в контексті політики СРСР. У 70 – середині 80-х рр. ХХ ст. виходять такі узагальнюючі праці: восьмитомна «Історія Української РСР» [96], «Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917–1975 гг.)» [97], «Проблемы истории советского крестьянства» [98] та ін.

На особливу увагу заслуговує тритомна «Історія народного господарства Української РСР» [99; 100], в якій комплексно проаналізовано історію розвитку провідних галузей господарства республіки. Окремі матеріали присвячено західноукраїнському регіону, але це не дає цілісного уявлення про господарський комплекс західного регіону. Автори видання, узагальнивши значний фактичний матеріал, успіхи в економіці й соціальній сфері, пов'язують лише з політикою КПРС, а кризові явища в економіці ще замовчують.

Проаналізовано господарське життя республіки в роботах І. Старовойтенка «Народне господарство УРСР у десятиї п'ятиріччі» [101] та авторського колективу В. Найденова, А. Шиляєвої, Н. Гребенченко «Девятая пятилетка: достижения экономики развитого социализма. На материалах Украинской ССР» [102]. Головну увагу звернено на зіставлення показників темпів економічного зростання, виробництва основних продуктів промисловості. У колективній праці «Украинские Карпаты. Экономика» [103] М. Долішній, С. Злупко, С. Писаренко досліджують вузлові проблеми розвитку економіки регіону. У своїх монографіях і наукових статтях Л. Витрук [104], І. Лобода [105], І. Лукінов [106], А. Нестеренко [107] роблять спробу звернути увагу на «окремі недоліки», однак не торкаються основ суспільно-економічних відносин.

Особливе місце посіли фото путівники обласних центрів західноукраїнських областей. Так, «Тернопіль: Що? Де? Як? Фотопутівник» [108] не позбавлений і деяких недоліків. Зокрема, розділ

«Заводів і фабрик перегук» зовсім «знелюднений». Як вказують Р. Матейко і Я. Хома: «Не названо жодного прізвища провідних тернопільських учених, активних громадських лекторів, раціоналізаторів, винахідників, наставників молоді. Шкода, що поза увагою авторів фактично залишалися труднощі, недоліки, деформації у розвитку економіки, соціальної, політичної та духовної сфери м. Тернополя» [109].

Дослідник історико-демографічних процесів С. Копчак у праці «Населення українського Прикарпаття» [110] аналізує радянські і дорадянські економічні та історичні дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів, дані офіційної австрійської і польської статистики, а також архівні матеріали. У праці вивчено динаміку і структуру (статеву-вікову, шлюбну, етнічну, соціально-професійну) населення, його природний та механічний рух, територіальні особливості цих процесів. Роботу дослідника продовжили В. Мойсеєнко і М. Романюк [111], В. Наулко [112] та ін.

З другої половини 80-х років минулого століття й аж до початку 1990-х років, у період так званої горбачовської перебудови, в українській історіографії посилювався критичний погляд на реальний соціалізм. Розширений доступ до архівних фондів, відкриття спецсховищ дозволило вченим інтенсивно заповнювати «білі плями» історії. У численних наукових розвідках робили спробу переоцінити економічну і соціальну політику комуністичної партії та радянського уряду. Серед новаторських публікацій слід виокремити праці С. Павлюка «Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект» [113], П. Панченка і В. Чишка «Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60–80-е годы)» [114], Г. Сургая «Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс» [115]. Значний фактологічний матеріал про зміни економічних відносин села у 80-х роках ХХ ст. зосереджено в публікаціях і докторських дисертаціях В. Шкварця «КПРС і колгоспна демократія: досвід, проблеми, уроки (1965–1985 рр.)». На матеріалах України» (1989 р.), Г. Морія «Аграрна політика КПРС: досвід, проблеми її здійснення на Україні в 1965–1985 рр.» (1991 р.), О. Бондарчука «Агропромислова інтеграція на Україні в 70–80-ті роки (суспільно-політичні аспекти)» (1992 р.), В. Михайлюка «Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток українського села в 70-х – на початку 90-х рр.» (1993) та ін.

Специфіку реформування соціалістичної системи СРСР та складнощі перехідного періоду розглядали в працях Л. Абалкіна «Неиспользованный шанс – полтора года в правительстве» (1991) і «Политическая экономика социализма – теоретическая основа экономической политики КПСС» (1989 р.), Д. Валового «Экономика: Взгляды разных лет (становление, развитие и перестройка хозяйственного механизма)» (1989 р.), Т. Душанича і Й. Душанича «Экономика переходного периода» (1999 р.), Є. Зубкова «Мир мнений советского человека» (1998 р.), Г. Шмельова «Подсобное сельскохозяйственное производство населения» (1993 р.). Згадані роботи не вичерпують перелік праць, які стосуються різних аспектів досліджуваних нами проблем.

З кінця 1980-х років відбувається становлення нової наукової дисципліни – спеціальної екології, що розвивалася на перехресті технічних, гуманітарних та природничих дисциплін. Радянський еколог М. Лемешев відзначав, що беззмістовний та «розорювальний підхід» в економіці зумовили порушення балансу в природі та забруднення навколишнього середовища, загальний дефіцит товарів споживання для народу, ріст захворюваності і смертності людей та зниження їхнього життєвого рівня [116, с. 65].

В Українській РСР проблеми вироблення базових підходів до вивчення соціально-екологічних явищ вивчали К. Ситник і Г. Ількун. Вітчизняний науковець Ю. Гумен узагальнює: «Необхідність історичного підходу в контексті вивчення кризових екологічних явищ, пов'язаних із динамічним техногенним впливом на навколишнє середовище, постала вже на початку 1990-х років в українській історіографії. Адже техногенна діяльність давно вийшла за межі природних репродуктивних можливостей, і тепер людство лише шляхом само осмислення та зміни усталених стереотипів зможе допомогти у ліквідації заподіяної природі шкоди та в пошуку шляхів самозбереження. В результаті екологія, як наука природничого характеру, не може задовольнити широкого суспільного інтересу, а тим більше проаналізувати в повному обсязі взаємозв'язок людини, як істоти соціальної із закономірностями розвитку природи та природними катаклізмами» [117, с. 21].

Отже, у радянські часи цивілізаційний підхід осмислення історичного минулого гостро розкритикували й замінили формаційним з партійно-класовою інтерпретацією подій і фактів. Історичну науку в тиснуто в «прокрустове ложе» партійних догм і покликано всіляко вихвалити політику компартії. В її основу покладено марксистсько-ленінську конструкцію суспільного розвитку в поєднанні з великоросійськими цінностями. Поступово розгортався процес переосмислення історичного минулого, вільний від політичного та ідеологічного контролю. Учені переходили на нові теоретико-методологічні позиції, долаючи усталені схеми й стереотипи.

Здійснений нами історіографічний аналіз дозволяє констатувати, що в працях істориків радянського періоду висвітлено доволі широкий спектр питань соціально-економічного розвитку західноукраїнського регіону. Українська діаспора не маючи доступу до джерельної бази, не могла

зробити ґрунтовні узагальнення та неупереджений науковий аналіз. За роки незалежності України вітчизняна історична наука збагатилася новими ціннісними дослідженнями на якісно новому теоретико-методологічному рівні. Вважаємо, що назріла потреба підготовки комплексного дослідження, яке б підсумувало історіографічний масив та визначило зміни, перспективи подальшого вивчення історичного досвіду західних областей України.

Список використаних джерел

1. Минаев В. Западная Белоруссия и Западная Украина под гнетом панской Польши / В. Минаев. – М., 1939. – 48 с.
2. Трайнин И. Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии / И. Трайнин. – М., 1939. – 80 с.
3. Як це було. Епізоди героїчного визволення народу Західної України / ред. С. Гутман. – К.: [б. в.], 1939. – 48 с.
4. Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР / Б. М. Бабій – К.: [б. в.], 1954. – 127 с.
5. Білоусов С. М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі / С. М. Білоусов. – К.: [б. в.], 1951. – 166 с.
6. Валуєв В. М. Західні області України в новій Сталінській п'ятирічці / В. М. Валуєв. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 29 с.
7. Варецький В. Л. Соціалістичне будівництво в західних і Закарпатській областях УРСР / В. Л. Варецький. – К.: Укрполітвидав, 1946. – 15 с.
8. Гапій Д. Соціалістичні перетворення на Буковині / Д. Гапій // Більшовик України. – 1949. – № 9. – С. 24–37.
9. Герасименко М. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.) / М. Герасименко, Б. Дудикевич. – К.: Наук. думка, 1955. – 246 с.
10. Грушецький І. Соціалістичне перетворення Львівщини / І. Грушецький // Більшовик України. – 1948. – № 8. – С. 32–40.
11. Йова П. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною / П. Йова. – Львів: [б. в.], 1954. – 113 с.
12. Корнієць Л. Р. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР / Л. Р. Корнієць. – К.: Держполітвидав, 1950. – 31 с.
13. Сироцинський К. Є. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР / К. Є. Сироцинський. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953. – 96 с.
14. Бродоцкий С. Антифашистское движение в Западной Украине (1929–1937): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / С. Бродоцкий. – Львов, 1953. – 20 с.
15. Цибоко А. Революционная борьба трудящихся Западной Украины против фашизма за воссоединение с Советской Украиной (1934–1939): автореф. дис. канд. ист. наук / А. Цибоко. – Львов, 1953. – 20 с.
16. Зверев С. М. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951–1958 рр.) / С. М. Зверев. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1969. – 169 с.
17. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / М. К. Івасюта. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – 316 с.
18. Кожукало І. П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму: 3 досвіду діяльності парторганізацій республіки в 1951–1958 рр. / І. П. Кожукало. – К.: Вища школа, 1976. – 207 с.
19. Кошарний І. Я. Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки Радянської влади) / І. Я. Кошарний. – Львів: Каменяр, 1974. – 280 с.
20. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958 рр.) / І. Я. Кошарний. – Львів: Вища школа, 1975. – 239 с.
21. Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр. / М. М. Кравець. – К.: Наук. думка, 1959. – 233 с.
22. Панченко П. П. Світлий час колгоспного селянства / П. П. Панченко, Є. П. Талан. – К.: Політвидав України, 1980. – 111 с.
23. Петренко В. С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951–1969) / В. С. Петренко. – К.: Наук. думка, 1970. – 348 с.
24. Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.) / В. Юрчук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1965. – 255 с.
25. Богородист І. П. Про деякі питання соціалістичного будівництва в західних областях УРСР / І. П. Богородист // Український історичний журнал. – 1964. – № 6. – С. 55–62.
26. Кірсанова О. А. Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму. 1944–1950 / О. А. Кірсанова. – К.: Наук. думка, 1981. – 223 с.
27. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма: Очерки истории классової борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950 / В. И. Масловский. – Львов: Государственный ун-т им. И. Франко, 1984. – 187 с.
28. Петруня Н. Я. Комсомол – активный помощник партии в строительстве социализма в западных областях УССР (1939–1958 гг.): автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / Н. Я. Петруня. – К., 1986. – 22 с.
29. Плисюк В. П. Борьба партийных организаций Украины за укрепление сельского хозяйства руководящими кадрами (1953–1958 гг.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / В. П. Плисюк. – Львов, 1984. – 19 с.
30. Черниш Й. Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі західних областей Української РСР (1939–1958 рр.) / Й. Д. Черниш. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1963. – 267 с.
31. Андриянов В. Полюнь чужбины / В. Андриянов, А. Москаленко. – М.: Правда, 1987. – 352 с.
32. Пост імені Ярослава Галана: памфлети, статті, нариси / [Р. М. Федорів, Т. С. Мигаль, Б. В. Залізняк та ін.]. – Львів: Каменяр, 1982. – Кн. 9. – 189 с.
33. Ватченко О. Рівна серед рівних / О. Ватченко. – К.: Політвидав України, 1977. – 168 с.
34. Весна відродженого краю / [Гранчак І., Загайний М., Корольов П., Кравець М., Міщенко С. та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1974. – 216 с.
35. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – К.: Молодь, 1971. – 678 с.
36. История Коммунистической партии Советского Союза / [Волин М. С., Зайцев В. С., Маслов Н. Н. и др.]; под ред. Б. Н. Понамарева. – [7-е изд.]. – М.: Политиздат, 1985. – 783 с.
37. На землі Прикарпатській / за ред. Л. П. Зосіч. – Ужгород: Карпати, 1967. – 232 с.
38. Нове традицією село / упоряд. Н. І. Здоровега, В. М. Віхоть. – Львів: Видавництво «Каменяр», 1978. – 128 с.
39. Осйний день / [редкол. П. Д. Сардачук та ін.; упоряд. О. Г. Мілько]. – Ужгород: Карпати, 1979. – 304 с.
40. Сила інтернаціоналістського

гарту / [Л. Нагорна, П. Варгатюк, В. Василенко та ін.]. – К.: Політвидав України, 1983. – 318 с. 41. Радянське Прикарпаття / [О. Бакін, В. Баран, Г. Бурнашов та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1980. – 254 с. 42. Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради / С. Т. Даниленко. – К.: Наук. думка, 1970. – 360 с. 43. Дмитрук К. Е. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР / К. Е. Дмитрук. – Львів: Каменяр, 1974. – 239 с. 44. Добрецова В. В. Націоналізм і релігія на службі анти- комунізму: Про контрреволюційну діяльність буржуазно-націоналістичних і клерикальних організацій на західноукраїнських землях у 20-х – 30-х роках та боротьбу проти них прогресивних сил / В. В. Добрецова. – Львів: Вища школа, 1976. – 204 с. 45. Замлинський В. Шлях чорної зради / В. Замлинський. – Львів: Каменяр, 1969. – 168 с. 46. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР) / В. Ю. Маланчук. – Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1963. – 696 с. 47. Мигович І. І. Преступний альянс: О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма / И. И. Мигович. – М.: Политиздат, 1985. – 190 с. 48. Уткін О. І. Унія: шлях зради і ганьби / О. І. Уткін. – Ужгород: Карпати, 1987. – 174 с. 49. Чередниченко В. Націоналізм проти нації / В. Чередниченко. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1970. – 192 с. 50. Чередниченко В. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / В. Чередниченко. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1978. – 336 с. 51. Веденєєв Д. В. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К., 2007. – 420 с. 52. Макарчук С. А. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов: [б. в.], 1983. – 255 с. 53. Сардачук П. Д. Насувалась воєнна гроза... / П. Д. Сардачук, М. М. Швагуляк. – Ужгород: Карпати, 1984. – 208 с. 54. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка. – К.: Наук. думка, 1985. – 272 с. 55. Трощинський В. П. Найманці фашизму (Українські буржуазні націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєнний період 1921–1939 рр.) / В. П. Трощинський. – К.: Наук. думка, 1981. – 140 с. 56. Даниленко В. М. Робочий клас і культурна революція на Україні / В. М. Даниленко. – К.: Наук. думка, 1986. – 213 с. 57. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.) / В. О. Романцов. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 219 с. 58. Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1950–1970 гг.) / Д. С. Шелест. – Днепропетровск: Промінь, 1971. – 186 с. 59. Костик П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР. 1939–1975 рр. / П. С. Костик. – Львів: Держ. ун-т ім. І. Франка, 1980. – 165 с. 60. Малько О. О. Робітничий клас – трудівникам села / О. О. Малько. – К.: Наук. думка, 1978. – 134 с. 61. Міщенко Н. П. Підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу Закарпаття (1945–1965 рр.) / Н. П. Міщенко // Український історичний журнал. – 1969. – № 11. – С. 37–41. 62. Никифорок М. П. Шефська допомога робітничого класу колгоспному селянству у здійсненні меліорації земель (1966–1970 рр.) / М. П. Никифорок // Український історичний журнал. – 1980. – № 1. – С. 82–86. 63. Никифорок М. П. Шефська допомога колективів промислових підприємств трудівникам сільського господарства в механізації тваринництва (1966–1970 рр.) / М. П. Никифорок // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 59–64. 64. Чернявський Ф. Ф. По пути социализма: Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской ССР (1939–1950) / Ф. Ф. Чернявський. – Львов: Высшая шк., 1978. – 239 с. 65. Шелета М. Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951–1958 рр.) / М. Т. Шелета. – Чернівці: Обласне вид-во, 1970. – 115 с. 66. Шульга І. В. Робітничий клас – колгоспному селянству (Комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951–1965 рр.) / І. В. Шульга. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 149 с. 67. Миколенко М. М. Участь гірників України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму / М. М. Миколенко // Український історичний журнал. – 1971. – № 10. – С. 66–73. 68. Смирнов Є. П. Кількісні та якісні зміни у складі робітників-будівельників УРСР (1959–1970 рр.) / Є. П. Смирнов // Сельское хозяйство СССР (1913–1970). – М.: Статистика, 1971. – 71 с. 69. Лихолабова З. Г. Хіміки Донбасу в боротьбі за комуністичну працю / З. Г. Лихолабова // Український історичний журнал. – 1964. – № 6. – С. 51–55. 70. Омельченко О. С. Поліпшення радянською державою умов праці жінок на виробництві, 1971–1980 рр. / О. С. Омельченко // Український історичний журнал. – 1982. – № 3. – С. 109–114. 71. Омельченко О. С. Піднесення суспільно-політичної активності трудівниць промисловості УРСР (1971–1980 рр.) / О. С. Омельченко // Український історичний журнал. – 1983. – № 3. – С. 57–68. 72. Захарченко О. Вільний час і поліпшення його використання на сучасному етапі / О. Захарченко. – К., 1968. – 120 с. 73. Кряжев В. Г. Вне рабочее время и сфера обслуживания / В. Г. Кряжев. – М., 1966. – 144 с. 74. Петренко В. С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951–1969) / В. С. Петренко. – К.: Наук. думка, 1970. – 348 с. 75. Григоренко О. П. З досвіду шефства робітничого класу УРСР над селом у 1971–1975 рр. / О. П. Григоренко // Український історичний журнал. – 1978. – № 9. – С. 81–85. 76. Куз'єв В. А. Шефська допомога робітничого класу колгоспному селянству (1966–1970 рр.) / В. А. Куз'єв // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 89–96. 77. Тронько П. Т. 50-річчя від часу заснування Головної редакції «Української радянської енциклопедії» / П. Т. Тронько // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 231–232. 78. Госплан СССР. Типовая методика разработки пятилетнего плана

производственного объединения (комбината), предприятия. – М.: Экономика, 1975. – 372 с. 79. Лисичкин В. А. Прогнозирование научно-технического прогресса. Методологические аспекты / В. А. Лисичкин, С.М. Ямпольский. – М., 1974. – 208 с. 80. О материальной ответственности предприятий и организаций за невыполнение заданий и обязательств // Справочник партийного работника. – М.: Изд-во политической литературы. – Вып. 8. – С. 168–177. 81. Организационные и экономические аспекты технической подготовки производства / [под ред. М. И. Илатова, А. В. Проскуракова, Л. Я. Шухгальтера]. – М.: Машиностроение, 1972. – 640 с. 82. Складенко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы / Е. М. Складенко. – К.: Наук. думка, 1986. – 138 с. 83. Євселевський Л. Діяльність Всеукраїнської редакції «Історія фабрик і заводів» / Л. Євселевський // Український історичний журнал. – 1976. – № 5. – С. 54–65. 84. «Хлорвинил» вчера, сегодня и завтра / Н. П. Хвостин, И. М. Гах, М. И. Парило и др.: редкол.: О. Н. Романенко и др. – Ужгород: Карпати, 1986. – 86 с. 85. Гаврилів О. С. Обрії нового Калуша / О. С. Гаврилів. – Ужгород: Карпати, 1976. – 71 с. 86. Купчинський Б. Івано-Франківський локомотиворемонтний завод. 140-річчю присвячується / Б. Купчинський, З. Федунків. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2006. – 194 с. 87. Літопис ВАТ «Прикарпаттяобленерго». Віхи історії. Події та люди / [О. Бубен, М. Головатий, К. Стоєвський, З. Федунків]. – К.: «Друкарня Діапринт», 2005. – 292 с. 88. Марченко В. Д. Трудова слава Червонограда / В. Д. Марченко, Г.В. Колобок. – Львів: Каменяр, 1972. – 160 с. 89. Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.) / [відп. ред. М. І. Петровський; І. Ф. Гриновець, І. О. Луцик, В. І. Михайлов та ін.]. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1964. – 290 с. 90. Історія Української РСР: [в 2 т.]. – Т. 2 / [Гуржій І. О., Дядиченко В. А., Касименко О. К. та ін.]; за ред. К. К. Дубини. – К.: Наук. думка, 1967. – 860 с. 91. Історія селянства Української РСР: [в 2 т.]. – Т. 2 / голова редкол.: Компанієць І. (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1967. – 536 с. 92. Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі / відп. ред. М. Олексюк. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1968. – 803 с. 93. За щастя оновленої землі: нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979 / М. Івасюта, В. Масловський, А. Мартинюк, В. Нечитайло; АН УРСР, Ін-т сусп. наук. – К.: Наук. думка, 1979. – 210 с. 94. Розквіт народної освіти в західних областях України / [Д. Яремчук, Л. Баїк, В. Санівець та ін.]. – К.: Радян. шк., 1979. – 192 с. 95. Місто і село: Подолання суттєвих відмінностей / [К. Каковський, Л. Беренштейн, В. Горак та ін.]. – К.: Політвидав України, 1982. – 228 с. 96. Історія Української РСР: [в 8 т., 10 кн.]. – Т. 8, Кн. 2.: Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-ті роки) / [Кім М. П., Ковалевський Б. П., Кульчицький С. В. та ін.]; за ред. А. В. Лихолат. – К.: Наук. думка, 1979. – 700 с. 97. Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917–1975 гг.) / под ред. В. Волкова. – М.: Мысль, 1977. – 318 с. 98. Проблемы истории советского крестьянства / под ред. В. Шерстобитова. – М.: Наука, 1981. – 350 с. 99. Історія народного господарства Української РСР: [в 3 т., 4 кн.] / голов. редкол. І. І. Лукинов. – Т. 3, Кн. 1. – К.: Наук. думка, 1985. – 464 с. 100. Історія народного господарства Української РСР: [у 3-х т. 4 кн.] / голов. редкол. І. І. Лукинов. – Т. 3, Кн. 2. – К.: Наук. думка, 1987. – 440 с. 101. Старовойтенко І. П. Народне господарство УРСР у десятій п'ятирічці / І. П. Старовойтенко. – К.: Знання, 1976. – 242 с. 102. Найденів В. С. Дев'ята п'ятилетка: досягнення економіки розвинутого соціалізму. На матеріалах Української ССР / [В. С. Найденів, А. В. Шиляєва, Н. Г. Гребенченко]. – К.: Вища школа, 1976. 103. Украинские Карпаты. Экономика / М. И. Долишний, С. Н. Злупко, С. М. Писаренко и др. – К.: Наук. думка, 1988. – 224 с. 104. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся (60–80 гг.) / Л. Д. Витрук. – К., 1984. – 176 с. 105. Лобода І. С. Удосконалення способу життя трудівників села / І. С. Лобода. – К., 1984. – 154 с. 106. Лукинов І. І. Развитие аграрной экономики Украинской ССР / И. И. Лукинов. – К., 1987. – 532 с. 107. Нестеренко А. А. Закономерности социально-экономического развития города и деревни / А. А. Нестеренко. – К.: Наук. думка, 1975. – 225 с. 108. Тернопіль: Що? Де? Як? Фотопутівник / І. Дуда, Б. Мельничук. – К.: Мистецтво, 1989. – 239 с. 109. Матейко Р. Візитна карта Тернополя / Р. Матейко, Я. Хома // Дзвін. – 1990. – № 12. – С. 138. 110. Копчак С. І. Населення українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період / С. І. Копчак. – Львів: Вид-во при Львівському державному ун-ті, 1974. – 186 с. 111. Копчак С. І. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття (статистико-демографічне дослідження) / С. І. Копчак, В. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів: Світ, 1996. – 285 с. 112. Наулко В. Динаміка етнічного складу населення західноукраїнських земель в ХХ ст. – V кн.: Володимир Барвінський. Досліди з поля статистики / В. Наулко. – К., 1993. 113. Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С. П. Павлюк. – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с. 114. Панченко П. Українське село на путях науко-технічного прогреса: досягнення і просчети (60–80-е роки) / П. Панченко, В. Чижко. – К.: Наук. думка, 1989. – 184 с. 115. Сургай Г. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. Сургай. – К.: Либідь, 1991. – 180 с. 116. Лемешев М. Я. Природа і ми / М. Я. Лемешев. – М.: Советская Россия, 1989. – 272 с. 117. Гумен Ю. Є. Урбоекотичні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект / Ю. Є. Гумен. – Тернопіль: Вектор, 2008. – 264 с.

Олег Малярчук

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ УССР В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье охарактеризованы направления исследований советской исторической науки – вне поля зрения историков остался широкий круг экономических, социальных, духовных и

экологических аспектов жизни западного региона Украины, негативные результаты и противоречивые последствия экономических реформ, осуществленных во второй половине XX в.

Ключевые слова: западный регион УССР, коллективизация, индустриализация, рабочие, официальная наука.

Oleg Malyarchuk

SOCIAL AND ECONOMIC PROCESSES IN THE WESTERN REGION OF THE USSR IN THE SOVIET HISTORIOGRAPHY

The article describes research areas of the Soviet historical science – wide range of economic, social, spiritual and environmental aspects of life of Western Ukraine, the negative results and inconsistent consequences of economic reforms implemented in the second half of the twentieth century remained unnoticed by historians.

Key words: western region of the USSR, collectivization, industrialization, workers, the official science.

УДК 94(477.8)

Іванна Штогрин

МІСЬКА ІСТОРІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУЦІ: НА ПРИКЛАДІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА

У статті проаналізовано причини і наслідки міграції сільського населення західних областей республіки в обласні центри в сучасній українській та радянській історіографії, виокремлено специфічні риси і особливості урбанізації зумовленої змінами в етносоціальному, демографічному складі міських жителів Івано-Франківська, а також індустріалізацією промисловості і сільського господарства Прикарпаття (Станіславщини).

Ключові слова: західні області УРСР, індустріалізація, місто, Івано-Франківськ, урбанізація.

Івано-Франківськ (станом на 1 січня 2016 р. чисельність населення міськради становила 251,5 тис. осіб, з них 230,9 тис. проживали в обласному центрі та 20,6 тис. у сільській місцевості) – адміністративний, культурний, економічний центр Івано-Франківської області. Восени 1962 р. місто відзначило свій трьохсотрічний ювілей. «Висловлюючи волю трудящих» президія Верховної Ради Української РСР 9 листопада 1962 р. перейменувала Станіслав на честь видатного письменника Івана Франка. Назва міста була дана радянською окупаційною владою з порушенням правил української мови і за політичними мотивами. Історична назва краю «Галичина» всіляко замовчувалася і через дивізію «Галичина» сформовану у роки Другої світової війни, і Українську галицьку армію (УГА), яка також воювала з більшовиками край не отримав своєї назви згідно історичної справедливості – центр колишнього Галицького королівства.

Цікавою з історичної точки зору є доповідна записка під грифом «таємно» секретаря Станіславського обкому КПУ Я. Лисенка першому секретарю ЦК КПРС України М. Підгорному від 6 червня 1962 р., що зберігається в Державному архіві Івано-Франківської області. Її дослівний текст – «Українське місто Станіслав було названо «Станіславовим» в 1661 році крупним польським магнатом Андрієм Потоцьким в честь його батька Станіслава Потоцького. Андрій і Станіслав Потоцькі, як і весь рід графів Потоцьких відзначались виключно жорстокістю у визискуванні українського і польського народів, у придушенні виступів трудящих проти шляхетського гніту. Графи Потоцькі – зліші вороги України. Їх ім'я символізує найстрашніші часи поневолення українського народу. Особливо багато натерпілись від Потоцьких населення Прикарпаття. Декілька віків ці феодальні магнати душили, мордували, винищували тут українців. Навіть згадка про Потоцьких викликає гнів і обурення у трудящих Прикарпаття. Все це говорить за те, що назва міста Станіслава історично не виправдана. Трудящі нашої області не люблять цієї назви і вважають за краще дати головному місту свого краю заслужену, історично обґрунтовану назву. Враховуючи історичні традиції українського населення Прикарпаття бажано було б назвати Станіславську область Франківською (або Івано-Франківською) а місто Станіслав – містом Франкоград. Іван Якович Франко – видатний український письменник – революціонер довгий час жив на Прикарпатті, зокрема в м. Станіславі. Він особисто був знайомий з сотнями жителів Станіславщини. Франко любив цей чудовий край, в багатьох творах оспівав казкову природу Прикарпаття, його трудолюбивих, сміливих і гордих людей. Ім'я Франка користується великою популярністю і любов'ю на Прикарпатті. Його знають всі трудящі, дорослі і діти. Важко знайти будинок корінного жителя Станіславської області, де б не було портрета Івана Яковича Франка. Виходячи з цього було б

доцільним в зв'язку з відзначенням 300-річчя з часу заснування міста Станіслава перейменувати місто Станіслав у місто Франкоград, а Станіславську область – у Франківську (або Івано-Франківську) область, що увіковічило б пам'ять великого українського письменника-революціонера Івана Франка» [1, с. 3–4]. Одна з найбільш поширених версій, що тодішня партійна номенклатура не хотіла, щоб назва міста асоціювалася з іспанським диктатором Франциском Франко, який вважався ворогом СРСР.

Вітчизняними науковцями доволі широко розкрито картину суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-релігійних, урбоекологічних процесів, що проходили на західних землях України у другій половині ХХ ст. Це наукові праці В. Барана [2], С. Васюти [3], О. Васюти [4], В. Вепріва [5], Ю. Гумена [6], С. Давидович [7], Я. Дзісяка [8], О. Кустовської [9], О. Малярчука [10] та багатьох інших. До наукового обігу залучено значний обсяг матеріалів з державних архівів, що зберігалися у закритих фондах. Проте наукові дослідження міграційних процесів у 40-х – 80-х роках ХХ ст. не є достатньо вивченими, як у межах окремо взятих областей, так і західного регіону республіки. Історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що на сьогодні немає спеціальних, комплексних історичних досліджень соціальних аспектів щоденного життя населення Івано-Франківська та інших міст західних областей України у радянську добу. Наукову літературу з даної проблематики можна умовно поділити на дві групи – періоду незалежності України і радянську.

Мета статті – висвітлити історію етносоціального і демографічного розвитку міст західних областей Української РСР в сучасній історичній науці на прикладі Івано-Франківська. Об'єкт дослідження – політика партійно-радянської влади в другій половині ХХ ст. у західних областях України, предмет – урбанізація Івано-Франківщини.

Вивчення процесу міграції сільського населення західних областей УРСР до обласних міст у 1940–1980-х рр. викликане, з одного боку, відсутністю окремого дослідження з цієї тематики й загалом браком у сучасній українській історіографії ґрунтовних праць із соціальної історії радянського періоду, а з іншого – потребою виявити відмінності процесу урбанізації в тій чи іншій області і західному регіоні України в цілому. На формування нового українського міського середовища Івано-Франківська (до 9 листопада 1962 р. – Станіслава), творення нової міської ідентичності, вплинула системна міграція мешканців довколишніх сіл і, водночас, відбувалася соціально-психологічна адаптація вихідців із сіл у місті. Наукова розробка даної теми дозволить не лише відтворити специфіку етносоціального й демографічного розвитку міста Івано-Франківська, зумовлену внутрішньою міграцією, а й дати відповідь на ширші наукові проблеми – прослідкувати взаємовпливи сільської та міської культури, сформулювати модель управління міграційними процесами, її особливості, позитивні і негативні сторони, проаналізувати динаміку кількісних і якісних змін, розподіл мігрантів по віку, статі, освіті й професійно-кваліфікаційному складі.

Швидкі темпи соціалістичної індустріалізації і відповідно промислового та сільськогосподарського розвитку регіону за порівняно короткий історичний період докорінно змінили характер економіки західних областей України. З відсталих аграрних вони перетворилися в індустріальні. Виникли нові галузі промисловості, докорінно змінилася галузева структура економіки яка базувалася на власному енергетичному фундаменті і трудових ресурсах. Якщо раніше українське населення в основному було зайняте в домашньому і малопродуктивному сільському господарстві, то в досліджуваній нами період більша частина працювала в промисловості та будівництві. У західних областях Української РСР темпи зростання промислового виробництва були значно вищими, ніж в інших регіонах республіки. Це дало можливість залучити, особливо в гірській зоні Карпат, значну кількість незайнятої робочої сили до «суспільної праці». Села, які традиційно мали значний надлишок робочої сили і виступали головними постачальниками емігрантів «за океан», спрямували своїх мешканців у розбудову своїх міст.

Проблема переселення сільських мешканців до міста – важлива в контексті досліджень міської історії західного регіону України. Урбанізація Івано-Франківська, Тернополя, Чернівців, Ужгорода, а особливо Львова є унікальною в історичному досвіді. Перш за все, вона є «запізнілою» і їй передувала докорінна воєнна і повоєнна зміна етносоціального складу населення міст, де домінуючу більшість становили євреї і поляки. Стрімке зростання чисельності міських мешканців західного регіону республіки відбувалося за рахунок українського сільського населення. З-поміж інших великих українських міст Івано-Франківськ посідав особливе місце – був одним з не багатьох міських центрів (дещо поступався Львову), що українізувався та відіграв визначальну роль в національно-релігійному русі другої половини 1980-х років.

Показовою у цьому відношенні дисертаційна робота Г. Боднар «Міграція сільського населення до Львова в 50–80-х роках ХХ століття» [12]. У роботі висвітлено динаміку міграції, причини та мотиви переїзду селян в місто, особливості трудової маятникової міграції, житлово-побутове облаштування, умови навчання і працевлаштування, взаємини новоприбулих з міськими мешканцями, мовну адаптацію, зацікавлення суспільно-політичним і культурним життям міста,

дозвілля. Окрему увагу приділено соціально-психологічній адаптації селян у Львові в умовах підтримання ними тісних зв'язків з селами. Вивчення адаптації вихідців з сіл у Львові дало змогу на прикладі мігрантів відтворити соціальні аспекти щоденного життя львів'ян у радянський період, прослідкувати зміни, що їх зазнало найбільше місто західного регіону України внаслідок радянської урбанізації.

Науковий інтерес становить праця З. Комаринської [13] присвячена місту-супутнику Львова – Винникам. У дисертації на основі аналізу й узагальнень української етнографічної науки, архівних пошуків комплексно проаналізовано особливості етносоціального та етнокультурного розвитку м. Винники у другій половині ХХ ст., його соціальну і національну структуру, вивчено характер і специфіку господарського розвитку та пов'язаних з цим особливостей зайнятості, професійного та освітнього складу населення, умови і характер сімейного життя, тенденції сімейної звичаєвої обрядовості в контексті поєднання і конфліктності в ній традиційних та новаційних радянських елементів.

Радянська влада впроваджувала у життя населення нові так звані громадські, виробничі та сімейні свята: червоні хрестини, свято повноліття (вручення першого паспорта), комсомольсько-молодіжні весілля, проводи в радянську армію, посвяту в робітники чи хлібороби, вшанування передовиків виробництва, робітничих династій, ветеранів праці й Великої Вітчизняної війни, проводи на пенсію, громадські похорони й т. д. Нові свята і обряди поширилися на всі сфери суспільного життя і охопили різні верстви населення. Однак в умовах західних областей республіки простежувався певний активний і пасивний спротив цьому. Запровадження радянських свят і обрядів мало на меті знівельювати давні звичаї українського народу і виховати «нову спільноту» – радянський народ. Свята «червоного календаря» прийшли на заміну релігійним і національним та впроваджувалися скоріше у містах.

У монографіях вітчизняних науковців І. Андрухів і А. Француза «Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959)» [14], «Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій» [15] на основі документальних матеріалів досліджуються «білі плями» в історії західних областей України, зокрема, Станіславської області. Як для більшовицького, так і фашистського режимів спільним було створення в суспільстві атмосфери страху, беззаконня і свавілля, наслідками яких стали численні жертви у вигляді примусових виселень, арештів, так і фізичних знищень представників різних національностей. На основі унікальних документів архівів репресивно-каральних органів, а також спецфондів прокуратури, військкомісаріату, облвиконкому та обкому партії автори відтворюють механізми і методи, якими насаджувалися як «новий порядок», так і «радянська» на західноукраїнських землях з вересня 1939 р.

Переміщення населення західних земель України, які відбувалися в 40-х – на початку 50-х років минулого століття у контексті етнонаціональних змін, зміст і методи реалізації міграційної політики тоталітарних режимів проаналізовано М. Сивирином [16], етапи впровадження депортаційної політики, механізми здійснення її на кожному з них, участь і роль вищого партійного керівництва СРСР й УРСР, місцевих партійних і радянських органів влади – Й. Надольським [17], депортація українців з Польщі у 1944–1946 рр., особливості їх розселення та соціально-економічна адаптація на території УРСР – В. Кіцаком [18] і Н. Прицюк [19], побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період – О. Ісайкіною [20] та 50–80-х рр. ХХ ст. – В. Вовком [21], соціально-демографічний розвиток України та її регіонів на основі вивчення широкого кола джерел, насамперед Всесоюзних та Всеукраїнських переписів населення, вплив урбанізації та міграції на демографічну ситуацію – І. Субботіною [22], демографічний розвиток гірських районів Українських Карпат за 40-річний період – Н. Паньків [23] та ін.

Упродовж періоду незалежності України виходять узагальнюючі праці в котрих історія м. Івано-Франківська розглядається у контексті розвитку галузей економіки області й регіону: «Нафта і газ Прикарпаття» [24], «Історія газової промисловості України у спогадах сучасників» [25], «Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу. Імена славних сучасників» [26], «Літопис ВАТ «Прикарпаттяобленерго». Віхи історії. Події та люди» [27] та ін.

Мандрівку усіма історичними епохами сучасного Івано-Франківська здійснює книга «Мое місто. Хрестоматія з історії Івано-Франківська» [28] в котрій вміщено історичні, краєзнавчі, літературно-художні твори. Науковець І. Монолатій обґрунтовує, що «знання про рідний край – краєзнавство – це особлива галузь сучасної історичної науки, яка надає великої ваги місцевим подіям, фактам та їх інтерпретаціям (або тим, які вважаються історичними). Одне із джерел такого світогляду – місцева людність, чия генетична пам'ять розповідає про плинність історичного часу, місце людини в локальній історії тощо. Друге джерело – глибоке внутрішнє переконання, що саме місцеві люди і похідні від них події творять велетенську палітру соціальних і культурних відносин моєї Батьківщини, а також у тому, що історія справді має винятковий вплив на формування майбутнього покоління моїх співвітчизників» [28, с. 7].

Жанр станіславознавство, пізніше станіславознавство й івано-франківськознавство охоплює понад півторастолітню традицію краєзнавчої літератури. Майже чотири десятки видань серії «Мое місто» неупереджено висвітлюють історію міста. За роки незалежності опубліковано низку оригінальних матеріалів з історії міста від окремих газетних заміток до наукових статей, монографій, фотоальбомів, енциклопедичних довідників та поодиноких книжок іноземними мовами. Окреме місце посіли «Літопис державотворення на Прикарпатті» [29], «Україна: 20 років незалежності» [30]. Проте ці дослідження не є вичерпними і низка наукових проблем вимагає свого дослідження.

Другу умовну групу літератури, на нашу думку, необхідно розпочати з книги одного з найвідоміших українських дослідників В. Грабовецького «Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. ст.» (Київ, 1962). Працівник обласного краєзнавчого музею історик-краєзнавець П. Арсенич у газеті «Прикарпатська правда» (органу Станіславського обласного і міського комітетів Комуністичної партії України, обласної та міської рад депутатів трудящих) у рубриці «Нова книга з історії нашого краю» зазначав: «Про тяжке життя селян Прикарпаття в часи панування тут шляхетської Польщі, про їх боротьбу за своє визволення розповідає наш земляк – кандидат історичних наук В. В. Грабовецький в монографії, що вийшла недавно у видавництві Академії наук УРСР» [31].

Громадськість міста брала активну участь у науково-культурному житті і в рубриці «Станіславу 300 років» з'являється низка наукових розвідок. Старший викладач Станіславського педагогічного інституту, кандидат історичних наук Я. Мельничук публікує «Перші сторінки історії». Стаття розпочинається вступом: «Виникнення міста Станіслава припадає на той час, коли на українських землях палало полум'я визвольної боротьби народних мас проти жорстокого соціального і національного гноблення трудящих панівними класами феодально-кріпосницької Речі Посполитої...». І в дусі тогочасної панівної ідеологічної доктрини закінчується висновком, що «історія феодального Станіслава – це час тяжкого пригнічення трудового населення міста. Однак воно ніколи не мирилося з своїм становищем і весь час вело наполегливу боротьбу за своє визволення» [32]. Доцент цього ж вузу І. Васюта в статті «В полум'ї революційних битв», наголошує: «Відзначаючи 300-річний ювілей міста Станіслава, ми з гордістю звертаємося до його революційних традицій, до боротьби трудящих, особливо з появою на історичній арені робітничого класу...». На завершення він узагальнює: «За роки Радянської влади Станіслав перетворився на крупний промисловий, культурний і адміністративний центр Прикарпаття, став містом великих підприємств, вузів і шкіл, культурно-освітніх закладів. Виросли люди, які самовідданою творчою працею продовжують героїчні традиції пролетаріату, разом з усім радянським народом будують світле комуністичне завтра» [33].

Одночасно в обласній й газеті «Прикарпатська правда» велися тематичні сторінки – «Іван Франко і Станіславщина», «Він живе в пам'яті народній». Увагу привертають статті завідуючого Будинком політосвіти обкому і міськкому КП України С. Возняка – «На землі Станіславській» [34]; бібліографа Станіславського педінституту, завідуючого позаштатним відділом літератури й мистецтва В. Полека – «Сьома Франківська сесія» [35] і «Сторінки історії» [36]; секретаря обкому КП України О. Чернова – «Оновлена земля» [37]; письменника Петра Козланюк – «Гордість відродженого Прикарпаття» [38]; народного художника СРСР, дійсного члена Академії мистецтв СРС Василя Касіяна – «Ім'ям великого каменяра» [39]. Спільним для них є дотримання догм офіційної ідеології. Однак увага акцентується і на робітничому класі, колгоспному селянстві і трудовій інтелігенції зусиллями яких «не впізнати тепер наших міст і робітничих селищ. І кожне з них має свою гордість». Так, старовинне покутське містечко Коломия перетворилося в центр сільськогосподарського машинобудування, Долина – район нафтогазовидобування, Калуш – «гігант хімічної індустрії», Надвірна – місто нафтопереробки і нафтохімії, Бурштин – «велетень енергетики», а Івано-Франківськ – місто студентів і учнів. У місті навчалось понад 29 тисяч осіб студентської і учнівської молоді (майже третина всього населення). Творчо працювали у трьох вищих навчальних закладах (педінституті, медичному і технічному інституті нафти і газу) більше 600 наукових працівників, серед яких більше 200 докторів і кандидатів наук.

З тогочасної періодики можна почерпнути об'ємну інформацію про місто Івано-Франківськ – адміністративний центр краю. В області прискореними темпами проходила індустріалізація і Прикарпаття стало регіональним центром з видобутку нафти, газу, калійних солей. Стали до ладу гіганти індустріалізації – електростанції, заводи, фабрики, які прийшли на зміну кустарному виробництву і у свою чергу призвели до урбанізації. За успіхи («трудова доблесть») Івано-Франківська область отримала найвищу радянську державну нагороду – орден Леніна. Напередодні святкування 50-річчя так званої Великої Жовтневої соціалістичної революції 24 жовтня 1967 р. на урочистому святкуванні орден вручив кандидат в члени Політбюро Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, Голова Ради Міністрів Радянської

України Володимир Щербицький. Минуло 28 років з часу возз'єднання Західної України з УРСР, СРСР і руками трудолюбивого й талановитого народу створено сучасні на той час підприємства нафтової, газової, хіміко-металургійної, гірничорудної, металообробної, лісової, легкої і харчової промисловості, механізоване сільське господарство. Молодому поколінню з трудом вірилось в те, як жили чабани і лісоруби Гуцульщини і Бойківщини. Їх життя закарбоване у піснях і творах Івана Франка, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Леся Мартовича, Ірини Вільде.

«Дух епохи» відображає розмова першого секретаря міськкому КП України М. Голубкова з кореспондентом газети «Прикарпатська правда»: «З гордістю говорять станіславчани про здобутки науки, освіти й культури, яка так буйно розквітає під життєдайним промінням ленінської національної політики Комуністичної партії. Тут сталася справжня революція. Тепер є те, чого не було за капіталістичного владування. В місті працюють 17 загальноосвітніх шкіл, в тому числі дві середні школи-інтернати, 4 школи робітничої молоді. У цих школах навчається понад 12,5 тисяч учнів. Тисячі юнаків і дівчат закінчили вищі учбові заклади і нині працюють у різних місцях лікарями, вчителями, інженерами, тисячі випускників шкіл працюють на виробництві і вчать заочно. Станіслав стає містом вузів і науково-дослідних закладів.. А яка у нас сітка культурно-освітніх закладів. Сім клубів і будинків культури, шість масових бібліотек і шість кінотеатрів, музей, музично-драматичний і ляльковий театри, філармонія і ряд інших закладів, що несуть у маси культуру, забезпечують їх відпочинок.. Тепер у Станіславі діють 20 драматичних, 47 хороших, 50 вокальних, 27 танцювальних, 30 музичних самодіяльних гуртків» [40]. Усі ці заклади виступали центрами ідейно-виховного обслуговування населення. Головна увага приділялася вихованню дітей і школярів на радянських суспільних цінностях, впровадженні радянської обрядовості та боротьбі з «капіталістичними пережитками» – націоналізмом, релігією, приватновласницькими інтересами. Обласний комітет партії приділяв значну увагу роботі дошкільних закладів і шкіл, культурно-просвітницьких установ і закладів мистецтва, які були однією з форм насадження комуністичної ідеології.

На допомогу партійним працівникам, агітаторам, учителям шкіл, викладачам вищих навчальних закладів видавали масовими тиражами ідеологічну літературу: «На землі Прикарпатській» [41], «Весна відродженого краю» [42], «Нове традицією село» [43], «Осяйний день» [44], «Сила інтернаціоналістського гарту» [45] та ін. У виданнях вихваляли політику КПРС – КПУ, яким і приписували головну заслугу – «спрямовуючої сили». Ключовою була теза про розквіт західних областей Української РСР, «про радянську дійсність, створену працею трудящих під керівництвом Комуністичної партії» [46, с. 45]. Творення необхідного ідеологічного підґрунтя – формування ідейно-політичних засад тоталітарної політичної системи перетворювало історичні дослідження на демагогію, публіцистику, популізм.

Історія міста Івано-Франківська в загальнореспубліканському контексті викладена в узагальнюючих працях написаних колективами провідних наукових установ – «Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.)» [47], «Історія Української РСР» [48], «Історія селянства Української РСР» [49], «Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі» [50], «За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979» [51], «Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область» [52], «Розквіт народної освіти в західних областях України» [53], «Місто і село: Подолання суттєвих відмінностей» [54] та ін. Праці написано на основі тенденційних марксистсько-ленінських методологічних підходів і панівної комуністичної доктрини. У них залучене широке коло різноманітних за своїм походженням джерел. Науковці звертали увагу на економічне, соціокультурне становище в західних областях республіки в контексті політики СРСР. У 70 – середині 80-х рр. ХХ ст. вийшла друком узагальнювальна праця – восьмитомна «Історія Української РСР» [55]. Особливої уваги заслуговує тритомна «Історія народного господарства Української РСР» [56; 57], в якій комплексно проаналізовано історію розвитку провідних галузей господарства республіки, регіону і її західних областей. У колективних працях «Українські Карпати. Економіка» [58] М. Долішній і С. Алупко та «Економічний розвиток західноукраїнських земель» С. Писаренко і Г. Ковальчак [59] досліджуються вузлові проблеми розвитку економіки регіону та ін.

У праці «Населення українського Прикарпаття» [60] дослідник історико-демографічних процесів С. Копчак аналізує радянські і дорадянські економічні та історичні дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів, дані офіційної австрійської і польської статистики. Науковець висвітлює динаміку і структуру (статеву-вікову, шлюбну, етнічну, соціально-професійну) населення, його природний та механічний рух, територіальні особливості цих процесів. Роботу дослідника продовжили В. Наулко [61], В. Мойсеєнко і М. Романюк [62] та ін.

Таким чином, здійснений нами історіографічний аналіз підтвердив необхідність комплексного узагальнення суперечливих аспектів міграційних процесів, індустріалізації, урбанізації західних областей Української РСР і окремо взятих областей. У радянський період, робилися спроби

висвітлення змін, що їх зазнало одне з найбільших міст західного регіону республіки внаслідок радянської індустріалізації. Проте на заваді стояла ідеологічна доктрина, яка зобов'язувала вихвалити політику партії й подавала спрощений підхід історичних процесів.

Список використаних джерел

1. Нам пора для України жити. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. До 160-річчя від дня народження Івана Франка (6 вересня 2016 р., Калуш). – Калуш, 2016. – 140 с.
2. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
3. Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки та труднощі подолання / С. І. Васюта. – Тернопіль: СМП «Астон», 2000. – 536 с.
4. Васюта О. А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку / О. А. Васюта. – Тернопіль: Галдрук, 2001. – 600 с.
5. Вепрів Р. В. Сільське господарство західних областей України: провідні тенденції та особливості розвитку (1964–1991 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України» / Р. В. Вепрів. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 20 с.
6. Гумен Ю. Є. Урбоекотичні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект / Ю. Є. Гумен. – Тернопіль: Вектор, 2008. – 264 с.
7. Давидович С. Н. Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в другій половині 60–80-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. Н. Давидович. – Тернопіль, 2012. – 19 с.
8. Дзісяк Я. І. Соціально-економічні процеси в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Я. І. Дзісяк. – Тернопіль, 2006. – 224 с.
9. Кустовська О. В. Демографічний розвиток регіону (статистичний аналіз і моделювання) / О. В. Кустовська. – Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 326 с.
10. Малярчук О. М. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991) / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. – 548 с.
11. Боднар Г. А. Міграція сільського населення до Львова в 50–80-х роках ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. А. Боднар. – Львів, 2007. – 20 с.
12. Комаринська З. М. Етносоціальний розвиток міста Винники з часу Другої світової війни до наших днів (1944–1999): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / З. М. Комаринська. – Львів, 2000. – 20 с.
13. Андрухів І. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Андрухів, А. Француз. – Рівне – Івано-Франківськ: Таля, 2001. – 336 с.
14. Андрухів І. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 роки, історико-правовий аспект. Документи і матеріали / І. Андрухів, А. Француз. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2008. – 448 с.
15. Сивирин М. А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. А. Сивирин. – Львів, 2005. – 18 с.
16. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) / Й. Е. Надольський. – Луцьк: «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 260 с.
17. Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Кіцак. – Чернівці, 2003. – 21 с.
18. Прицюк Н. І. Демогеографічна ситуація українсько-польського пограниччя: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Н. І. Прицюк. – Львів, 2005. – 20 с.
19. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / О. Д. Ісайкіна. – К., 2006. – 20 с.
20. Вовк В. М. Побут і дозвілля міського населення України в 50-х – 80-х роках ХХ ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / О. Д. Ісайкіна. – К., 2007. – 20 с.
21. Субботіна І. В. Соціально-демографічні процеси в Україні в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / І. В. Субботіна. – Чернігів, 2008. – 16 с.
22. Паньків Н. М. Демографічний розвиток гірських районів Українських Карпат: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географ. наук: спец. 11.00.02 «Економіка та соціальна географія» / Н. М. Паньків. – Львів, 2002. – 19 с.
23. Nafta i Gaz Podkarpacka. Нафта і газ Прикарпаття. – Краків: Вид-во Інституту нафти і газу, 2004. – К.: Наукова думка, 2004. – 570 с.
24. Історія газової промисловості України у спогадах сучасників / [Я. С. Марчук, Б. О. Клюк, В. І. Жук]. – К.: Такі справи, 2008. – 320 с.
25. Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу. Імена славних сучасників / [Швидченко Л., Виноградова О., Сорока О. та ін.]; голов. редкол. Крижанівський Є. І. – К.: ТОВ «Світ Успіху», 2007. – 328 с.
26. Літопис ВАТ «Прикарпаттяобленерго». Віхи історії. Події та люди / [О. Бубен, М. Головатий, К. Стоєвський, З. Федунків]. – К.: «Друкарня Діапринт», 2005. – 292 с.
27. Моє місто. Хрестоматія з історії Івано-Франківська / [упор. І. Монолатій]. – Івано-Франківськ: «Лілея НВ», 2012. – 672 с.
28. Літопис державотворення на Прикарпатті / [М. Кугутяк, Б. Гаврилів, С. Кобута]. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 94 с.
29. Україна: 20 років незалежності / [за ред. М. Б. Бучка, В. І. Кафарського, І. О. Андрухіва, Й. М. Гаха]. – Івано-Франківськ, Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2011. – 276 с.
30. Арсенич П. Нова книга з історії нашого краю / П. Арсенич // Прикарпатська правда. – 17 липня 1962.
31. Мельничук Я. Перші сторінки історії / Я. Мельничук // Прикарпатська правда. – 2 листопада 1962.
32. Васюта І. В. полум'я революційних битв / І. Васюта // Прикарпатська правда. – 2 листопада 1962.
33. Возняк С. На землі Станіславській / С. Возняк // Прикарпатська правда. – 4 листопада 1962.
34. Полек В. Сьома Франківська сесія / В. Полек // Прикарпатська правда. – 12 вересня 1962.
35. Полек В. Сторінки історії / В. Полек // Прикарпатська правда. – 11 листопада 1962.
36. Чернов О. Оновлена земля / О. Чернов // Прикарпатська правда. – 11 листопада 1962.
37. Козланюк П. Гордість відродженого Прикарпаття / П. Козланюк

// Прикарпатська правда. – 13 листопада 1962. 39. Касян В. Ім'ям великого каменяра / В. Касян
 // Прикарпатська правда. – 14 листопада 1962. 40. Голубков М. Станіслав росте, молодіє / М. Голубков
 // Прикарпатська правда. – 26 жовтня 1962. 41. На землі Прикарпатській / за ред. Л. П. Зосіч. – Ужгород: Карпати, 1967. – 232 с. 42. Весна відродженого краю / [Гранчак І., Загайний М., Корольов П., Кравець М., Міщенко С. та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1974. – 216 с. 43. Нове традицією село / упоряд. Н. І. Здровега, В.М. Віхоть. – Львів: Видавництво «Каменяра», 1978. – 128 с. 44. Осяйний день / [редкол. П. Д. Сардачук та ін.; упоряд. О. Г. Мілько]. – Ужгород: Карпати, 1979. – 304 с. 45. Сила інтернаціоналістського гарту / [Л. Нагорна, П. Варгатюк, В. Василенко та ін.]. – К.: Політвидав України, 1983. – 318 с. 46. Радянське Прикарпаття / [О. Бакін, В. Баран, Г. Бурнашов та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1980. – 254 с. 47. Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.) / [відп. ред. М. І. Петровський; І. Ф. Гриновець, І. О. Луцик, В. І. Михайлов та ін.]. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1964. – 290 с. 48. Історія Української РСР: [в 2 т.]. – Т. 2 / [Гуржій І. О., Дядиченко В. А., Касименко О. К. та ін.]; за ред. К. К. Дубини. – К.: Наук. думка, 1967. – 860 с. 49. Історія селянства Української РСР: [в 2 т.]. – Т. 2 / голова редкол.: Компанієць І. (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1967. – 536 с. 50. Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі / відп. ред. М. Олексюк. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1968. – 803 с. 51. Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська обл. – К.: Головна редакція Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1971. – 639 с. 52. Розквіт народної освіти в західних областях України / [Д. Яремчук, Л. Баїк, В. Санивець та ін.]. – К.: Радян. шк., 1979. – 192 с. 53. За щастя оновленої землі: нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979 / М. Івасюта, В. Масловський, А. Мартинюк, В. Нечитайло; АН УРСР, Ін-т сусп. наук. – К.: Наук. думка, 1979. – 210 с. 54. Місто і село: Подолання суттєвих відмінностей / [К. Каковський, Л. Беренштейн, В. Горак та ін.]. – К.: Політвидав України, 1982. – 228 с. 55. Історія Української РСР: [в 8 т., 10 кн.]. – Т. 8, Кн. 2: Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-ті роки) / [Кім М. П., Ковалевський Б. П., Кульчицький С. В. та ін.]; за ред. А. В. Лихолат. – К.: Наук. думка, 1979. – 700 с. 56. Історія народного господарства Української РСР: [в 3 т., 4 кн.] / голов. редкол. І. І. Лукінов. – Т. 3, Кн. 1. – К.: Наук. думка, 1985. – 464 с. 57. Історія народного господарства Української РСР: [у 3-х т. 4 кн.] / голов. редкол. І. І. Лукінов. – Т. 3, Кн. 2. – К.: Наук. думка, 1987. – 440 с. 58. Украинские Карпаты. Экономика / М. И. Долишний, С. Н. Злупко, С.М. Писаренко и др. – К.: Наук. думка, 1988. – 224 с. 59. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. І. Ковальчак. – К.: Наук. думка, 1988. – 251 с. 60. Копчак С. І. Населення українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період / С. І. Копчак. – Львів: Вид-во при Львівському державному ун-ті, 1974. – 186 с. 61. Наулко В. Динаміка етнічного складу населення західноукраїнських земель в ХХ ст. – V кн.: Володимир Барвінський. Досліди з поля статистики / В. Наулко. – К., 1993. 62. Копчак С. І. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття (статистико-демографічне дослідження) / С. І. Копчак, В. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів: Світ, 1996. – 285 с.

Иванна Штогрин

ГОРОДСКАЯ ИСТОРИЯ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ УССР В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ НАУКЕ: НА ПРИМЕРЕ ИВАНО-ФРАНКОВСКА

В статье проанализированы причины и последствия миграции сельского населения западных областей республики в областные центры в современной украинской и советской историографии, выделены специфические черты и особенности урбанизации, обусловленной изменениями в этносоциальном, демографическом составе городских жителей Ивано-Франковска, а также индустриализацией промышленности и сельского хозяйства Прикарпаття (Станиславицины).

Ключевые слова: западные области Украинской ССР, индустриализация, город, Ивано-Франковск, урбанизация.

Ivana Shtohryn

THE LOCAL HISTORY OF THE USSR WESTERN REGIONS IN NATIONAL SCIENCE: BASED ON THE TOWN OF IVANO-FRANKIVSK

The reasons and consequences of the rural population migration of the western regions to the region centers in modern Ukrainian and Soviet history are analyzed. The specific features and peculiarities of urbanization are defined, which is caused by the changes in ethnosocial and demographic make-up of Ivano-Frankivsk residents, as well as by the industrialization of production and agricultural sector in the Precarpathian region.

Key words: the USSR western regions, industrialization, town, Ivano-Frankivsk, urbanization.

УДК 070.481(09)

Анна Каюк

ТРАНСФОРМАЦІЇ В РЕДАКЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ЖУРНАЛУ «ОГОНЕК» В ПЕРЕДДЕНЬ «ПЕРЕБУДОВИ»

У статті подано огляд матеріалів журналу «Огонек» за 1986 р. На основі структурного та проблемно-тематичного аналізу публікацій виявлено надмірну консервативність та заідеологізованість матеріалів тижневика. Охарактеризовані зміни в напрямку демократизації публікацій, що пов'язуються з появою нового головного редактора – В. Коротича. Детально описана нова концепція журналу, що сприяла перетворенню «Огонька» в рупор перебудови.

Ключові слова: «Огонек», «гласність», «перебудова», масове видання, тематика публікацій.

Актуальність обраної проблеми ґрунтується на тому, що на сьогоднішній день, періодика доби перебудови постає як джерельний комплекс з вивчення вітчизняної історії в цілому, а також дослідження такого явища, як історична свідомість суспільства останнього десятиліття ХХ ст. Серед усього масиву преси слід виділити літературно-художні та суспільно-політичні журнали. За радянських часів саме вони висловлювали течії суспільно-політичної думки, будучи чимось на зразок клубів, які об'єднували навколо себе людей певного світосприйняття. Ці журнали найбільш повно відображали не тільки оновлений соціалістичний рух політичної думки, а й її еволюцію в антисоціалістичних, ліберальних, демократичних напрямках. Яскравим прикладом цього є тижневик «Огонек» – ілюстрований журнал, орієнтований на широку читацьку аудиторію. У добу перебудови журнал являв собою рупор нової демократичної преси, проте ще на початку 1980-х рр. тижневик був одним з найбільш консервативних журналів.

Матеріали масових видань того часу нерозривно пов'язані з політикою. Багато в чому вони формували в масовій свідомості ідеологію спочатку вдосконалення, а потім – розвінчання соціалізму. Мета статті полягає у дослідженні спрямованості публікацій журналу «Огонек» в переддень перебудови та вивченні трансформацій, що відбулися в редакційній політиці.

Основною джерельною базою даного дослідження є матеріали журналу «Огонек» за 1986 р. Окремі питання з цієї проблематики висвітлені у працях Н. Єлісеєвої [1], К. Єсікової [2], О. Гордіної [3], Е. Міцкевич [4]. Проте, і надалі вказана тема потребує подальших ґрунтовних досліджень.

«Огонек» – видання з великою історією, за більш ніж столітній період свого існування журнал зазнавав постійних видозмін. Варто звернути увагу, на важливу роль редактора, який несе повну відповідальність за політику свого видання, за те, які саме факти, і в якій формі будуть донесені до суспільства. Поет і журналіст А. Софронов, який керував виданням понад 30 років (1953–1986 рр.), в історії «Огонька» залишив неоднозначний слід і викликав в свій адрес багато критики. Зокрема, редактора звинувачували в антисемітизмі і сталінізмі, у зловживанні службовими повноваженнями і випишуванні самому собі гігантських гонорарів. Однак при цьому, у радянській культурі А. Софронов залишив більш вагомий слід як автор віршів, театральних п'єс і численних пісень, багато з яких, особливо у воєнний і повоєнний час, були справжніми хітами («Шумел сурово Брянский лес», «Огни Москвы», «Дай руку, товарищ далекий» і багато інших). Всі ці пісні залишилися в військовому минулому А. Сафронова, а в 70-і роки він уже здобув собі славу царедворця, який користувався заступництвом генерального секретаря Л. Брежнєва.

Існування будь-якої опозиції в СРСР офіційно відкидалося, публічне інакомислення суворо каралося. Так, після інтерв'ю академіка А. Сахарова іноземним засобам масової інформації з критикою дій радянського уряду в Афганістані, його позбавили всіх державних нагород та вислали під домашній арешт в м. Горький. Цензурі піддавалися не тільки повідомлення на актуальні теми, а й безліч історичних фактів періоду становлення радянської влади, що також входили до переліку заборонених тем в пресі. Показово широко відзначалися і обговорювалися ювілейні дати Другої світової війни. Публікації, так званого, софроновського «Огонька» повністю відповідали тогочасним вимогам радянської ідеології.

Незважаючи на нові віяння політики перебудови, а саме обрання курсу на демократизацію та гласність, зазначимо, що ще в 1986 р. номери «Огонька» є не найяскравішими зразками демократичної преси. На сторінках журналу містилася інформація про передовиків та «ударників» праці, стандартні публікації про трудові будні робітників і колгоспників. Наприклад, в № 3 за 1986 р. міститься широка публікація про Героя соціалістичної праці М. Кірсанова. В статті, за прикладом типового радянського нарису, описується старанність, працьовитість, небайдужість та активна громадянська позиція героя, саме його роблять прикладом для наслідування. Автор закінчує статтю словами, що на таких, як Михайло Іванович, тримається наша земля [5, с. 1]. Подібну

публікацію спостерігаємо в № 4, де мова йде про доярку Н. Смірнову. Авторкою акцентується увага, що Н. Смірнова не просто доярка, а лауреатка премії комсомолу Підмосков'я, адже саме Наташа отримала перше місце на міжнародному конкурсі молодих майстрів машинного доїння [6, с. 1]. В статті зазначається про комфортність життя в колгоспі, хороші заробітні плати та наявність всіх умов для власної реалізації. Також в публікації говориться про комсомольський запал Н. Смірнкової, що й виявляється запорукою її успіхів.

Звернемо увагу, що в подібному стилі публікувалися матеріали, не тільки про «ударників праці», а й про досягнення цілих областей та промислових комплексів. Яскравим свідченням цього служить стаття в № 6 за 1986 р. про нагородження Калужської області за успішне виконання плану на 1985 р. [7, с. 2]. Про гігантів п'ятирічки йдеться в № 9, автор пише про потужність в мільйон кіловат, яку має один серійний паротурбінний агрегат, що випускається виробничим об'єднанням атомного турбобудування «Харківським турбінним заводом» імені С. М. Кірова [8, с. 1]. В № 11 міститься стаття про запрошення кореспондентів «Огонька» на звітне річне зібрання колгоспу «Риту аушра» в Лабунаві, Литовська РСР [9, с. 11]. За звичною схемою в публікації йдеться про економічні досягнення та високий рівень життя колгоспників. Варто зазначити, що подібні публікації, в більшості випадків, розміщувалися на перших сторінках журналу. Це може свідчити про надання цим матеріалам надмірної важливості та актуальності з боку редакції.

Матеріали тижневика були перенасичені радянською пропагандою. Журнал під № 11 за 1986 р. присвячений XXVII з'їзду комуністичної партії Радянського Союзу – «Задание на дом» В. Гуськов [10, с. 30], «Притягательная сила социализма» Х. Флоракис [11, с. 32], «Неоценимое подспорье» Атос Фава [12, с. 32]. Квітневий номер «Огонька» був цілком присвячений 116-й річниці від дня народження В. Леніна, а наступний за ним номер – святу Першого травня і демонстраціям. На вкладках журналу друкувалися фотографії партійного керівництва до всіх днів народження вождів і строго дотримувалися правила – кому кольорове фото, а кому чорно-біле [13]. Зазначимо, що в публікаціях журналу за 1986 р. помітна підвищена концентрація використання комуністичної фразеології. Часто використовується такі вислови як: робітники ідеологічного фронту, подавати приклад гласності, соціалістичний спосіб життя, буржуазна ідеологія і мораль.

Окремого розгляду потребує тема навмисного створення образу США, як найбільшого ворога Радянського Союзу. В публікаціях журналу «Огонек» на початок 1986 р. прослідковується тенденція негативного ставлення до США та їх політики. Про це свідчать самі назви публікацій. Наприклад, в № 1 міститься стаття під назвою «Укротить ядерного дракона» – цим драконом, звичайно ж, автор називає США [14, с. 4]. В цьому ж номері міститиметься ще ряд статей з подібною тематикою, показово описується важлива роль Радянського Союзу, як миротворця. Прикладом цього є стаття тодішнього редактора «Огонька» А. Софронова «Дело правое святое» [15, с. 6], публікація А. Прохорова «По законам познания и мира» [16, с. 4], матеріали інтерв'ю з Сол Блюмом (американським експертом в області ядерної стратегії) під назвою «Измена духу Женевы» [17, с. 5].

На сторінках журналу все більше починає набирати актуальності тема роззброєння та миру. В № 5 цій проблемі присвячено шість статей, в яких про США йдеться виключно в негативних рисах і водночас всіляко пропагуються досягнення Радянського Союзу. Зокрема, це такі публікації як: «За мир без войн, без оружия» [18, с. 1], «Ради всех землян» [19, с. 2], «Ответственность за будущее» [20, с. 3], «Слово за США» [21, с. 3], «Пусть победит разум» [22, с. 4], «Забота о судьбе планеты» [23, с. 4].

З приходом українського поета та публіциста В. Коротича на посаду головного редактора в журналі розпочалося нове життя. Одна з перших вимог нового редактора полягала в тому, щоб готувати матеріали, які було б цікаво читати самому, які хочеться обговорити з друзями і близькими [28]. В. Коротич, як правило, незмінно перебував у центрі уваги, двері до головного редактора завжди були відчинені для всіх бажаючих поспілкуватися з ним. Цей стиль повністю відповідав часу змін, що відбувалися в країні. Обираючи кадри, В. Коротич надавав перевагу не особистим, а діловим відносинам. Варто звернути увагу, що одним з перших розпоряджень нового редактора до відділу кадрів було взагалі не заповнювати в анкетах графу «національність», як таку, що не має відношення до ділових якостей працівника [13].

Якщо взяти редакцію середини 80-х рр., то 70 % її складу були працівники, що працювали ще за А. Софронова. Це свідчить про те, що слідуючи принципам демократії, масових звільнень не було, але публікувалися лише ті матеріали, які відповідали тогочасному духу перебудови та гласності. Таким чином змінювалася тематика матеріалів журналу. На місце політичних зведень, інтерв'ю-анкет з політичними діячами, нарисів про «ударників праці» приходять аналітичні статті про проблеми в різних сферах життя.

Софронівський «Огонек» у своїх публікаціях постійно когось виправляв і на когось доносив. В. Коротич повністю викоринив цей стиль з журналу. На сторінках видання не опубліковано жодного з так званих «відкритих листів».

Особливої актуальності почала набувати історична тематика. В журналі публікувалися все більше яскравих фактів і документів, а не пропагандистських штампів. Так, в № 48 за 1986 р. читачеві надаються фрагменти з документальної оповіді Ігоря Іцкова і Марини Бабак про маршала Г. Жукова [32, с. 5]. Ця оповідь має своє продовження і в наступних номерах «Огонька», а саме в № 49, 50, 51.

Характерним для журналу є те, що за кінець 1986 р. починають з'являтися публікації на теми, що раніше були заборонені. Так в № 37 опублікований уривок з роману «Белые одежды» В. Дудинцева [36, с. 10], де мова йдеться про період після 1948 р., а саме про Т. Лисенка та складну ситуацію в біологічній науці. Ще неодноразово до цієї теми будуть повертатися автори «Огонька». Також характерним є постійне зростання інтересу до тематики «ворогів народу». Однією з перших публікацій на цю тему в журналі «Огонек» стала стаття в № 26 за 1987 р., де йшлося про життєвий шлях Ф. Раскольников, та те як його зробили ворогом народу, надається інформація про відкритий лист Раскольников до Сталіна [37, с. 4].

Зазначимо, про популярність використання наукових термінів у журналі, які раніше зустрічалися лише в спеціальній літературі, в основному, з області економіки. У роки перебудови масовому читачеві довелося освоювати не тільки ази політики і економіки, а й відповідну термінологію. Зокрема, у журналі «Огонек», використовуються такі терміни, як світовий кінопрокатний ринок, інфраструктура, демократизація, правова держава, позаекономічний примус, прецедент, кон'юнктура, оподаткування, інфляція.

Поступово разом зі зміною тематики матеріалів журналу відбувається зміна авторської позиції на користь все ширшої відкритості і, як наслідок, індивідуальної авторської стилістичної забарвленості тексту. Варто звернути увагу на зміни у веденні інтерв'ю. Діалог, до якого неодноразово закликав в своїх виступах М. Горбачов, стає одним з ключових прийомів оновленої публіцистики. На сторінках журналу постійно публікуються не лише інтерв'ю, а й листи до редакції. Навіть всередині монологічного журналістського тексту виникають елементи діалогу: автори «Огонька» часто використовують риторичні питання, наводять різні точки зору, прагнучи забезпечити плюралізм думок [24, с. 86]. Використання стилістично зниженої лексики – один з прийомів, за допомогою яких виражалася активна авторська позиція і скорочувалася дистанція «журналіст-читач». Замість звичного офіційного журналіста, який говорить від імені партії, з'являється журналіст, що говорить від свого імені, автор-співрозмовник [25, с. 4].

Важливою зміною в редакторській політиці було відновлення і налагодження зв'язку «читач-журнал-читач». В № 34 редакція тижневика опублікувала анкету «Хто я?», всі бажаючі могли відповідати на запитання та надсилати листи в яких розповідали про себе. В № 47 ці листи читачів були опубліковані. Здебільшого це були не просто короткі, формальні відповіді на поставлені запитання. В них висвітлювалася людська доля, історія пошуків свого місця в житті, радісні та трагічні моменти, навіть траплялися цинічні зізнання [26, с. 10]. В № 37 є публікація Н. Бумагіної ««Шары» белые и черные» [27, с. 18], де авторка бере інтерв'ю в читачів журналу. Її цікавить, що подобається в «Огоньку», які недоліки має журнал, вислуховує пропозиції, бере до уваги нові теми, які б цікавили суспільство. Також багато уваги приділялося роботі з читачькими листами в рубриці «Слово читача. Пошта Огонька». На сторінках журналу виникали різноманітні обговорення, або ж дискусії між самими читачами.

У середині 80-х рр. «Огонек» змінювався сам і старався змінити навколишнє життя. Була створена нова концепція журналу: бути авторитетним і правдивим співрозмовником для всіх верств суспільства, активно сприймати ідеї перебудови; створення формату журналу демократичного спрямування відповідно до запитів суспільства; випускати багатопрофільні додатки; розробляти форми інтерактивної взаємодії читача з журналом і читачького загалу між собою.

Узагальнимо, що в умовах безперервного будівництва комунізму головним завданням засобів масової інформації в Радянському Союзі було інформувати населення про трудові досягнення радянських людей. У газетах і журналах повідомлялося про успіхи в створенні великих промислових комплексів, про освоєння космосу, але замовчувалися проблеми низької якості продукції та дефіциту, майже не було згадок про небувалий розмах тіньової економіки. Преса рясніла похвалами на адресу Л. Брежнєва, багаторазово видавалися і перевидувалися збірки його статей та виступів. Аналізуючи матеріали журналу «Огонек» на початку 1986 р., ми бачимо, що публікаціям властиві помпезність, надмірна похвала на адресу партії та уряду, відхід від актуальних проблем, ігнорування існуючих протиріч в суспільно-політичному та економічному житті країни. Ситуація змінилася з обранням нового редактора – В. Коротича.

У журналі почали з'являтися публікації матеріалів, принципово нових за змістом і формою, що відповідали за жанром і стилем не пропагандистським канонам, а інтересу читача. Про популярність журналу свідчить не тільки збільшення тиражу (при В. Коротичі тираж зріс у три рази – з 1,5 – до 4,5 млн примірників), а й велика кількість листів яка надходила до редакції. Так, в 1986 р. редакція отримала 15 372 листа, в 1987 р. – 49618, а в 1988 р. – 112842 [39, с. 6]. В редакцію журналу писали про те, чого не хотіла чути і визнавати радянська влада – про погані квартири і злиденне життя, про безправ'я, безробіття і багато іншого, що не могло потрапити на сторінки благополучної партійної преси. Журнал «Огонек», відділившись від канонів радянської журналістики, підкреслював роль автора в процесі комунікації, його думку, позицію, а також вміння вступити в діалог з читачем. Подальші зміни в редакторській політиці сприяли перетворенню журналу в рупор перебудови.

Список використаних джерел

1. Елисеєва Н. Советское прошлое: начало переоценки / Н. Елисеєва // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С. 93–105.
2. Есикова Е. Журнал «Огонек» в контексте переходных эпох: автореф. дис. ... канд. истор. наук. – М., 2011.
3. Гордина О. Проблемы отечественной истории на страницах массового журнала «Огонек» 1987–1991 гг. Тематический анализ: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – М., 2004.
4. Мицкевич Э. Средства массовой информации в период перестройки / Э. Мицкевич // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 140–146.
5. Засеев В. Его точка опоры / В. Засеев // Огонек. – 1986. – № 3. – С. 1–2.
6. Кряквина З. Наташа – чемпион / З. Кряквина // Огонек. – 1986. – № 4. – С. 1–2.
7. Щербаков А. Отметка прожитому дню / А. Щербаков // Огонек. – 1986. – № 6. – С. 2;
8. Кривицкая Н. Миллионник / Н. Кривицкая, М. Шеховцова // Огонек. – 1986. – № 9. – С. 1–2.
9. Быков Н. Предчувствие весны / Н. Быков // Огонек. – 1986. – № 11. – С. 11–12.
10. Гуськов В. Задание на дом / В. Гуськов // Огонек. – 1986. – № 11. – С. 30.
11. Флоракис Х. Притягательная сила социализма / Х. Флоракис // Огонек. – 1986. – № 11. – С. 32.
12. Фава А. Неоценимое подспорье / А. Фава // Огонек. – 1986. – № 11. – С. 32.
13. Коротич В. О. Уходящая натура, или двадцать лет спустя / В. О. Коротич // Бульвар Гордона. – 2011. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа – http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s1_64392/6617.html.
14. Матвеев В. Укротить ядерного дракона / В. Матвеев // Огонек. – 1986. – № 1. – С. 4–5.
15. Софронов Л. Дело правое и святое / Л. Софронов // Огонек. – 1986. – № 1. – С. 6–7.
16. Прохоров А. По законам познания и мира / А. Прохоров // Огонек. – 1986. – № 1. – С. 4.
17. Симонов В. Измена духу Женевы (интервью) / В. Симонов // Огонек. – 1986. – № 1. – С. 5–6.
18. Хворостецкий В. За мир без войн, без оружия / В. Хворостецкий // Огонек. – 1986. – № 5. – С. 1.
19. Николаев В. Ради всех земель / В. Николаев // Огонек. – 1986. – № 5. – С. 2.
20. Вире-Туоминен М. Ответственность за будущее / М. Вире-Туоминен // Огонек. – 1986. – № 5. – С. 3.
21. Амадор Х. Слово за США / Х. Амадор // Огонек. – 1986. – № 5. – С. 3.
22. Репин Н. Пусть победит разум / Н. Репин // Огонек. – 1986. – № 5. – С. 4.
23. Валаханович А. Забота о судьбе планеты / А. Валаханович // Огонек. – 1986. – № 5. – С. 4.
24. Есикова Е. М. Стиль публикаций журнала «Огонек» в эпоху перестройки: между советским и демократическим дискурсами / Е. М. Есикова // Вестник РУДН: Серия: Литературоведение, журналистика. – 2011. – № 2. – С. 84–89.
25. Солганик Г. Я. Язык современных СМИ / Я. Г. Солганик // Журналистика и культура русской речи. – 2004. – № 1. – С. 3–6.
26. Почта «Огонька». Наше «Я» // Огонек. – 1986. – № 47. – С. 10–11.
27. Бумагина Н. «Шары» белые и черные / Н. Бумагина // Огонек. – 1986. – № 37. – С. 18–19.
28. Коротич В. О. Уходящая натура, или двадцать лет спустя / В. О. Коротич // Бульвар Гордона. – 2010. – № 51 [Электронный ресурс]. – Режим доступа – http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s51_64358/6584.html.
29. Гловтов В. «Огонек» – nostalgia: Проигравшие победители [Электронный ресурс]. – Режим доступа – http://www.belousenko.com/books/memoirs/glotov_ogonek.htm.
30. Осипов Ю. Наша жизнь не игра (интервью с Булатом Окуджавою) / Ю. Осипов // Огонек. – 1986. – № 47. – С. 18–20.
31. Кузнецов В. Школы глубинки / В. Кузнецов // Огонек. – 1986. – № 49. – С. 10–11.
32. Ицков И. Маршал Жуков / И. Ицков, М. Бабак // Огонек. – 1986. – № 48. – С. 5–8.
33. Ицков И. Маршал Жуков / И. Ицков, М. Бабак // Огонек. – 1986. – № 49. – С. 6–7, 26–27.
34. Ицков И. Маршал Жуков / И. Ицков, М. Бабак // Огонек. – 1986. – № 50. – С. 6–8.
35. Ицков И. Маршал Жуков / И. Ицков, М. Бабак // Огонек. – 1986. – № 51.
36. Дудинцев В. В дни испытаний / Дудинцев В. // Огонек. – 1986. – № 37. – С. 10–15. – С. 26–29.
37. Поликарпов В. Федор Раскольников / В. Поликарпов // Огонек. – 1987. – № 26. – С. 4–7.
38. От редакции // Огонек. – 1989. – № 1. – С. 6.
39. Симон А. А. «Больше демократии – больше социализма»: язык журнальной публицистики периода перестройки / А. А. Симон // Политическая лингвистика. – 2007. – № 21. – С. 46–49.
40. Коротич В. О. Уходящая натура, или двадцать лет спустя / В. О. Коротич // Бульвар Гордона. – 2010. – № 52 [Электронный ресурс]. – Режим доступа – http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s52_64376/6600.html

Анна Каюк

ТРАНСФОРМАЦИИ В РЕДАКЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ ЖУРНАЛА «ОГОНЕК» В КАНУН «ПЕРЕСТРОЙКИ»

В статье представлен обзор материалов журнала «Огонек» за 1986 г. На основании структурного и проблемно-тематического анализа публикаций выявлено чрезмерную консервативность и заидеологизированность материалов еженедельника. Охарактеризованы изменения в направлении демократизации публикаций, что связывается с появлением нового

главного редактора – В. Коротича. Подробно описана новая концепция журнала, что способствовала превращению «Огонька» в рупор перестройки.

Ключевые слова: «Огонек», «гласность», «перестройка», массовое издание, тематика публикаций.

Anna Kayuk

THE TRANSFORMATIONS IN EDITING POLICY OF THE «OGONEK» MAGAZINE ON THE «PERESTROIKA» EVE

A review of materials from the «Ogonek» magazine for 1986 year is presented in the paper. On the basis of the structural and topical analysis of the publications, an overly conservatism of the materials of this weekly magazine is revealed. The changes towards democratization of the publications associated with V. Korotich as a new Editor-in-chief are characterized. Instead of propaganda stamps, a growing number of bright facts and documents became appeared in the magazine. The papers are published on the hot and topical issues, such as trade mafia, market economy, the development of cooperatives, virgin soil processing, problems in culture and so forth. Innovations implemented by V. Korotich into the editorial policy contributed to a wider openness and democratization of the magazine publicism.

Key words: «Ogonek», «glasnost», «perestroika», mass publications, theme papers.

УДК930:94(477.43/.44=411.16) «195/201»

Валерій Кононенко

ЄВРЕЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. У ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті досліджується зарубіжна історіографія історії єврейської національної меншини Поділля другої половини ХХ – початку ХХІ ст. У статті автор зазначає, що упродовж 1990-х – на початку 2000-х років зріс інтерес до вивчення історії єврейської національної меншини як повоєнного радянського періоду, так і періоду незалежної України. У цей період з'явилися наукові дослідження відомих наукових центрів міжнародної юдаїки, що присвячені історії розвитку цієї національної громади не тільки України, а й безпосередньо Поділля.

Ключові слова: євреї, Україна, Поділля, історіографія, юдаїка.

Упродовж тривалого періоду історія єврейської національної меншини Поділля другої половини ХХ – початку ХХІ ст. фактично була не розкрита. Лише наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. з'явилися праці, які були присвячені вивченню окремих аспектів життя євреїв Поділля зазначеного періоду як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії.

Проте, саме зарубіжна історіографія спонукала значний інтерес до вивчення даного питання, заявивши про існування в окремих регіонах Поділля у другій половині ХХ ст. радянського, а згодом і пострадянського штетлу – як феномену єврейського містечка.

У статті автор ставить за мету проаналізувати останні зарубіжні дослідження життя єврейського населення Поділля у другій половині ХХ – початку ХХІ ст.

Для досягнення мети автором передбачено виконання наступних завдань: проаналізувати зарубіжну історіографію даного питання; охарактеризувати найбільш ґрунтовні зарубіжні дослідження історії єврейської національної меншини на Поділлі, визначити основну спрямованість інтересу зарубіжних істориків до вивчення історії єврейського населення Поділля ХХ – початку ХХІ ст.

Останніми роками сучасна українська наука поповнилася кількома науковими дослідження історіографії історії євреїв України. Одним із перших здійснив огляд наукових досліджень стосовно вивчення історії єврейської общини Поділля Л. Орловський [1]. Робота дослідника присвячена огляду наукового доробку вітчизняної та закордонної історичної науки стосовно різних сторін життя єврейської громади Поділля, що були підготовлені упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХІ ст.

Загальний огляд сучасної зарубіжної історіографії історії та культури євреїв України зробив О. Козерод. Автор робить висновок, що зарубіжних істориків цікавлять теми єврейської історії та культури в Україні з огляду на те, що Україна є колыскою світового єврейства, країною, де практично кожне велике місто або районний центр якої пов'язані з єврейською історією. Саме історія єврейських громад регіонів України цікавить західних дослідників у найбільшій мірі [2, с. 25].

У 2000 р. вийшла праця узагальнюючого характеру О. Рафальського «Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис», де зроблено ґрунтовний аналіз вітчизняних та закордонних досліджень з історії національних меншин у ХХ ст., які були видані на той момент [3].

Огляду історіографії дослідження окремих аспектів розвитку єврейської громади України, у тому числі Поділля, стосуються наукові доробки авторів Л. Якубової [4] та М. Зеркаль [5].

Зарубіжна історіографія історії єврейського народу Поділля зазначеного періоду представлена в основному працями дослідників Російської Федерації, Великої Британії, США, Канади та Ізраїлю.

З кінця 1990-х рр. спостерігаємо значний науковий інтерес до вивчення історії єврейської національної громади СРСР, УРСР та незалежної України російської історичної науки. Праці російської історіографії присвячені, як загальним аспектам функціонування єврейської національної меншини в Україні, так і досліджують безпосередньо розвиток єврейської національної громади Поділля. У Російській Федерації до початку 2000-х рр. сформувалося декілька центрів вивчення історії євреїв колишньої Російської імперії, СРСР та життя єврейських громад у пострадянських республіках.

Одним із основних сучасних наукових центрів за межами України по вивченню історії євреїв Поділля став Центр «Петербурзька юдаїка» Європейського університету в Санкт-Петербурзі. Одним із перших проектів Центру стало видання «100 єврейських містечок України. Подолия: исторический путеводитель» (100 єврейських містечок України. Поділля: історичний путівник) (вип. 1, 1998 р. та вип. 2, 2000 р.), які безпосередньо присвячені дослідженню історії подільських єврейських містечок від появи там єврейського населення до 1990-х рр. [6; 7]. Ці видання стали одними із перших досліджень єврейських містечок (теперішніх сіл, селищ та міст), де ще на початку ХХ ст. євреї складали більшість міського населення. Дослідження в основному стосуються більшої частини Поділля, які відповідно до сучасного адміністративно-територіального устрою входять до Вінницької та Хмельницької областей. Окрім власне історії єврейської національної меншини цих містечок, авторами фактично створено реєстр пам'яток єврейської матеріальної культури, які збереглися на Поділлі до цього часу.

Окрім того, цією науковою установою впродовж 2004–2008 рр. організовані польові експедиції до колишніх єврейських штетлів Східного та Південного Поділля: у 2004 р. – до Могилів-Подільського, Чернівців (сmt. у Вінницькій області), Шаргороду; у 2005 р. – до Гайсину, Тульчина; у 2006 р. – до Балти, Тульчина; у 2007 р. – до Могилів-Подільського, Немирова, Брацлава; у 2008 р. – до Могилів-Подільського, Ямполья, Бершаді, Томашполя, Тульчина. Підсумком даних експедицій став зібраний багатий фактичний матеріал щодо єврейської національної меншини регіону, частина якого лягла в основу ряду публікацій. Остання публікація проекту – «Штетл. ХХІ век. Полевые исследования» («Штетл. ХХІ століття. Польові дослідження», 2008 р.). Автори видання терміном «штетл» називають єврейські містечка регіону. У першу чергу вони зосереджують свою увагу на житті єврейської національної меншини регіону у післявоєнний період радянської влади. Автори роблять висновок, що у цих містечках Поділля до цих пір існують невеликі єврейські громади, які пережили війну і вважають свою історію продовження життя штетла. Автори вважають, що саме на території сучасного південно-східного Поділля між річками Дністер та Південний Буг варто шукати залишки єврейських містечок, оскільки дана територія під назвою Трансністрія у роки Другої світової війни входила до складу румунської зони окупації, де євреї, на щастя, unikли тотального винищення, а значна частина з них вижила у місцевих концтаборах та гетто. Не зважаючи на те, що у повоєнний період євреї вже не складали більшість населення, вони грали помітну роль (яка частково зберігалась включно до початку 2000-х рр.) в економічному та культурному житті містечок. Основним, на думку авторів, було те, що вони відчували себе євреями серед євреїв в єврейському містечку, а тому є сенс говорити про повоєнний радянський і навіть пострадянський штетл [8, с. 11].

Іншим центром дослідження єврейства України став Навчально-науковий Центр біблеїстики та юдаїки Російського державного гуманітарного університету, що був утворений у 1996 р. при підтримці світових центрів юдаїки, зокрема Єврейської теологічної семінарії Америки (JTS) та Інституту єврейських досліджень (YIVO). Центром впродовж 2004–2009 рр. були організовані експедиції по вивченню історії та культури євреїв до міст Чернівці та Хотина Чернівецької області.

Також значну роль у вивченні історії євреїв грає російський Центр наукових працівників та викладачів юдаїки у вищих навчальних закладах «Сефер». Цією науковою установою організовано цілий цикл конференцій, у тому числі міжнародних, з юдаїки та історії культури слов'ян і євреїв. Матеріали конференцій репрезентують історію життя єврейської національної меншини від найдавніших часів до сьогодення. Окремі статті присвячені історії регіональних меншин, у тому числі Поділля.

У російській історіографії, як і у вітчизняній, переважають праці які розглядають або загальні аспекти функціонування єврейської національної меншини або розглядають окремі питання життя євреїв СРСР та єврейських громад на пострадянському просторі.

І. Альтман у своїй праці «Жертви ненависти. Холокост в СССР. 1941–1945 гг.» провів узагальнення досліджень з історії Голокосту та руху опору євреїв у СРСР на початок 2000-х рр. Автор розглядає історію Голокосту як комплексний геноцид єврейського населення в контексті історії Другої світової війни. У своїй праці автор подає статистику гетто та жертв Голокосту. Автор вважає, що саме на території України сформовано найбільше гетто – 442, із них тільки у Вінницькій області – 127 та й втрати серед єврейського населення на Поділлі були одними з найбільших – у Вінницькій області – 87,6 тис., у Хмельницькій – 106,5 тис. [9, с. 81, 87, 294].

Важливе місце для з'ясування історії Поділля для єврейської національності має праця М. Куповецького «Особенности этнодемографического развития еврейского населения Украины во второй половине XX века», де автор аналізує демографічні процеси серед євреїв України, акцентуючи увагу на найбільших міських центрах українського єврейства, у тому числі подільських. Серед основних причин зменшення єврейського населення в республіці вказує русифікацію, асиміляцію, змішані шлюби, міграцію населення республіки в інші регіони СРСР та еміграцію за кордон [10].

Повсякденне життя євреїв у повоєнний радянський період розглядає А. Амосова, яка досліджує причини зміни єврейських імен на російські. Свої висновки автор побудувала у тому числі на матеріалах України й Поділля. У роботі автор робить висновок, що серед причин масової заміни традиційних єврейських імен на російські просліджувалась ідеологічна підстава – вимушена міра для вступу на навчання до вищих навчальних закладів своїх дітей, отримання роботи тощо [11].

Питання народного іудаїзму в Україні (переважно на території Поділля) в умовах радянської дійсності вивчає М. Каспина. Автор вважає, що євреї не могли відкрито сповідувати та дотримуватись усіх заповідей іудаїзму через тиск влади, і щоб не звертати на себе увагу держави, вони були змушені частково порушувати релігійні закони та канони або трансформували певні релігійні норми власним трактуванням [12].

Зарубіжна історіографія також представлена масивом досліджень, які розглядають переважно загальну історію єврейської національної меншини у радянський період або досліджують її окремі аспекти – наприклад, питання Голокосту. Проте, останнім часом у працях істориків з США, Канади, Ізраїлю бачимо значний інтерес до Поділля, з огляду на те, що тут, особливо у південно-східній її частині у повоєнний період збереглася єврейська національна меншина, її духовна та матеріальна культура.

Представник американського фонду «Джойнт» в Україні Чарльз Хоффман (одним із перших почав комплексно досліджувати єврейські подільські містечка. Він звернув увагу на невеличке єврейське містечко Поділля – Шаргород, побувавши тут у 1996 р. На підставі власних вражень ним була написана праця «Red Shtetl: The Survival of a Jewish Town Under Soviet Communism» («Червоний штетл: Вживання єврейського міста при радянському комунізмі», 2002 р.). Автор вибрав Шаргород, як містечко, яке навіть у середині 1990-х рр. зберегло єврейський дух. Фактично автор один із перших розвіяв західний стереотип про смерть штетлу, як єврейського містечка в СРСР після Другої світової війни внаслідок Голокосту та репресій радянської влади. Дослідник показав, що завдяки певним щасливим обставинам єврейське населення Шаргорода уникло тотального знищення в роки війни та збереглося від повної асиміляції та відходу від іудаїзму в повоєнні роки радянської влади. Тут збереглися традиції общини, у першу чергу внаслідок симбіозу між місцевою господарською адміністрацією, де працювали переважно євреї і радянською владою, навіть не зважаючи на те, що містечко на собі відчуло антисемітські кампанії, боротьбу з релігією, боротьбу з сіонізмом та інші форми розв'язання «єврейського питання» в СРСР [13].

Американський дослідник Джеффри Вейдлінджер підготував працю «In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine» («У тіні містечка: Мале місто єврейського життя в Радянській Україні»), (2013 р.) [14]. Праця автора присвячена аналізу існування єврейських містечок та єврейської національної меншини України після Голокосту, коли тисячі євреїв, які пережили війну повернулися, щоб відновити свої громади. Автор використав спогади близько 400 євреїв, учасників тих подій. Це дало можливість йому зробити певну переоцінку традиційної радянської єврейської історії XX ст. Опитуванні євреї, що були вихідцями з СРСР, ділились спогадами як про єврейське життя у довоєнній Україні, так і про досвід вживання під час Голокосту, життя при комунізмі. Переважна більшість з них були вихідцями із невеликих міст та селищ Поділля, яких автор назвав останніми єврейськими жителями містечок Східної Європи. Він ознайомився з єврейськими громадами Вінниці, Бершаді, Брацлава, Могилів-Подільського,

Шаргорода, Теплика, Томашпіля, Тульчина. Автор робить висновки, що не зважаючи на сталінські репресії, Голокост, антисемітизм, за спогадами учасників тих подій єврейське життя в українських містечках у повоєнний період тривало.

Об'єктивне дослідження повсякденного життя єврейських громад у другій половині ХХ ст. не можливе без залучення фундаментальної праці канадської дослідниці Анни Штерншиц «Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939» («Радянське і кошерне. Єврейське народна культура в Радянському Союзі, 1923–1939», 2006 р.). Не зважаючи на те, що хронологічно дана праця присвячена більш ранньому періоду радянської єврейської історії, вона допомагає зрозуміти процеси, які проходили в середині цієї меншини у весь радянський період. Праця автора побудована на дослідженні спогадів американських євреїв – вихідців з СРСР (у тому числі із Поділля). На її думку, у Радянському Союзі під тиском комуністичної влади сформувалася радянська за формою, проте національна за суттю єврейська культура. Окрім того, на євреїв свій вплив здійснювало місцеве неєврейське оточення, що привело до певного переплетення єврейських звичаїв з українськими і формуванню феномену єврейської народної культури. Внаслідок цього та через тиск радянської влади, на думку автора, відбувається певний відхід від суворо регламентованих правил єврейського життя, що стало наслідком формування, наприклад, феномену «кошерної свинини» та сприяло асиміляції єврейського населення, зростання кількості міжнаціональних шлюбів тощо. Автор також робить висновок про наявність серед єврейської національної меншини двох типів культур – зрусифікованої у містах та більш національної у невеликих містечках [15].

Демографічні та соціальні процеси серед єврейського населення СРСР проаналізував ізраїльський вчений В. Константинов у праці «Єврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ)» Ця робота фактично стала першим узагальнюючим дослідженням соціально-демографічного розвитку єврейського населення колишнього СРСР за минуле сторіччя, включаючи динаміку чисельності та розселення по республікам і містам, етномовний склад, статеву, вікову і сімейну структуру, народжуваність і смертність, рівень освіти, професійну структуру, участь в радянській політичній системі і еміграцію в інші країни. Інформація подана як по республікам СРСР, так і по конкретним регіонам – найбільших містах, обласних центрах. Автор також визначив основні причини постійного зменшення єврейського населення у другій половині ХХ ст. На його думку, Катастрофа у роки Другої світової війни, а потім – зниження народжуваності та зростання асиміляції, а також масова еміграція – призвели до абсолютного скорочення єврейського населення СРСР, і тим самим, зумовило поступове зниження його ролі в суспільному житті країни [16, с. 298].

Ізраїльський дослідник Іцхак Арад став автором системного дослідження винищення євреїв СРСР в роки Другої світової війни – «Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945)» (2007 р.). Автор вважає, що одним з результатів Катастрофи на окупованих територіях Радянського Союзу, крім величезної кількості загиблих, стало знищення містечка («штетла»), яке було особливим явищем єврейського життя у Східній Європі упродовж століть, оскільки сотні тисяч євреїв проживали саме в містечках на захоплених гітлерівцями радянських землях і на відміну від міських жителів, частина яких евакуювалася з промисловими підприємствами, з радянською і партійної адміністрацією, навчальними закладами, більшість єврейських мешканців містечок залишилося на своїх місцях і в результаті загинула [17, с. 803].

Таким чином, із аналізу зазначених вище наукових досліджень можемо констатувати значний науковий інтерес до вивчення історії єврейської національної меншини Поділля другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та загальної історії єврейської національної меншини СРСР та УРСР у зарубіжній історіографії. Зарубіжна історіографія фактично ревізувала ідеологему про «смерть штетлу» в СРСР як системи традиційного способу життя єврейського населення після Другої світової війни внаслідок Голокосту та антисемітських кампаній радянської влади.

Автор у статті проаналізував лише частину праць, які присвячені історії євреїв Поділля та з'явилися останнім часом. На жаль, можемо констатувати, що переважна частина цих праць побудована на дослідженні усної історії, спогадах безпосередніх учасників тих подій, тоді як цілий ряд архівних джерел історії єврейської національної меншини другої половини – початку ХХІ ст. фактично ще не досліджені і потребують вивчення як з боку вітчизняних, так і зарубіжних істориків.

Список використаних джерел

1. Орловський Л. Єврейська община Поділля в дослідження зарубіжних та українських вчених / Л. Орловський // Питання історії України. – 2009. – Т. 12. – С.193–201.
2. Козерод О. В. Сучасна зарубіжна історіографія історії та культури євреїв України / О. В. Козерод // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2012. – № 9. – № 21–26.
3. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К.: Поліус, 2000. – 446 с.
4. Якубова Л. Теоретичні аспекти дослідження історії етнічних менших УСРР / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошук: Міжвід. зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 15. – С. 132–154.
5. Зеркаль М. Історіографічний аналіз висвітлення історії освіти національних меншин в Україні (1991–2012 рр.) / М. Зеркаль // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. – 2013. – Вип.3.35. – С. 278–286.
6. 100 єврейських местечек України. Вип.1. Подолія: історический путеводитель / Ієрусалимський центр документирования наследия диаспоры, Институт исследований еврейской диаспоры при Петербургском еврейском университете; Авт.-сост.: Вениамин Лукин, Борис Хаймович. – 2-е изд., испр. и доп. – Харків: Тарбут Лаам; Ієрусалим; СПб.: Издательство Петербургского еврейского университета, 1998. – 319 с.
7. 100 єврейських местечек України. Історический путеводитель. Выпуск 2. Подолія. – СПб.: Издатель Александр Гершгт, 2000. – 704 с. 8. Штетл. ХХІ век. Полевые исследования / Сост. Ва. Дымшиц, А.Л. Львов, А.В. Соколова. – СПб.: Издательство ЕУСПБ, 2008. – 292 с.
9. Альтман И. Жертва ненависти: Холокост в СССР 1941–1945 гг. / И. Альтман. – М.: Фонд «Ковчег»; Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – 543 с.
10. Куповецкий М. С. Особенности этнодемографического развития еврейского населения Украины во второй половине ХХ века / М. С. Куповецкий // Философская и социологическая мысль. – 1994. – № 5–6. – С. 165–184.
11. Амосова С. Рассказы о выборе и изменениях имен в восточноевропейской еврейской традиции / ред. С. Н. Амосова // Живая старина. – 2014. – № 1. – С. 31–32.
12. Каспина М. Народный иудаизм: варианты религиозных практик (по материалам экспедиций к евреям Украины и Молдавии, 2004–2011) / М. Каспина // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2015. – № 3 (33). – С. 11–30.
13. Hoffman C. Red Shtetl: The Survival of a Jewish Town Under Soviet Communism / C. Hoffman. – New York: American Jewish Joint Distribution Committee, 2002. – xvii, 223 p.
14. Jeffrey Veidlinger. In the shadow of the shtetl: small-town Jewish life in Soviet Ukraine / Jeffrey Veidlinger. – Bloomington; Indianapolis: Indiana university press, cop. 2013. – XXXIV, 385 p.
15. Shternshis A. Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939 / A. Shternshis. – Bloomington and Indianapolis: Indiana university press, 2006. – 281 p.
16. Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в ХХ веке (социально-демографический анализ) / В. Константинов – Ієрусалим: [б. в.], 2007. – 305 с.
17. Арад Ицхак. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945) / Ицхак Арад. – Д.: Центр «Ткума»; Д.: ЧП «Лира ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. – 816 с.

Валерий Кононенко**ЕВРЕЙСКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ МЕНЬШИНСТВО ПОДОЛЬЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ – НАЧАЛА ХХІ ВЕКА В ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

В статье исследуется зарубежная историография истории еврейского национального меньшинства Подолья второй половины ХХ – начала ХХІ в. В статье автор отмечает, что в течение 1990-х – начале 2000-х гг. возрос интерес к изучению истории еврейского национального меньшинства как послевоенного советского периода, так и периода независимой Украины. В этот период появились научные исследования известных научных центров международной иудаики, посвященные истории развития этой национальной общины не только Украины, но и непосредственно Подолья.

Ключевые слова: евреи, Украина, Подолье, историография, иудаика.

Valeriy Kononenko**THE JEWISH NATIONAL MINORITY OF PODILLYA IN THE SECOND HALF OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY IN FOREIGN HISTORIOGRAPHY**

The article examines the international historiography of the history of the Jewish national minority of Podillya in the second half of XX – beginning of XXI century. In the article the author notes that during the 1990s – early 2000-ies the interest in studying the history of the Jewish national minority of the post-war Soviet period and as well as the period of independent Ukraine has increased. In this period appear researches of the well-known research centers of international Jewish studies. They are dedicated to the history of the national communities of Ukraine and Podillya.

Key words: Jews, Ukraine, Podillya, historiography, Jewish studies.

УДК 930:327(477):339.923:061.1ЄС

Ольга Савицька

**УКРАЇНА У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ЕНЕРГЕТИЧНОМУ ПРОСТОРИ:
СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ**

Стаття присвячена вітчизняній історіографії визначення ролі України у європейському енергетичному просторі, аналізу основних причин та наслідків тих чи інших подій на міжнародній арені. Метою статті є розкриття та історіографічний аналіз масиву публікацій про взаємини між Україною та Європейським Союзом на енергетичному ринку. Особливу увагу українських дослідників привертає структура документів, які відносяться до діяльності європейського енергетичного співтовариства та історія формування взаємин між Україною та ЄС.

Ключові слова: Україна, енергетичний ринок, ЄС, історіографія, співробітництво.

З проголошенням незалежності перед Україною постало питання щодо налагодження зовнішньополітичних зв'язків, насамперед – співпраці з ЄС, Радою Європи, НАТО тощо. Процес інтеграції України в політичному, економічному, енергетичному, культурному просторі відбувається (і змінюється сьогодні) з певними труднощами, сповільнюється внутрішніми та зовнішніми ускладненнями перехідного періоду.

Одним з основних чинників економічної співпраці нашої країни та Європейського Союзу – є енергетичні взаємини. 1 лютого 2011 р. Україна набула статусу договірної сторони в енергетичному співтоваристві Південно-Східної Європи, а сам протокол про приєднання України до договору про заснування енергетичного співтовариства підписано 24 вересня 2010 р. Ці події мають такі позитивні моменти для нашої країни: більше залучення західних інвестицій, запровадження нових технологій тощо.

Мета дослідження полягає у виявленні та історіографічному аналізі наявного комплексу публікацій про українсько-європейські відносини 2011–2014 рр., концептуальних і змістовних особливостей відображення проблеми в історичній літературі.

Головне завдання – з'ясувати стан наукової розробки теми вітчизняною історіографією.

У публікації Ю. Корж «Південний вектор політики ЄС у сфері енергозабезпечення та його вплив на Україну» з'ясовуються питання диверсифікації для Європейського Союзу (а саме, намагання уникнути газової залежності від Росії) та напрямків постачання енергоносіїв [1, с. 60–62]. Автор виділяє два види енергетичних взаємин: обхід «ненадійних» транзитних країн та Південний вектор. Крім цих основних моментів, науковець аналізує збільшення постачання каспійського газу і два проекти пов'язаних з ним: Nabucco та White Stream. Не оминула дослідниця і певні недоліки цих проектів.

Значну увагу в статті приділено впливу європейської енергетичної політики на Україну. Досліджуючи певні аспекти від реалізації проектів Nabucco та White Stream, Ю. Корж робить висновки, що Україна може отримати користь від здійснення цих кампаній за таких умов: покращення іміджу України на світовій арені (бо як зазначено вище, Україна разом із Білорусією мають статус країн зі слабким громадянським суспільством та низьким рівнем правової культури); підвищення стабілізації в регіоні; згорання реалізації проекту Nabucco на користь White Stream.

Варто зазначити, що Nabucco був скасований у 2013 р., а White Stream так і не був реалізований у зв'язку з політичними змінами в Україні та Росії.

Історія налагодження взаємин в енергетичній галузі між Україною та ЄС розкривається в статті О. Чернецької «Інтеграція України до енергетичного ринку Європейського Союзу» [5, с. 19–20]. У науковій розвідці подається аналіз таких визначних подій: схвалення Радою міністрів ЄС вступу України та Молдови до організації Енергетичного Співробітництва у грудні 2009 р.; остаточний вступ нашої країни до цієї організації 24 вересня 2010 р.; виконання Україною вимог фінансування модернізації газотранспортної системи – ухвалення закону про лібералізацію газового ринку; створення Європейського Енергетичного Співтовариства (далі – ЄЕС) 1 червня 2006 р. для поширення енергетичного ринку ЄС на країни Східної Європи.

У статті, крім вище наведених фактів, аналізуються ще й переваги для України у цій сфері та розглядаються трансграничні проекти в енергетичній сфері.

А. Негода у статті «Адаптація енергетичного ринку України до стандартів Європейського союзу» аналізує історію формування енергетичної політики ЄС, охоплюючи такі чинники: 19 лютого 1997 р. – вступ в дію Директиви щодо внутрішнього електроенергетичного ринку ЄС та наслідки цього документу; 24 вересня 2010 р. – приєднання України до ЄЕС [3, с. 46–47].

Велику увагу науковець приділяє процесу адаптації України до умов енергетичної співпраці з ЄС, а саме: обмеження адміністративного втручання держави в діяльність ПЕК; створення сприятливої атмосфери для інвестицій; лібералізація ринку енергоносіїв; підвищення рівня безпеки АЕС; створення стратегічних запасів нафти тощо. Крім цього питання, розглянуто наслідки для України вступу до Енергетичного співтовариства.

А. Кориневич у статті «Участь України в договорі про заснування енергетичного співробітництва: перспективи і зобов'язання в енергетичній сфері» присвячує велику увагу розгляду положень Договору про заснування ЄЕС [2, с. 196–203]. Праця розпочинається з дати підписання договору про заснування ЄЕС 25 жовтня 2005 р. в Афінах та його набуття чинності 1 липня 2006 р. Аналізуються такі основні моменти, як: завдання, які поставило перед собою товариство; основні статті договору, які є ключовими. В дослідженні згадуються такі основні пункти, як Стаття 10, про зобов'язання сторін виконувати положення європейської нормативно-правової бази Європейського Співтовариства з енергетики; Стаття 20, за якою кожна сторона повинна надати упродовж одного року після набрання чинності цим договором європейській комісії плану впровадження директиви Європарламенту та Ради Європи; Стаття 29 про безпеку постачання енергетичних ресурсів; Глава II про регулювання питання створення внутрішнього енергетичного ринку; Розділ V, який подає інституційний механізм ЄЕС; Стаття 97 про укладання договору на 10 років з дати, коли він набере чинності тощо.

Крім опису договору про заснування ЄЕС, в дослідженні характеризується формат двох Форумів товариства з енергетики та газу. Велику увагу приділено історії взаємин між Україною та Європейським Союзом в енергетичній галузі, що розпочалися з 18 грудня 2009 р., коли Україну прийняли до ЄЕС.

Дослідниця Д. Сидорова у статті «Особливості формування енергетичного ринку ЄС та роль в ньому України» розглядає енергетичну політику Європейського Союзу та роль нашої країни у забезпеченні енергетичної безпеки Європи [4, с. 177–182]. Автор наводить статистичні дані з імпорту нафти та газу, перераховує основні складові імпорту, визначає місце Росії на енергетичному ринку ЄС. Особливе місце займає аналіз ролі України на енергетичному ринку, як одного з головних транзитерів газу в Європу, необхідності технічного покращення постачань та розрахунку коштів, які виділяються на транспорт газу. Важливими є висновки автора про те, що вступ України до ЄЕС у 2010 р. дозволив європеїзувати український енергетичний ринок за європейськими принципами.

Таким чином, вітчизняні дослідники детально аналізують становище України у європейському енергетичному просторі, приділяють значну увагу основним моментам становлення взаємин та характеристикі їх переваг і недоліків. Особливе місце у публікаціях посідає розкриття різних аспектів політики енергетичного ринку Європейського Союзу.

Список використаних джерел

1. Корж Ю. Південний вектор політики ЄС у сфері енергозабезпечення та його вплив на Україну / Ю. Корж // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 95. – Ч. 1. – С. 60–62.
2. Кориневич А. Участь України в договорі про заснування енергетичного співробітництва: перспективи і зобов'язання в енергетичній сфері / А. Кориневич // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 100. – Ч. 1. – С. 196–203.
3. Негода А. В. Адаптація енергетичного ринку України до стандартів Європейського союзу / А. В. Негода // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 97. – Ч. 1. – С. 46–47.
4. Сидорова Д. С. Особливості формування енергетичного ринку ЄС та роль в ньому України / Д. С. Сидорова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 104. – Ч. 2. – С. 177–182.
5. Чернецька О. В. Інтеграція України до енергетичного ринку Європейського Союзу / О. В. Чернецька // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 95. – Ч. 2. – С. 19–20.

Ольга Савицкая

УКРАИНА В ЕВРОПЕЙСКОМ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: СОВРЕМЕННАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Статья посвящена отечественной историографии по определению роли Украины в европейском энергетическом пространстве, анализу основных причин и последствий тех или иных действий на международной арене. Целью статьи является раскрытие и историографический анализ массива публикаций о взаимоотношениях между нашим государством и Европейским Союзом на энергетическом рынке. Особое внимание украинских исследователей привлекает структура документов, которые относятся к европейскому Энергетическому Обществу и истории формирования взаимоотношений между Украиной и ЕС.

Ключевые слова: Украина, энергетический рынок, ЕС, историография, сотрудничество.

Olga Savytska

**UKRAINE IN THE EUROPEAN ENERGY SPACE:
CONTEMPORARY DOMESTIC HISTORIOGRAPHY**

Article is devoted to the national historiography to define the role of Ukraine in the European energy sector with analyzing of the underlying causes and consequences of various and certain events on the international scene. The article purpose is a historiographical analysis of the array of publications on the relationship between our country and European Union with regard to the energy market. Ukrainian researchers' special attention is attracted to the documents establishing and regulating of the European energy collaboration considering with the history of relationship formation between Ukraine and European Union.

Key words: Ukraine, energy market, European Union (EU), historiography, cooperation.

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН

УДК 94 (470. 1/. 6) «12/13»

Юрій Лушай

РЕЛІГІЙНІ УЯВЛЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ АВТОРІВ XIII–XIV СТ. ПРО ПІВНІЧНУ РУСЬ

Західноєвропейські джерела привертають увагу своєю поінформованістю про деяке релігійне життя прибалтійського і північноруського регіонів. Стаття розкриває релігійні уявлення західноєвропейських авторів XIII–XIV ст. про жителів Північної Русі, у тому числі Новгород і Пскова. У деяких розглянутих пізньосередньовічних роботах всього кількома реченнями малюється картина релігійного життя північноруських міст, яке стає зрозумілим тільки при залученні давньоруських джерел. Для західноєвропейських хроністів і мандрівників населення північноруських земель було християнським грецького обряду, але деякі хроністи ставилися до них як до схизматиків. У джерелах зафіксовано поодинокі випадки спроб північноруських правителів охрестити деякі фінно-угорські племена.

Ключові слова: Північна Русь, християнство, схизматики, язичники, фінно-угри.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що у західноєвропейських середньовічних джерелах представлено багато відомостей про Північну Русь. Серед іншого, увагу привертають релігійні уявлення зарубіжних авторів про північноруське населення і їх правителів. Великий інтерес дослідниками приділяється процесам християнізації Русі і церковного устрою з раннього періоду до початку XIII ст. (наприклад, з останніх робіт [1–4]). У тому числі аналізувалися іноземні джерела (гомільї патріарха Фотія, праці Костянтина Багрянородного, хроніки Продовжувача Регіона, Тітмара Мерзебурзького тощо).

Період XIII–XIV ст. за релігійною тематикою комплексно недостатньо розглянуто у науковій літературі, деяким питанням потрібно приділити більше уваги. У роботах Б. Рамма [5], В. Пашуто [6], А. Головка [7], В. Кучкіна [8], О. Валерова [9], Б. Флорі [10], Д. Хрустальова [11], В. Савицького [12], А. Селарта [13] та інших істориків відображена і проаналізована частина західноєвропейських джерел, у тому числі по релігійній тематиці. Також деяка інформація західноєвропейських джерел аналізувалася автором у своїх роботах [14–15].

Наукова новизна полягає у комплексному розгляді та аналізі західноєвропейських джерел XIII–XIV ст., у яких описується релігійне життя населення Північної Русі. А також у висвітленні питань, що не дуже ретельно розглянуті та прокоментовані по цій темі.

Метою даної статті є зібрання і аналіз західноєвропейських джерел пізньосередньовічного періоду, де відображені релігійні уявлення про Північну Русь. Важливо також зіставити західноєвропейські відомості з даними із давньоруських джерел. У дослідженні основними джерелами виступають хроніки і подорожні записки західноєвропейських авторів (Генріх Латвійський, Юліан Угорець, Іоанн Плато Карпіні, Фома Сплітський, Марко Поло тощо). Додатково використовуються давньоруські джерела (літописи) і латинські листи (римських пап, лівонських магістрів, католицьких монахів).

Першим серед західноєвропейських пізньосередньовічних авторів, що описував релігійне життя Північної Русі, був лівонський хроніст Генріх Латвійський (не раніше 1187–1259 рр.). У його «Хроніці Лівонії» присутня потрібна нам інформація, при цьому одна з найповніших. У німецькому джерелі руси (Rutheni) в одних випадках протиставляються з язичниками проти християн [16, с. 113, 129–130, 181, 218], в інших випадках вже самостійно проти язичників [16, с. 100, 159, 180, 181, 187, 211, 216]. Однак показується м'яке ставлення німців до русів, як до християн [16, с. 114, 301]. Також у Генріха Латвійського йдеться про те, що русами здійснюється своє хрещення [16, с. 129]. У хроніці, можливо, малюється картина особливої християнської віри у русів [16, с. 163]. Деякі дослідники навіть інтерпретували етнічну назву «rutheni» у хроніці як факт приналежності до православ'я, тобто для Генріха Латвійського вона була також релігійним терміном [13, р. 66]. Пізніше у деяких давньоруських джерелах, наприклад, у Тверському літописі під 1453 р. спостерігається згадка про «вѣры Рускыя» і «крещеніе Руское» [17, с. 495]. Про відділення віри русів від грецької і латинської церков перебільшено згадувалося у посланні (близько 1148 р.)

краківського єпископа Матвія до Бернарда Клервоського [18, с. 407–410]. Ян Длугош неодноразово у своїй хроніці згадує про обряд руського походження у литовських князів. Під 1431 р. князя Федора Волинського, сина Любарта Гедиміновича, він називає схизматиком руського обряду («schismatico ritus Ruthenorum») [19, р. 27]. Князь Іван Васильович Чарторийський, правнук Коріята Гедиміновича, під 1440 р. у Я. Длугоша називається за обрядом і походженням руським («ritus et generis Ruthenici») [19, р. 216].

За повідомленням Генріха Латвійського, руси з Пскова (Ruthenorum de Plicescowe) намагалися хрестити деякі прибалтійські племена. Зокрема, під 1207 р. наголошується, що летігалли (латгали) з Толова («Letigallis de Tholowa») прийняли хрещення від псковичів, які до того ж були данниками Пскова. Псковичі повинні були за те допомогти їм протистояти проти сусідніх народів. Інші летігалли в Імері («Letigallis circa Ymeram») коливалися у виборі між русами і латинянами, тому кинули жереб, який випав на латинську віру [16, с. 113, 300]. Ще одна була спроба хрестити під 1210 р., коли новгородсько-псковські війська завдали поразки жителям Унганії («Ugaunenses»). Після укладення миру, деяких з них хрестили («et baptismate suo quosdam ex eis baptizaverunt»). Руси обіцяли навіть послати до жителів Унганії священників для здійснення таїнства хрещення, але вони пізніше вибрали латинську віру і стали прихожанами ризької церкви [16, с. 129–130, 317].

Під 1214 р. у хроніці говориться про прихід до єпископа у замок Фридланд («castellum episcopo, quod et Vredelande appellavit») синів Талібальда з Толови й з ними Рамеке з братами для зміни віри. Вони прийшли змінити християнську віру, прийняту від русів, на латинський обряд («fidem christianam a Ruthenis susceptam, in Latinorum consuetudinem»). Разом з ними в Толову єпископ відпустив священника, який жив в Імері [16, с. 163–164, 352–353]. Швидше за все, це представники летігаллів з Толови, що були хрещені русами у 1207 р. Не отримавши допомоги від русів проти естів і литовців, вони, мабуть, вирішили звернутися до тевтонів.

Згідно «Лівонської хроніки», у 1216 р. псковичі, розгнівані релігійним вибором жителів Унганії на користь латинства, погрожували їм війною, якщо ті не виплатять оброк і податі («Post hec indignati Rutheni de Plecekowe contra Ugaunenses, eo quod baptismum Latinorum acceperunt et suum contempserunt, bellumque eis comminantes, censum ac tributum ab eis exegerunt») [16, с. 181, 371]. 6 січня 1217 р. жителі Унганії разом з німцями здійснили похід на Новгород і розорили Новгородську округу (йдеться мова про села, але немає інформації, що постраждав також Новгород). Новгородське населення готувалося до свята хрещення, тому було більш вразливе. Генріх Латвійський зазначає, що вони напередодні цього свята займалися приготуванням до бенкетів і гулянь («in festo epyphanie, cum conviviiis et potationibus suis magis solent occupari») [16, с. 182, 372].

Фінно-угорські та прибалтійські племена, які були сусідами з русами Новгородської землі, залишалися ще язичниками. За Новгородським першим літописом (під 1213, 1234 та 1237 рр.), вона була «Литвою безбожною» [20, с. 237; 21, с. 52, 73, 74, 250, 285]. Деяка частина, що знаходилася у Лівонії і поруч, вже була хрещена латинськими священниками. Описані Генріхом Латвійським спроби Північно-Західної Русі хрестити сусідніх язичників практично не відображені у літописах. Є лише невелика кількість таких даних. У Суздальському літописі відзначається, що у 1227 р. новгородський князь Ярослав Всеволодович послав хрестити карелу [22, стб. 449]. Цю інформацію спростовував Дж. Лінд, вважаючи неможливим, щоб літописець із Суздальської землі міг знати що діялось в такому далекому місці, коли Новгородські літописи про це не повідомляють [23, с. 178]. Але за все життя князь Ярослав Всеволодович володів багатьма землями, у тому числі новгородською та володимирською. Тому деякі дані про події на межі між карельською та новгородською територіями могли бути відомі суздальському літописцю. Також був відомий по Житію Олександра Невського і давньоруським літописам представник іжорського населення Пелгусій у православному хрещенні Філіп, учасник Невської битви 1240 р. [24] Деякі литовські князі хрестилися у православ'я, як Войшелк (син литовського князя Міндовга) у 1265 р. [20, с. 241–242] і Довмонт у 1266 р. у хрещенні Тимофій (князь псковський у 1266–1299 рр.) [25, с. 82–83].

Русами у 1212, 1214, 1217 рр. і в подальших роках здійснювалися військові походи на Литву або чужь. Такі походи найчастіше закінчувалися перемогою Новгорода та Пскова, і накладенням данини [21, с. 18, 52–53, 57, 250, 251, 257–258; 25, с. 76, 77–78]. Лівонський хроніст дуже добре охарактеризував політику руських правителів до інших народів: «русські королі, підкоряючи зброєю будь-який народ, звичайно дбають не про звернення його у християнську віру, а про покірність у сенсі сплати податків і грошей» («Est enim consuetudo regum Ruthenorum, ut quacumque gentem expugnaverint, non fidei Christiane subicere, sed ad solvendum sibi tributum et pecuniam subiugare») [16, с. 152, 341]. Мізерні дані не дають змоги говорити про масштабність процесу хрещення фінно-угорських і прибалтійських племен у православну віру у XIII ст. Наявні випадки скоріше виглядають як політичне суперництво з боку північноруських правителів – не дати поширитися католицькій вірі на прилеглих до Русі землях, як про те писала Н. Казакова [26, с. 91]. На думку В. Савицького,

протистояння між православними русами та католицькими лицарями Лівонії носило політичний характер. Для русів було головним не дати просуватись хрестоносцям серед балтського населення, а не поширення ними християнської віри як такої [12, с. 187]. Для А. Селарта з боку народів, що хрестились у православ'я, це виглядало як суперництво їхньої верхівки з Рігою та було політичним вибором [13, р. 73]. Деякими дослідниками вважалося, що у Прибалтиці православ'я мирно уживалося з язичництвом і процес хрещення від Русі був м'яким, про що свідчать лексичні запозичення у латиській мові християнських слів з давньоруської [7, с. 69–71; 27, с. 27–29; 28, с. 461]. На думку А. Селарта, присутність у народів Латгалії давньоруської релігійної лексики не означало організованої православної місії, а лише ознака близьких контактів з Руссю [13, р. 73–74]. Фінно-угорські та прибалтійські народи не залишили нам письмових звісток, тому ми не дізнаємося їх точки зору на релігійні процеси цього періоду.

У доповнення до звісток Генріха Латвійського, можна згадати про буллу під 9 грудня 1237 р. від Римського папи Григорія IX, адресатом якої був голова шведської церкви архієпископ упсальський. Там йдеться мова про тавастів («*Tauesti*»), один з фінських племен ем. У буллі відображені дані про повстання тавастів проти шведів і перехід перших з католицизму у колишню віру. Цьому сприяли найближчі до них сусіди [29, р. 290]. У тексті ніби містяться натяки про те, що таваста були православними. Так вважає багато дослідників [5, с. 128–129; 6, с. 240; 8, с. 21–22; 11, с. 206–207]. Звичайно ж, у православну віру таваста могли перейти тільки за підтримки Новгороду. У листі не конкретизується, хто саме з сусідів допомагав і в яку саме віру вони повернулися. Римський папа згущував фарби, щоб його заклик боротися з тавастами був почутий католиками. Швидше за все, сусідами могла бути карела, як про те пише В. Кучкін [8, с. 21].

Угорські монахи оставили повідомлення про релігійну ситуацію як у самій Північній Русі, так і біля неї – Рихард та Юліан Угорець. У «Записці» Рихарда (у повідомленні про експедицію угорських ченців 30-х рр. XIII ст. на територію Суздальської землі) є досить цікаві відомості. Згідно з ним, у тому регіоні існувало «королівство мордванів» («*regnum Morduanorum*»), населення якого дізналося від своїх пророків, що їм належить стати християнами. Тоді мордвани звернулися за священиками до правителя Великого Володимира («*ducem Magne Laudamerie*»), щоб ті їх охрестили. Князь Великого Володимира відмовив мордванському населенню у хрещенні, так як цим повинен займатися Римський папа. При цьому наголошувалось, що близький той час, коли всі візьмуть католицизм і підкоряться владі Римської церкви [30, с. 82, 100].

Мордвани з записки, швидше за все, фінно-угорське плем'я мордва (відоме з літописів), а під *Magne Laudamerie* слід розуміти Володимир-на-Клязьмі [14, с. 156–157]. У той час Володимирським князем був Юрій Всеволодович (1212–1216, 1218–1238), син Володимирського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо. Потрібно зауважити, що у 1229 р. князь Юрій і у 1232 р. його син Всеволод ходили на мордву [31, с. 123, 125]. Не виключено, що були спроби охрестити мордву у ті роки. Угорські ченці у мордовській області були у 1236 р., тоді вони і могли дізнатися про спробу хрестити мордву.

Судячи із записки можна зробити висновок про те, що Рихард визнавав населення Володимирського краю християнами, але зовсім іншими, ніж католики. Відповідь Володимирського князя у записці у такому ключі мало ймовірна. На думку Б. Рамма, тут продемонстрована одна з легенд, за якими можна судити про методи католицької церкви і про претензії її на Русь [5, с. 142]. Цікаво також, що по папській буллі 1227 р. Гонорія III правителі Русі (швидше за все князі Новгороду і Пскова) нібито хотіли хреститися у католицьку віру [32, с. 219–220]. Дослідники однозначно трактують відомості з папської булли як нереальні [5, с. 114–115; 32, с. 221; 11, с. 144]. Подібні помилкові відомості про бажання хреститися когось із керівників Північно-Західної Русі в «істинну віру» могли посприяти появі у Рихарда позитивної відповіді для католицизму. Прагнення Римських пап зробити жителів Русі своїми підданими було таке велике, що й у подальшому робилися спроби привести північноруське населення у католицизм. Римський папа Інокентій IV у 1248 р. послав дві булли до Олександра Невського. За першої булли понтифік стверджував, що батько Олександра, Ярослав Всеволодович, бажав стати католиком, але тільки смерть завадила йому це зробити. А тому закликав прийти до католицької віри й Олександра [33, с. 102–104]. У другій буллі Римський папа помилково вважав новгородського князя що вже долучився до латинства [33, с. 108–109]. Римська курія поспішила зробити Олександра Невського католиком, хоча, швидше за все, релігійна тема була на стадії переговорів і к 1250 р. вже не була актуальною для Олександра. Ситуація з новгородським князем подібна відносинам Римського папи з Данилом Галицьким [34, с. 64–75; 35, с. 132–134].

Юліан Угорець повідомляє, що до його експедиції у пошуках «Великої Угорщини» у 30-х рр. XIII ст., вже чотири католицькі монахи прибули до Суздальської землі. Угри-язичники бігли від татар та хотіли хреститися у католицьку віру, щоб лише добратись до Угорщини. Але Суздальській князь не дозволив монахам проповідувати на його землі та вигнав їх [30, с. 89, 107]. Ця інформація

відрізняється від попередньої, тут демонструється неприйняття князем іншої конфесії християнської віри. До всього цього можна додати лист угорського монаха Йоганки Угорця під 1320 р., який оставив цікаві записи щодо релігійної обрядності русів. Згідно цього листа, населення з Сибіру, послухав своїх вісунів, хрестилось у християнську віру для позбавлення від мору. Обряд хрещення провів руський клірик, якого угорець називає схизматиком. Йоганка критикував у цілому русів у тому, що вони відколотись від римської церкви, як і греки. Та й проводили обряд хрещення не так як католики. А руського клірика звинувачував у своїй некомпетентності, який не міг правильно наставити своїх підопічних [30, с. 93–94, 112]. Йоганка Угорець тут несхвально відноситься до релігії русів, демонструє практичний погляд на них та у чомусь доповнює Юліана Угорця.

Італійський мандрівник і дипломат Іоанн Платано Карпіні (близько 1182–1252 рр.) в «Історії монгалів» зараховує русів до християн, як і хазар з аланами [36, с. 46]. Також повідомляє, що руські священники у 40-х рр. XIII ст. перебували у ставці монгольського хана [36, с. 48, 78, 82]. У «Подорожі у східні країни» Гійом де Рубрук (близько 1220 – близько 1293), фламандський мандрівник і дипломат, описує побут руських християн і священників на монгольській території і їх межах, у тому числі у палаці монгольського хана. Русів разом з волохами, аланами, угорцями та іншими називає християнами [36, с. 104–106, 114, 157]. Фламандець наводить приклади упередження з приводу пиття кумису християнами з боку греків, аланів, русів, угорців та інших народів, які перебували біля монгольських земель. Ці народи вважали, що слід міцно зберігати свій закон, а тому не слід пити кумис. А коли ж це відбувалося, то вони не сприймали себе християнами і робили ритуальні дії, щоб знову стати християнами [36, с. 104–105]. Таке ставлення до монгольської їжі, як вважає С. А. Іванов, пов'язано з певним ставленням грецьких священників до кочівників. Якщо осіле населення за світоглядом візантійських місіонерів могло стати християнським, то кочівники не мали такої можливості [37, с. 33]. Г. Рубрук повідомляє, що у русів і у греків у Хазарії (тобто у Криму) є великі дзвони [36, с. 125]. Також їм вказувалося про наявність у монгольських краях руського диякона, який умів гадати [36, с. 161]. І. Платано Карпіні і Г. Рубрук при визначенні народів за релігійним принципом не вказують до якої конфесії належать руські, угорські та деякі інші християни.

Далі релігійні відомості про Русь у джерелах XIII–XIV ст. нечисленні. В «Історії архієпископів Салони і Спліта» далматинського хроніста Фоми Сплітського (близько 1200–1268 рр.) руси були християнами, без уточнення конфесії: «нікчемний народ татар вторгся у межі християн, у землі Рутенії»; «Дуже велике місто християн на ім'я Суздаль» [38, с. 96, 104]. У «Великій хроніці» англійського хроніста Матвія Паризького (близько 1200 – після 1259) наводиться послання за 1237 р. кардинала Германа, в якому йде перерахування народів грецької віри. Крім аланів, готів, хазар та інших народів, ще повідомляється про незліченний народ Русі («innumerabilis plebs Rusiae») [39, р. 460]. Англійський філософ Роджер Бекон (близько 1214 – після 1292 рр.) у своєму «Великому творі» русів називає християнами, але схизматиками, які «дотримуються грецького обряду, але служба йде не на грецькій мові, а на слов'янській» [40, с. 119, 213]. Він єдиний з розглянутих нами авторів, хто описав особливості літургійного співу у русів. У «Старшій Лівонській римованій хроніці» (кінець XIII ст.) лише можна зрозуміти, що руси не належать до християн, але й не до язичників [41, р. 48, 53]. У «Книзі про різноманітність світу» венеціанського мандрівника і дипломата Марко Поло (1254–1324 рр.) йдеться про те, що на Русі живуть християни грецького віросповідання [42, р. СХХІХ]. Та ж картина, що й у «Старшій Лівонській римованій хроніці» вимальовується у «Новій пруській хроніці» німецького хроніста Віганда Марбургського (XIV ст. – 1409 р.) – є язичники, християни та руси [43, с. 13, 42, 81, 86, 87]. Мабуть, для деяких німецьких хроністів руси не були істинними християнами, але й до язичників вже не дотягували. На відміну від хроністів та мандрівників, у грамотах Лівонських магістрів можна зустріти як називання русів схизматиками (1368 р.), так і зовсім язичниками (1442 р.) [28, с. 460–461].

Розглянуто 11 західноєвропейських джерел XIII–XIV ст. З них 6 хронік («Лівонська хроніка» Генріха Латвійського, «Старша Лівонська римована хроніка», «Нова пруська хроніка» Віганда Марбургського, «Історія архієпископів Салони і Спліта» Фоми Сплітського, «Велика хроніка» Матвія Паризького, «Великий твір» Роджера Бекона) і 5 дорожніх записок («Записки» Рихарда та Юліана Угорця, «Історія монгалів» Іоанна Платано Карпіні, «Подорож в східні країни» Гійома де Рубрука, «Книга про різноманітність світу» Марко Поло). Більше цікавої інформації релігійного характеру міститься у хроніці Генріха Латвійського та у записці Рихарда. Генріх Латвійський переконливо розкриває картину релігійних відносин між фінно-угорськими народами і русами (новгородцями і псковичами). Рихард демонструє один цікавий сюжет пропагандистського характеру, пов'язаний з мордовою і правителем Володимирської землі. Решта загально відзначала, що руси християни (Іоанн Платано Карпіні, Гійом де Рубрук, Фома Сплітський), або конкретизували до якої християнської конфесії або обрядовості ті відносились (Матвій Паризький, Марко Поло), а також називаючи їх

схизматиками (Роджер Бекон). Тільки Роджер Бекон трохи більше відомостей передає, вказуючи також про ведення у русів церковної служби слов'янською мовою. На підставі розглянутих джерел можна впевнено сказати, що для хроністів і мандрівників Русь не була язичницької (на відміну від лівонських магістрів, для яких Русь була суперником), але належала до християн. У подальшому можливе розширення тематики, а також видів історичних джерел.

Список використаних джерел

1. Карпов А. В. Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь Древней Руси в IX–XI веках / А. В. Карпов. – СПб.: Алетей, 2008. – 184 с.
2. Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники / Н. И. Милютенко. – СПб.: О. Абышко, 2008. – 576 с.
3. Гайденко П. И. и др. Церковь домонгольской Руси: иерархия, служение, нравы / П. И. Гайденко, Л. А. Москалева, Т. Ю. Фомина. – М.: Университетская книга, 2013. – 150 с.
4. Ричка В. М. «...И просвѣти ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі) / В. М. Ричка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 222 с.
5. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV веках / Б. Я. Рамм. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1959. – 282 с.
6. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 472 с.
7. Головкин А. Б. Христианизация восточнославянского общества и внешняя политика Древней Руси в IX – первой трети XIII века / А. Б. Головкин // Вопросы истории. – 1988. – № 9. – С. 59–71.
8. Кучкин В. А. Александр Невский – государственный деятель и полководец средневековой Руси / В. А. Кучкин // Отечественная история. – 1996. – № 5. – С. 18–33.
9. Валеров А. В. Новгород и Псков: Очерки политической истории Северо-Западной Руси XI–XIV веков / А. В. Валеров. – СПб.: Алетей, 2004. – 315 с.
10. Флоря Б. Н. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.) / Б. Н. Флоря. – СПб.: Алетей, 2004. – 222 с.
11. Хрусталева Д. Г. Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв. / Д. Г. Хрусталева. – СПб.: Евразия, 2009. – Т. 1. – 416 с.
12. Sawicki W. The Ruthenian Issue in the Context of the Baltic Crusades in Chronicon Livoniae by Hermann von Wartberge and Livländische Reimchronik / W. Sawicki // Colloquia Russica: Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. – Kraków-Bratislava, 2015. – S. I. – V. 5. – S. 183–198.
13. Selart A. Livonia, Rus' and the Baltic Crusades in the Thirteenth Century / A. Selart. – Leiden-Boston: Brill, 2015. – 386 p.
14. Луцкай Ю. В. Міста Володимиро-Суздальської Русі за відомостями західноєвропейських джерел XIII–XV ст. / Ю. В. Луцкай // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Харків: Колегіум, 2014. – Вип. 50. – С. 154–159.
15. Луцкай Ю. В. Псков та його населення за відомостями західноєвропейських джерел XIII–XV ст. / Ю. В. Луцкай // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія Історія. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. Ч. 2. – С. 193–199.
16. Генрих Латвійський. Хроніка Лівонії / Генрих Латвійський; Введення, перев. і комент. С. А. Аннинський. – М.-Л.: Академія наук СССР, 1938. – 608 с.
17. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Л. Демис, 1863. – Т. XV. Тверская летопись. – 540 с.
18. Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2013. – 622 с.
19. Długossius J. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae / J. Długossius. – Varsaviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2001. – Lib. 11/12, 1431–1444. – 476 p.
20. Мозер М. Стереотипы Литвы и сведения о ней в древнейших восточнославянских летописях Новгородская I, Лаврентьевская и Ипатьевская летописи – до конца XIII в. / М. Мозер // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. – 2004. – Vol. 49/3–4. – P. 229–280.
21. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1950. – 561 с.
22. Полное собрание русских летописей. – Л.: Академия наук СССР, 1927. – Т. I. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по лаврентьевскому списку. – Стб. 288–488.
23. Кочуркина С. И. Древние карелы в финляндской и отечественной историографии / С. И. Кочуркина // Российская археология. – 2016. – № 3. – С. 172–183.
24. Бегунов Ю. К. Древнерусские источники об ижорце Пелгусии-Филиппе, участнике Невской битвы 1240 г. / Ю. К. Бегунов // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 г. – М.: Наука, 1984. – С. 76–85.
25. Псковские летописи / Под ред. А. Н. Насонова. – М.: Академия наук СССР, 1955. – Вып. II. – 364 с.
26. Казакова Н. А. Полоцкая земля и прибалтийские племена в X – начале XIII века / Н. А. Казакова // Проблемы истории феодальной России. – Л.: Ленинградский государственный университет, 1971. – С. 82–92.
27. Назарова Е. Л. К историографическим спорам о традициях православия в Латвии XI–XIII вв. / Е. Л. Назарова // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси. – М.: Наука, 1987. – С. 27–29.
28. Сквайрс Е. Р. Русь и Ганза: модель языкового контакта / Е. Р. Сквайрс // Славяно-германские исследования. – М.: Индрик, 2000. – С. 436–540.
29. Diplomatarium Suecanum. Svenskt Diplomatarium / Ed. J. Liljegen. – Stockholm: P. A. Norstedt & Söner, 1829. – Band I. – 740 p.
30. Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе / С. А. Аннинский // Исторический архив. – 1940. – Т. III. – С. 71–112.
31. Полное собрание русских летописей. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1949. – Т. XXV. Московский летописный свод конца XV века. – 464 с.
32. Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. / В. И. Матузова, Е. Л. Назарова. – М.: Индрик, 2002. – 488 с.
33. Рошко Г. Иннокентий IV и угроза татаро-монгольского нашествия: послания Папы Римского Даниилу Галицкому и Александру Невскому / Г. Рошко // Символ. – 1988. – № 20. – С. 92–115.
34. Горский А. А. Два неудобных факта из биографии Александра Невского / А. А. Горский // Александр Невский и история России. – Новгород: Новгородский государственный объединенный музей-заповедник, 1996. – С. 64–75.
35. Кривошеев Ю. В., Соколов Р. А. Александр Невский: эпоха и память / Ю. В. Кривошеев, Р. А. Соколов. – СПб.: Санкт-

Петербургский государственный университет, 2009. – 240 с. 36. Путешествия в Восточные страны Платона Карпини и Рубрика / Под ред. Н. П. Шастиной. – М.: Госиздат географической литературы, 1957. – 270 с. 37. Иванов С. А. Миссия восточнохристианской церкви к славянам и кочевникам: Эволюция методов / С. А. Иванов // Славяне и их соседи. Славяне и кочевой мир. – М.: Наука, 2001. – Вып. 10. – С. 16–39. 38. Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита / Фома Сплитский; Перев., коммент. О. А. Акимовой. – М.: Индрик, 1997. – 320 с. 39. Matthaei Parisiensis. Chronica Majora / Matthaei Parisiensis; Ed. H. R. Luard. – London: Longman & Co., 1876. – Vol. III. – 640 p. 40. Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. / В. И. Матузова. – М.: Наука, 1979. – 268 с. 41. Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichniss und Glossar / Her. L. Meyer. – Paderborn: Verlag von F. Schöningh, 1876. – 416 p. 42. Marco Polo. The Description of the World / Marco Polo; Ed. A. C. Moule, P. Pelliot. – London: G. Routledge and Sons Limited, 1938. – Т. II. – СXXXI p. 43. Виганд из Марбурга. Новая прусская хроника (1394) / Виганд из Марбурга; Перев. и коммент. Н. Н. Малишевского. – М.: СПСЛ-Русская панорама, 2014. – 256 с.

Юрий Лушчай

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ АВТОРОВ XIII–XIV ВВ. О СЕВЕРНОЙ РУСИ

Западноевропейские источники привлекают внимание своей информированностью о некоторой религиозной жизни прибалтийского и северорусского регионов. Статья раскрывает религиозные представления западноевропейских авторов XIII–XIV вв. о жителях Северной Руси, в том числе Новгорода и Пскова. В некоторых рассматриваемых позднесредневековых работах всего несколькими предложениями рисуется картина религиозной жизни северорусских городов, которая становится понятной только при привлечении древнерусских источников. Для западноевропейских хронистов и путешественников население северорусских земель было христианским греческого обряда, но некоторые хронисты относились к ним как к схизматикам. В источниках зафиксированы редкие случаи попыток северорусскими правителями окрестить некоторые финно-угорские племена.

Ключевые слова: Северная Русь, христианство, схизматики, язычники, финно-угры.

Yuri Lushchay

RELIGIOUS IDEAS OF WESTERN AUTHORS XIII–XIV CENTURIES OF NORTHERN RUSSIA

Western European sources draw attention to their awareness of some of the religious life of the Baltic and North Russian regions. The article reveals the religious ideas of Western European authors XIII–XIV centuries of the inhabitants of Northern Russia, including the Novgorod and Pskov. Some considered late medieval works in just a few sentences drawn picture of the religious life of North Russian cities, which becomes clear only when the attraction of Ancient Russian sources. For Western European chroniclers and travelers population of northern Russian lands were Christian Greek rite, but some chroniclers treated them as schismatics. The sources recorded rare cases of attempts northern Russian rulers to christen some Finno-Ugric tribes.

Key words: Northern Russia, Christianity, schismatics, heathens, Finno-Ugric peoples.

УДК [94(478):322]»14/18»

Дмитро Чучко

МАТЕРІАЛЬНА ПІДТРИМКА ЦЕРКОВНИХ ІНСТИТУЦІЙ З БОКУ ГОСПОДАРІВ МОЛДАВІЇ В XV–XIX СТ.

У статті автор розглядає комплекс проблем, пов'язаний практикою матеріальної підтримки церковних інституцій молдавськими правителями в XV–XIX ст. Також аналізуються основні види матеріального забезпечення Православної церкви в Молдавії її правителями відповідно до цілей та причин дарувань. Крім того, висвітлюється, в контексті матеріальної підтримки церковних інституцій з боку господарів Молдавії, питання практики преклоніння місцевих монастирів закордонним православним святиням, яка стала поширюватися на теренах Молдавії на рубежі XVI–XIX ст.

Ключові слова: матеріальна підтримка, церковні інституції, Молдавія, господар, «преклонені» монастирі.

У контексті вивчення питання державно-церковних взаємин, на особливу увагу заслуговує матеріальний аспект підтримки церкви, який, на наш погляд, став одним із наріжних каменів стосунків між державою та церковними інституціями та служив чітким унаочненням їх тісної взаємодії. Таким чином метою даної статті є висвітлення практики матеріальної підтримки церковних інституцій молдавськими правителями в XV–XIX ст. як результату державно-церковної взаємодії.

Питання щодо матеріальної підтримки Православної церкви державною владою було вперше порушено в історіографії ще на рубежі XIX–XX ст. Зокрема, з-поміж відомих дослідників останньої третини XIX – першої чверті XX ст., які безпосередньо досліджували історію Молдавської Церкви, й, зокрема, її матеріальне становище, можна згадати видатного дореволюційного російського богослова та історика Церкви Ф. Курганова [12]. Насамперед, привертає увагу його фундаментальна робота «Наброски и очерки по истории Румынской Церкви», у якій він послідовно розглядає ґенезу Православної церкви Молдавії та її роль у підтримці молдавських господарів. Варто відзначити, що ця, ще дореволюційна робота, й досі не втратила свого значення.

Серед радянських фахівців, які приділяли значну увагу матеріальному становищу Молдавської православної церкви, можна виділити А. Бабія [9]. Зокрема, в його праці «Православ'я в Молдавії: історія та сучасність» простежується намагання розкрити мотиви та види матеріальної підтримки Церкви правителями Молдавії.

Сучасна історіографія з проблеми матеріальної підтримки церкви залишається доволі незначною. Нині доречно згадати Н. Ерундова [11], який, досліджуючи питання секуляризації монастирського майна в об'єднаному князівстві Валахії та Молдавії за правління князя Александра Кузи, здійснив невеликий екскурс в історію матеріального становища православної Церкви Молдавії на початку XIX ст. Окремо слід виділити й працю сучасного українського дослідника М. Чучка [16]. Зокрема, в контексті вивчення соціорелігійного чинника в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини ним була приділена увага й матеріальному забезпеченню Православної церкви в Молдавії її правителями.

На відміну від історіографії, джерельна база з проблеми є досить широкою, що дозволяє всебічно дослідити питання матеріальної підтримки церковних інституцій в Молдавії в XV–XIX ст. [1–6].

Безумовно, канонічне оформлення економічних підвалин існування церковної організації в Молдавії було пов'язане з визнанням на офіційному рівні в 1401 р. Константинопольським Патріархом легітимності Молдавської православної митрополії з кафедрою в Сучаві [15, с. 324]. Структурно оформившись та здобувши певну автономію власних церковних структур від Константинополя, православна Молдавська митрополія з початку XV ст. почала активно накопичувати земельні володіння та інші матеріальні ресурси за рахунок пожертвувань з боку господаря Молдавії, членів його родини та молдавських бояр. Одним із перших свідчень таких матеріальних пожертв з боку правителів країни, є грамота господаря Олександра Доброго від 16 вересня 1408 р., якою він «...за душі раніше спочивших господарів предків наших і за здоров'я господства нашого дали ми церкві святої П'ятниці, що на Романовому Торгу, де лежить спочила мати наша княгиня Анастасія, дали ми церкві тій два села в нашій землі Молдавській: одно є Левкушівці з млином що на криниці, а інше, за Молдовою (назва річки. – Д. Ч.), де був Братул. І дали ми тій же церкві брід від Молдови що нижче Романового Торгу і сторони тої волості, то усе ми

дали тій церкві святої, нареченої П'ятницею з усім доходом на віки вічні» [5, с. 60–61]. Як видно з цитованого документу, у ньому чітко вказано які саме матеріальні блага були пожертвовані церкві св. Параскеви П'ятниці у м. Роман. Більш того, набута цією церквою власність звільнялася від усіх податків, котрі інші церкви сплачували. Це безперечно давало можливість вищезгаданому храму, який став місцем спочинку княгині Анастасії, отримати гарну матеріальну базу. Варто відзначити, що таким же чином Олександр Добрий обдаровував й інші святі храми та обителі по всій Молдавській землі упродовж всього свого правління [5, с. 95, 116, 212, 311, 392]. Його справу зі зміцнення Православної церкви в Молдавії через матеріальні пожертвування продовжили наступні правителі країни. Зокрема, активні заходи у цій справі спостерігаємо упродовж XV–XVI ст., коли правителі Молдавії не лише наділяли церковні інституції певними матеріальними благами, але й надавали їхнім володінням право імунітету. Найбільше таких грамот видали Стефан Великий, Петро Рареш та Олександр Лепушняну [16, с. 175]. Безперечно, така політика воєвод викликала схвалення з боку молдавських православних ієрархів, які підносили за таких благовірних господарів молитви подяки. Водночас, такі щедрі пожертвування з боку молдавських господарів та членів їх родин, а також бояр зробили монастирські обителі та архієрейські кафедри (Молдавську митрополію, єпископства в Романі, Радівцях та Хуші. – Д. Ч.) великими землевласниками. За приблизними підрахунками дослідників, церковні володіння хоча за масштабами й поступалися світським, проте відзначалися постійним зростанням. Зокрема, з кінця XIV – до початку XVI ст. обсяг земельних володінь Православної Церкви в Молдавії зріс до 216 сіл, або ж на 13 % від загальної кількості землеволодінь по всій країні. З цієї кількості маєтків, основна маса припадала на декілька великих монастирів. Зокрема, за підрахунками радянського дослідника О. Бабія, єпископія в Радівцях, кафедра якої була в монастирі Богдана, володіла 44 селами, Путнянський монастир – 38, Бистрицький – 33, Нямецький – 24 [9, с. 11].

Встановлення в першій третині XVI ст. османського протекторату над Молдавією не вплинуло на темпи зростання церковних володінь в країні, оскільки турки не втручалися в церковні справи молдавської землі. Будучи васалами Османської Порти, господарі Молдавії продовжували жертвувати архієрейським кафедрам та монастирям значні земельні угіддя, а також ставки, пасіки та виноградники, надаючи при цьому церковним володінням право імунітету [6, с. 34–35, 97–98]. Лише в горішній частині Молдавії, за твердженням колишнього господаря Димитрія Кантемира, нараховувалося близько двохсот великих монастирів [2, с. 266]. У той же час упродовж кінця XVI–XVII ст., в усій Молдавії, завдяки зусиллям господарів, з'явилася ціла низка нових монастирських обителей. Літописець Мирон Костін, наприклад, відзначаючи активну діяльність щодо матеріальної підтримки Православної церкви господаря Мирона Барновського, який правив на початку XVII ст., писав: «Після тієї служби, що здійснив Барновський воєвода султана в Очакові, його правління на радість всій країні було сповнене турботи про благо Землі нашої і присвячене справам богоугодним. І закінчив він будівництво великого монастиря біля міста Ясси, що зветься Свята Марія, а після монастир Хинкул, в горах який, і обитель Драгомирна побудував він же за задумом митрополита Крїмки неподалік від міста Сучави, а обитель Бирнова біля Ясс, яку потім завершив воєвода Дабіжа. Це враховуючи церкви, а було їх поставлено в багатьох місцях, і церкву Святого Іоанна теж ним споруджена» [3, с. 64]. Як видно з наведеної цитати, літописець схвально оцінює діяльність господаря у справі побудови нових монастирів і храмів, бо це було, за його словами, «богоугодною справою» [3, с. 64].

Характерно, що молдавські господарі надавали право імунітету церковним володінням не лише панівній в країні офіційній Православній церкві. Так, окремі воєводи, відзначаючись релігійною толерантністю, надавали привілеї представникам інших християнських східних конфесій, які переселялися до молдавської землі. Наприклад, ще в 1401 р. господар Олександр Добрий на прохання Константинопольського патріарха дозволив вірменам-григоріанам заснувати в Сучаві власну єпархію, а також запросив переселитися до Молдавії у 1418 р. 3000 вірменських родин. Воєвода Стефан Великий розселив в країні кримських вірмен після завоювання Криму османами. Господар Антоні Русет (1675–1678 рр.) надав привілеї вірменській єпархії в Сучаві, пообіцявши також звільнити вірменських переселенців від податків [7, с. 167–168].

У кінці XVII – на початку XVIII ст. на територію Молдавського князівства стали переселятися російські старообрядці, яких переслідували офіційна церква і державна влада на батьківщині. Наприкінці XVIII ст. молдавські господарі-фанаріоти Олександр-Костянтин Маврокордато (1782–1785 рр.) та Олександр-Іоан Маврокордато (1787–1792 рр.) дарували старовірам-переселенцям самостійність та свободу в справах віри, а також право заснування церков, монастирів та скитів [13, с. 40]. На початку XIX ст. права російських старообрядців були підтверджені й іншими воєводами Молдавії. Зокрема, господар-фанаріот Олександр Мурузі у грамоті від 22 грудня 1804 р. надавав право імунітету церквам, скитам, священникам та монахам старовірам, але за умови приймати до своїх громад лише липован [13, с. 40].

Як покровителі офіційної Православної церкви в молдавській землі, господарі Молдавії турбувалися також про підтримку православних святинь за межами країни. Наприклад, вони робили пожертви православним церквам Львова, жертвували володіння в північній частині Молдавії Великому скиту Манявському в Галичині, що знаходились тоді в Речі Посполитій. Але особливим предметом турботи господарів здавна були святині православного Сходу, які знаходились під владою османів. Вже Стефан Великий і Олександр Лепушняну робили пожертви для монастирів гори Афон в Халкідіці. Знаковим явищем у справі матеріальної підтримки закордонних святинь Єрусалиму, Патмосу, Епіру, святих гір Синаю і Афону стала передача воєводами у їхню власність («преклоніння» – примітка автора) багатих молдавських монастирів. Ця практика набула поширення у XVI – першій половині XIX ст. Аналізуючи питання «преклонених» обителів в контексті дослідження секуляризації володінь східних монастирів й церков на території Валахії та Молдавії, російська дослідниця Л. Герд вказувала на те, що впродовж XVII–XVIII ст. молдавські господарі та члени знатних молдавських родів робили пожертви не тільки місцевим монастирям, але й грецьким монастирським обителям ряду областей християнського Сходу. Для матеріального забезпечення східних монастирів вони передавали у власність («преклоняли») цим обителям, а також Святому Гробу, Александрійському та Антіохійському Патріархатам обширні земельні володіння, які складали близько 1/4 території Молдавії та Валахії [10, с. 8]. Причину появи на теренах Молдавії «преклонених» монастирів автор «Опису Молдавії» колишній господар Димитрій Кантемир пов'язував із прагненням молдавських воєвод убезпечити місцеві монастирі, якими вони опікувалися, від руйнувань після їх смерті або ж занепаду. З цією метою ці обителі присвячували одній із великих лавр, які, відповідно, знаходилися в Єрусалимі, на горі Синай чи Святій горі Афон [2, с. 280]. Відомий російський дослідник Ф. Курганов теж дотримувався цієї думки, відзначаючи: «Із всіх цих фактів безсумнівно те, що присвячені монастирі при місцевих господарях Молдавії і виникненням своїм, і походженням зобов'язані благочестивим їх почуттям, їх релігійності та піклуванню про православну віру» [12, с. 141]. Крім молдавських господарів у якості жертводавців матеріальних благ «преклоненим» монастирям виступали також молдавські боярські родини. За твердженням Ф. Курганова, «Бояри, в свою чергу, вмираючи, також, зазвичай заповідали певну частину своїх маєтків в повне і вічне володіння християнським святиням та обителям, які знаходилися в країнам повністю зайнятих невірними, які піддавалися більше інших їх розоренню і гнобленню, і тому потребували допомоги...» [12, с. 143–144]. Цікавим, щодо згаданого питання, є свідчення інока Парфенія (Агеева), який, подорожуючи на Афон через Молдавське князівство, звернув увагу на обширні монастирські володіння у цій землі, зауважуючи, що «вільної землі в Молдавії немає, вона або господська, або монастирська» [4, с. 147]. А далі уточнює, що «...по всій Молдавії знаходиться до 300 монастирів, які належать до інших монастирів, а самостійних не більше 60. Багато є й скитів» [4, с. 147]. Тобто, на час подорожі інока Парфенія тенденція до зростання «преклонених» монастирів призвела до превалювання останніх над власне місцевими («не преклоненими») монастирськими обителями.

Таким чином, матеріальні пожертви отримували й «преклонені монастирі». Вони звільнялися правителями від податків, а свої прибутки, діючи на теренах Молдавії в якості метоха, передавали святиням Афону, Синаю чи Єрусалиму. Такого роду пожертви з боку молдавських правителів, представників їх сімей та бояр, дозволяють нам умовно поділити види матеріального забезпечення Православної Церкви в Молдавії відповідно до цілей та причин дарувань на декілька мотиваційних типів.

До першого типу мотивації можна віднести матеріальні вигоди, які отримувала держава, і зокрема господар, від оподаткування церковного майна. Оскільки, лєвова частка земельних володінь перебувала у монастирській власності, то на плечі монастирів лягав і основний податковий тягар. Підтвердження цього знаходимо в «Описі Молдавії» Д. Кантеміра, який зауважував, що «всі монастирі щорічно платять податки господарю в залежності від майнового стану їх володінь, митрополиту ж і єпископам нічого не зобов'язані платити» [1, с. 184].

Як окремих мотиваційний тип слід виділити прагнення молдавських господарів до зміцнення позицій Православної церкви на теренах князівства. І не лише тому, що церква в особі духовенства підтримувала владу господарів, але й з огляду на те, що переважна більшість вищих церковних ієрархів Молдавії перебувала у родинних стосунках з правителями країни або належали до визначних боярських родин.

Традиція ставити митрополитами країни своїх родичів була започаткована ще в часи правління у Молдавії перших Мушатинів. Господарі Петру Мушат, Стефан I та Олександр Добрий віддали Молдавську православну митрополію під кормління свого родича Йосифа (Мушата) і навіть конфліктували з Константинопольською патріархією, коли та висунула кандидатом в молдово-влахійські митрополити грека Єремію. У період правління в Молдавії Єремії Могили митрополитом

країни був його брат Георгій (Могила). Не змінилася ситуація й після встановлення в молдавській землі фанаріотського правління. Так, Молдавський митрополит Гавриїл (Калімакі) (1758–1786 рр.), який заступив на першосвятительській кафедрі країни відправленого на покій Якова (Путняну), був братом молдавського господаря Іоанна Теодора Калімакі [14, с. 244].

Найбільш визначним церковним ієрархом Молдавії першої половини ХІХ ст. був, безперечно, митрополит Веніамін, який походив зі знатної боярської родини Костаки-Болдур [17, с. 94-95]. Життєвий шлях цього архієрея може послужити прикладом проходження вихідцем з аристократичної молдавської сім'ї всіх щаблів церковного служіння від ченця до архієрея та дозволяє констатувати, що більшість архієреїв, ігуменів, а також частина священиків і ченців Православної церкви Молдавського князівства мала боярське походження [8, с. 28]. Тому боярська верства активно підтримувала церковні інституції матеріально.

Торкаючись питання матеріального забезпечення православних архієрейських кафедр, монастирських обителей та парафіяльних храмів з боку світської влади, необхідно звернути увагу на таку важливу мотивуючу складову матеріального забезпечення як ктиторські зобов'язання. Згідно з приписами церковних канонів та візантійського права, а також молдавського законодавства (яке спиралось також на місцеві правові звичаї), засновник культової споруди (церкви, монастиря) повинен був взяти на себе піклування про її утримання та сприяти подальшому функціонуванню. Для цього, ктитори, старалися забезпечити храм як матеріальними ресурсами, так і церковним начинням, іншими необхідними для богослужіння предметами. За свідченням Д. Кантеміра, «в Молдавії стало звичаєвою нормою для молдавського суспільства, якщо який-небудь господар чи боярин побажає заснувати монастир, то він повинен все своє майно розділити порівну між монастирем і своїми дітьми. Крім цього, він повинен залишити монастирю стільки, скільки залишає кожному зі своїх синів» [2, с. 280].

Та все ж чи не головним мотивом для матеріальних пожертв Православної церкви в Молдавії, як і в інших землях християнського православного Сходу доіндустріальної доби, було релігійне благочестя. Сформоване на основі Святого Письма та творів східних учителів й Отців Церкви, воно проявилось в матеріальних жертвуваннях на користь церковних інституцій з метою спокутування гріхів та спасіння душі, як живих, так і спочилих в Бозі жертводавців.

Безперечно, у цій мотивації відчувається вплив теологічних та есхатологічних уявлень на соціорелігійну свідомість носіїв віри (благочестивих правителів країни, членів їх сімей, бояр), котрі були в переважній більшості православними християнами, які вірили, що загробне життя напряму пов'язане із земними вчинками та спокутуванням своїх гріхів з метою прощення і спасіння душі. Саме на цьому моменті, як на основній причині матеріальних пожертв, зосередив свою увагу російський історик Церкви Ф. Курганов, зазначаючи, що «благочестя давніх господарів та княгинь, бояр та інших осіб всякого звання, поміж інших добрих справ, знаходило вияв також у заснуванні монастирів та наділенні їх майном, рухомим і нерухомим. Метою, як заснування монастирів, так і наділення їх майном завжди була в засновницьких та дарчих грамотах, одна й та сама – «спасіння власної душі і душ батьків та родичів, їх ктиторів та благодійників» [12, с. 138]. Причому невід'ємною складовою таких дарчих грамот була традиційна сакральна формула прокляття, котра вказувала потенційному порушнику на форми покарання, які очікували на нього в земному та потойбічному світі [16, с. 250]. На духовну складову, як одну із мотивацій жертвувань Церкві з боку молдавських воєвод вказує, зокрема, грамота господаря Штефана Томші від 5 березня 1623 р. про дарування Солківському монастирю с. Солка у Сучавській волості та с. Фереунь у волості Бекеу. Жертвуючи обителі села та звільняючи її від податків, воєвода зазначає: «В ім'я Отця, і Сина і Святого Духа і животворної єдиносущної й нероздільної Трійці. Я, раб владики Господа Бога і Спаси мого, Ісуса Христа, Іо Штефан воєвода, Божою милістю, господар Землі Молдавської, син благочестивого Штефана Томші воєводи. Сповідую цим листом нашим всім, хто його побачить або прочитає, як же правимо ми волевиявленням нашим благим, чистим і світлим серцем та Божою допомогою, правимо ми ревно і дивлячись на добрі і благі справи інших святопочилих господарів, які перед нами були, котрі засновували церкви й монастирі на славу страшному й величному імені Бога нашого для їх помилування і укріпивши заради спасіння душ їх вічна пам'ять» [6, с. 33]. Таким чином, основним мотивом цієї грамоти служить визначення, з якою метою були жертвовані господарем святей обителі села та надані привілеї – для спасіння душі.

У другій третині ХІХ ст. в історії Молдавії розпочався новий період у взаєминах державної влади та Церкви. 1841 року молдавський господар Михаїл Стурдза здійснив спробу забрати до державної скарбниці монастирську власність. З цією метою було створено комітет, який отримав право контролю за власністю монастирів, хоча він і був підвідомчий молдавському митрополиту та єпископам. Таким незаконним діям з боку молдавського господаря активно опирався митрополит молдавський Веніамін (Костаки). Спротив владики заходам господаря став причиною його усунення з митрополичої кафедри. У 1844 р. М. Стурдза видав указ про створення особливого

департаменту, який спільно з духовенством повинен був контролювати церковну власність. Того ж року господар звільнив циган-рабів, які належали Церкві або приватним землевласникам. На думку російського дослідника М. Ерундова, це був перший факт втручання світської влади в справи монастирів і Православної церкви, зокрема [11, с. 63–64].

20 січня 1859 р. господарем Молдавії був обраний Олександр Іоан Куза, який за словами Андроника в церковній політиці був «Юліаном Відступником, Левом Ісавряниним, Константином Капронімом» в одній особі. Під час його правління в Молдавському князівстві розпочалася боротьба проти Церкви і взагалі проти всього церковного. Усі зусилля світської влади були спрямовані на те, щоби ослабити і позбавити прав Православну церкву країни, попрайти її вчення, апостольське передання та святі канони [8, с. 254]. При воєводі О.І. Кузі була проведена секуляризація земельних володінь «преклонених монастирів» [11, с. 66–69].

Таким чином, впродовж XV–XIX ст. світська влада в особі господаря потребувала сильного союзника в питаннях внутрішнього управління. Потребувала союзника, котрий своїм авторитетом зміг би стати її опорою в державній політиці. Не викликає сумнівів, що в доіндустріальному суспільстві, такою опорою могла стати і, безперечно, стала панівна в країні Православна церква. Її вплив як на широкі верстви населення, так і на привілейовану частину молдавського соціуму був більш ніж достатнім підтвердженням цього. Зважаючи на це, для зміцнення позицій Церкви в державі світські володарі в особі господаря та боярства, яке входило до державного апарату, почали жертвувати на потреби церковних інституцій значні земельні володіння, предмети культу. Господарі також дарували церквам, монастирям та духовенству різні привілеї.

На рубежі XVI–XVII ст. на теренах Молдавії стала поширюватися практика «преклоніння» місцевих монастирів закордонним православним святиням. У цьому явищі проявилось прагнення молдавських правителів забезпечити засновані ними монастирські обителі від розорення та руйнувань, а також підтримати матеріально визначні православні осередки Сходу. Не останню роль в матеріальному забезпеченні церковних інституцій відіграла характерна для доіндустріальної доби глибока релігійність населення Молдавії. Релігійні почуття спонукали віруючих, особливо тих, які володіли значними матеріальними ресурсами, потурбуватися про спасіння душі та прощення гріхів завдяки пожертвам на користь церковних інституцій.

Список використаної джерел

1. Кантемир Д. Описание Молдавии / Д. Кантемир. – Кишинев, 1973. – 222 с.
2. Кантемир Д. Описание Молдавии: Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка / Д. Кантемир / сост. и общая ред. Н. Л. Сухачева; пер. с лат. А. В. Андреева и Е. В. Шевцовой. – СПб.: Нестор-История, 2011. – 434+CDVс.
3. Костин М. Летопись земли Молдавской / Мирон Костин; пер. с молд.: Михаила Лупашко. – Кишинев: Б. и., 2014. – 192 р.
4. Парфеній, инок. Сказаніе о странствіи и путешествіи по Россіи, Молдавіи, Турціи и Святой земль. – М.: Въ типографіи Александра Семена, 1856. – Ч. 3. – 224с.
5. Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare/ Publicate de M. Costăchescu. – Iasi: Viata Romanesca, 1931. – Vol. I. – 557с.
6. Documenta Romaniae Historica. Seria A Moldova (1623–1625) / Volum întocmit de I. Caproșu și V. Constantinov. – București: editura academei România, 2006. – Vol. XVIII. – 679 р.
7. Алексанян О. Армяне и армянская церковь в Молдавии // Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений (Сборник статей и материалов) / Сост. К. Хачатрян и О. Алексанян. – Ереван: Институт истории, 2012. – С. 167–176.
8. Арсеній, єпископ Псковскій. Исследование и монографіи по истории Молдавской церкви.- СПб.: Типографія Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1904. – 583 с.
9. Бабий А. И. Православие в Молдавии: история и современность / А. И. Бабий. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1988. – 86 с.
10. Герд Л. Секуляризация имений восточных монастырей и церквей в Валахии и Молдавии в начале 1860-х гг. и Россия / Л. Герд // Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви. – 2014. – Вып. 6(61). – С. 7–34.
11. Ерундов Н. А. Секуляризация монастырской собственности в объединенном княжестве Валахии и Молдавии при князе Александре Кузе (1859–1866) / Н. А. Ерундов // Христианские чтение. – № 2–3. – 2014. – С. 62–83.
12. Курганов Ф. А. Наброски и очерки по истории Румынской Церкви / Ф. А. Курганов. – Казань: Тип. Имп. Ун-та, 1899. – 1048 с.
13. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / А. А. Пригарин. – Одесса-Измаил-Москва: «СМИЛ» – «Археодоксия», 2010. – 528 с.
14. Чучко Д. Взаимоотношения государства и церкви в Молдавском княжестве в период правления фанариотов / Д. Чучко // Русин. – Кишинев: Русь, 2014. – № 2(36). – С. 239–248.
15. Чучко Д. Заснування Православної Молдавської митрополії в Сучаві та єпископств в Романі й Радівцях / Д. Чучко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Д. Чучко. – Чернівці: Прут, 2008. – Т.1 (25). – С. 321–326.
16. Чучко М. «И взят Бога на помощь»: социально-религиозный чинник в житті православного кліру населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (єпоха пізнього середньовіччя та нового часу) / М. К. Чучко. – Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 368 с.
17. Bobulescu C. Din viața mitropolitului Veniamin Costachi. Neamul, copilărie, tinerețea și episcopatul / C. Bobulescu. – Chișinău: Tipografia Uniunii Clericilor Ortodocși din Basarabia, 1933. – 162 p.

Дмитрий Чучко

МАТЕРИАЛЬНАЯ ПОДДЕРЖКА ЦЕРКОВНЫХ ИНСТИТУЦИЙ СО СТОРОНЫ ГОСПОДАРЕЙ МОЛДАВИИ В XV–XIX ВВ.

В статье автор рассматривает комплекс проблем, связанных с практикой материальной поддержки церковных институций молдавскими правителями в XV–XIX вв. Также анализируются основные виды материального обеспечения Православной церкви в Молдавии ее правителями относительно целей и причин дарений. Кроме того, освещается, в контексте материальной поддержки церковных институций со стороны господарей Молдавии, вопрос практики «преклонения» местных монастырей заграничным православным святыням, которая начала распространяться на территории Молдавии на рубеже XVI–XIX вв.

Ключевые слова: материальная поддержка, церковные институции, Молдавия, господарь, «преклоненные» монастыри.

Dmytro Chuchko

MATERIAL SUPPORT FOR CHURCH INSTITUTIONS ON THE PART OF THE PRINCES OF MOLDAVIA IN THE XV–XIX CENTURIES

In the article, the author examines a complex of issues concerning the practice of providing material support for church institutions by Moldavian rulers in the XV–XIX centuries. As well, basic types of material support for the Orthodox Church in Moldavia by her rulers are analyzed according to the purposes of and reasons for donations. Furthermore, the problem of subordination of local monasteries to orthodox religious institutions (holy places) abroad, which began to spread on the territory of Moldavia at the turn of the XVI–XIX centuries, is covered in the context of material support for church institutions on the part of the princes.

Key words: material support, church institutions, Moldavia, prince, «subordinated» monasteries.

УДК 94:282/288(477) «15»

Ольга Блищик

ШЛЯХИ ПРОНИКНЕННЯ РЕФОРМАЦІЙНИХ ІДЕЙ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI СТ.

У статті простежено шляхи проникнення реформаційних ідей на українські землі в XVI ст. Вагоме місце серед них посідають торговельні, освітньо-культурні зв'язки і міграційні рухи населення. Частково розкрито місце українських земель в загальноєвропейському просторі. Окремі аспекти поширення Реформації дозволяють з'ясувати причини існування протестантизму в Україні на її сучасному етапі розвитку.

Ключові слова: Реформація, реформаційні ідеї, протестантизм, протестанти, українські землі.

В Україні, втім, як і в будь-якій середньовічній державі існувала потреба налагодження економіко-культурних зв'язків із центральноєвропейськими і західноєвропейськими країнами, яка неминуче формувала, особливо в західних регіонах розселення українства, схильність до запозичення культурних надбань. Це й уможливило проникнення в Україну реформаційних ідей, які стали, на нашу думку, каталізатором національного відродження та культурного розвитку.

Проблему генезису Реформації на українських землях висвітлено в працях таких науковців, як Я. Тазбір, В. Пліс, М. Дмитрієв, С. Черкасов [1–4]. У своїх наукових роботах вони детально розглядали передумови, причини, а також шляхи проникнення реформаційних ідей на польсько-українські землі в XVI ст. Важливими в дослідженні цього питання є роботи В. Микитась, В. Любашенко [5–6].

Головними завданнями наукової розвідки є характеристика основних шляхів проникнення реформаційних ідей на українські землі та доведення, що їх асиміляція не є закономірністю, адже в східнопольських землях були всі необхідні умови для їх появи.

Одним із магістральних шляхів проникнення реформаційних ідей на територію Польської держави стала закордонна еміграція.

Викликане Реформацією у західноєвропейських країнах різке протистояння новоутворених протестантських громад із світською владою та Католицькою церквою призвело до початку перших переслідувань дисидентів на території Західної Європи. Загострення ситуації, спровоковане

селянською війною у Німеччині 1524–1525 рр. призвело до масової втечі єретиків анабаптистського віросповідання на польські-українські землі [3, с.110–125].

Масова імміграція протестантів до Речі Посполитої була викликана перебігом Тридцятирічної війни 1618–1648 рр., в умовах протистояння двох військово-політичних угруповань – Протестантської унії і Католицької Ліги. Так, зайняття у 1620 р. Чеського королівства військами Фердинанда II Габсбурга спричинило нову хвилю проникнення чеських братів до Польщі, частина яких емігрувала і до України, де вони заснували власні протестантські поселення. У 1630-х рр. в етнічному складі іммігрантів переважали вихідці з німецьких земель, які заснували нові лютеранські громади у Венгрові, Мордах, Нурці та Найдорфі (Берестейщина). Чимале поширення окрім населених пунктів, де мешкали німецькі колоністи, лютеранство мало також на Закарпатті [6, с.79]. До таких, очевидно, і належали двоє із найцікавіших представників покатоличеного українства Станіслав Оріховський та Мартін Кровицький.

Не менш важливим шляхом проникнення ідей Реформації на територію українських земель була місіонерська пропаганда через проповідь, відповідну літературу, організацію протестантських громад за підтримки якого-небудь шляхтича або впливового і заможного купця, ремісника, міщанина [4].

Одним з найтісніших видів закордонних зв'язків України XVI–XVII ст. були торгівельні контакти. Динамічне розгортання фільваркового господарства на початку XVI ст. супроводжувалось збільшенням обсягу експорту зернової продукції до західноєвропейських держав. Суттєвий вплив на розвиток польсько-української закордонної торгівлі здійснили зміни на міжнародній арені. Захоплення турками Константинополя у 1453 р. і загальне переорієнтування світових торгівельних шляхів, викликане великими географічними відкриттями XV–XVI ст. призвело до занепаду східної торгівлі, сполучними ланками якої були Краків і Львів. На початку XVI ст. активізується західноєвропейський торгівельний напрямок [2, с.169].

Варто відзначити, що купці були першими у здійсненні культуртрегерської місії поширення реформаційних ідей, імпортуванні на українські землі зразків протестантської релігійної літератури. Специфіка торгівельної діяльності вимагала від купця знання і вміння прогнозування політичної, соціальної ситуації, які могли вплинути на умови і результати його діяльності, що робило його зацікавленим у відстеженні розвитку зовнішньополітичних подій. Водночас, враховуючи поширену у купецькому середовищі систему посередників, у проведенні однієї торгівельної операції зазвичай брали участь декілька десятків осіб. Таким чином, торгівля ставала суттєвим чинником інтенсифікації міжособистісного спілкування, виходячи далеко за межі суто економічних функцій [6, с.151].

Суттєвим каналом проникнення реформаційних ідей в середину країни стали культурно-освітні контакти українських земель у складі Речі Посполитої. Варто згадати про декілька шкіл, розташованих у сусідніх польсько-білоруських землях. Адже, по-перше, у них навчалося чимало українців або вихідців з України (наприклад, серед студентів кальвіністської школи у Вільно були діти родів Гарабурд, Головищинських, Сапегів, Гулевичів, Ходкевичів, Глібовичів, Буцацьких, Потоцьких та ін.). По-друге, деякі з цих шкіл відомі на той час не лише як навчальні, а й культурно-наукові центри, що мали неабиякий вплив на реформаційний рух у Східній Європі.

В усіх протестантських течіях України та найближчих земель існувала розгалужена мережа шкіл, які створювались майже при кожній громаді. Безумовно, переважна більшість шкіл відкривалась у містах і містечках, що були власністю патронів. Перше місце за кількістю шкіл посідали кальвіністи і соцініани.

Важливе місце серед зарубіжних зв'язків займала практика навчання шляхти за кордоном. Лише впродовж XVI ст. престижні навчальні заклади перетворились на центри поширення ідей Ренесансу і Реформації, які прямо чи опосередковано вплинули навіть на найконсервативніших прихильників середньовічної освітньої традиції серед викладацького складу. Студенти, чий світогляд упродовж навчання формувався під впливом відповідного середовища теж ставали носіями нової ідеології.

Ідеї Реформації поширювалися і через молодь, яка навчалася у Лейпцігському та Кенігсберзькому університетах: 1544 р. у Кенігсберзі відкрився лютеранський університет, тут друкувалася протестантська література.

Вихідці з українських земель документально фіксуються в реєстрах студентів практично усіх крупних університетів Західної Європи. За даними В. Микитася, упродовж XVI–XVII ст. близько п'яти тисяч студентів з України та Білорусі навчалися у закордонних університетах. Вихідці із Західної України проклали цей шлях і для наддніпрянців. Так, відомо, «у Падуї лекції Галілео Галілея слухали 52 українці. У Кенігсберзькому університеті лекції Еммануїла Канта слухали 23 українці» [5, с.170].

Така практика була важливим чинником, який зв'язував Україну з європейським ідейно-культурним простором та сприяв формуванню в її інтелектуальній еліті почуття приналежності до європейського цивілізаційного простору. Завдяки таким навчальним та науковим контактам з європейським світом в Україну проникали ідеї ренесансного Гуманізму та Реформації, пізніше – Просвітництва. Водночас такий інтелектуально-культурний обмін сприяв виокремленню і формуванню власної національної свідомості українців [4].

Проникнення реформаційних ідей на територію Польщі, а отже і на територію України здійснювалась в тому числі і через офіційні дипломатичні контакти. На початку XVI ст. відсутність системи постійних посольств була компенсована практикою посилення послів до іноземних держав із дорученням виконання короточасної дипломатичної місії. Децентралізація польської дипломатії дуже часто призводила до домінування приватних або станових інтересів над загальнодержавними, ведення переговорів з представниками інших держав всупереч волі сейму і усталених процедур, покликаних обмежити іноземне втручання у внутрішні справи монархії. Як наслідок, така ситуація створювала сприятливі умови для безпосереднього і практично непідконтрольного державним службам контактування з іноземцями, в тому числі і з протестантами. Відомі випадки надання аудієнції та протекції протестантам-іноземцям при дворах Радзивілів, Замойських, Потоцьких.

Варто також звернути увагу на протестантські осередки, які існували на Закарпатті у XVI ст. Основною причиною успіхів конфесії на Закарпатті варто вважати державну підтримку протестантів. За часів панування князів Ракоці Православна церква не тільки в Закарпатті, але й в усій Трансильванії знаходилася в юридичній залежності від кальвіністських суперінтендантів [6, с.328].

Отже, безпосереднє залучення України до орбіти подій протестантської Реформації стало одним із показових індикаторів залучення населення країни до європейського соціокультурного простору. Підґрунтя для проникнення та поширення реформаційних ідей на українські землі підготовлено комплексом економічних, соціальних, культурних умов в яких опинилися українські землі в XVI ст. Зокрема, не менш важливе значення для проникнення західноєвропейських протестантських ідей відіграли торговельні, культурні, політичні зв'язки України із країнами-сусідами, населення яких уже було протестантськи налаштовано.

Список використаних джерел

1. Тазбир Я. Общественные и территориальные сферы распространения польской реформации / Я. Тазбир // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. – М., 1976. – 346 с.
2. Плисс В. Исторический очерк проникновения и распространения реформации в Литве и Западной Руси / В. Плисс // Христианское чтение. – К., 1914. – № 2. – 234 с.
3. Дмитрієв М. Про деякі шляхи проникнення гуманістичної ідеології в українську культуру кінця XVI – першої половини XVII ст. / М. Дмитрієв // Європейське відродження та українська література XVI – XVII ст. – К., 1993. – С. 110–125.
4. Черкасов С. С. Протестантська Реформація в Польщі XVI–XVII ст.: передумови виникнення та шляхи експансії. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jm/Soc_Gum/Gileva/2010_38/Gileva38/I18_doc.pdf.
5. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К., 1994. – 287 с.
6. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / В. Любашенко. – Львів, 1995. – 350 с.
7. Історія релігії в Україні. В 10-ти т.– Т.5: Протестантизм в Україні / за ред. П. Яроцького. – К., 2002. – 519 с.

Ольга Блицик

ПУТИ ПРОНИКНОВЕННЯ РЕФОРМАЦІЙНИХ ІДЕЙ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI В.

В статті прослідковані шляхи проникнення реформаційних ідей на українські землі в XVI в. Важне місце серед них займають торговельні, освітньо-культурні зв'язки та міграційні рухи населення. Рядом з цим, в дослідженні частково розкрито місце українських земель в загальноєвропейському просторі. Окремі аспекти поширення Реформації дозволяють вивести причини існування протестантизму в Україні на її сучасному етапі розвитку.

Ключові слова: Реформація, реформаційні ідеї, протестантизм, протестанти, українські землі.

Olga Blyshchik

WAYS OF PENETRATION OF REFORMATION IDEAS IN UKRAINIAN LANDS IN THE XVI CENTURY

The article traced the pathways of Reformation ideas in Ukrainian lands in the XVI century. Weighty role among them trade, educational and cultural links and migratory movements of the population. Next to this, the study reveals part of Ukrainian lands place in the European space. Some aspects of the Reformation spread allows us to determine reasons for the existence of Protestantism in Ukraine at its present stage of development.

Key words: Reformation, Reformation ideas, Protestants, Protestants, Ukrainian land.

УДК: 94(477–25):2

Антоніна Кізлова

ВЗАЄМОДІЯ БРАТІЙ З БОГОМОЛЬЦЯМИ У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ УСПЕНСЬКІЙ ЛАВРІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

У роботі визначаються особливості регулювання часу, в якій була можлива взаємодія братії з богомольцями, навколо шанованих чудотворних ікон та реліквій Києво-Печерської Успенської лаври (крім тіла тоді неканонізованого митрополита Павла Тобольського). Джерельною базою є путівники й довідники, видані в кінці XVIII – на початку XX ст., спогади про перебування в Лаврі та документи про внутрішнє життя цієї обителі. Особливу увагу приділено Ближнім і Дальнім печерам, куди не можна було потрапити без провідника, та Успенському собору.

Ключові слова: Києво-Печерська Успенська лавра, кінець XVIII – початок XX ст., соціальна взаємодія, комунікативний час, братія.

Києво-Печерська Успенська лавра – обитель, унікальна за кількістю й різноманітністю святинь, сконцентрованих у її храмах. Ця кількість не була сталою впродовж окресленого періоду. Тут перебували понад 120 мощей святих (у Ближніх та в Дальніх печерах, в Успенському соборі), не враховуючи часточок, гробниці святих преподобних Антонія і Феодосія Печерських, а також щонайменше 5 шанованих як чудотворні ікон, нетлінні останки на той час неканонізованого митрополита Павла Тобольського. В Лаврі були святині як загальноновизнані в православному світі (ікона Успіння Богородиці), так і сумнівні для офіційної Церкви (Байбузька ікона Богородиці), як шановані з часів Київської Русі, так і новоявлені. До Лаври щороку сходилося багато тисяч паломників з різних країв, сюди прибували особи з імператорської родини, церковні ієрархи, іноземні гості різних віросповідань. Серед відвідувачів траплялися зловмисники [1]. Взаємодія представників братії навколо лаврських святинь з різними категоріями заінтересованих у цих святинях, як і передумови відповідної взаємодії, потребує докладного й поглибленого дослідження.

Розкриття теми дасть змогу глибше зрозуміти не тільки особливості конкретної соціальної системи навколо святинь, а й загалом – специфіку вияву живої православної віри в умовах жорсткого нормативно-правового регулювання. Робота пов'язана з такими важливими науковими та практичними завданнями як реконструкція релігійної свідомості та оцінка комунікативної активності й компетентності православних монахів кінця XVIII – початку XX ст.

Участь насельників Києво-Печерської Успенської лаври окресленого періоду в соціальних комунікаціях, зокрема і при святинях, привертала увагу численних радянських науковців. Ці автори досліджували пропаганду об'єктів релігійного шанування, розповсюдження освячених біля святинь речей, поведінку монахів з іконами й мощами та дарами до них, з осквернителами святинь, з майстрами, які оформлювали сакральний простір [2–6]. Такі праці мають високу фактографічну цінність, однак з огляду на панівну на час їх написання атеїстичну ідеологію містять упереджені оцінки лаврських насельників як хижаків, котрі мають на меті передусім обдурити богомольців і відібрати в тих останні копійки. В подібній тональності, переважно в розділі щодо кінця XVIII – початку XX ст., витримана праця Д. Степовика «Історія Києво-Печерської лаври», видана 2001 р. [7]. Г. Полюшко, Я. Литвиненко, Є. Лопухіна докладно розкрили багато аспектів внутрішньомонастирських клопотів з опорядження ікон і реліквій обителі [8–11], втім, характеристика учасників цих робіт не була основним завданням науковців.

Я. Шульга присвятила дисертацію паломникам XVIII ст. до київських святинь, але, ставлення до цих паломників розглянула тільки побіжно [12]. Щодо праць, в основі яких – соціальні взаємодії навколо православних святинь, Т. Щепанська ґрунтовно висвітлила на російських матеріалах традиції духовного опанування простору, відштовхуючись від того, що святі місця – це вузли

комунікативної мережі, в межах якої обмінюються інформацією їхні «хранителі», паломники з близьких і віддалених місцевостей, мандрівники за святістю [13].

Мета роботи: розв'язати таку з невіршених раніше частин загальної проблеми – визначити особливості регулювання часу, в який можлива взаємодія братії з богомольцями, навколо шанованих чудотворних ікон та реліквій Києво-Печерської Успенської лаври.

Елементом новизни є розгляд часу, який богомольці могли провести в Києво-Печерській Успенській лаврі через призму його значення для соціальних комунікацій між ними та братією.

Передусім, розглянемо печери. Тут богомольці могли переміщуватись лише в присутності братії, а отже, час їх перебування в підземеллі дорівнював комунікативному (тривалості й послідовності самих комунікативних актів [14]). Про точний час, коли починалися богослужіння, згадки зазвичай походять із другої половини ХІХ – початку ХХ ст., втім, Лавру характеризували при цьому як обитель, де все роблять по раз заведеному порядку [15, с. 97; 16, с. 75–76]. Тож, хоч і з застереженнями, ці дані можна екстраполювати й на більш ранній період.

Далеко не всі, хто описав своє перебування в печерах, зафіксували хоча б приблизну його тривалість. Друзі митрополити Московський і Коломенський Платон (Левшин) та Київський Серапіон (Александровський) 2 червня 1804 р. провели в печерах близько двох годин, віддаючи шану святим [17, арк. 29; 18, с. 30–32], і встигли між іншим обговорити, що все одно будь-якого земного пошанування замало [18, с. 30–32]. У той самий проміжок (від 7:00 до близько 9:00) вклався 1902 р. архієпископ Казанський Арсеній [19, с. 925]. Сам митрополит Серапіон під час першого на Київській кафедрі приїзду до печер (24 лютого 1804 р.) спершу зайшов до Дальніх, потім – до Ближніх, і в кожних у супроводі їх блюстителів прикладався до всіх мощей (у Дальніх – і до мироточивої глави). Обхід кожних печер тривав десь по годині [17, арк. 10 зв.]. Згаданий архієпископ Казанський Арсеній ішов після літургії до печер через сади, о 12.00 год. уже їхав з Лаври, та ще й «мало отдохнувь и подкрѣпившись чаемъ» [20, с. 18–19]. Ці випадки можна вважати прикладами обходу, не обмеженого в часі.

Сам митрополит Серапіон записував, що перед тим як відправити службу над печерами або в підземній церкві, ішов прикладатися до всіх мощей. Із випадків, коли він записав час, впливає, що це займало близько 20 [17, арк. 16, 75, 76 зв.], 25 чи 30 хв. [17, арк. 17, 121]. За згадкою В. Ізмайлова (відвідав Лавру 1799 р.), до першої гробниці у Ближніх печерах довелося йти близько 15 хв. [21, с. 116]. Про повільний рух порожнім коридором тих самих печер, коли дехто вже занепокоївся, чи не заблукала його група, згадав і священник П. Беляєв (відвідав Лавру влітку 1908 р.) [22, с. 43]. В. Ізмайлова, швидше за все, проводили окремо від загального потоку богомольців [21, с. 116], а П. Беляєв ішов у загальній черзі [22, с. 42–43]. Можна припустити, що такий початок обходу був нормою. А. Глаголев (був у Лаврі 1823 р.) ішов із групою від церкви Воздвиження, де була служба, до підземної церкви Введення кілька хвилин [23, с. 101–102]. Митрополит Серапіон вказав, що в Ближні печери заходив з Воздвиженської церкви «черезъ олтарь въ северные двери» [17, арк. 16], що помітно скорочувало шлях порожнім коридором [24].

І. Долгорукий (під час поїздки 1810 р.) згадав про намагання богомольців не відставати від групи [25, с. 271]. Мандрівникові з Москви, котрий підписався «Богомольць» (відвідав Лавру в кінці серпня 1879 р.), монах-провідник пояснив, що віконця затворів замурували для того, аби віряни не зупинялися біля них надовго й не затримували інших [26, с. 476].

Найдокладніше ритм проходу по підземеллю висвітлив П. Беляєв. У Ближніх печерах до більшості мощей довелося прикладатися похапцем. Богомольці не встигали про щось розпитати провідника, причому під час зупинки біля раки св. препод. Нестора Літописця той відкрито попросив йти швидше, бо нагорі чекають інші прочани [22, с. 46–48]. У Дальніх печерах усе відбувалося ще з більшим поспіхом, до того ж раптом: «Проводникъ – инокъ оказался уже другой. Первый незамѣтно оставилъ насъ, чтобы ввести новую партію богомольцевъ» [22, с. 52–53]. О. Кисілевська (була в Лаврі 1910 р.) вказала: «Перед нами і за нами ряд богомольців поспішає, ніби їх хто гонить. Провідник давно зник на якомусь закруті. Щоб не заблукатись у цих лабіринтах, мусимо й ми добре поспішати...» [27, с. 54]. Зупинка «на хвилинку» була біля ікони, освітленої свічками: «Збирається більший гурток, разом із ченцем-провідником, котрий монотонно скороговіркою пояснює, хто цю ікону поставив, хто перед нею молився, і далі зникає на закруті, а за ним – майже бігцем – богомольці» [27, с. 55]. І. Жиркевич вказав, що його група на поверхні наздогнала попередню [28, с. 264]. В. Михайлов підкреслив, що ішов за іншими «скоро», а як тільки зупинився (біля гробниці св. препод. Нестора Літописця), відстав і далі «совершилъ обходъ одинъ, сопутствуемый инокомъ» [29, с. 42]. Втім, не уточнено, що це був за інок. О. Башуцький (твір пройшов цензуру 1815 р.) згадав, що багатьох доводилося мало не силоміць відривати від святинь [30, с. 87]. Це може вказувати й на те, що ніхто не мав відставати (а от хто прискорював таких богомольців, не вказано). І. Никодимов, який жив як юрисконсульт у Лаврі (1918–1923 рр.), ймовірно, за словами когось із літніх монахів, відзначив: «В прежнее время, когда было много богомольцев, желающих помолиться у мощей, в Пещеры

спускались сразу несколько групп, которые шли в разных направлениях и иногда встречались под землей» [31, к01]. Тобто братія намагалася дотримуватися проміжку часу між різними групами, достатнього для того, аби не почалася тиснява.

О. Назарук, який відвідав печери 1913 р., та І. Никодимов уже зазначили, що в підземеллі через певний інтервал стоять монахи, водночас перший автор вказав, що групи водять провідники, але охочі можуть ходити самі [31, к01; 32, с. 3, 10–11]. Отже, можливості визначати, скільки часу провести в печерах, на початку ХХ ст. розширилися для відвідувачів.

Потребує дослідження й проміжок часу, в який до печер могли допустити відвідувачів з провідниками. У підземних церквах щодня служили літургії з 7:00 – до 9:00 год. [33, с. 108]. Звістки про те, що богомольців водять і під час служби, ще й ненадовго зупиняються з ними, щоб послухати її, є в різночасних джерелах [30, с. 87; 33, с. 109–110; 34, с. 189; 35, с. 227; 36, с. 8]. Тож це була норма, яку можна вважати спрямованою на те, аби в печери потрапило якнайбільше охочих.

Є згадка і про те, що в печерах «не умолкает молебное пѣніе», під час якого богомольці падають на коліна і благають про допомогу в своїх бідах і нагальних потребах [37, с. 31]. У збірках, які вели в Києво-Печерській лаврі, є прохання відслужити молебні відразу всім угодникам Печерським, а також при окремих мощах: наприклад, свв. препод. Парфенія, Пимена Хворобливого, Лукіана [38, арк. 4, 5, 9, 12 зв., 19, 42–43 зв., 51, 63–64, 76]. Неплідні подружжя отримували змогу замовити службу, під час якої вони тримали на руках ковчежець з мощами немовляти, вбитого за Христа в часи Ірода. І. Ігнатенко визначила, що звичай замовлення такої обітничі був одним із поширених у народі [2, с. 52; 39, с. 256; 40, с. 74]. А. Муравйов згадав про про молебень усім святим Печерським, а особливо – немовляті Іоанну, «к его ходатайству прибігали скорбные родители, лишившіеся чадъ своихъ, умоляя о благословенномъ чадорожденіи» [34, с. 26–27]. Після літургії богомольці могли залишитися в підземних церквах, щоб їм відслужили панахиду за їхніх близьких [34, с. 37]. А. Ковалевський підкреслив, що під час молебню свв. препод. Печерським записки богомольців читають, не пропускаючи ані слова, неспішно й голосно [41, с. 450]. Судячи з цієї згадки, а також із чернеток відповідей на записки, архієрейських резолюцій на самих записках [38, арк. 4, 5, 9, 12 зв., 19, 42–43 зв., 51, 63–64, 76], контроль за тим, щоб молебні насправді відслужили, існував.

З іншого боку, М. Мамаєв зазначив, що йому запропонували прийти після вечірньої, коли пропускають «только лицъ значительныхъ», і скористатися послугами «дежурного монаха» [42, с. 788]. Вечірня «на Пещерах» починалась о 16:00 [31; 43, с. 103]. Протоієрей І. Єршов (був у Лаврі 1875 р.) згадав, що поспішав разом з супутниками потрапити в печери до 17:00, аби потім іще встигнути на всенощну [44, с. 753], але не відзначив, на яких умовах проходив. Отже, відведення часу на допуск до підземних святинь залежало від статусу відвідувачів.

Ті, хто скористався особливим статусом, а потім описав своє перебування в печерах, отримували змогу почути докладні пояснення й уважно розглянути те, що їх зацікавило. Так, В. Ізмайлову провідник докладно пояснив суть печер, багато розповів про св. препод. Іоанна Багатостраждального. Князю І. Долгорукому під час поїздки 1810 р. в одній із печерних церков показали всі «приклады» від Мазепи (дали факели, щоб підсвітити). Для М. Мамаєва піднесли свічку до віконця затворника і показали, що там видно [21, с. 114–116; 25, с. 270; 42, с. 789–790].

У період, коли могли прийти лише «значні» особи, провідникові доводилося відкривати й закривати кришки кожної гробниці, а також пропонувати послуги не тільки в Близніх, а й у Дальніх печерах [42, с. 789–790], хоча на різних печерах провідники були окремі [45, арк. 55 зв., 60 зв., 63, 86]. Судячи зі справи, де серед іншого фіксували, чи були в Лаврі «значні» богомольці (1841–1842 рр.), такі відвідувачі приходили вкрай рідко [46]. Те, що черговий монах, за згадкою М. Мамаєва, спав нетверезим [42, с. 789], дає додаткові підстави припустити, що час «для значних» в обителі сприймали радше як такий, коли навряд чи доведеться відчиняти печери.

Цікава згадка про те, як Лавру без попередження, інкогніто, відвідали спадкоємець-цесаревич Микола Олександрович і великий князь Георгій Олександрович Романови. Вони пройшли під час «полуденного отдыха братіи отъ церковныхъ службъ» на територію Близніх печер, у кімнату біля вівтаря Воздвиженської церкви. Там їх зустрів ризничий ієромонах Алексій, але не впізнав, а почув, хто це «только отъ полицейского чиновника, вслѣдъ за ними пришедшаго» [47, арк. 19 зв.]. У підсумку, по Близніх печерах представників імператорської родини проводили ризничий ієромонах Алексій з блюстителем цих печер ігуменом Антипою, а по Дальніх – їхній блюститель ігумен Іларій [47, арк. 20]. Можливо, в цей час потоки звичайних богомольців також не ходили, чим несподівані гості й вирішили скористатися.

У 1823 р. Духовний Собор Києво-Печерської Лаври заборонив зачиняти в печерах на ніч хворих, оскільки їхня поведінка не завжди відповідала нормам, заведеним для святих місць [48, арк. 1–3]. Однак 1835 р. поміщиківі Миколі Мутавилову з Воронізької губ. (його хвороба була не

психічною) у відповідь на письмове прохання дозволили помолитись усю ніч біля гробу св. препод. Феодосія Печерського [49, арк. 2–2 зв.]. Ймовірно, також спрацював соціальний чинник.

А. Мурайова проводив по печерах сам митрополит, але «рано утромъ» [34, с. 9]. При цьому біля вівтарного входу до Воздвиженської церкви ігумен з братією цих печер чекали на владика і подали йому та А. Мурайову запалені свічки. Попереду йшов ігумен, але пояснював, що видно навколо, митрополит, який іще й клав земні поклони перед святинями [34, с. 10]. А. Мурайов простояв літургію в підземній церкві св. препод. Антонія [34, с. 11], приклався до гробу цього угодника [34, с. 13]. Потім архіпастир повів його далі, знову-таки слідом за ігуменом, біля деяких мощей говорив «нѣскольکو назидательныхъ словъ о ихъ житіи» [34, с. 14–16, 19–21], відповідав на запитання [34, с. 18–19], надівав на голову А. Мурайову шапочку з глави св. препод. Іоанна Багатостраждального [34, с. 21], звелів ігуменові зняти рукавичку зі св. препод. Спиридона Просфорника з триперстним хресним знаменням [34, с. 23]. У підземній колишній трапезній розповів про чудо з Діонісієм Щелою [34, с. 24–25] Показово, що службу в іще одній підземній церкві – Варлаамівській – довелося обминути, «чтобы избѣжать толпы народной» [34, с. 16–17]. Від натовпу, який хотів узяти в митрополита благословення просо під час літургії, довелося втікати й у Воздвиженській церкві [34, с. 28]. На Дальніх печерах владика з А. Мурайовим зустріли блюститель печер і двоє монахів. Як і в Ближніх, ігумен вів, а владика пояснював [34, с. 30–38]. До підземної церкви Різдва Христового зайти не вдалося, бо там був натовп богомольців [34, с. 37]. Отже, не завжди почесних відвідувачів проводили в зовсім окремий від інших час, хоча при цьому намагались уникати загального потоку вірян.

Рекомендації розвішувати для запобігання холері в церквах, а особливо в печерах, рушники, змочені в хлорному розчині (1830 р.) [50, арк. 17] можуть указувати на те, що під час відповідної епідемії доступ до святинь не закривали повністю.

В Успенському соборі святинєю, прямий доступ до якої регулювався, був чудотворний образ Успіння Пресвятої Богородиці. Його щодня спускали для цілування перед початком пізньої літургії (вона «продолжалась иногда до часу дня» [31]) та після її закінчення [16, с. 9; 51, с. 36–37; 52, с. 98]. Варіант пояснення – після вранішньої та перед літургією [26, с. 478; 43, с. 37], при тому, що в Лаврі «всѣгда заутрення начинается въ двенадцать часовъ ночи и кончается на восходѣ солнца» [53, с. 161]. Взимку вранішня починалась не опівночі, а о 2:00 [15, с. 97; 16, с. 75–76]. Є дані про те, що літургія в Успенському соборі починалась о 9:00, після закінчення ранньої, яку служили в інших церквах обителі [15, с. 97; 16, с. 75–76; 43, с. 103]. У дні, особливо шановані в Лаврі (дні св. препод. Феодосія Печерського, св. препод. Антонія Печерського, св. рівноап. Володимира, Успіння, собору всіх преподобних на Дальніх печерах, на Ближніх печерах, св. свт. Михаїла, усіх преподобних Печерських, [43, с. 109; 54, с. 76]), богослужіння було врочистіше й триваліше (до 7 годин) [16, с. 75–76]. Літургія у дні акафісту та соборних панахид починалася о 8:30, на Великдень – о 6:00, на Різдво – о 8:00, у Великий Четвер – об 11:00, у Велику Суботу – о 12:00, на Трійцю – о 9:30 [43, с. 103–104]. На Успіння, за спогадами І. Никодимова, – о 5:30 починалася рання літургія, о 8:00 з собору вирушав хресний хід навколо лаврських стін, а потім правили пізню літургію [31].

Є згадки про те, що на Успіння Богородиці всенощна у Великій лаврській церкві починалась о 18:00 [30, с. 70–71; 55, с. 4], а от про закінчення дані відрізняються: о 23:00 (тоді саме служив Іоанн, єпископ Чигиринський, він же й читав увесь акафіст перед іконою Успіння Богородиці [55, с. 4]), близько 24:00 [30, с. 70–71; 55, с. 4] або ж 1:00 [30, с. 70–71; 31, к03]. Під час святкового акафісту на Успіння ікону спускали, як і після кожної літургії [30, с. 70–71]. Зазвичай у таких випадках акафіст читав митрополит [30, с. 79]. М. Звездинський у брошурі, присвяченій Києво-Печерській іконі Успіння, застерігав необізнаних паломників, що не слід виходити перед кінцем літургії, бо після неї образ тримають унизу, поки всі, хто є в храмі, прикладуться. Також він підкреслив, що святиню спускають після вранішньої, безпосередньо після прочитання 1-го часу, до літургії, тобто до 9:00, але коли слухать панахиду чи акафіст, – до 8:00 [56, с. 14–15]. Тож потрібно було встигнути.

Про те, скільки саме часу відводили богомольцям при іконі Успіння до початку служби, вдалося знайти згадку лише у спогадах І. Никодимова: «Пять часов утра.. У Святых врат – движение. Собралась толпа богомольцев. Это – ранние молитвенники ожидают открытия Лавры (как правило, на ночные службы Лавра не открывалась) [...] Икона, висящая над царскими вратами, до литургии (9 часов) спущена вниз. Около нее стоят в мантиях два монаха, которые поддерживают ее, обтирают полотенцами и наблюдают за порядком» [31, к01].

Митрополит Платон (Левшин) прибув до Лаври о 05:00 год. 2 червня 1804 р., на Вознесіння. Його відразу провели, оскільки настав час, до вранішньої служби в Успенський собор [18, с. 30]. Тож, імовірно, на свята відразу о 5:00 ікону не спускали.

Для самої братії щонайпізніше з появою негасимої лампади (1812 р.) встановився звичай, за яким на вранішній службі до царських врат підходили паламар і кухмістр. Коли образ спускали, паламар запалював від лампади свічку й віддавав кухмістру, а той розпалював нею піч для

приготування їжі братії. М. Звездинський підкреслював, що так отримували благословення від самої Цариці Небесної [56, с. 12]. І. Никодимов засвідчив, що на його пам'яті першого за добу спуску чудотворної ікони очікували разом з паломниками численні лаврські монахи: «Среди братии принято монастырский день начинать с молитвы перед этой величайшей святыней» [31]. Тож навіть ті, хто не спілкувався з богомольцями безпосередньо, в цей час були для них прикладом віри в заступництво Богородиці.

Г. Демидов, який був у Лаврі 1818 р., охарактеризував образ так: «которой спускають когда желают прикладываться къ оному, что мы и учинили во врѣмя молебна поутру» [57, с. 54]. Опис може свідчити про те, що ікону могли спускати під час молебню: загальний служили після пізньої літургії, для поминання на ньому треба було записатись у монаха в притворі [51, с. 37; 54, с. 62]. До нього ж мали звертатись охочі відслужити перед іконою приватний молебен (за плату в міру «усердія») [51, с. 37; 54, с. 62]. Час, коли служать приватні молебні, точно не окреслено. Ймовірно, Г. Демидов такий і замовляв.

З виконанням прохань богомольців про відправи іноді виникали проблеми. 1811 р. ті, хто мав служити замовні молебні й акафісти, бувало, нехтували цими обов'язками, відверто відмовляли вірянам [58, арк. 2–2 зв.]. Втім, ця справа поодинокі.

Щосереді, за винятком свят [15, с. 83; 43, с. 37; 51, с. 37; 54, с. 62], перед літургією при іконі Успіння соборно відправляли урочистий акафіст [15, с. 83; 43, с. 37; 54, с. 62; 56, с. 14–15; 59, с. 102] – о 8:30 [43, с. 104; 56, с. 14–15; 59, с. 102], у Великий піст – о 9:00 [43, с. 104–105], на Успіння, під час хресного ходу, о 6:00 [43, с. 104–105; 31, к03]. Акафіст теж передбачав спуск святині. Так, 18 вересня 1902 р. архієпископ Казанський Арсеній прибув до Лаври близько 9:00 і, оскільки це була середа, то щойно відблагостили до акафісту при чудотворній іконі Успіння Богородиці. Владика вислухав акафіст, після чого прикладався до образу [19, с. 924]. Традиція не перервалася, коли образ перенесли під час реставрації Успенського собору до Трапезної церкви. 16 вересня 1898 р. архієпископ Казанський Арсеній з 8:30 – до 11:00 служив молебен Успінню Богородиці з акафістом у трапезній (бо Велика церква була на ремонті) перед чудотворною іконою [20, с. 17]. Тож за будь-яких умов обитель намагалася дотримуватись усталеного розкладу.

Щоб «позачергово» прикластися до ікон Успіння, потрібно було просити дозволу в намісника Лаври, докладно пояснюючи причини звернення [56, с. 15]. У побажанні з путівника: «Употребите всѣ усилія къ тому, чтобы вамъ удостоиться облобызать этот пречистый ликъ Божіей Матери» [60, с. 15] міститься досить розмитий натяк на труднощі в досягненні цієї мети поза відведеним часом.

Час, поки ікона була доступною після літургії, крім вказівок на те, що чекають усіх присутніх [33, с. 108; 56, с. 14–15], у джерелах не окреслюється.

Є тільки побіжні вказівки на те, що кожен окремих вірянин затриматися біля святині надовго не міг: «Богомольцы сплошной стѣной подвигаются все ближе и ближе, каждый спѣшитъ приложиться къ святой иконѣ» [16, с. 9].

До гробниць святих та Ігорівської ікони в Успенському соборі загалом було можливо підійти, поки храм був відчинений. Окремої уваги заслуговує справа, заведена 1893 р. в Духовному Соборі Лаври у відповідь на анонімне письмове прохання відкривати Успенський собор на цілий день. Прохач поскаржився, що в Лаврі встановлено такі порядки, що після богослужіння зразу ж замикають церкву, щодня, навіть улітку. При тому, що всі, навіть парафіяльні храми, відчинені весь день, «глава всѣхъ церквей», де сотні тисяч богомольців, не може влаштувати таке в своєму головному соборі [61, арк. 2]. Підкреслено, що навіть на храмові свята не всі встигали прикластися до ікони Богородиці. Бо відразу після служби, під час якої не прикладаються до ікони, монах проходив по храму і дзвенів ключами, подаючи знак, щоб усі виходили. Згадано і про численні скарги, навіть у газеті «Киевлянин» (1892 р.), на які ніхто не звернув уваги [61, арк. 2 зв.]. Автор звернення підкреслив, що покійний митрополит Платон знав про всі ці проблеми, але через старість не втручався. За результатами розгляду вирішено задовольнити прохання [61, арк. 3].

У праці М. Сементовського, виданій 1852 р., є згадки, які дають змогу хоча б приблизно окреслити ситуацію до прийняття постанови. 10 липня, в день св. препод. Антонія, служба закінчилась після полудня. М. Сементовський устиг скуштувати лаврського хліба, а потім пішов знову в Успенський собор у супроводі одного з «иноковъ Лавры» й застав багатьох богомольців іще там, вони вклонялися мощам святих [35, с. 199, 201, 203]. Згадано й про ікону Успіння Богородиці, яка висіла на шнурках, але не вказано, наскільки високо [35, с. 204], чи в тій позиції, коли її можуть поцілувати. М. Сементовський у згаданій праці описав, наприклад, що біля глави св. рівноап. Володимира не вдалося затриматись надовго, через тиск натовпу ревних богомольців [35, с. 203]. Біля гробу св. препод. Феодосія вдалося вільно помолитися кілька хвилин [35, с. 205]. Втім, це святковий режим, а даних про те, як усе відбувалось у будні, бракує. У дні св. рівноап. Володимира, св. свт. Михаїла – першого митрополита Київського [54, с. 76; 43, с. 109] додатковий час присвячували і реліквіям цих угодників. Молебен при чесній главі св. рівноап. Володимира був

щорічним [54, с. 65]. Іноді, як-от задля покладання покрову від імператора (1827 р.) [62, с. 330; 63, с. 331], перекладання мощей св. свт. Михаїла до нової раки (1877 р.) [64, с. 252] проміжок часу, коли увагу богомольців цілеспрямовано звертали на конкретну реліквію, розширювався за рахунок додаткових урочистостей.

Монах Кассіан 7 жовтня 1819 р. подав у Духовний Собор прохання про те, щоб його звільнили від уже понад 4-річного послуху гробового (біля раки св. рівноап. Володимира) через хворобу ніг, яка виникла «оть многаго время всякій день стоянія» [65, арк. 2]. 9 січня 1828 р. епископ надіслав до Духовного Собору рапорт, у якому переймався тим, аби не сталося щось неприємне через відсутність біля раки з часточками мощей «необходимаго во время церковнаго пїнія гробового монаха» [66, арк. 11]. Отже, можна припустити, що тривалим стоянням було, принаймні частково, за рахунок перебування при гробі під час богослужінь. Обов'язки гробових та причини, через які було «неудобно» виконувати цей послух одночасно, наприклад, зі сторожуванням собору [67, арк. 2], потребують окремого дослідження.

Непрямо про штовханину й поспіх навколо соборних святинь може свідчити крадіжка лампади від раки з часточками мощей у приділі св. ап. Іоанна Богослова 1852 р. Злочину не змогли запобігти ні гробовий монах Іриней («обязанной болѣе другихъ смотреть какъ за гробницею, такъ равно и за лампадою [68, арк. 3 зв.]), ні паламар, ані черговий сторож [68, арк. 3 зв. – 4], бо не зразу помітили, що річ зникла.

До періоду після ухвалення згаданої резолюції 1893 р. належить свідчення (щоправда, знову про свято), за яким богомольці на Успіння займали місця в Успенському соборі з самого ранку, хоча, коли «лаврские куранты мелодично проиграли четыре раза гамму», братія ще тільки вирушала зустрічати митрополита [31, к03]. Тож принаймні на храмовий празник до собору всіх допускали в будь-який час. Формулювання «всегда заняты» стосовно гробових і монаха, «при иконѣ» (не вказаного, при якій, тому не виключено, що й Ігорівській), складене 1922 р., коли Лавра вже боролася за виживання, занадто загальне [69, арк. 5 зв. – 6]. Також воно схоже на спробу довести декларовану в тих самих анкетах незамінність монахів [69, арк. 5 зв. – 6] для того, аби їм не довелося шукати притулку поза обителлю.

Хресні ходи з Києво-Печерською іконою Успіння під час загрози нападу наполеонівських військ 1812 р. та епідемії холери 1831, 1847 і 1866 рр. [70, с. 322–323] по-своєму додавали часу, придатного для соціальних взаємодій при святині. Братія та «зовнішні» учасники ходів єднались у молитвах та дорученні себе Цариці Небесній як Заступниці.

Таким чином, ідеалу «повільно, без будь-якого поспіху» [15, с. 97; 16, с. 75–76; 54, с. 74] в Києво-Печерській лаврі дотримувалися передусім безпосередньо під час богослужінь (як у підземних церквах, так і в Успенському соборі). При цьому, за деякими винятками, принцип поширювався й на замовні відправи.

Щодо печер у Лаврі намагалися, з одного боку, провести якнайбільше людей з раннього ранку до вечірньої служби, для чого доводилося вести групу майже бігцем, з іншого боку, відділяли досить суттєвий відтинок доби після вечірньої лише для перебування в очікуванні випадкового «значного» паломника. Потребує додаткового дослідження питання про «полуденний час»: чи зачиняли печери тоді? Запланованих почесних відвідувачів приймали в різний час, навіть уранці, однак їх намагалися проводити так, аби уникнути натовпу. Під час проходження звичайної групи навіть за браком часу провідник усе-таки давав змогу затриматись ненадовго там, де просили богомольці, або там, де потрібно було щось докладніше пояснити. В Успенському соборі прямий доступ богомольців до святинь (коли можна було прикластися до них, поставити свічку тощо) значною мірою залежав від режиму, в якому спускали з-понад царських врат ікону Успіння Богородиці. А вже до 1893 р. відчинені цілий день для богомольців вхідні двері не були нормою. Принаймні незадовго до вказаного року це створювало проблеми навіть на найбільші свята й спричиняло скарги. Досить складно було й отримати дозвіл на те, щоб образ спустили поза відведеними для цього годинами. Гробові монахи, швидше за все, стояли при раках з мощами і на богослужіннях, тож, імовірно, богомольці мали змогу прикладатися до святинь у цей час. Втім, бракує даних для висновків про те, наскільки їм вдавалося скористатися такою можливістю (враховуючи тисняву в храмі та потребу зберігати спокій у ході відправи). Соціальний статус богомольця більше впливав на час, який йому відводили в печерах. В Успенському соборі залежність не настільки помітна. Перспективними у дослідженні комунікативного часу навколо святинь Києво-Печерської лаври є систематизація та інтерпретація даних про офіційні візити членів імператорської родини з погляду впливу цих зустрічей на звичний перебіг подій у Лаврі. Також потребує подальшого дослідження режим доступу вірян до склепу з гробницею неканонізованого в окреслений період митрополита Павла Тобольського.

Список використаних джерел

1. Матеріали до бібліографії Києво-Печерської лаври Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Авт.-упорядн. О. І. Марченко. – К.: Б/в, 2006. – 255 с.
2. Геленер Н. Печери Київської лаври / Н. Геленер. – К.: Пролетар, 1930. – 64 с.
3. Денісов Г. Утворення чудес та моцв у Києво-Печерській лаврі / Г. Денісов. – Харків – К.: Пролетарій, 1931. – 48 с.
4. Петренко М. З. Правда про печери і моці Києво-Печерської лаври / М. З. Петренко. – К.: Б/в, 1959. – 36 с.
5. Скуленко І. Моці і мироточиві голови Києво-Печерської лаври / І. Скуленко. – Харків – К.: Держ. вид. України, 1930. – 20 с.
6. Шиденко В. Печери та моці Києво-Печерської лаври / В. Шиденко. – К.: Б/в, 1957. – 8 с.
7. Степовик Д. В. Історія Києво-Печерської лаври. A History of the Kyiv Caves Monastery / Д. В. Степовик. – К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2001. – 554 с.
8. Полюшко Г. В. Ігорівська ікона Божої Матері. Історія і доля святині / Г. В. Полюшко. – К.: Б/в, 2012. – 32 с.
9. Литвиненко Я. В. Интерьеры лаврских пещер и их генезис / Я. В. Литвиненко // Церковные древности: Сб. материалов III междунар. конф. «Церковная археология: литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения» (Севастополь, 2003). – Симферополь, 2005. – С. 350–357.
10. Литвиненко Я. В. Иконостаси і монументальний живопис лаврських печер. Датування, атрибуція, втрати, поновлення / Я. В. Литвиненко // Лаврський альманах. – 2012. – Вип. 27. – Спец. вип. 10. – С. 306–337.
11. Лопухина Е. В. Иконы преподобных в пещерах – произведения иконописной мастерской Киево-Печерской лавры 1840–1850-х гг. / Е. В. Лопухина // Могилянські читання 2012. – К., 2013. – С. 272–276.
12. Шульга Я. М. Паломництво до київських православних святинь у XVIII ст.: соціоантропологічний вимір: дис. .. канд. іст. наук: 07.00.01. Історія України / Шульга Яна Михайлівна. – К., 2015. – 272 с.
13. Щепанская Т. Б. Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства) / Т. Б. Щепанская // Русский Север: К проблеме локал. групп: [Сб. ст.] / Рос. акад. наук, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера), Рос. фонд фундам. исслед.; [Ред.-сост. Т. А. Бернштам]. – СПб.: МАЭ, 1995. – С. 110–176.
14. Категориальный аппарат теории коммуникации (часть 5). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tinyurl.com/gwe4yae>.
15. Киев. С приложением плана города Киева / кн. Е. Горчаковой. – Изд. 2. – М.: Снегирев, 1886. – 144 с.
16. Живописное обозрение русских святых мест. – Вып. 1. Киево-Печерская Лавра. – Одесса: Типо-хромолит. Фесенко, 1894. – 76, III с.
17. Дневник митрополита Серапиона, 1804–1824 гг. – Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 1, спр. 6, 761 арк.
18. Путешествие высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Московского, в Киев и по другим российским городам в 1804 году, собственною рукою с замечаниями его писанное // И. М. Снегирев. Жизнь московского митрополита Платона: в 2 ч. / Снегирев И. М. – М.: Тип. Ведомостей Московской городской полиции, 1856. – Ч. 2. – Приложение. – 55 с.
19. Путевые заметки Арсения, Архиепископа Казанского и Свяяжского во время его путешествия на богомолье в августе – сентябре 1902 года // Издание Казанской Епархии. – 1902. – № 20. – С. 911–927.
20. Путешествие на богомолье в Киев Арсения, архиепископа Казанского 1898 года, сентября 6–21: Путевые заметки высокопреосвящ. а. Арсения. – Казань: типо-лит. Императорского университета, 1898. – 22 с.
21. Путешествие в полуденную Россию. Письма Русского человека своему семейству в двух частях, изданные В. Измайловым. – Ч. 1. – М.: Университетская типография, 1800. – 440 с.
22. Беляев П. И. У великих святых: (Из путевых заметок). Тамбов, Воронеж, Курск, Чернигов, Киев, Полтава и Харьков / П. И. Беляев. – Саратов: Тип. Союза печ. дела и продажи изд., 1909. – II, 138 с.
23. Глаголев А. Записки русского путешественника: в 4 ч. / А. Глаголев. – СПб.: тип. Императорской российской акад., 1837. – Ч. 1. – 1837. – 286 с.
24. Сводный план Ближних пещер: [Электронный ресурс] / сост. Н. З[акревский]. – 1868. – Режим доступа: <http://tinyurl.com/hq8c6ny>.
25. Долгорукий И. Славны бубны за горами или Путешествие мое кое-куда в 1810 г. / И. М. Долгорукий // Чтение в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1869. – Кн. 3.
26. Путевые впечатления богомольца // Странник. Духовный учено-литературный журнал. – 1879. – Т. 4. – С. 470–481.
27. Кисілевська О. По рідному краю: [збірка окремих розділів та нарисів з багатьох творів автора] / О. Кисілевська. – Торонто: Добра книжка, 1955. – 182 с.
28. Записки Ивана Степановича Жиркевича. 1789–1848 // Русская старина. – Т. XVII. – № 10. – С. 251–266.
29. Михайлов В. В Киев и обратно / В. Михайлов // Русский художественный листок / Изд. В. Тимм. – 1860. – № 12. – С. 39–42.
30. Письмо к приятелю, оттуда и отсюда: (путешествие в Неаполь и Киево-Печерскую лавру) / [Башуцкий А. П.]. – Санкт-Петербург: В тип. Королева и комп., 1858. – 92 с.
31. Никодимов И. Н. Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943): [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sobor.narod.ru/txt/lavra/k01.html>; <http://sobor.narod.ru/txt/lavra/k03.html>.
32. Назарук О. Київ і значінне Традиції / О. Назарук. – Шікаго-Іллі[нойс]: Січова друкарня, 1926. – 32 с.
33. Богомольцы в Киево-Печерской лавре. А. Хрущева // Баранов А. Г. Сборник статей, примененный к обучению чтению гражданской печати в одноклассных церковно-приходских школах / Баранов А. Г. – СПб.: Полубояринов, 1889. – С. 106–110.
34. Муравьев А. Н. Путешествие по святым местам русским / А. Н. Муравьев. – 4-е изд. – Ч. 2. – СПб.: Тип. III отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1846. – 384 с.
35. Сементовский Н. Киев и его достопамятности / Сементовский Н. – К.: Губернское управление, 1852. – [4], IV, 259 с.
36. Шереметев С. Киев / С. Шереметев. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1893. – 23 с.
37. Святыни и древности великого града Киева. – СПб.: Мирской вестник, 1867. – 40 с.
38. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 128, оп. 1 благ., спр. 3304, 110 арк.
39. Ігнатенко І. Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти / І. Ігнатенко // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич] – К.: Дуліби, 2012. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. – 2012. – С. 244–257.
40. Ящуржинский Хр.

Поверья и обрядность родин и хрестин / Хр. Ящуржинский // Киевская старина. – 1893. – № 7. – С. 74–83. 41. Ковалевский А. Путешествие богомольца в Козельщину для поклонения новопрославленной чудотворной иконе и в Киев / А. Ковалевский. – Б. м. и г. – Из журн. «Душеполезное чтение». – С. 274–453. 42. Мамаев Н. И. Записки: [Лавра и пещеры в 1850-х гг.] / Н. И. Мамаев // Исторический вестник. – 1901. – № 9. – С. 787–790. 43. [Титов Ф.] Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и г. Киева / Титов Ф. – К.: КПЛ, 1910. – 191 с. 44. Ершов И. Три дня в Киево-Печерской лавре и Киеве / И. Ершов // Саратовские епархиальные ведомости. – 1875. – № 23. – С. 748–764. 45. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 черн., спр. 146, 95 арк. 46. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1, чернечий, спр. 137, 71 арк. 47. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 254, 155 арк. 48. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1591, 3 арк. 49. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1837, 17 арк. 50. ЦДІАК України, ф. 169, оп. 3, § 6, ст. 2, спр. 17, 81 арк. 51. Путеводитель по Киеву и его окрестностям: С адресным отделом, планом и фототип. г. Киева / Соч. В. Д. Бублика. – К.: тип. С. В. Кульженко, 1897. – 256 с. 52. Спутник по г. Киеву / Изд. 7-е М. С. Богуславского, испр., доп. Д. Марголиным. – К.: Последние новости, 1912. – 124 с. 53. Загряжский М. П. Записки (1770–1811). Публикация В. М. Боковой / М. П. Загряжский // Лица. Биографический альманах. – Т. 2. – М., Спб.: Феникс, Atheneum, 1993. – С. 82–166. 54. Киевские пещеры и Киево-Печерская лавра. – К.: КПЛ, 1864. – 86, II с. 55. А. И. Праздничныя священнослужения в Киево-печерской Лавре / А. И. // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 34. – С. 4. 56. Звездинский М. О чудотворной иконе Киево-Печерской «Успение» / Звездинский М. – К.: КПЛ, 1910. – 16 с. 57. Описание путешествия Г. А. Демидова, 1818 года // Щукинский сборник. – Вып. 10. – 1912. – С. 43–81. 58. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 785, 11 арк. 59. Н. Ч. Киев и его святыни / Н. Ч. – М.: И. Д. Сытин, 1900. – 146 с. 60. Стельмашенко М. А. Киев, его святыни и достопримечательности / Стельмашенко М. А. – СПб.: Отрезвление. – 1914. – № 12. – Вып. 45. – 34 с. 61. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2926, 5 арк. 62. Известие о высочайше пожалованном от его императорского величества государя императора Николая I золотом глазетовом с орлами и горностаевом покрове на честные мощи св. благоверного равноапостольного, великого князя Владимира Святославовича, почивающие в Киевопечерской лавре // Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. – Изд. 2, испр. и умнож. – К.: КПЛ, 1847. – С. 330. 63. Речь, произнесенная пред мощами святого равноапостольного князя Владимира его высокопреосвященством Евгением, митрополитом Киевским и Галицким // Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. – Изд. 2, испр. и умнож. – К.: КПЛ, 1847. – С. 331. 64. Духовный Собор Лавры. . . [сообщает о переложении 30 сентября мощей святителя Михаила, первого митрополита киевского, из старой в новую раку] // Киевские епархиальные ведомости. – 1877. – № 18. – С. 252. 65. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 768, 5 арк. 66. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 870, 15 арк. 67. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 1565, 8 арк. 68. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2215, 18 арк. 69. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 черн., спр. 412, 12 арк. 70. Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. – К.: КПЛ, 1850. – 158 с.

Антонина Кизлова

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ БРАТИИ С БОГОМОЛЬЦАМИ В КИЕВО-ПЕЧЕРСКОЙ УСПЕНСКОЙ ЛАВРЕ (КОНЕЦ XVIII – НАЧАЛО XX ВВ.)

В работе определяются особенности регулирования времени, в которое было возможно взаимодействие братии с богомольцами, вокруг чтимых чудотворных икон и реликвий Киево-Печерской Успенской лавры (кроме тела тогда еще неканонизованного митрополита Павла Тобольского). Источниковой базой являются путеводители и справочники, изданные в конце XVIII – начале XX вв., воспоминания о пребывании в Лавре и документы о внутренней жизни этой обители. Отдельное внимание уделено Ближним и Дальним пещерам, куда нельзя было попасть без проводника, и Успенскому собору.

Ключевые слова: Киево-печерская Успенская лавра, конец XVIII – начало XX вв., социальное взаимодействие, коммуникативное время, братия.

Antonina Kizlova

WITH INTERACTION BRETHREN WORSHIPERS IN KIEV PECHERSK DORMITION LAVRA (END XVIII – XX CENTURIES)

The article deals with the features of time management connected with communication between brethren and payers near venerated miraculous icons and holy relics in Kyiv Pechersk Cave Monastery of Dormition (except the earthly remains of still non-canonized thereat metropolitan Pavel Tobolsk). The main sources are guidebooks and reference works published in late 18th – early 20th ct., memoirs about sojourn in Monastery and documents about its inner life. The Near and Far Caves (inaccessible without a guide) as well as Dormition cathedral are explored separately.

Key words: Kyiv Pechersk Cave Monastery of Dormition, 18th – early 20th ct., social communication, time of communication, brethren.

УДК 94(477.83/.86):271.4(092)

Ігор Пилипів, Руслан Делятинський

СТАНОВЛЕННЯ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано особливості становлення та розвиток системи богословської освіти у Галицькій греко-католицькій митрополії наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. Відзначається, що Габсбурги значну увагу приділяли розвитку богословської освіти, яка мала забезпечити виховання нового покоління духовенства, здатного для активної душпастирської та громадської праці. Показано механізми правового регулювання та класифікацію закладів богословської освіти, їх організаційну структуру і специфіку навчально-виховного процесу. Вказується, що заснування Марією Терезою Віденської генеральної семінарії при церкві св. Варвари (т. зв. «Барбареум»), яка була відкрита 15 жовтня 1775 р у стало першим кроком до створення цілісної, формальної системи спеціальної богословської освіти Греко-католицької церкви. Показано систему навчання та роль Львівської генеральної семінарії та богословського факультету Львівського університету у підготовці та вихованню майбутніх греко-католицьких священників.

Ключові слова: Греко-католицька церква, Галичина, богословська освіта, Австро-Угорська імперія, духовенство.

Богословська освіта в усіх християнських Церквах має важливе значення у підготовці священнослужителів, збереженні та продовженні релігійних традицій. Актуальність проблеми визначається і тим, що розвиток системи богословської освіти Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ) в Україні на сучасному етапі повинен відбуватися із врахуванням історичного досвіду.

Проблеми розвитку богословської освіти ГКЦ недостатньо розроблена в історіографії. Окремі дослідники частково торкалися цих питань у своїх дослідженнях. Серед них М. Марусин [6], Г. Лужницький [5], І. Кашак [3], В. Ленчик [4], І.-П. Химка [12], В. Марчук [7], І. Андрухів, О. Лисенко, І. Пилипів [2], В. Фенич [11], Н. Яковенко [13] та інші.

Пристаосування до нових реалій богословської освіти ГКЦ після першого поділу Польщі 1772 р. відбувалося поступово, відповідно до змін в загальній освітній системі. Ліквідація Папою Климентом ХІV Ордену Єзуїтів в липні 1773 р., з одного боку, як зазначає Н. Яковенко, «загрожувала повним крахом системи освіти, яка з кінця ХVІ ст. майже повністю зосереджувалась в руках єзуїтів», а з іншого – забезпечувала певну матеріальну базу для проведення урядами вказаних держав реформи освітньої системи під впливом ідеалів Просвітництва [13, с. 494–495]. В Австрійській імперії внаслідок ліквідації Ордену Єзуїтів 1773 р. створено спеціальний Релігійний Фонд, завданням якого було покращення фінансового забезпечення парафіяльного духовенства Католицької Церкви латинського, грецького і вірменського обрядів [10, с. 117]. Крім того, у 1774 р. імператорським декретом запроваджено обов'язкову загальну освіту дітей віком від 6 до 13 років [3, с. 50]. Вже у 1777 р. декретом Марії Терези проведено реформу освітньої системи в Австрійській імперії, яка відтепер включала три види навчальних закладів: 1-класні парафіяльні школи з навчанням рідною мовою (у кожній парафії), 3-класні тривіальні школи (у містечках), 4-класні головні (або нормальні) школи з німецькою мовою навчання (у великих містах) [9, с. 10]. Отже, реформи 1774–1777 рр. сприяли розмежуванню загальної та спеціалізованої богословської освіти.

Габсбурги значну увагу приділяли розвитку богословської освіти, яка мала забезпечити виховання нового покоління духовенства, здатного для активної душпастирської та громадської праці. У червні 1774 р. Марія Тереза оголосила про свій намір «покінчити з усім, що могло дати привід уніатам вважати себе гіршими від римо-католиків», а в липні того ж року видала декрет про зміну офіційної назви «уніати» на «греко-католики». Задля виховання нового покоління духовенства своїм декретом 1774 р. Марія Тереза заснувала генеральну духовну семінарію для всіх греко-католиків в Австрійській імперії у Відні при церкві св. Варвари (т. зв. «Барбареум»), яка була відкрита 15 жовтня 1775 р. та проіснувала до 1 травня 1784 р. [12, с. 75]. У Віденській генеральній семінарії було відносно пропорційно розподілено місця для кандидатів духовного стану від греко-католицьких єпархій, які належали до різних канонічних юрисдикцій та історичних традицій Католицької Церкви в межах Австрійської імперії. Так, для кандидатів від Львівської і Перемишльської єпархій Київської Унійної Церкви уже 1775 р. Марія Тереза виділила 14

стипендіальних місць (в т.ч. 2 – для Василіянського Чину, по 6 – для представників світського духовенства від двох єпархій) [5, с. 445]. Крім того, по декілька місць виділено для кандидатів від Мукачівської, Крижевацької та Фагарської єпархій [4, с. 380]. За увесь період існування Віденської генеральної семінарії (1774–1783 рр.) богословську освіту здобули 29 вихованців з Галичини, 32 – із Закарпаття, решту становили серби і румуни [9, с. 9]. Таким чином, створення першої генеральної семінарії у Відні заклало основу для нового покоління, яке, здобувши високий рівень богословської освіти та засвоївши нові культурні норми поведінки, згодом сформувало якісно нову суспільну верству духовенства, що вже помітно вирізнялася від неосвічених та закріпачених селян, прагнула частково відмежуватися від них і навіть засновувала замкнуті в своєму колі священничі династії.

Створення Віденської генеральної семінарії, крім того, стало першим кроком до створення цілісної, формальної системи спеціальної, виключно богословської освіти. Але її розвиток був можливий при умові врахування місцевих обставин та потреб окремих єпархій. Очевидно, це усвідомлювали як представники цісарсько-королівської адміністрації, так і самі греко-католицькі єпископи. Наприклад, Львівський єпископ Лев Шептицький хотів у 1776 р. заснувати «однорічну тимчасову семінарію при соборі св. Юра, як реакцію проти 6–8 років формального навчання, запропонованих австрійською владою» [3, с. 43]. Виступаючи за скорочення терміну навчання, єпископ Лев Шептицький водночас поступово посилював мінімальні вимоги: претендент повинен був мати закінчений курс риторики, знати латинську мову та скласти богословський іспит; єпископ перевіряв моральний стан поведінки кандидата, вимагав від нього перед свяченнями сповіді віри та присяги про недопущення симонії; після рукоположення на священника єпископ надавав душпастирську посаду сотрудника або пароха [6, с. 72].

За правління Марії Терезії виявилось можливим співіснування як генеральної, так і єпархіальних духовних семінарій. Так, окрім Віденської генеральної семінарії, у 1779 р. засновано єпархіальні семінарії у Львові, Галичі, Кам'янці, Барі та Перемишлі. Львівська єпархіальна семінарія, як зазначає І. Качак, була зразком для семінарій в Галичі, Кам'янці та Барі [3, с. 43]. Детальнішої інформації про їх розвиток немає. Відомо лише, що Галицько-крилоська семінарія існувала у 1779–1785 рр. [5, с. 446]. Тому припускаємо, що організація та навчальний процес в семінаріях Галича, Кам'янця та Бару побудовано на зразок «філій» (або «малих семінарій») Львівської єпархіальної семінарії.

Ініціатором заснування духовної семінарії у Львові був єпископ Лев Шептицький (1748–1779 рр.). Львівська семінарія в статусі єпархіальної проіснувала у 1779–1792 рр. [3, с. 43]. Її ректором був сам єпископ, а фактично керував префект, іменований єпископом. Першим префектом Львівської єпархіальної семінарії був о. Семен Жултовський, папський домовий прелат і канцлер капітули, який закінчив студії в семінарії Отців Театинів. Професорами семінарії були сотрудники кафедрального собору святого Юра [6, с. 72]. Навчальна програма Львівської єпархіальної семінарії включала такі богословські дисципліни, як догматика, моральне та пасторальне богослов'я, катехизація, гомілетика, літургіка, основи обряду, ірмологіон, хоральний спів, а також загальноосвітній предмет «політика» (про правила поведінки в суспільному житті). Термін навчання в семінарії, враховуючи потреби студентів у самостійному матеріальному забезпеченні, міг тривати від двох тижнів до чотирьох років [6, с. 72].

Перемишльська єпархіальна семінарія, яку заснував єпископ Максиміліана Рилло (1780–1794 рр.), існувала у 1779–1892 рр. [5, с. 445]. Порівняно із семінаріями в Галичі, Кам'янці та Барі, Перемишльська семінарія мала самостійний статус, оскільки підлягала юрисдикції місцевого єпископа [6, с. 67].

Розвиток богословської освіти за імператора Йосифа II (1780–1790 рр.) продовжувався в руслі реформи загальної системи освіти. У 1782 р. імператор Йосиф II запровадив обов'язкову загальну освіту для спільнот, які мали щонайменше 90–100 дітей [9, с. 26]. Ця реформа, на думку І. Качака, «забезпечувала базу нових студентів, з котрих семінарії вибирали своїх кандидатів, особливо тих, хто відвідував гімназію» [3, с. 51]. В галузі богословської освіти імператор Йосиф II також продовжив реформи: у 1783 р. скасував всі єпархіальні духовні семінарії [6, с. 67], а натомість створив генеральні духовні семінарії. Так, у 1783 р. декретом імператора Йосифа II заснована Львівська генеральна духовна семінарія латинського обряду [3, с. 43]. Зберігаючи рівноправність греко-католиків із латинським обрядом, на прохання Львівського єпископа Петра Білянського (1780–1798), Йосиф II своїм декретом 30 червня 1783 р. заснував Львівську генеральну греко-католицьку духовну семінарію, яку призначив для виховання кандидатів духовного стану з Львівської, Перемишльської, Холмської, Мукачівської, Пряшівської та Крижевацької єпархій [6, с. 74]. Згодом, у 1784 р. імператор Йосиф II видав декрет, за яким на навчання в генеральній духовній семінарії допускалися тільки випускники академічних гімназій [3, с. 52]. Цим забезпечувався взаємозв'язок системи загальної та богословської освіти, який зберігався й надалі, адже «академічна» підготовка

студентів Львівської духовної семінарії забезпечувалася на богословському факультеті Львівського університету, який був заснований декретом імператора Йосиф II того ж таки 1784 р. [9, с. 11].

Відкриття Львівської генеральної семінарії, першим ректором якої став о. Антін Ангелович, відбулося 1 листопада 1783 р. У першому році навчання розпочали 80 студентів, згодом кількість студентів зросла в середньому до 250 осіб щороку. Другим ректором був о. Михайло Щавницький (1784–1787 рр.), крилошанин Мукачівської єпархії, завдяки зусиллям якого чисельність студентів семінарії досягла 400 осіб, і це був найвищий показник чисельності «кандидатів духовного стану» за весь період існування Львівської генеральної семінарії аж до її закриття у 1946 р. [6, с. 74].

Навчальна програма в Львівській генеральній духовній семінарії після реформ 1783–1784 рр. була поділена на 2-річний курс філософії (релігія, філософія, латинська філологія, математика, історія природи, фізика та всесвітня історія) та 4-річний курс богослов'я (історія Церкви, біблійна археологія, вступ до Старого Завіту, східні мови, канонічне право, біблійна герменевтика, вступ і екзегеза Нового Завіту, догматичне і моральне богослов'я, пасторальне богослов'я, катехитика і методологія) [3, с. 46].

Навчальна програма академічної підготовки студентів Львівської генеральної семінарії на богословському факультеті Львівського університету передбачала знання латинської мови, яку здобували тільки випускники гімназій. Проте у 1780-х рр. загальний освітній рівень кандидатів духовного стану був не надто високим, а матеріальні можливості парафіяльних священиків не дозволяли забезпечити своїм синам освіту в гімназіях. Тому з метою ефективної підготовки парафіяльного духовенства довелося досягнути певного тимчасово компромісу в системі богословської підготовки. Окремим рескриптом від 5 січня 1786 р. Йосиф II запровадив навчання студентів семінарії рідною мовою, а згодом зобов'язав губернатора Галичини доручити дирекції генеральної семінарії «пильнувати кандидатів аби вчилися катехізувати, говорити проповіді і писати в своїй народній і то людовій мові і аби професори перепитували їх деколи по-латині, але також сею народною мовою» [9, с. 12]. Врешті, у 1787 р. на богословському факультеті Львівського університету створено «Руський Інститут» («Studium Ruthenum»), де «кандидати духовного стану» Львівської генеральної семінарії, котрі не знали латинської мови, отримували «виклади в народній мові». Фактично до 1795 р. в «Руському Інституті» на богословському факультеті Львівського університету «викладали тільки українці і не було ні одного німця чи поляка. Одинокий чужинець – це був д-р Іван Потоцький, світський священик, але і він викладав катехитику й пасторальну богословію по-українськи» [6, с. 75]. Така гнучка освітня політика дала свої позитивні результати: завдяки підготовці семінаристів в «Руському Інституті», який проіснував до 1809 р. [1, с. 36–38], вдалося забезпечити значну частину вакантних посад у парафіях (в межах всієї Галицької митрополії), де знання латинської мови не було вкрай необхідною умовою душпастирської праці; і лише з часом, аж з 1817 р., на всіх факультетах (в т.ч. й богословському) Львівського університету запроваджено навчання німецькою мовою. Крім того, у 1818 р. навчальна програма Львівської генеральної семінарії збільшена з 5-ти до 6-ти років [3, с. 52]. У 1819 р. з метою ефективного вирішення проблеми заміщення вакантних посад парафіяльного духовенства Галицької митрополії був виданий дозвіл на закінчення Львівської генеральної духовної семінарії у скороченому 3-річному курсі [3, с. 46]. Нарешті, у 1849 р. навчальний план Львівської генеральної семінарії знову збільшено до 6–7 років [3, с. 52].

Організаційний взаємозв'язок між Львівською генеральною семінарією та богословським факультетом Львівського університету зберігався аж до 1920 р. Характерно, що навіть коли у 1806 р. університет перенесли зі Львова до Кракова, то у Львові все ж таки залишився лицей, в структурі якого збереглися богословський, філософський та правничий відділи; при цьому на перших двох збережено право надавати докторський ступінь. Пізніше, коли у університет знову перенесено з Кракова до Львова, навчання студентів генеральної семінарії продовжилася на богословському факультеті Львівського університету [6, с. 75].

Отож, Львівська генеральна греко-католицька духовна семінарія від її заснування і до середини XIX ст. залишалася, можемо стверджувати, єдиним богословським навчальним закладом в Галицькій митрополії ГКЦ. У травні 1802 р. імператор Франц I дозволив заснувати єпархіальну семінарію в Перемишлі, але до її фактичного відкриття 1845 р. кандидати від Перемишльської єпархії могли навчатися у Львівській генеральній семінарії [3, с. 45]. Звичайно, для кандидатів духовного стану Галицької митрополії ГКЦ у першій половині XIX ст. існували й інші можливості здобути богословську освіту в межах Австрійської імперії. Так, у Відні з 1808 р. відновлено духовну семінарію (фактично школу-інтернат семінарійного типу) для греко-католиків, в якій до 1892 р., використовуючи базу богословського факультету Віденського університету, продовжувалася підготовка нового покоління духовенства [12, с. 75]. У Папській Грецькій колегії святого Атанасія в Римі також виділено декілька місць для кандидатів духовного стану Галицької митрополії ГКЦ, але внаслідок наполеонівських війн в Європі її тимчасово закрито у 1809 р. й відновлено аж у 1845 р. з

новою назвою – «Папська колегія святого Атанасія для греків і русинів» [6, с. 85]. У 1857 р. за активної участі відновленого Ордену Єзуїтів засновано богословський факультет в університеті Інсбрука, де згодом також здобували освіту кандидати з Галицької митрополії ГКЦ [3, с. 55].

Реформа загальної та богословської освіти в Австрійській імперії наприкінці XVIII ст. принесла вагомий результат впродовж XIX – першої половини XX ст. Поєднання та деякий взаємозв'язок загальної та спеціальної, в тому числі й богословської, систем освіти, впливало із концепції освітньої реформи Габсбургів, за якою духовенство також повинно було сприяти розвитку світської освіти. «Освічені монархи, – як підкреслює І. Химка, – не лише встановили інститути, що відроджували цю Церкву, а й дали греко-католицькому кліру ідеальний кодекс поведінки, який не вбачав суперечності, ба навіть істотної відмінності між поширенням віри і світських знань, між вихованням добрих християн і добрих громадян» [12, с. 77].

Духовенство Галицької митрополії ГКЦ, виконуючи реформаторські декрети Габсбургів стало основним рушієм розвитку загальної та спеціальної освіти в Галичині. Так, єпископи Петро Білянський та Максиміліан Рилло у 1780–1790-х рр. своїми розпорядженнями зобов'язували духовенство забезпечити заснування парафіяльних шкіл і навчання в них дітей селян. У 1798 р. в Галичині було 247 шкіл (в т.ч. 1 нормальна, 9 головних, 3 тривіальних, 8 окружних, 112 міських, 114 сільських). З метою ефективного контролю за розвитком освітньої системи у 1797 р. в Галицькій митрополії УГКЦ засновано посади деканальних шкільних наглядачів, які були підвітними єпископським консисторіям у Львові та Перемишлі [9, с. 14]. З ініціативи каноніка Перемишльської капітули о. Івана Могильницького за період його перебування на посаді єпархіального шкільного наглядача в єпархії засновано 410 руських народних шкіл, а в 1817 р. за сприяння єпископа Михайла Левицького засновано дяко-вчительський інститут у Перемишлі [8, с. 402]. Перемишльський єпископ Іван Снігурський у 1840 р., долаючи опозицію польської шляхти, виступив на засіданні Галицького сейму з пропозицією розширити мережу парафіяльних шкіл у селах, а Галицький митрополит М. Левицький у 1842–1855 рр. сприяв відновленню та заснуванню у Львівській архиєпархії понад 1 тис. шкіл такого типу [12, с. 78]. У Львівській генеральній семінарії у 1849 р. з ініціативи студента Василя Ковальського та за допомогою віце-ректора о. Ільницького засновано читальню, в рамках роботи якої відкрито гуртки сільського господарства, пасічництва, садівництва, молочарства тощо, щоб сприяти підготовці семінаристів до практичного життя та «служби народові» [6, с. 76]. Вже у 1868 р. о. Степан Качала заснував у Львові культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке стало зразком та базою для інших українських товариств [8, с. 425], зокрема, створеного 1881 р. Руського педагогічного товариства (з 1926 р. – Українське педагогічне товариство «Рідна школа») [9, с. 73].

Отже, роль греко-католицького духовенства у розвитку системи загальної освіти впродовж у першій половині XIX ст. було досить вагомою. Водночас богословська освіта в Галицькій митрополії ГКЦ спрямовувалась головним чином на формування нового покоління духовенства, яке одним з головних своїх завдань вважало не тільки виконання душпастирських обов'язків, а насамперед просвітницьку та громадську працю для довіреного його душпастирській опіці народу.

Список використаних джерел

1. Андрохівич А. Львівське «Studium Ruthenum» / А. Андрохівич // Записки НТШ. – 1927. – Т.146. – С. 33–118.
2. Андрухів І. Станіславська (Івано-Франківська єпархія ГКЦ) крізь призму століть: історико-релігійний аспект: наукова монографія / І. Андрухів, О. Лисенко, І. Пилипів. – Надвірна: Надвірнянська друкарня, 2010. – 500 с.
3. Кашак І. Виховання Українського Греко-Католицького Священника (1882–1946) / о. д-р І. Кашак; Переклад з англ. О. Шпунт. – Львів: Свічадо, 2007. – 232 с.
4. Ленцик В. Нарис історії Української Церкви / В. Ленцик. – Львів: Свічадо, 2003. – 600 с.
5. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви / Г. Лужницький. – 2-е вид., виправлене. – Львів: Свічадо, 2008. – 640 с.
6. Марусин М. Погляд на виховання кандидатів духовного стану на Україні / М. Марусин // Богословія. – 1943–1963. – Т.21–24. – С.40–94.
7. Марчук В.В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. / В. В. Марчук. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.
8. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні / владика С. Мудрий, ЧСВВ. – 4-те вид. – Жовква: Місіонер, 2010. – 528 с.
9. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ: Друкарня Івано-Франківського управління по пресі, 1994. – 144 с.
10. Турій О. Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині XIX століття / О. Турій // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2000. – Ч.2. – С.115–148.
11. Фенич В.І. Богословська католицька освіта: деякі міркування про стан і перспективи її розвитку в Україні / В. Фенич // Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського: [електронний ресурс] – режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/natural/nvunu/Ist/2008_21/031.htm.
12. Химка І.П. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині (1772–1918) / І.П. Химка // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. – Ч.1. – Львів, 1993. – С. 73–107.
13. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-е вид., перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

Игорь Пыльпив, Руслан Делятынский

**СТАНОВЛЕНИЕ БОГОСЛОВСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ
ЦЕРКВИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.**

В статье проанализировано особенности становление и развития системы богословского образования в Галичской греко-католической митрополии в конце XVIII – первой половине XIX вв. Отмечается, что Габсбурги значительное внимание уделяли развитию богословского образования, которое должно было обеспечить воспитание нового поколения духовенства, способного к активной пастырской и общественной деятельности. Показано механизмы правового регулирования и классификацию заведений богословского образования, их организационную структуру и специфику учебно-воспитательного процесса. Указывается, что основание Марией Терезией Венской генеральной семинарии при церкви св. Варвары (т.н. «Барбарееум»), которая была открыта 15 октября 1775 г., стало первым шагом к созданию целостной формальной системы специального богословского образования Греко-Католической Церкви. Показано систему обучения и роль Львовской генеральной семинарии и богословского факультета Львовского университета в подготовке и воспитании будущих греко-католических священников.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, Галиция, богословское образование, Австро-Угорская империя, духовенство.

Ihor Pylypiv, Ruslan Deliatynskyi

**FOUNDATION OF THEOLOGICAL EDUCATION GREEK-CATHOLIC CHURCH IN THE
FIRST HALF OF THE XIX CENTURY**

In the article was analysed peculiarities of becoming and development of theological system of education in the Halychyna Greec-Catholic metropole at the end XVIII – first half of the XIX century. It is known, that Gabsburg paid attention to development of theological education, that had to provide education of new generation of clergy, capable for active public labour. The mechanisms of the legal adjusting and classification of theological educational establishments are shown, organizational structure and specific of educational process. It pointed out that foundation of the Vienna general seminary by Maria Theresa at the church of st.Barbara (called Barbarum), was open in October 15th, 1775 became the first step for creation of the integral, formal system of the special theological formation of greec-catholic church. The system of education and the role of Lviv general seminary and theological faculty of the Lviv university is shown in preparation and education of future greec-catholic priests.

Key words: Greec-catholic church, Halychyna, theological education, Austro-Hungarian Empire, clergy.

УДК 271.222(477)

Микола Рубан

ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ДОНЕЧЧИНІ 1920–1930 РР.

У статті здійснено спробу дослідити історичні обставини інституційного розвитку православних конфесій на теренах Донеччини у 1920–1930-х рр. Висвітлено процес розділення Православної церкви у період радянської влади на прикладі окремого регіону. Проаналізовано процес інституційного оформлення православних юрисдикцій на теренах Донбасу у міжвоєнний період.

Ключові слова: православ'я, Донеччина, розкол, Українська Соборно-Єпископська Церква (УСЄЦ), Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ).

Історія інституційних процесів у середовищі Православної Церкви на південно-східних теренах нашої держави у 20-х рр. ХХ ст. належить до найбільш суперечливих сторінок вітчизняної церковної історіографії. Тривала протидія ультраконсервативного духовенства потребам унормування внутрішнього життя Православної Церкви помножена на цільові антирелігійні заходи радянських спецслужб викликали в ній низку складних внутрішньо-інституційних процесів, які в умовах жорсткого протистояння духовенства та комуністичної влади склали основу формування взаємоворогуючих течій, й сприяли державній атеїстичній політиці. З огляду на це, особливістю релігійного життя міжвоєнного періоду в Україні стане багатоконфесійність.

Дослідженню церковно-інституційних процесів на східних теренах України присвячені численні наукові доробки низки вітчизняних істориків: А. Киридон, В. Пашенка, О. Тригуба та О. Ігнатуші. Серед російської церковної історіографії й донині чільне місце посідають глави магістерських дисертацій митрополитів-істориків Феодосія (Процюка) та Іоана (Снихова), які опосередковано подають характеристику церковних рухів в Україні у міжвоєнний період й період німецької окупації зокрема. Однак, написані ще у середині 1960-х рр. ці праці характеризуються численними неточностями та викривленнями, зумовленими почасти суб'єктивним ставленням авторів до процесу інституційного становлення Помісної Церкви в Україні.

Особливе місце у вивченні обставин формування православних конфесій на Донбасі належить монографіям А. Копила, С. Татарінова та О. Форостюка. Попри це, автори лише побіжно висвітлюють дане питання у загальному краєзнавчому контексті державно-церковних відносин в регіоні. Відсутність же загальної картини означених подій і зумовила обрання автором даної наукової теми.

Мета дослідження полягає у тому, щоби на підставі комплексного аналізу нових джерел та наукової літератури показати історичні обставини розвитку православних конфесій на теренах Донеччини у перші десятиліття радянської влади в Україні.

Революційні події 1917–1921 рр. ознаменувалися для Православної церкви в Україні суттєвою активізацією інституційних процесів у її внутрішньому середовищі. Цьому сприяло насамперед «Положення про Тимчасове Вище Церковне Управління Православної Церкви на Україні», прийняте на другій сесії Всеросійського Помісного собору РПЦ 2 січня – 7 квітня 1918 р. Цей документ канонічно окреслював широку автономію Православної Церкви у відновленій Українській державі. Окрім того вже у ході революційних подій серед православного духовенства окреслилися такі течії як автокефальна, автономна та обновленська, діяльність яких багато в чому визначила перспективу подальших інституційних перетворень православ'я в Україні.

На початку ХХ ст. територія Донбасу входила до складу Катеринославської губернії. Духовну опіку над парафіями у краєві здійснювали безпосередньо Катеринославські архіпастірі, а з утворенням окремого Таганрозького вікаріатства 1 квітня 1911 р. – їхні таганрозькі вікарії. Утім, відсутність архієрея на місці не у повній мірі задовольняла духовні потреби регіону, що у наслідок розвитку промисловості переживав активне адміністративне зростання. 5 лютого 1919 р. на цих теренах утворено окрему Донецьку губернію, ім'я якої обране завдяки річці Сіверському Дінцю. Центром новоутвореної губернії стало місто Луганськ. 15 березня 1920 р. відбулась реорганізація території губернії, до якої приєднано Маріупольський, Старобільський, Таганрозький повіти та окремі землі та волості Харківської, Катеринославської губерній і Облесті Війська Донського. 25 листопада 1920 р. губерніяльний центр перенесено до Бахмуту.

Стрімкий адміністративний та економічний розвиток промислового регіону вимагав і належного інституційного розвитку форм церковного правління в губернії. Визначенням «Про вікарних єпископів» Помісного Собору РПЦ 1917–1918 рр. кількість вікарних єпископів суттєво збільшено. За поданням Катеринославського архієпископа Агапіта (Вишневського) у межах

губернії, які знаходились у його духовній юрисдикції утворено два нових вікаріатства. У 1919 р. була відновлена Маріупольська вікарна кафедра, яку очолив єпископ Андрій (Одінцов), а вже восени 1921 р. вікарна кафедра була утворена у новому губерніальному центрі – Бахмуті. 21 жовтня 1921 р. на єпископа Бахмутського був хіротонісаний архімандрит Іоанікій (Соколовський) й незабаром возведений до сану архієпископа [9, с. 114–115].

14–30 жовтня 1921 р. у Києві відбувся Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор, на якому радикальна група духовенства прихильників автокефалії та українізації Помісної Православної Церкви в Україні, не знайшовши порозуміння з Московською Патріархією, вдалась до суперечливого способу утворення ієрархії шляхом покладання рук пресвітерів та обрала митрополитом Київським протоієрея Василя Липківського – одного з найвидатніших учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Суперечливість хіротонії перших ієрархів новоутвореної Української Автокефальної Православної Церкви викликала значні суперечності у середовищі як помірковано-консервативного так і обновленського кіл православного духовенства в Україні. З огляду, на суттєве неприйняття нової ієрархії українською паствою широка підтримка УАПЦ обмежувалась переважно Київською губернією [2, с. 141].

Незначні парафії УАПЦ виникали у сільських україномовних місцевостях Донбасу й адміністративно належали до Харківсько-Слобожанської Округової Ради [7, с. 146–147]. Зокрема, активно діяли громади у Слов'янську, Костянтинівці та Дружківці. Однак, на розвиткові УАПЦ на Донбасі значною мірою позначились як відмежування від радикального автокефального осередку прихильного до українізації Катеринославського архієпископа Агапіта (Вишневського), так і відносна консервативність парафіяльного життя на Донбасі.

Улітку 1922 р. за активного сприяння органів ДПУ в середовищі українського православ'я відбулось інституційне виокремлення обновленського руху. На Донеччині його очолив колишній вікарій Катеринославської єпархії – єпископ Маріупольський Андрій (Одінцов), який під час арешту за «контрреволюційну діяльність та приховування церковних цінностей» був завербований органами ДПУ [13, с. 37–38]. Після свого звільнення за амністією ієрарх очолив новоутворену Донецьку єпархію в юрисдикції обновленської Церкви. Однак, тогочасний стан обновленської Церкви характеризувався відсутністю стабільності у її управлінні, постійним переміщенням ієрархів за місцями служіння та падінням їхнього духовного авторитету серед пастви, а отже, і попри активну підтримку ДПУ та фактичну ліквідацію організованого церковного управління Катеринославської єпархії, розвиток обновленського руху на Донбасі був вкрай повільним.

Тим часом Бахмутський архієпископ Іоанікій (Соколовський) після свого звільнення очолив боротьбу з обновленцями у Катеринославській єпархії. 25 березня 1924 р. з огляду на адміністративне заслання патріаршого екзарха в Україні митрополита Михаїла (Єрмакова) та відсутність організованого церковного управління у республіці Патріарх Тихон призначив архієпископа Іоанікія виконуючим обов'язки екзарха України з наданням останньому широких повноважень для виконання «церковно-суспільної роботи» включно до організації Собору (Синоду) православних єпископів України [10, с. 658]. Місцем перебування Іоанікія стала столиця УСРР – Харків. У 1924 р. задля здійснення архіпастирської опіки православних парафій на Донбасі архієпископ Іоанікій ініціював архієрейську хіротонію намісника Самарського монастиря архімандрита Іоасафа (Попова) на єпископа Бахмутського та Донецького [17].

Однак, незабаром стався гострий конфлікт Іоанікія з парафіяльною радою Благовіщенського кафедрального собору, у результаті якого представники парафіяльної ради звернулись до Патріарха Тихона з категоричною вимогою зміщення Іоанікія з харківської кафедри. І вже 8 вересня 1924 р., за вимогою представників делегації церковної ради у складі П. Телятникова та В. Тищенко [8, с. 61], Іоанікій був переведений до Омська, утім, не підкорившись патріаршому розпорядженню, ієрарх продовжував автономно здійснювати керівництво Харківською та Катеринославською єпархіями. Слід відзначити, що попри загострення конфлікту Іоанікія з Патріархією позиції ієрарха не були серйозно порушені. Зокрема, його тогочасні архіпастирські візити до найбільших міст Донбасу (Бахмут, Луганськ) неабияк засвідчили авторитет знаного архієрея [13, с. 135].

Без перебільшення ключовим для Українського Православ'я став 1925 р. Активізації церковно-інституційних процесів у цей час сприяла нова адміністративна реформа УСРР, у результаті якої губерніальний поділ республіки був змінений на округовий. Відповідно до нової реформи у червні 1925 р. Священний Синод Української Синодальної (обновленської) Церкви ініціював реорганізацію мережі єпархіальних управлінь. У результаті цього утворено 36 єпархій у відповідних межах територіальних округ. Таким чином, Донецька єпархія була розділена на окремі Артемівську (Бахмутську), Луганську, Сталінську, Старобільську та Маріупольську [3, с. 185–186].

Того ж року свого інституційного оформлення досяг поміркований автокефальний рух у середовищі Українського екзархату РПЦ. Ініціативна група ієрархів на чолі з архієпископом Іоанікієм (Соколовським) та за участі єпископів Павла (Погорілка), Феофіла (Булдовського), Сергія

(Лабунцева) та Сергія (Іваницького) скликала архієрейський Собор у м. Лубни 4–5 червня 1925 р. На Лубенському Соборі утворено новий колегіальний орган управління Православної Церкви в Україні – Собор єпископів України, який користуючись широкою підтримкою ДПУ проголосив лояльність до радянської влади. Діяльність Собору проходила в загальній тенденції тогочасної державної політики українізації. Головними принципами його діяльності були прагнення канонічної автокефалії Української православної церкви та поміркована українізація її внутрішньопарафіяльного життя. Попри це, переважна більшість українських ієрархів не визнала юрисдикції Собору Єпископів, а отже, Українську Церкву спіткало чергове розділення.

Вже на архієрейському Лубенському Соборі відбувся розрив стосунків архієпископа Іоанікія з єпископом Іоасафом, який під впливом агітації консервативного духовенства залишив Собор під час роботи [13, с. 136]. Єпископ Іоасаф вийшов на спокій, оселившись у Новомосковську. Активна пропаганда представників як консервативного, так і обновленського духовенства послабили позиції Іоанікія у Катеринославі, однак про свою готовність прийняти ієрарха проголосили Бахмутський та Луганський окружні з'їзди духовенства [13, с. 140; 16, с. 113]. Отже, вже восени 1925 р. у цих містах розпочалось оформлення окружних єпархіальних управлінь Соборно-Єпископської Церкви. Однак, на Донбасі архієпископ Іоанікій не залишився і здійснював архіпастирську опіку Бахмутського краю, перебуваючи у Харкові.

У середині 1920-х рр. Донеччина стала осередком міжконфесійного протистояння Синодальної (обновленської), Соборно-Єпископської та Патріаршої Церков. У 1926 р. на Артемівську (Бахмутську) кафедру був призначений один з найвидатніших діячів українського обновленства єпископ Іоаким (Пухальський) – секретар Священного Синоду УСЦ [12]. Не втратив свого впливу й архієпископ Іоанікій, однак вже у 1927 р. останній був переведений до Ульяновська (Симбірська), і парафії УСЦ на Донбасі зосередилися в юрисдикції архієпископа Луганського та Донецького Августина (Вербицького) [16, с. 87].

Тим часом, з проголошенням 29 липня 1927 р. Декларації заступника патріаршого місцеблюстителя митрополита Сергія (Страгородського) про лояльність до радянської влади у середовищі Патріаршої Церкви виникла перспектива виокремлення «правої опозиції», яку очолив Петроградський митрополит Йосиф (Петрових). На Донбасі катакомбні общини Істинно-Православної Церкви перебували у юрисдикції єпископів Старобільського Павла (Кратирова) та Бахмутського Іоасафа (Попова) [12]. Катакомбна Церква об'єднала довкола себе широкі кола чернецтва з закритих на початку 1920-х рр. монастирів. Представники цієї течії проводили широку агітацію серед селян, застерігаючи їх щодо вступу до колгоспів та поширюючи антирадянські, есхатологічні заклики.

На початку 1930 рр. активними заходами радянської влади церковно-інституційні процеси на Донбасі суттєво уповільнилися. Внаслідок конфлікту ієрархії УСЦ з московським обновленським Синодом була фактично скасована автокефалія українських обновленців і нечисленні обновленські парафії, що вистояли під час активної хвилі закриття храмів, перейшли у пряме підпорядкування Першої ієрарха обновленських Церков у СРСР митрополита Олександра Введенського. Майже цілковито була знищена ієрархія Української Автокефальної Православної Церкви. Відносний успіх мала УСЦ. По смерті архієпископа Августина (Вербицького) Лугансько-Донецьку єпархію очолив особисто голова Собору Єпископів України митрополит Феоділ (Булдовський). Однак, сподівання ієрарха на стабілізацію УСЦ хоча б на Донбасі з прийняттям Конституції СРСР в грудні 1936 р., що гарантувала релігійну свободу, не справдилися.

Отже, історичний аналіз доводить, що процеси інституційного розвитку Православної Церкви на Донеччині відбувалися в умовах складного церковно-державного протистояння, й виникнення на його тлі низки інституційних розколів всередині самої Церкви. Усе це призвело до суттєвого послаблення позицій Патріаршої Церкви та поступової актуалізації Церков переважно автокефальної спрямованості. З одного боку цей процес сприяв відродженню національної духовної традиції, пошуку шляхів оновлення релігійного життя громад, й переорієнтації церковної ідеології з-під самодержавного впливу до дійсних основ християнства. Однак, з іншого боку, в ході міжконфесійного протистояння виявилися негативні риси більшості тогочасних ієрархів, які активно застосовували практику доносів та ворожнечі у боротьбі за парафії, чим у свою чергу, підірвали свій авторитет у суспільстві. Складною проблемою також виявилось актуалізація нових богослужбових принципів, що проявилось у негативному ставленні частини духовенства та мирян до впровадження в ужитку української та російської мов. До того ж, попри активність церковно-інституційних процесів на Донбасі у міжвоєнний період заходами атеїстичного тоталітарного режиму цілковито знищено організовану форму розділеної Православної церкви.

Список використаних джерел

1. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917–1943 / Сост. М.Е. Губонин. – М., 1994. – 1063 с.
2. Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т. 5 кн. / І. Ф. Власовський – К., 1998. – Том IV. Ч.1. – 384 с.
3. Жилюк С.І. Обновленська Церква в Україні (1922–1928) / С. І. Жилюк. – Р., 2002. – 384 с.
4. Копыл А. Г. Из истории храмов Бахмута / А. Г.Копыл. – Артемовск, 1993. – 49 с.
5. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1880–1990-ті роки / Г. Куромія [пер. з англ. Г. Кьоран; В. Агеєв; передм. Г. Немирі]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
6. Лубенський раскол и «иоаникиевщина» в документах Патриаршей канцелярии // Вестник церковной истории. – № 1 (9). – 2008. – С. 56–84.
7. Майстренко В.С. Українська Автокефальна Православна Церква в історії Слобожанщини та Донбасу (1926–1930 рр.) / Майстренко В.С., Корнев О.В. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер.: Історія. – 2008. – № 816. – С. 145–159.
8. Матвеевко М. П., прот. История Харьковской епархии (1850–1988) / М.П., прот. Матвеевко. – Х., Б.и., 1999. – 225 с.
9. Никитин Д.Н. Иоанникий (Соколовский) / Д.Н. Никитин // Православная энциклопедия в 39 т. – М., 2010. – Т. 25. – С. 114–115.
10. Следственное дело Патриарха Тихона: Сб. док. по материалам ЦА ФСБ РФ. – М., 2000. – 1016 + 32 с. илл.
11. Татаринов С. Й. Православ'я Бахмутського краю – погляд крізь століття. Історичний нарис / С.Й.Татаринов, Н.О. Тутова. – Артемівськ, 2009. – 124 с.
12. Татаринов С. Й. Православна Церква на Донеччині (XVIII–XX століття) / С.Й. Татаринов, Н.О. Тутова. – Донецьк, 2014. – 165 с.
13. Тригуб О. П. Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922–39 рр.): Між Державним Політичним Управлінням та реформацією. Монографія / О. П. Тригуб. – Миколаїв, 2009. – 300 с.
14. Феодосий (Процюк), митр. Обособленные движения в православной Церкви на Украине (1917–1943) / (Процюк), митр Феодосий. – М., 2004. – 635 с.
15. Форостюк О. Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988 гг.) / О. Д. Форостюк. – Л., 1999. – 120 с.
16. Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): монографія / О. Д. Форостюк. – Л.: РВВ ЛІВС, 2000. – 151 с.
17. Шкаровский М. В. Иоасаф (Попов) / М. В. Шкаровский // Православная энциклопедия в 39 т. – М., 2010. – Т. 25. – С. 204.

Николай Рубан**ИНСТИТУЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ
НА ДОНЕТЧИНЕ 1920–1930 ГГ.**

В статье предпринята попытка исследовать исторические обстоятельства институционального развития православных конфессий на территории Донецкой области в 1920–1930-х гг. Освещен процесс разделения Православной церкви в период советской власти на примере отдельного региона. Проанализирован процесс институционального оформления православных юрисдикций на территории Донбасса в межвоенный период.

Ключевые слова: православие, Донецкая область, раскол, Украинская Соборно-Епископская Церковь (УСЕЦ), Украинская Автокефальная Православная Церковь (УАПЦ).

Mykola Ruban**THE INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF THE ORTHODOX CHURCH IN DONETSK
REGION 1920–1930**

The article attempts to explore the historical circumstances of the institutional development of the Orthodox denominations in the territory of Donetsk region in 1920–1930's . It's shown the process of separation of the Orthodox Church in the Soviet period on the example of a certain region. It's analyzed the process of the institutional figuration of Orthodox jurisdictions in the territory of Donbass region in the interwar period.

Key words: Orthodox, Donetsk region, split, Ukrainian-Conciliar Episcopal Church (UCEC), Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC).

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94:351. 74 (470+571) (092)

Олександр Терещенко

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СПАДЩИНА І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

У статті здійснена спроба висвітлити ідейні впливи Кирило-Мефодіївського братства на громадсько-політичну та національно-культурну діяльність І. Нечуя-Левицького та охарактеризувати інтелектуальну спадщину класика української літератури через призму національно-культурних орієнтирів, закладених кирило-мефодіївцями, розкрити основні аспекти співпраці Івана Семеновича з членами братства.

Ключові слова: Кирило-Мефодіївське братство, національно-культурне відродження, інтелігенція, етнографія, підручник.

В сучасних умовах побудови в Україні демократичного громадянського суспільства виникає необхідність вивчення традиції поширення західноєвропейських демократичних тенденцій на ґрунті українського національно-культурного відродження, виявом чого стали програмні засади Кирило-Мефодіївського товариства, ідеї та діяльність членів якого зробили значний вплив на становлення наступних поколінь національної свідомої інтелігенції до якої належав І. Нечуй-Левицький, і яка продовжувала реалізацію націотворчих орієнтирів, намічених братчиками, цим і обумовлюється актуальність статті.

Мета дослідження полягає у спробі дослідження ідейних впливів Кирило-Мефодіївського братства на громадсько-політичну та національно-культурну діяльність І. Нечуя-Левицького, проаналізувавши інтелектуальну спадщину письменника.

Серед дослідників, які досліджували проблему інтелектуальної спадщини І. Нечуя-Левицького в контексті ідей Кирило-Мефодіївського братства необхідно виділити таких, як: І. Абрамову [1], М. Возняка [2], Є. Нахліка [3], О. Федорука [4], С. Хавруся [5].

Наукова новизна дослідження полягає у спробі проаналізувати ідейні впливи Кирило-Мефодіївського братства в інтелектуальній спадщині І. Нечуя-Левицького, розкрити значення особистих знайомств та співпраці з братчиками для творчості Івана Семеновича, а також формування його як митця.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні розпочинається національно-культурне відродження. Суть цього процесу полягає у відновленні різних сфер (національної, духовної, культурної, мовної тощо) буття народу після їх занепаду. Характерною ознакою відродження було те, що цей процес, зазвичай, спирається на здобутки, традиції та досвід попередніх поколінь. У цьому аспекті й варто оцінювати умови й факт заснування у Києві української політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства (братства). Слушно зауважував з цього приводу О. Бойко, що це об'єднання, з одного боку, стало яскравим свідченням невмирущості політичної традиції обстоювання українського автономізму, з іншого – закономірним виявом загальноєвропейських тенденцій та процесів [6, с. 328]. Своєю активною пропагандою ідей слов'янської єдності та прагненнями до створення загальнослов'янської демократичної федерації кирило-мефодіївці сприяли утвердженню націоналістичної та інтернаціональної свідомості народів [7, с. 145].

Братчики виробили програмні документи, до яких входили: «Статут і правила товариства», написані В. Білозерським, а також «Книга буття українського народу», або «Закон Божий», автором якої був М. Костомаров. [8, с.48]. Створені програмні документи й закладені в них ідеї Кирило-Мефодіївського товариства продовжили традицію політичного мислення відповідно до тогочасного рівня політичної думки Західної Європи, а сама програма стала платформою українського руху впродовж десятиліть. Масштаби впливу і моральна підтримка кирило-мефодіївців поширились серед інтелігенції та широкого загалу і набрали значного розмаху [7, с. 151].

М. Попович з приводу значення подальшої діяльності братчиків зазначав: «Після повернення з заслань, утворивши ядро міцно організованих Громад, колишні кирило-мефодіївці заклали основу для українського національно-культурного руху, традиції якого не переривалися до 1917 р. ...» [9, с. 91]. Як зауважувала І. Абрамова: «...письменники пошевченківських часів, діячі київської «Громади», перейнявши ідеали Кирило-Мефодіївського братства, розпочали активну рятівну працю на ниві збереження самобутніх вартостей духовності нації – історії, мови, звичаїв, обрядів та інших фольклорно-етнографічних зразків культури» [1, с. 1].

До когорти національно свідомих діячів українського відродження другої половини XIX ст., які втілювали концепції закладені кирило-мефодіївцями належав І. Нечуй-Левицький, формування якого як митця тісно пов'язане з ідейними впливами та особистою співпрацею з членами Кирило-Мефодіївського братства.

Необхідно відзначити, що з членом кирило-мефодіївського товариства, П. Кулішем був особисто знайомий ще батько І. Нечуя-Левицького – Семен Степанович, який співпрацював з ним у сфері збору фольклору. Український радянський дослідник О. Дей знайшов унікальний запис весільного обряду 1845 р., який зробив Семен Левицький. Цей запис, як зазначав дослідник, потрапив до О. Бодяньського через П. Куліша. Отримав його П. Куліш безпосередньо від записувача – С. Левицького, з яким познайомився під час своїх мандрівок Київщиною. Це засвідчив особисто П. Куліш у № 3 журналу «Правда» за 1870 р. у написаній ним редакційній примітці до оповідання «Данила Медовника, що прозивають Погонцем» (тобто В. Коховського) «Пан Комарчук», тут зазначалось наступне: «Колись давно п. Куліш, їздивши й ходивши пішки по Київщині, спізнався із розумним одним попом сільським. Опісля той піп збирав для п. Куліша між народом пісні, приказки, перекази і т. ін. та й давав переписувати малому синкові, щоб посилати через пошту. Оцей же то синок, набравшись у народу смаку словесного, об'явивсь тепер славним Нечуєм» [10, с.86].

Таким чином, спираючись на датування фольклорного запису обряду весілля, можна стверджувати, що малий Іван Левицький завдяки батьку, був залучений до співпраці з П. Кулішем в період початку становлення братства.

Іван Семенович, вирішивши ступити на літературну стежку, познайомився пізніше особисто з Пантелеймоном Олександровичем, і перейнявся від нього ідеями національно-культурної діяльності, підтримуючи творчі взаємини упродовж наступних років. Про особисте знайомство з П. Кулішем, І. Левицький зазначав: «Довідавшись, що Куліш і Білозерський перебувають на службі у Варшаві, я поїхав до Варшави й дав Кулішеві один із перших моїх творів на перегляд і пересилку до Галичини, в редакцію українського журналу «Правда...» [11, с. 78].

Український радянський дослідник М. Возняк у статті «Куліш як редактор «Причепи» Левицького», звертає увагу на те, що: «Першим твором Нечуя, надрукованим у «Правді» (в чч. 8–13 за 1868 р.), були «Дві московки» й їх очевидно передав Левицький через Куліша для «Правди»... Та П. Кулішеві завдячував І. Левицький щось більше ніж впровадження себе в літературний світ. Доказ цього маємо в автографі І. Левицького першої половини «Причепи», датованому «1868 року 13-го декабря» [2, с.2]. П. Куліш, визначив новий жанр в українській літературі, основоположником якого був І. Нечуй-Левицький, та з цього приводу писав: «...він перший доторкнувся життя нашого товариського та тим поклав засновок до романів соціальних» [2, с. 53].

Сучасні дослідники підкреслюють значний вплив на становлення поглядів І. Нечуя-Левицького одного із провідників національного руху – П. Куліша. Зокрема, О. Федорук стверджував: «Україноцентричний, збудований на підвалинах народознавства й етнографізму, світогляд І. Нечуя-Левицького – письменника, мовознавця, критика значною мірою формувався саме під впливом П.Куліша» [4, с. 283].

І. Нечую-Левицькому судилося завершити задум П. Куліша – переклад Біблії на українську мову. Перші частини своїх перекладів – Книгу Йова, Псалтир – П. Куліш публікував на сторінках літературного журналу «Правда». Знайомство у Відні з І. Пулюєм, вихованцем Віденського університету, видатним фізиком (саме він відкрив промені, які сьогодні називаємо «рентгенівськими»), філософом, богословом, перекладачем, прискорило перекладацьку працю. І. Пулюй, який багато в чому поділяв погляди П. Куліша, на той час уже переклав молитовник для Греко-католицької церкви. Знаючи давні мови: латинь, грецьку, єврейську, він допомагав П. Кулішеві і в його опануванні давніх мов, і в перекладі текстів [12].

Саме в період початку спільної роботи П. Куліша та І. Пулюя над перекладом, І. Левицький знайомиться з їх задумом, про що згадує у листі до О. Огоновського від 24 липня 1890 р.: «За границею я був на другий рік після першої мандрівки і хотів прямувати з Відня в Італію. Я стрівся в Відні з Кулішем, котрий тоді працював з п. Пулюєм над перекладом Євангелія на український язик...» [13, с. 326–327].

Після смерті П. Куліша в 1897 р., І. Пулюй звернувся до І. Левицького з пропозицією продовжити переклад Біблії. Як свідчить дослідник Є. Нахлік, І. Пулюй звернувся до І. Нечуя-Левицького не випадково, тому, оскільки «ще у Варшаві десь наприкінці 1867 у 1868 р. П. Куліш заохочував його пристати до спільної праці над перекладом Святого Письма» [3, с.284].

Процес роботи над перекладом Іван Семенович згадував у листі до П. Стебницького від 15 березня 1899 р.: «...Про переклад св. письма Морачевського мушу сказати, що й досі його не бачив. Був в редакції «Київської старини» і нікого не застав. Оце сьогодні піду вдруге, може застану кого. Але, сказати по правді, чи маю я або хтось інший порушувати текст перекладу без згоди з перекладчиком, само по собі, окрім тих випадків, де переклад зроблено невідповідно

оригіналові? (...). Оце тільки що скінчив переклад «Книги премудрості Соломонової». Ну й набрався лиха! Намудрив цей Соломон – александрійський адвокат, ритор еллінський, ще й до того софіст! Ця кружанина софістики та риторства схожа на промови президентів французьких або мудро-хитрих англійських політиків, що говорять часом не те, що думають, закручують думки в пусті гучні фрази, що й сам чорт їх не розкрутить» [13, с.357–358].

Справа перекладу була завершена і в 1903 р. виходить друком україномовна Біблія. Гонорар, одержаний за переклад Біблії, І. Нечуй-Левицький передав з благодійницькою метою на користь убогих студентів-русинів Львівського університету, кафедру української літератури, яку запропоновано очолити знаменитому авторові «Миколи Джері» і «Хмар» [5, с.7].

Вагомий інтелектуальний доробок І. Левицького в галузі етнографії полягав у тому що під впливом ідей кирило-мефодіївцві, які полягали у вивченні свого народу, його культури, зразком для Івана Семеновича були роботи братчиків у сфері фольклористики.

Авторству І. Нечуя-Левицького належить одна з перших наукових студій у цій царині – «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Написав Іван Левицький» [14], у якій він одним із перших спробував подати опис та характеристику не загальнослов'янської, а тільки української міфології. При її розгляді І. Нечуй-Левицький спирався на видання українського фольклору XIX ст. – збірники колядок щедрівок, легенд, переказів, прислів'їв і приказок, різних етнографічних матеріалів А. Метлинського, П. Куліша, П. Чубинського, М. Номиса та ін. Використав він також і власні фольклорно-етнографічні записи з рідної Корсунщини. Ця праця вперше друкувалася упродовж 1876 р. у львівському журналі «Правда» і того ж року вийшла окремим відбитком як передрук з «Правди». Автор виводив українську міфологію ще з дохристиянських часів, розглядав українську культуру в історичному розвитку серед інших слов'янських і неслов'янських культур від її найдавніших витоків як питомо національну [15, с.397]. І. Нечуй-Левицький, продовжуючи наукову традицію М. Костомарова, став одним із першим, хто спробував подати системний огляд української міфології.

Необхідно відзначити, що з автором «Книги буття українського народу» – М. Костомаровим, Івана Семеновича поєднувала також ідея збереження історичної пам'яті українського народу. Щодо формування поглядів на історичне минуле українського народу найбільший ідейний вплив на формування історичних поглядів І. Нечуя-Левицького, на думку дослідників, мали історичні дослідження М. Костомарова. Про захоплення І. Нечуя-Левицького творчістю М. Костомарова свідчить той факт, що він його називав «невсипущим нашим істориком». Крім того, аналіз історичної прози прозаїка свідчить про його знайомство з історичними студіями М. Костомарова [16, с. 12].

І. Нечуй-Левицький був особисто знайомий з М. Костомаровим за посередництвом П. Куліша, про це Іван Семенович зазначав у листі до О. Огоновського від 24 липня 1890 р.: «...Куліш казав мені зайти в Петербурзі до Н.І. Костомарова, взяти в нього рукопис «Первый период казачества» і привезти йому. Я побував тоді у Костомарова і познайомився з ним» [13, с.326]. Про співпрацю, після знайомства з М. Костомаровим, свідчить лист до нього І. Левицького від 26 грудня 1880 р.: «...оце думаю перероблювати «Руїну» (монографія М.Костомарова) для народного читання. Велике спасибі Вам за «Руїну». Коли можна помістити «Миколу Джерю» в збірникові, то я зараз пришлю» [13, с.283].

Важливою сторінкою у інтелектуальній спадщині І. Левицького, спрямованої на збереження історичної пам'яті українського народу, була ідея створити серію книг з історії України, на основі робіт М. Костомарова, у формі художньо-популярних нарисів, які б у доступній для дітей та дорослих формі розповіли про часи, починаючи з доби перших київських князів, про часи Хмельниччини, про добу Руїни, про релігійні та звичаєві відносини в Україні.

У 70-і рр. XIX ст. виходять з друку окремими виданнями, як-от: «Перші київські князі» (1876 р.), «Татари і Литва на Україні» (1876 р.); «Унія і Петро Могила» (1876 р.), «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» (1878 р.), «Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький» (1879 р.). За визначенням І. Франка, головною ознакою історичних науково-популярних видань І. Нечуя-Левицького була популяризація історичних поглядів М. Костомарова та В. Антоновича. Разом з тим вони були одним із перших систематизованих популярних викладів історії України [17, с.59]. Критика схвально оцінила нариси І. Нечуя-Левицького, визнала за ним право називатися популяризатором найважливіших сторінок з історії України, бо, пишучи «про минувшину для народу, він не прагнув ідеалізувати її, а намагався осмислити стосунок дій та вчинків будь-кого з історичних осіб до буття простих українців. За призначенням історіографічні праці такого типу можна віднести до підгрупи, що мала на меті збагатити читачів спопуляризованими нарисовими життєписами тих чи інших історичних осіб, до певної міри замінивши собою небажані в очах російської імперської влади історичні романи. Цим обумовлювалася форма їх написання: проста, дохідлива, з використанням стилістики народних дум» [17, с.61].

Свій письменницький талант І. Левицький реалізував і в жанрі історичної прози, описуючи сюжети з історії України. І. Нечуй-Левицький – автор двох романів на теми з історичного минулого

нашої держави: «Князь Єремія Вишневецький» та «Гетьман Іван Виговський». Нарис «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина», що вийшов у Львові 1878 р., послужив основою у процесі підготовки і написання роману «Князь Єремія Вишневецький». Нарис можна умовно поділити на дві частини: перша – «Козаччина» [18, с. 3–38] – присвячена розповідям про козацтво, про українських гетьманів до Хмельницького, про Берестейську унію, повстання під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Тараса Трясила і Павла Павлюка; інша ж, – «Український гетьман Богдан Хмельницький» [18, с. 38–150], – цілком присвячена постаті українського гетьмана-державотворця. Інший нарис, який так само має прямий стосунок до іншого роману «Гетьман Іван Виговський», – «Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький» (1879 р.), надруковано у львівській газеті «Правда» у 1878 р. І. Нечуй-Левицький детально не розвинув власної концепції значення гетьманування І. Виговського для історії України, відкрито не виявив власних симпатій чи антипатій, та часто дорікав, що Іван Виговський не зумів повернути до себе народ. У баченні письменника значний внесок зробив гетьман у розбудову незалежної держави, першим виступивши проти московського віроломства, проти порушення духу певної паритетності Переяславської угоди [17, с.62].

Таким чином, вагомою складовою спадщини І. Нечуя-Левицького стали історико-популярні нариси для пересічних українців, у яких висвітлюється минуле з історії України у формі поширеного у той час видання – «книжечок-метеликів», які слугували засобами самоосвіти широкого загалу, оскільки система освіти самодержавної Росії унеможлиблювала об'єктивне вивчення історії українцями, а ідея просвіти простого народу була стрижневою в ідеях та діяльності кирило-мефодіївців. Також значної уваги потребують історичні романи І. Нечуя-Левицького, присвячені центральним етапам існування Гетьманщини, джерельний матеріал яких склали праці кирило-мефодіївця М. Костомарова.

У сфері суспільних відносин статут Кирило-Мефодіївського товариства особливу увагу звертав на необхідність ліквідації соціальної нерівності та її особливо потворного прояву – кріпацтва. Восьмий пункт «Головних правил» відзначав, як одну з цілей братства те, що «Товариство буде старатись заздалегідь про викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів, рівним чином і про повсюдне розповсюдження грамотності» [19, с. 152].

Просвітництво широкого загалу визнавалось головним засобом досягнення мети, яку ставили перед собою члени Кирило-Мефодіївського товариства. В інтелектуальній спадщині І. Нечуя-Левицького значний доробок становить матеріал, спрямований на освіту українського народу, крім згаданих історико-популярних нарисів у формі «книжечок-метеликів», Іван Семенович, як педагог з багатолітнім стажем, використав свій досвід у підготовці підручника з української мови, що цілком відповідало ідейним цілям кирило-мефодіївців. У 1911 р. І. Нечуй-Левицький розпочав роботу над граматику української мови. У листі до М. Коцюбинського від 9 січня 1913 року Іван Семенович повідомляв: «Оце скінчив першу частину української граматики (Етимологію) і зараз пуцу в друк» [13, с.490]. У серпні 1914 року в київські магазини Черепковського і Тушинського надійшли перші 200 примірників «Граматики українського язика» [20], ч. 1 (Етимологія) І. С. Нечуя-Левицького. Підручники видавались на особистий кошт автора. Друга частина підручника «Синтаксис» [21] – виходить дещо пізніше, близько кінця 1915 р., хоча титульна сторінка датована 1914 р. Таке припущення можемо зробити на підставі листа І. Нечуя-Левицького до М. Лободовського, редактора харківської газети «Порада» від 2 травня 1915 р., у якому він повідомляв, що «вже закінчив писати «Синтаксис», але друкування його затримується, бо в типографа забрали всіх молодих наборщиків, і зосталось трохи старих, так що вони не встигають набирать» [22, с.496].

Обидві частини підручника («Етимологія» і «Синтаксис») призначалися для учнів двох нижчих класів гімназій і трикласних народних шкіл. Вони користувалися значним попитом, швидко були продані й автор почав готувати друге видання. Виходу в світ другого видання граматики І. Нечуя-Левицького перешкодили події 1917 р. [23, с.33]. Сучасна українська дослідниця Н. Побірченко звертає увагу на те, що підручники видатного письменника, педагога, повернули до себе увагу не тільки спеціалістів, а й широку українську громадськість. Дуже схвально поставився до цих видань відомий учений, українознавець А. Кримський [23, с. 33]. Високо оцінив цю працю письменника і М. Лободовський. Він збирався писати на цей підручник рецензію, про що Іван Семенович згадував у листі до нього від 21 травня 1915 р. «Ви хочете писати рецензію на мою «Граматику українського язика».. Це добра була б річ, якби Ви написали.. Та згадали за статтю, в котрій зроблені мною виводи з «Словаря». Може б котрась харківська газета і згодилась надрукувать» [13, с. 496].

Отже, в основі формування І. Нечуя-Левицького, як національно-культурного діяча, була реалізація основних ідей Кирило-Мефодіївського братства, члени якого заклали національні орієнтири для української національно свідомої інтелігенції. Ідейні впливи членів братства мають значне відображення в інтелектуальній спадщині І. Нечуя-Левицького, який достойно продовжував розпочату братчиками роботу служіння українському народові.

Список використаних джерел

1. Абрамова І. До питань атрибуції світогляду І. С. Нечуя-Левицького / І. Абрамова // Вісник Запорізького державного університету. – 2001. № 1. – С. 1–4.
2. Возняк М. Куліш як редактор «Причепи» Левицького / М. Возняк // Записки НТШ. – Л., 1928. – Т. 148. – С. 1–54.
3. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 Т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Серія «Літературознавчі студії». Вип. 11/12; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – Вип. 12. – 462 с.
4. Федорук О. Невідомий лист-спогад І Нечуя-Левицького про П. Куліша / О. Федорук / П. Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів – Нью-Йорк. – 2000. – С. 420.
5. Хаврусь С. Нечуй-Левицький – перекладач Біблії / С. Хаврусь // Літературна Україна. – 2001. – 6 грудня. – С. 7.
6. Бойко О. Д. Історія України: посібник / О. Д. Бойко. – 2-ге вид., доп. – Київ: Академія, 2002. – 656 с.
7. Сорочук Л. Культурно-просвітницькі ідеї Кирило-Мефодіївського товариства / Л. Сорочук // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Культурологія. – 2012. – Вип. 10. – С. 142–152.
8. Варич А. Утворення та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства / А. Варич, В. Дьяченко, А. Савич // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези доповідей Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір., м. Харків, 8–9 квітня 2014 р. / редкол. Л. Л. Товажнянський та ін. – Харків: НТУ«ХПІ», 2014. – 491 с.
9. Попович М. Культура: ілюстр. енцикл. України / М. Попович. – К.: Балтія Друк, 2009. – 184 с.
10. Дей О. Весілля, записане 1845 року батьком Івана Нечуя-Левицького / О. Дей // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 2. – С. 85–100.
11. Шенрок В. П. А. Куліш: Біограф. очерк / В. Шенрок. – Київ: тип. Ун-та св. Володимира АО Н. Т. Корчак-Новицького, 1901. – 255 с.
12. Матвієнко І. Біблія рідною мовою [Електронний ресурс] / Матвієнко І. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/kaleidoscope/8054/>
13. Нечуй-Левицький Іван Семенович Зібрання творів: у 10 т. / редкол. Н. Є. Крутікова (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1965–1968. Т. 10: Біографічні матеріали. Статті та рецензії. Фольклорні записи. Листи / ред. тому М. П. Комишанченко, упоряд. та прим. В. І. Мазного, Ф. К. Сарани, Ф. Ф. Скляра. – 1968. – 587 с.
14. Нечуй-Левицький І. С. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К.: Обереги, 1922. – 88 с.
15. Гончарук В. Уявлення наших предків про небесні світила – основа української міфології (за працею І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу») / В. Гончарук // «Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість»: Збірник праць Всеукр. наук. конференції, 25–27 вересня 2008 р.: до 170-річчя з дня народження І. С. Нечуя-Левицького / М-во освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах. – Черкаси, 2008. – С. 395–400.
16. Волинець Ю. Постать Богдана Хмельницького в нарисах Миколи Костомарова та Івана Нечуя-Левицького / Ю. Волинець // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія: Наук. зап. каф. укр. л-ри та компаративістики. – Вип. 8. – Черкаси: вид. Ю. Чабаненко, 2009. – С. 10–18.
17. Калинчук А. Історичні романи І. Нечуя-Левицького: особливості поетики / А. Калинчук / І-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Київ: Четверта хвиля, 2012. – 164 с.
18. Нечуй-Левицький І. С. Князь Єремія Вишневецький; Гетьман Іван Виговський: Історичні романи / Упоряд., передм. й приміт. Р. С. Міщука. – К.: Дніпро, 1991. – 510 с.
19. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т.т. – К., 1990. – Т. 1. – 544 с.
20. Нечуй-Левицький І. С. Грамматика українського язика: частка І (етимологія) / І. С. Нечуй-Левицький. – К., 1913. – 164 с.
21. Нечуй-Левицький І. С. Грамматика української мови: частка II (синтаксис) / І. С. Нечуй-Левицький. – К., 1914. – 94 с.
22. Побірченко Н. Проблеми виховання підрастаючого покоління в педагогічній спадщині Івана Нечуя-Левицького: монографія / Н. Побірченко / – Умань: РВЦ «Софія», 2008. – 184 с.
23. Побірченко Н. Цікава знахідка: пед. діяльність І. Нечуя-Левицького / Н. Побірченко // Дивослово. – 1994. – № 3. – С. 32–34.

Александр Терещенко

**ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ И. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦКОГО
В КОНТЕКСТЕ ИДЕЙ КИРИЛЛО-МЕФОДИЕВСКОГО БРАТСТВА**

В статтє предпринята попытка осветить идейные влияния Кирилло-Мефодиевского братства на общественно-политическую и национально-культурную деятельность И. Нечуя-Левицкого и охарактеризовать его интеллектуальное наследие через призму национально-культурных ориентиров, заложенных кирилло-мефодиевцами, раскрыть основные аспекты сотрудничества Ивана Семеновича с членами братства.

Ключевые слова: Кирилло-Мефодиевское братство, национально-культурное возрождение, интеллигенция, этнография, учебник.

Olexander Tereshchenko

**INTELLECTUAL HERITAGE I. NECHUY-LEVITSKY IN THE IDEAS
CYRIL AND METHODIUS BROTHERHOOD**

Article an attempt to highlight the ideological influence of Cyril and Methodius Brotherhood on socio-political and ethno-cultural activities I. Nechuy-Levitsky and describe the intellectual heritage of classic Ukrainian References in the light of guidelines laid natsiokulturnyh Cyril and Methodians, reveal key aspects of cooperation with members of the I. Nechuy-Levitsky fraternity.

Key words: Cyril and Methodius Brotherhood, national and cultural revival, intellectuals, ethnography, textbook.

УДК 94(477–25):378 «18»

Ольга Тарасенко

ШТРИХИ ДО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПОРТРЕТУ ІСТОРИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА – В. ДОМБРОВСЬКОГО, М. КОСТОМАРОВА, П. ПАВЛОВА

Розглянуто соціокультурний портрет істориків кафедри російської історії університету Св. Володимира – В. Домбровського, М. Костомарова, П. Павлова. Досліджено, що у кінці 30–60-х рр. XIX ст. своєю викладацькою, науковою, громадсько-просвітницькою діяльністю В. Домбровський і М. Костомаров сформували перший період, а П. Павлов – другий період створення школи істориків університету Св. Володимира XIX ст. Встановлено, що своєю різноплановою діяльністю В. Домбровський, М. Костомаров, П. Павлов продемонстрували культ знань, високу ерудицію і загальну культуру, прагнення творити, фахово навчати талановитих вчених і виховувати широко й неупереджено мислячу молоду генерацію громадян, надихали оточуючих вивчати історію та культуру рідного краю, що сприяло започаткуванню традицій школи істориків університету Св. Володимира загалом.

Ключові слова: соціокультурний портрет, університет Св. Володимира, В. Домбровський, М. Костомаров, П. Павлов.

Для поколінь студентів, які вчилися в університеті Св. Володимира у кінці 30–60-х рр. XIX ст., для освічених киян, а також для усіх тих, хто досліджував історію вищої освіти і науки першої половини і середини XIX ст., історію університету Св. Володимира та життя Києва того часу імена викладачів-істориків кафедри російської історії – Василя Домбровського (1810–1845 рр.), Миколи Костомарова (1817–1885 рр.), Платона Павлова (1823–1895 рр.) – назавжди залишилися у вдячній пам'яті та пошануванні.

Вивчення соціокультурного портрету В. Домбровського, М. Костомарова і П. Павлова дозволить дослідити історію формування та становлення школи істориків університету Св. Володимира у XIX ст., глибше осмислити життя, наукову, громадсько-просвітницьку діяльність зазначених істориків у започаткуванні ними традицій школи істориків, усвідомити спадкоємність традицій школи істориків університету Св. Володимира XIX ст. в цілому.

У біографічному словнику професорів та викладачів університету Св. Володимира, виданому у 1884 р. за редакцією В. Іконнікова [1], вміщено інформацію про життєвий шлях, викладацьку та наукову діяльність В. Домбровського [1, с.182–186], М. Костомарова [1, с.283–297], П. Павлова [1, с.533–537]. Становленню та розвитку історичної освіти і науки в університеті Св. Володимира у 1834–1884 рр. присвячена монографія О. Тарасенко [2], яка висвітлила внесок наукової школи істориків закладу у становленні історичної освіти і науки [3–4], до 175-річчя закладу пошанувала означених істориків [5], проаналізувала спогади про істориків університету Св. Володимира [6–9].

Діяльність В. Домбровського у Київській археографічній комісії описав О. Левицький [10], внесок вченого у її становленні та всю її історію дослідив О. Журба [11–12], діяльність вчених університету Св. Володимира у Київській археографічній комісії у 50–80-х рр. XIX ст. розглянула автор цієї статті [13], яка окреслила творчий портрет В. Домбровського [14], висвітлила його викладацьку і наукову діяльність у період започаткування викладачем першого періоду становлення школи істориків університету Св. Володимира [15], проаналізувавши його праці «Острожская старина» [16], «Луцк» [17], «Очерк г. Чернигова в его области в древнее и новое время» [18], «О кременецком замке» [19]. Спогадами про історика поділився російський поет, перекладач, видавець М. Гербель [20].

Вивченню життя, наукової і громадської діяльності М. Костомарова присвятив своє життя Ю. Пінчук [21], який проаналізував життя М. Костомарова у Києві у 1844–1847 рр. [22]. Особистості М. Костомарова присвячена стаття у збірці «Сто найвідоміших українців» [23]. Про роботу історика в університеті Св. Володимира відзначено у рубриці «Незбутні постаті» Київського університету [24]. Про життя і працю у Києві згадував у автобіографії М. Костомаров [25]. Його етнографічну працю «Славянская мифология» [26] і роботу вченого як етнографа, фольклориста, літературознавця проаналізували В. Науменко [27], П. Попов [28], М. Яценко [29]. Участь М. Костомарова у Кирило-Мефодіївському товаристві висвітлив Я. Козачок [30]. Спогади про історика залишив М. Ге [31]. Діяльність вченого в Київській археографічній комісії описав О. Левицький [10] та автор цієї статті [13], яка розглянула особистість вченого у контексті

становлення школи істориків університету Св. Володимира [15; 32] і як представника народницького напрямку [33] та проаналізувала спогади М. Костомарова про його наступника на кафедрі російської історії університету Св. Володимира П. Павлова [9].

Докторську дисертацію П. Павлова «Об историческом значении царствования Бориса Годунова» [34] проаналізували К. Кавелін [35], С. Соловійов [36] та М. Погодін [37]. Про недільні школи, активне керівництво якими здійснював професор П. Павлов писав М. Пирогов [38]. М. Лемке, як історик російської журналістики, цензури та визвольного руху, в нарисах із історії визвольного руху 60-х рр. XIX ст. присвятив увагу «справі професора Павлова» [39]. Про П. Павлова у контексті руху революційних демократів в Україні в другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. згадував Ф. Ястребов [40]. Ученого як просвітника розглядала Р. Еймонтова [41], яка опублікувала зміст прощальної лекції П. Павлова студентам університету Св. Володимира у грудні 1859 р. [42]. Спогади про професора П. Павлова залишили його учні: О. Романович-Славатинський [43], В. Португалов [44], В. Авсєєнко [45]. Спомини В. Португалова про професора П. Павлова проаналізувала автор цієї статті [46], яка дослідила його викладацьку діяльність в університеті Св. Володимира [47], розглянула його діяльність упродовж другого періоду становлення школи істориків цього закладу [48], формування ним своєї наукової школи [49], вивчила спогади М. Костомарова про П. Павлова [9]. Плідну викладацьку, науково-дослідну та музейну діяльність у 1875–1885 рр. професора П. Павлова на створеній кафедрі історії і теорії мистецтв університету Св. Володимира дослідила О. Сторчай [50].

Розвідки про соціокультурний портрет істориків університету Св. Володимира – В. Домбровського, М. Костомарова, П. Павлова, як про викладачів, які своєю працею започаткували і сформували перший та другий періоди існування школи істориків університету Св. Володимира в історичній літературі немає.

Мета статті: дослідити соціокультурний портрет істориків В. Домбровського, М. Костомарова, П. Павлова, які у кінці 30–60 рр. XIX ст., працюючи на кафедрі російської історії університету Св. Володимира, своєю викладацькою, науковою, просвітницькою діяльністю сформували перший і другий періоди створення школи істориків університету Св. Володимира XIX ст., заклали її традиції, своєю подвижницькою діяльністю надихали оточуючих на вивчення історії та культури рідного краю.

Представники школи істориків університету Св. Володимира – В. Домбровський, М. Костомаров, П. Павлов, розпочали своє становлення як університетські викладачі та науковці саме у стінах університету Св. Володимира, на кафедрі російської історії. Час їх викладацької та наукової діяльності можна віднести до першого (В. Домбровський та М. Костомарова) та другого (П. Павлов) періодів становлення школи істориків університету Св. Володимира.

Коротким, всього тридцять п'ять років, був життєвий і творчий шлях В. Домбровського. Народився у 1810 р. місті Гомелі Могилевської губернії, у родині городничого. Початкову освіту здобув у повітовому училищі та Могилевській гімназії. Після смерті батька навчався упродовж 1825–1831 рр. у Ніжинській гімназії вищих наук, яку закінчив із званням кандидата і медаллю. Обдарований, здібний, працелюбний гімназист В. Домбровський виділявся гострим розумом, умів пожартувати, був приємним співбесідником, користувався симпатією товаришів. Через сімейну матеріальну скруту працював наглядачем у пансіоні при лицейі та учителем німецької мови при гімназії. Ґрунтовно опанував класичні мови, вільно розмовляв французькою та німецькою мовами [1, с.182–183]. У 1833 р. В. Домбровський працював у Київському повітовому училищі учителем історичних наук, у 1835 р. – учителем географії Київської губернської гімназії, у 1836 р. – старшим учителем історії Першої київської гімназії [1, с. 183; 12].

В. Домбровський майстерно використовував свою чудову пам'ять та виразний дар слова. Попечитель Київського навчального округу звернув увагу на талановитого викладача. Міністр освіти С. Уваров, після прослуханих лекцій В. Домбровського в гімназії, викликав його у Санкт-Петербург для ознайомлення із методом викладання історії О. Язвинського та методикою викладання російського історика, археографа, придворного історіографа, професора Санкт-Петербурзького університету, автора підручників з історії для гімназій М. Устрялова (1805–1870 рр.). Після повернення у Київ, В. Домбровський у 28 років призначений викладачем, 19 січня 1838 р. – ад'юнктом, а 28 березня 1840 р. – виконувачем обов'язки екстраординарного професора університету Св. Володимира, на кафедру всесвітньої та російської історії і статистики [1, с.183–184]. У 1842 р., після прийняття нового статуту університету Св. Володимира утворено окрему кафедру російської історії, на якій за штатним розкладом мав викладати один професор [2, с. 21]. Ним став В. Домбровський, якому належить право започаткування викладання російської історії в університеті Св. Володимира у 1838–1844 р. [2, с. 24]. У цей час В. Домбровський також працював учителем географії та історії у Київському інституті шляхетних дівчат. За спогадами російського поета, перекладача, редактора, видавця М. Гербеля (1827–1883 рр.), студенти із задоволенням

відвідували лекції В. Домбровського, його аудиторія завжди була заповненою [20]. Упродовж двох зим у 1841–1842 рр. учений провів цікаві громадські лекції із російської історії, які сприяли популярності молодого вченого серед київської інтелігенції.

В. Домбровський вивчав історію Правобережної України. Зібрані ним у 1839 р., під час відрядження для огляду навчальних закладів Волинської губернії матеріали, він опублікував подорожніми нотатками у нарисах «Острожская старина» [16] та «Луцк» [17], які стали одними із перших краєзнавчих досліджень правобережних українських земель, свого часу становили значний науковий інтерес, були надруковані у започаткованому М. Максимовичем альманасі «Киевлянин». Історію сіверських земель та Чернігова у стародавній і новий час дослідив В. Домбровський у нарисі про Чернігів [18], надрукованому у 1846 р., після його смерті. Вивчав також історію Кременецького замку [19].

У 1843 р. історик був призначений членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів – Київської археографічної комісії [10], а у 1844 р. він був прийнятий у Копенгагенське королівське товариство північних антикварів [1, с.184]. Як відомо, вчені університету Св. Володимира були серед перших і постійних працівників Київської археографічної комісії, яка консолідувала українських істориків і археографів Наддніпрянської України [13]. Внесок В. Домбровського у формування української археографії у 50-ті рр. XIX ст. був цінний і важливий. Учений був одним із чотирьох членів-співзасновників Київської археографічної комісії. Підпис історика поруч із підписами М. Максимовича, М. Іванишева, С. Шодуара, стояв під актом 19 листопада 1843 р. її установчого засідання. Професору В. Домбровському доручено редагувати історичні пам'ятки її видань, юридичні – мав редагувати професор М. Іванишев, а пам'ятки словесності й освіти – професор М. Максимович [10]. 21 січня 1844 р. були визначені перші кроки роботи членів Київської археографічної комісії: В. Домбровський мав пояснити появу та розповсюдження унії на Правобережній Україні, досліджуючи луцькі та володимирські актові книги [11]. Як зазначав дослідник історії Київської археографічної комісії О. Журба [12], саме завдяки зусиллям і наполегливій праці В. Домбровського були збережені безцінні пам'ятки минулого Волині.

Влітку 1843 р. історик провів наукову експедицію на Волині за маршрутом Київ-Житомир-Кременець-Почаїв-Луцьк-Володимир-Волинський-Київ (понад 1000 км) і зібрав документи, що склали фундаментальну джерельну базу видань Київської археографічної комісії. Важливою була діяльність вченого у складанні коротких описів архівів на Волині, де на той час збереглося чимало рукописних реліктів та судово-адміністративних книг XVII–XVIII ст. В. Домбровський першим із діячів Київської археографічної комісії оцінив значення актових книг для історичної науки і археографії та зробив спробу їх класифікації [11]. Із кінця 50-х рр. XIX ст. видавнича діяльність Київської археографічної комісії проводилася переважно через публікацію матеріалів актових книг Правобережної України, а зібрані В. Домбровським історичні документи стали джерельною базою перших її видань. За підрахунками О. Журби, вони становили 31 % загальної кількості документів, що увійшли до двох перших відділів першого тому «Пам'ятников» [11]. Висловлені істориком думки й запропоновані теми (видання матеріалів з історії унії, про життя на Волині князя А. Курбського) були здійснені у наступних працях його колегами. Восени 1844 р. через хворобу, а потім смерть В. Домбровського, викладання російської історії в університеті припинилося.

Наступником В. Домбровського на кафедрі російської історії університету Св. Володимира став М. Костомаров. Він народився у 1817 р. у с. Юрасівка Острогозького повіту Воронежської губернії. Його батько І. Костомаров був дворянином-поміщиком, нащадком козаків-переселенців, колишнім військовим – капітаном у відставці, а мати Т. Мельникова – кріпачкою. Хлопчик народився до взяття шлюбу батьками, і за законами Російської імперії, став кріпаком батька. А після його раптової смерті, в одинадцять років М. Костомаров, як кріпак батька, перейшов у спадок до найближчих родичів, які запропонували його матері за її вдовину частку (14 тис. десятин родючої землі) надати волю синові та 50 тис. карбованців асигнаціями. Юнак вчився у московському та воронезькому пансіонах, закінчив Воронежську гімназію [23].

У 1833–1837 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету, вивчав стародавні й нові мови, цікавився античною історією, німецькою філософією, новою французькою літературою, вчився грати на фортепіано, пробував писати вірші, брав участь у гуртку студентів-романтиків, яким керував його вчитель, професор-славист та літератор-романтик І. Срезневський (1812–1880 рр.) [23]. Гуртківці записували зразки української народної пісенної творчості, складали вірші, балади і ліричні пісні, зверталися до фольклору, як до вираження народного духу. Все це незабаром і визначило захоплення М. Костомарова фольклором і козацьким минулим України. Студент М. Костомаров дуже багато читав, що значно погіршило його зір та призвело до сліпоти наприкінці життя. У грудні 1837 р. М. Костомаров отримав статус кандидата [21]. Після закінчення університету М. Костомаров обрав військову кар'єру – служив юнкером у Кінбурнському драгунському полку в Острогозьку і став істориком полку, розбираючи

архів повітового суду, у якому зберігалось діловодство козацького Острогозького полку від часу заснування міста. Саме тоді М. Костомаров захопився вивченням минулого Слобожанщини [23].

У 1840 р. М. Костомаров склав магістерські іспити і написав дисертацію, присвячену Берестейській унії 1596 р. «Про причини і характер унії в Західній Росії», яка була надрукована у 1841 р., але її захист був заборонений через шалений протест церковної влади, яка заборонила авторське трактування цього питання. У 1844 р. М. Костомаров успішно захистив другу дисертацію на тему «Про історичне значення руської народної поезії», здобув звання магістра, що дозволило йому зосередитися на науковій і педагогічній роботі. М. Костомаров працював учителем місцевої гімназії та розпочав нове дослідження про Богдана Хмельницького у містечку Рівне Волинської губернії [24].

Кандидатура магістра російської історії М. Костомарова, як нового викладача кафедри російської історії університету Св. Володимира, яку запропонував міністр народної освіти, 2 листопада 1844 р. радою університету Св. Володимира була забалотована. Проте, 31 липня 1845 р. історик був переведений із Рівненської гімназії до Києва, на посаду старшого учителя історії у першу Київську гімназію [22, с.4]. Промовисту характеристику М. Костомарова-учителя навів у споминах видатний український і російський живописець М. Ге: «Николай Иванович Костомаров был самым любимым учителем всех. Не было ни одного ученика, который бы не слушал его рассказов о российской истории. Уроки Николая Ивановича были духовными праздниками. Его урока все ждали. Такое же впечатление он производил в женском пансионе и потом в университете» [31, с. 59–60].

Про київський період свого життя згадував М. Костомаров у третьому розділі автобіографії: «В конце мая [1846 р. – О.Т.] меня известили, что Университет Св. Владимира желает избрать меня в преподаватели русской истории вместо недавно умершего Домбровского, но с тем, чтобы я прочитал в совете пробную лекцию [...] 4 июня меня пригласили в заседание совета и предложили мне прочитать лекцию о том, с какого времени следует начинать русскую историю. Я прочитал. [...] лекция моя вышла настолько богата сведениями, сколько и примерами свидетельств, приводимых мною в подлинниках: она произвела самое хорошее впечатление. [...] По удалении моем из зала совета произведена была баллотировка, [...] я был принят единогласно и не оказалось ни одного голоса, противного моему избранию. То был один из самых светлых и памятных дней моей жизни. Университетская кафедра давно уже для меня была желанною целью, которой достижения, однако, я не надеялся так скоро» [25, с.476].

У другій половині серпня 1846 р. у 25 років М. Костомаров «был приглашен читать вступительную лекцию в университете: «Моя первая лекция прошла как нельзя лучше; слушателей было огромное число, и кроме того ее посетили несколько профессоров университета» [25, с. 476]. Учений неодноразово відзначав, що київський період професури був одним із найсвітліших у його житті: «Так началась моя кратковременная профессорская карьера. С тех пор я начал жить в совершенном уединении, погрузившись в занятия историею; время мое поглощалось писанием лекций по русской истории, которых надобно было каждую неделю приготовить четыре. Кроме того я иногда принимался за Богдана Хмельницкого, дополняя написанное мною некоторыми источниками, отысканными в университетской библиотеке. Потом я принялся писать «Славянскую мифологию», что, впрочем, было частью читаемых мною лекций» [25, с. 476]. Вперше на практичних заняттях М. Костомаров почав використовувати джерела, а його заняття відзначались ентузіазмом, вмінням залучати студентів до активної праці.

Додаток до звіту університету за 1846–1847 навчальний рік містить звіт М. Костомарова за перше півріччя, датований 11 грудня 1846 р.: «После назначения преподавателем русской истории в Императорский университет Св. Владимира только в августе 1846, я исключительно посвятил свои занятия составлению лекций, из которых прочитанные о языческом периоде российской истории будут напечатаны и в начале будущего 1847 выйдут отдельным произведением. Кроме того, я, по поручению Киевской археографической комиссии, готовил к печати летопись Величка, которая относилась к истории Гетманщины, ко времени Богдана Хмельницкого» [2, с. 26]. За дорученням Київської археографічної комісії М. Костомаров готував до друку видання літопису Самійла Величка, який разом із літописом Самовидця, літописом Григорія Граб'янки та «Історією Русів» утворює комплекс козацької історіографії. Літопис Самійла Величка, написаний українською літературною мовою XVIII ст. з елементами народної мови, є одним з найголовніших та надійовіших творів української історіографії другої половини XVI – початку XVIII ст. Літопис Самійла Величка був надрукований вже після арешту історика Київською археографічною комісією у 1848–1864 рр. у чотирьох томах під назвою «Летопись событий в юго-западной России в XVIII веке». У 1991 р. літопис Самійла Величка перевидано.

У автобіографії М. Костомаров відзначав: «В кругу профессорском я вообще мало вращался, будучи сильно поглощен кабинетною деятельностью» [25, с.477]. Етнографічна праця

М. Костомарова «Славянская мифология» [26] складає частину лекцій, які історик читав в університеті Св. Володимира впродовж другої половини 1846 р. Учений розглядав етнографію у широкому розумінні необхідним допоміжним джерелом вивчення історії, наголошував, що духовні сили народу розвиваються лише від розсудливого та правдивого розуміння свого минулого. У праці «Славянская мифология» історик дослідив стародавні поетичні уявлення предків слов'ян на природу, їхнє світосприймання та міфологію.

В. Науменко помітив, що, описуючи свята Лада, Купала, Коляду та інші, М. Костомаров зазначав: слов'яни-язичники попри багатобожство визнавали лише одного бога – батька природи. Вчений надав пояснення тим божествам, які складали міфологічний цикл слов'янських народів (Даждьбог, Сварожич, Радегаст, Свантовіт, Перун, Триглав та ін.). Усі ці божества історик пов'язав із єдиним божеством світла, якому протиставив божество темряви. Саме до цих двох основ світла і темряви він відносив усі міфи [27, с. XXXV–XLIV]. П. Попов зазначав, що для цієї мети М. Костомаров застосував значний порівняльний матеріал із міфології інших народів світу, використовував праці представників німецької догримівської символічної школи Георга Фрідріха Крейцера (1771–1858 рр.), німецької історико-міфологічної школи Карла Отфрида Мюллера (1797–1840 рр.), слов'янських вчених Павла Йозефа Шафарика (1795–1861 рр.), Яна Коллара (1793–1852 рр.), Франтішека Палацького (1798–1876 рр.), був обізнаний із поглядами Якова Грімма (1783–1863) на міфологію як на народну творчість [28, с. 38–43]. Таким чином, наукові пошуки та гіпотези М. Костомарова перебували в руслі європейської етнографії й фольклористики кінця XVIII – середини XIX ст. Праця «Славянская мифология» була надрукована старослов'янським кирилівським шрифтом у 1847 р. Як відзначив М. Яценко, головним у «Славянской мифологии» є доведення [...] думки про те, що єдиною верховною силою у слов'ян у різних іпостасях було божество, яке уособлювало світло і сонце (вогонь), якому протистоїть Чорнобог – носій зла та ворог світлоносної основи, життя і добра [29, с. 18–19]. Зацікавленість М. Костомарова слов'янською міфологією відбувалася в атмосфері просвітительського і романтичного зацікавлення народним життям та народною поезією, а сама праця стала важливим етапом дослідження міфології в Україні та Росії.

М. Костомаров працював в університеті Св. Володимира лише із серпня 1846 р. і до 30 березня 1847 р., до арешту у справі Кирило-Мефодіївського товариства [30]. Вважаємо, що саме київський період життя та діяльності значущо сформував спрямування всього подальшого його життєвого шляху у становленні як громадянина, історика та вченого. Молодий М. Костомаров був сповнений творчих сил і сподівань, разом із соратниками з Кирило-Мефодіївського товариства мріяв про прекрасне майбутнє для Батьківщини, а у день арешту мав обвінчатися і пов'язати все своє життя із Києвом та університетом Св. Володимира. Київський період життя і роботи в університеті Св. Володимира М. Костомаров вважав одним із найщасливіших і найсвітліших моментів свого життя [22; 32; 33].

Після арешту М. Костомарова через участь у Кирило-Мефодіївському товаристві на вакантну кафедру російської історії університету Св. Володимира був запрошений П. Павлов [1, с. 533–537; 47; 48], який працював на ній упродовж 12 років, створив свою наукову школу, яскравим представником якої став його учень, згодом професор кафедри російської історії університету Св. Володимира І. Лашнюков (1823–1869) [1, с. 357–365; 33; 49].

П. Павлов народився у 1823 р. у дворянській поміщицькій родині П. Козлова у селищі Таможенне Нижегородської губернії, був сином селянки. Початкову освіту здобув в родинному колі, навчався у приватному пансіоні Дешуданса та у Третій гімназії Санкт-Петербургу. Закінчив історико-філологічний факультет Головного педагогічного інституту у 1844 р., був відзначений за успіхи у навчанні срібною медаллю [1, с. 533].

За наказом міністра народної освіти, П. Павлов був залишений при Головному педагогічному інституті на один рік для удосконалення у класичній словесності, російській літературі та російській мові. У 1845 р. він отримав ступінь магістра грецької словесності у Санкт-Петербурзькому університеті, у 1847 р. у двадцять три чотири роки посів місце ад'юнкт-професора в університеті Св. Володимира, на кафедрі російської історії. У 1848 р. П. Павлов був відряджений до Москви з науковою метою, де у 1849 р. був удостоєний Московським університетом ступеня доктора історичних наук політичної економії і статистики [1, с. 533–534]. Дисертація двадцяти шестилітнього вченого «Об историческом значении царствования Бориса Годунова» [34] стала вагомим явищем тогочасної російської історії, прилучила його до кола представників державницької школи в російській історіографії. Вчений був наймолодшим доктором наук в історії освіти Російської імперії! Докторську дисертацію П. Павлова проаналізували у 1850 р. К. Кавелін [35], С. Соловйов [36], М. Погодін [37]. Професори Московського університету Т. Грановський, П. Кудрявцев, С. Соловйов, О. Бодяньський, Ф. Буслаєв, С. Шевирьов, які опонували на диспуті, одночасно вшанували молодого вченого. Цей момент свого життя П. Павлов вважав найщасливішим [39, с. 8].

Оцінюючи результати розвитку російської історичної науки другої чверті XIX ст., О. Пипін назвав П. Павлова серед помітних представників «нової історичної школи» 40-х рр., імена яких залишаться у пам'яті російської історіографії [41, с.208]. Після повернення до університету Св. Володимира, П. Павлов був обраний радою університету у 1850 р. у 27 роки екстраординарним, а у 1852 р. ординарним професором. У 1852–1856 рр. він викладав історію у Київському інституті шляхетних дівчат, а також працював деякий час у Першій та Другій київських чоловічих гімназіях [2, с. 534].

Упродовж грудня 1856 р. – вересня 1858 р. П. Павлов був відряджений університетом Св. Володимира за кордон для вивчення історичних та археологічних пам'яток європейських народів з метою порівняльного дослідження та для поповнення знань із археології у слов'янських землях, Німеччині, Італії, Греції, Франції. Досліджуючи стародавні руські рукописні пам'ятки в одному з відділів Британського музею у Лондоні, професор П. Павлов розглянув деякі з них і надав у музей коротке пояснення змісту французькою мовою. Оглядаючи старожитності Праги, він використовував вказівки відомого славіста В. Ганки. Вивчаючи археологічні зібрання Відня – спілкувався із професором історії витончених мистецтв Віденської академії мистецтв, Г. фон Тальбергом, якому завдячував багатьма порадами. Перебуваючи у Лондоні в березні 1858 р., П. Павлов декілька разів відвідував О. Герцена та М. Огарьова та прочитав у них декілька лекцій з російської історії [2, с. 31]. Після повернення до Києва, П. Павлов, одночасно із курсом російської історії, викладав курс історії пластичних мистецтв (необов'язковий для студентів, позаяк кафедри історії та теорії мистецтв на той час ще не існувало).

У викладанні П. Павлов використовував твори М. Карамзіна, І. Еверса, М. Устрялова, М. Погодіна, С. Соловійова та ін. Пропонував теми студентських дослідницьких робіт: «Про причини міжусобиць між руськими князями і про їхній вплив на суспільство в період часу від Рюрика до Івана Калити і Гедиміна»; «Про відмінність земської Новгородської системи від інших земських систем стародавньої Русі»; «Про значення опричнини в російській історії» [2, с. 28]. Тему «Про причини міжусобиць між руськими князями і про їхній вплив на суспільство в період часу від Рюрика до Івана Калити і Гедиміна» обрав на здобуття ступеня кандидата, студент І. Лашнюков, один із кращих учнів професора П. Павлова, який у подальшому 15 років очолюватиме кафедру російської історії Ніжинського ліцею князя Безбородька, був окрасою закладу, недовгий період до передчасної смерті викладав на кафедрі російської історії університету Св. Володимира [33; 49].

Під керівництвом професора П. Павлова студент І. Лашнюков опановував критику джерел історії, розуміння її вченими як метод історії та вивчення великих питань політичної історії, культури як головний предмет дослідження. Саме це характеризувало його як викладача і дослідника у подальшому. У рецензії на роботу студента І. Лашнюкова, професор П. Павлов визнав влучне пояснення автором багатьох явищ удільного періоду руської історії [2, с.28].

Робота була відзначена золотою медаллю, рецензія керівника дає уявлення про метод досліджень його школи: «Твір написаний автором переважно за літописними джерелами, використано два взаємопов'язані методи: критичний та оповідний. У роботі, з одного боку, чітко розкрито зміст подій, а з іншого – викладені самі події. Ця робота має цілком визначену вагу для науки вітчизняної історії, бо, об'єднуючи у собі результати попередніх досліджень М. Устрялова, М. Погодіна, К. Кавеліна, С. Соловійова, долучає багато зовсім нового у царину історичного бачення, як у цілому, так і в деталях» [49, с.109].

У рецензії на магістерську роботу В. Шульгина «Погляд на становище жінки в язичницькій Русі та на поступовий розвиток затворництва жінки в Росії», професор П. Павлов наголосив, що автор дослідив нове питання, ґрунтовно вивчив його, відзначив розум автора, його кмітливість, логічну послідовність висновків [2, с. 29]. 4 серпня 1849 р. В. Шульгин був затверджений ад'юнктом кафедри всесвітньої історії на допомогу професору всесвітньої історії О. Ставровському (1811–1882 рр.) [1, с.619–622].

Професор П. Павлов впливав на формування світогляду студентства та формував свій напрямок у школі істориків університету Св. Володимира на засадах критичного методу та просвітництва. Дуже проникливу характеристику особистості професора П. Павлова в цей час залишив у своїх спогадах студент-медик, активний член Харківсько-Київського таємного товариства В. Португалов, згодом земський лікар, публіцист: «Він тоді тільки що повернувся з Європи, із Парижа і Лондона. Його оповіді про Європу, про особисті зустрічі викликали у нас захоплення, і він невдовзі став нашим кумиром, нашим ідолом, котрого ми обожнювали, захоплювалися ним, любили самовіддано. Школа Павлова і його спілкування з нами, учнями. Він вчив нас моральності і більш за все своїм прикладом. Своєю надприродною людяністю, лагідністю, відсутністю всяких низьких пристрастей. Розмова тиха, плавна, виразна, логічна, а часом іронічна, добродушна посмішка рідко сходила з його вуст. Павлов був шанований вчений, мислитель, мудрець, народний витія. Це з усім тим був невичерпний кладень знань. Син селянки, Павлов

глибоко співчував усім реформам і готовий був душу свою покласти за щастя рідного народу. Ми, молодь, тоді вперше у спілкуванні із Павловим осягнули, що означає любити свій народ. Усі наступні покоління інтелігенції в Росії не можуть бажати кращої і більш довшеної постаті, ніж та, якою був Платон Васильович Павлов» [44, с. 252–256; 46; 48].

За ініціативи передової інтелігенції, головним чином студентської молоді, опозиційна діяльність якої значно активізувалася після поразки Російської імперії у Кримській війні та лібералізації суспільного життя країни після воцаріння Олександра II, школи для дорослих, заняття у яких проводилися у неділю, виникли в середині XIX ст. У Києві недільні школи з'явилися за ініціативи членів Харківсько-Київського таємного товариства. 14 вересня 1859 р. група студентів із 17 чоловік (Ф. Вороний (1837–1910 рр.), Я. Бекман (1836–1869 рр.), В. Португалов (1834–1896 рр.) та ін.) звернулася до попечителя Київського навчального округу в 1858–1861 рр., видатного вченого-хірурга М. Пирогова (1810–1881 рр.) із проханням дозволити відкрити недільну школу. Останній, погодивши це питання із Міністерством народної освіти, і київським генерал-губернатором, дозволив студентам відкрити недільну школу в помешканні Києво-Подільського дворянського училища, доручивши професору П. Павлову скеровувати роботу студентів [38; 48].

У 1859 р. у Києві відкрито ще дві недільні школи. Енергія професора П. Павлова та його дружні стосунки з київським студентством стали запорукою їх успішної діяльності. Вчений був щиро й глибоко переконаний, що розповсюдження знань поступово трансформує російське азійське суспільство, молодь шукала у недільних школах революційного збудника.

Студенти активно брали участь в організації недільних шкіл, налагодженні їх стабільної роботи й забезпеченні навчальними посібниками. Однак легальна й нелегальна робота студентів тривала недовго. У січні-лютому 1860 рр. 22 членів товариства заарештовано й засуджено до заслання. З викриттям і розгромом товариства власті розгорнули наступ на національно-визвольний рух в Україні. Після арешту в 1860 р. частини членів товариства, воно продовжувало діяльність до саморозпуску в 1863 р., деякі члени товариства вступили до загальноросійської народницької організації «Земля і воля» [40]. П. Павлов з повним правом посідає одне із найпочесніших місць серед когорти просвітників-«шестидесятників», діячів освіти, науки і культури, які своєю діяльністю дієво впливали на формування світогляду різночинної молоді, її палкого бажання робити особистий внесок у розвиток культурного і суспільно-політичного життя суспільства [41, с. 241].

У своїх лекціях професор П. Павлов ставив перед слухачами гострі питання, що безпосередньо перегукувалися із сучасністю, і тим впливав на формування світогляду молоді, спонукав її критично осмислювати дійсність. Лекції історика викликали захоплення і користувалися популярністю серед студентів. Його студент В. Авсеєнко, згодом відомий драматург, критик, мемуарист, згадував: «Він поєднував у собі репутацію поважного вченого з ореолом носія «кращих ідей», покликаною керувати молодим поколінням у його прагненні суспільного і морального ідеалу» [45, с. 723]. Студенти ставилися до П. Павлова з великою повагою. Антифеодальна сутність та демократичні тенденції просвітництва, надання вирішального значення освіті відбивали об'єктивні потреби суспільного і культурного життя Російської імперії того часу, більш за все відповідали настроям різночинної інтелігенції. Просвітництво збуджувало самосвідомість цього соціального прошарку, особливо його молодого покоління. Перед студентством відкривалися перспективи діяльності «на користь загальну», які запалювали його, породжували нове розуміння патріотичного обов'язку. Пояснюючи ідеї соціального та культурного прогресу, П. Павлов допомагав молоді усвідомити її високу історичну місію. Цілком зрозуміло, що свідомо інтелігентна молодь бачила в його особі не тільки співника, але значною мірою виразника її ідейної позиції [41, с. 233; 48].

Студент, згодом професор-правник університету Св. Володимира, О. Романович-Славатинський (1832–1910 рр.) [2 с. 580–583], у спогадах відзначав: «Навряд чиї-небудь лекції так сприяли розумовому розвитку, як лекції цього професора. Він тоді був повен юності, краси і моральної чистоти. Для Києва він був тим, чим Грановський для Москви, Каченовський для Харкова – сіячем істини і добра. Я дуже цінував його лекції і не пропустив жодної з них за всі чотири роки» [43, с. 619]. Усвідомлюючи важливість розуміння російської історії юристами, професор П. Павлов звернувся до ради університету із пропозицією дозволити їм слухати її разом із філологами усі чотири роки. «Однак, заради справедливості слід сказати, – вважав О. Романович-Славатинський, – що він читав нам не стільки російську історію, скільки історію світової цивілізації. Однак до російської історії відносився його чудовий курс, який він називав «Історія науки російської історії», але більша частина його лекцій була присвячена з'ясуванню закону взаємності послуг – основного закону, що рухав історичні події. Він мав рідкісний талант стисло й ясно виразити сутність усякої доктрини, всякої філософської системи. Якщо я виніс із університету розуміння Гегеля, то був зобов'язаний цим лекціям Павлова» [43, с. 619]. Під впливом

лекцій П. Павлова, студент О. Романович-Славатинський заглибився у вивчення історії російського права та зацікавився державним правом [48].

Слід нагадати, що авторитет історико-філологічного факультету університету Св. Володимира в кінці 40-х – на початку 50-х рр. XIX ст. був на дуже високому рівні. На ньому навчалися кращі студенти університету. Лекції корифеїв – професорів-просвітителів П. Павлова, В. Шульгина (1822–1878 рр.) [1, с. 760–777], І. Вернадського (1821–1884 рр.) [1, с. 97–103], М. Бунге (1823–1895 рр.) [1, с. 74–84] відвідували студенти усіх факультетів. Просвітницька атмосфера, що була створена цими особистостями, формувала майбутніх вчених, які ставали гідними спадкоємцями ідей вчителів. Досліджуючи історичний досвід людства та з'ясовуючи закономірності історії, П. Павлов намагався визначити основний історичний закон. Формулював його так: «Історія російського суспільства зокрема, історія суспільства взагалі є здійснення у даній місцевості у певний час закону взаємності речових і моральних послуг для задоволення матеріального і морального споживання, згідно із удосконаленням способів сучасного виробництва, – закону, що постійно порушується зовнішніми причинами та через розвиток споживання, а також засобів виробництва, і внаслідок цього, який прагне оновитися шляхом перетворень і переворотів то зверху, то знизу» [41, с. 220]. Вивчення історії переконало вченого у тому, що стародавнє руське життя стає більш зрозумілим лише під час дослідження матеріальних пам'яток у поєднанні їх із писемністю, при порівнянні із старожитностями, що відтворюють життя європейських народів, а також за наочним ознайомленням із пам'ятками, що відображають із різних сторін побут європейських народів [2, с.31].

Через свої погляди П. Павлов був під наглядом. Наказом Міністерства народної освіти від 11 грудня 1859 р. ординарний професор П. Павлов був звільнений з посади професора університету Св. Володимира у Києві і призначений членом Петербурзької археографічної комісії.

У грудні 1859 р., в прощальній лекції студентам університету Св. Володимира, П. Павлов підсумував свої погляди на розуміння історичного процесу, місце і роль молодого покоління у ньому. Вчений відзначав, що історія, як суспільна наука, повинна сприяти формуванню самосвідомості та викорінювати забобони. Наголосив, що у своїх лекціях намагався розкрити загальні закони розвитку, тому що через усвідомлення руху та взаємозв'язку розвитку суспільства стає зрозумілим сучасне і майбутнє. Підсумував, що російська історія відноситься до історії європейської, подібна до цієї материкової, всесвітньої європейської історії, що на Русі також був родовий побут та патріархально-конституційні основи, які знищила централізація, а освіта, що спочатку була знаряддям уряду, згодом відродила суспільство, створила суспільну думку та свідому інтелігенцію [41, с.265; 48]. «В історії європейських держав, – проголошував вчений, – ми помічаємо, що коли старі установи виявляються неієздатними, настає переворот, спочатку розумовий, потім матеріальний, – енциклопедисти та революція. Такий час переживаємо зараз і ми. [...] Ми чекаємо вже перебудови на більш сучасних основах. Селянське питання поставило нашу історію так, що у неї два виходи – реформа чи революція» [42, с. 265–266].

Просвітник-«шестидесятник» П. Павлов вважав, що в історії протесту завжди значну роль відігравали суспільна думка, література та університети, а у майбутньому кожен університет повинен пов'язати свою діяльність з усіма життєвими основами свого краю, інтелігенція якого повинна сприяти його відродженню, студенти – стати провідниками знань та корисних понять суспільства. Обов'язком університетської молоді є зближення вищих класів із нижчими, бо тільки передаючи освіту останнім, дворянство може спокутувати хибність своїх вчинків [42, с.266]. Цей своєрідний заповіт, який віддзеркалював нагальні потреби часу, втілювався в життя свідомою частиною київської університетської молоді у створенні та роботі перших недільних шкіл, діяльності прогресивної української інтелігенції у Київській студентській громаді, згодом у «Старій громаді», наукових установах Києва, широким дослідженням українського минулого науковою школою істориків університету Св. Володимира, формуванням київської документальної школи істориків під керівництвом В. Антоновича із 70-х рр. XIX ст. зокрема.

«У нас, – підсумовував П. Павлов, – серед глибокої пітьми, серед безнадійної діяльності, вони [університети – О. Т.] складають єдиний порятунок; лише одні університети світять ніби маяки» [42, с.266]. Розмаїтість промов на прощальному вечері 14 грудня 1859 р., який влаштували студенти і викладачі П. Павлову перед його від'їздом до Санкт-Петербурга, свідчила про багатосторонню діяльність і незліченні заслуги «київського Грановського», якому університетська молодь довіряла свої переконання, характер і напрямок думок, від якого набирала знань із усіх сфер. Студент Левченко звернувся до вченого із проханням бути кореспондентом між Київським і Петербурзьким університетами, діяти від імені першого в їх зближенні, організації у північній столиці недільних шкіл і встановленні зв'язку між ними та київськими школами. Як відомо, П. Павлов прийняв пропозицію, у Петербурзі він став енергійним організатором недільних шкіл [40, с. 269–271].

Отже, у кінці 1859 р. професор П. Павлов був переведений на службу у Санкт-Петербург членом Петербурзької археографічної комісії, на початку 1860 р. він був призначений бібліотекарем бібліотеки для службовців, яка тоді існувала при Міністерстві народної освіти. 14 лютого 1860 р. П. Павлова заарештували через справу Харківсько-Київського таємного товариства. Згодом, за дозволом Міністерства народної освіти та під його керівництвом, П. Павлов керував недільними школами, які тоді були організовані в Санкт-Петербурзі за зразком київських недільних шкіл, а також викладав курс всесвітньої історії в училищі правознавства. Пізніше П. Павлова обрано радою Санкт-Петербурзького університету екстраординарним професором всесвітньої історії (давнього часу). Проте у 1862–1875 рр. він кафедри в університеті не посідав, а служив у Петербурзькій археографічній комісії без утримання, а з 1870 р. із невеличким державним утриманням [1, с. 535].

2 березня 1862 р. у публічній лекції під егідою Вільного університету П. Павлов виголосив промову про «Тисячоліття Росії», у якій наголосив на тому, що за весь час свого існування Росія була рабовласницької країною, з потужним централізованим державним апаратом, де завжди придушувалися найменші прояви громадської незалежності, засудив кріпосницький лад Російської імперії та проблемність і ненадійність селянської реформи 1861 р. Текст лекції був схвалений цензором, який не міг навіть уявити занадто бурхливу реакцію слухачів. Публіка підтримувала лектора галасливими оплесками та криками схвалення [48].

На гучні виклики аудиторії промовець вийшов і, піднявши руку, заявив: «Росія стоїть тепер над безоднею, в яку ми і впадемо, якщо не звернемося до останнього засобу порятунку, до зближення з народом. Хто має вуха, нехай почує!». 5 березня 1862 р. П. Павлов був заарештований і 6 березня 1862 р. висланий у Ветлугу (Костромська губернія) із забороною на майбутнє читати публічні лекції. У 1864 р. він був переведений у Кострому, де працював співробітником «Костромских Губернских Ведомостей». У 1865 р. отримав дозвіл оселитися в Царському Селі, а в 1866 р. – у Санкт-Петербурзі. Із заслання П. Павлов повернувся із підірваним здоров'ям, громадською діяльністю більше не займався. У 1871 р. він був звільнений від нагляду [39, с. 12–13]. Після повернення у Санкт-Петербург П. Павлов викладав статистику у Костянтинівському військовому училищі, всесвітню та російську історію в юнкерському училищі, російську історію в Оленівському жіночому училищі, час від часу був експертом у комітеті Головного управління військовий учбових закладів по складанню програм для військових училищ [1, с. 535; 48].

2 травня 1875 р. П. Павлов був затверджений ординарним професором відкритої кафедри історії і теорії мистецтв університету Св. Володимира. Він також залишався членом Археографічної комісії. Його плідну викладацьку, науково-дослідну та музейну діяльність у 1875–1885 рр. на кафедрі історії і теорії мистецтв університету Св. Володимира дослідила О. Сторчай [50, с. 114–140]. У цей період він облаштував Музей вишуканих мистецтв університету Св. Володимира. У 1885 р. П. Павлов повернувся до Санкт-Петербургу, де помер у 1895 р.

Викладач кафедри російської історії український історик, вчений, професор університету Св. Володимира, археограф В. Домбровського у 1838–1844 рр. своєю педагогічною працею та власним дослідницьким прикладом надихав сучасників вивчати історію рідної землі, краю, міста, досліджувати історичну і культурну спадщину українського народу, його внесок у формування української археографії був вагомим для свого часу і позитивно позначився на її роботі. В. Домбровський передчасно пішов з життя у тридцять п'ять років і не реалізував свого багатообіцяючого потенціалу як викладач і науковець, проте своєю діяльністю у цілому В. Домбровський започаткував перший період становлення школи істориків університету Св. Володимира, започатковував її традиції. Український історик, професор Університету Св. Володимира, археограф В. Домбровський має зайняти почесне місце серед викладачів і вчених України першої половини XIX ст.

Саме у стінах університету Св. Володимира розпочалося становлення М. Костомарова, як університетського викладача та науковця, промовисто сформовано спрямування всього його подальшого життєвого шляху як громадянина, історика та вченого. А сам він вважав київський період свого життя і працю в університеті Св. Володимира найщасливішими і найяскравішими моментами свого життя, хоча працював він у закладі лише упродовж серпня 1846 р. – березня 1847 р., під час київського періоду його життя (1844–1847 рр.), до арешту за участь в Кирило-Мефодіївському товаристві. Відомий український і російський вчений, історик, публіцист, поет-романтик, мислитель, громадський діяч, один з лідерів Кирило-Мефодіївського товариства, ад'юнкт-професор університету Св. Володимира, М. Костомарова своєю діяльністю у київський період життя був причетний до започаткування першого періоду школи істориків університету Св. Володимира та засновував її традиції. Як і В. Домбровський, М. Костомаров був серед фундаторів української історичної освіти і науки, закладав вивчення, розробку, видання документальної історії України, творив традиції українського освітянського і наукового простору.

Викладацька, наукова та громадська діяльність професора кафедри російської історії П. Павлова впродовж 1847–1859 рр. склала другий період становлення школи істориків університету Св. Володимира, сприяла формуванню широкого світогляду київського студентства, зокрема істориків, усвідомленню ними загальнолюдських законів розвитку суспільства, просвітництва, критичного і системного методу дослідження історичного процесу. Вчений вплинув на формування школи істориків університету Св. Володимира загалом, сформував свій напрямок наукової школи, яскравим представником якої був І. Лашнюков. Для київського студентства П. Павлов був кумиром, шанованим вченим, мислителем, спілкування з яким навчало як потрібно любити свій народ.

Енергія професора П. Павлова та дружні стосунки із студентством стали запорукою успішної діяльності недільних шкіл, організацію яких він скеровував. Учений був щиро й глибоко переконаний, що розповсюдження знань поступово трансформує російське азійське суспільство. Пояснюючи ідеї соціального та культурного прогресу, П. Павлов допомагав молоді усвідомити її високу історичну місію. Свідома інтелігентна молодь бачила в його особі не лише співника, але значною мірою виразника її ідейної позиції. Після урядових репресій 1862 р., які примусово відірвали професора П. Павлова від безпосередньої участі у науковому і громадському житті, його ім'я поступово забувалося. Заслання 1862 р. відбулося у самому розквіті його творчих сил. На жаль, важкі умови підірвали життєві сили історика і він не зміг після повернення у повній мірі розкрити свій потенціал, завершити перервані праці. Постать професора П. Павлова була непересічною для свого часу. Представник школи істориків університету Св. Володимира, професор П. Павлов, який сформував другий період її становлення, закладав і розвивав традиції школи істориків університету Св. Володимира, має зайняти почесне місце серед викладачів і вчених України середини та другої половини XIX ст.

Отже, окреслений соціокультурний портрет В. Домбровського, М. Костомарова, П. Павлова дозволив дослідити історію першого та другого періодів становлення школи істориків університету Св. Володимира у кінці 30-х – 60-х рр. XIX ст., глибше осягнути їх життя, викладацьку, наукову, громадсько-просвітницьку діяльність. Усі троє істориків прийшли в університет Св. Володимира молодими – В. Домбровському було 28 років, М. Костомарову – 29 років, П. Павлову – 24 роки, усі троє викладачів були переповнені бажанням працювати задля користі просвіти і науки, усі троє науковців своєю подвижницькою діяльністю надихали оточуючих на вивчення історії та культури рідного краю.

В. Домбровський передчасно пішов з життя у тридцять п'ять років і не реалізував свого багатообіцяючого потенціалу. М. Костомарова заарештовано у тридцятирічному віці через участь у Кирило-Мефодіївському товаристві у день його весілля, коли він мріяв все подальше життя прожити у Києві та присвятити себе праці в університеті Св. Володимира. П. Павлов у 36 років, на піку його величезного авторитету, глибокого шанування серед студентів, значущого впливу на формування їхнього світогляду, активної викладацької та громадсько-просвітницької діяльності за його відкриті вільнотдумні погляди та громадсько-просвітницьку діяльність посередині навчального року був переведений владою до Санкт-Петербургу, а потім засланий у Костромську губернію, без права викладати.

Постаті істориків В. Домбровського, М. Костомарова і П. Павлова були непересічними для їх часу. Вони започаткували та сформували перший і другий періоди становлення школи істориків університету Св. Володимира, своєю різноплановою діяльністю засвідчили культ знань, високу ерудицію і загальну культуру, прагнення творити, фахово навчати талановитих вчених і виховувати широко й неупереджено мислячу молоду генерацію громадян, надихали оточуючих вивчати історію та культуру рідного краю, що сприяло започаткуванню традицій школи істориків університету Св. Володимира загалом.

Список використаних джерел

1. Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) / Составлен и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – 860 с. 2. Тарасенко О. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. / О. Тарасенко. – К.: Логос, 1995. – 276 с. 3. Тарасенко О. Внесок наукової школи істориків Київського університету у становлення національної історичної освіти і науки / О. Тарасенко // Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX – початку XX ст.». Київ, Будинок вчених НАН України 20–22 листопада 1995 р. – С. 152–154. 4. Тарасенко О. Класична наукова школа істориків Київського університету Св. Володимира у XIX ст. / О. Тарасенко // Історія. Частина I: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Міжнародна асоціація українців, Національна академія наук України, 1996. – С. 225–228. 5. Тарасенко О. О. З історії становлення та розвитку історичної освіти в Київському імператорському університеті Св. Володимира (до 175 річчя від дня заснування) / О. Тарасенко // Історична думка, № 1 (2), 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.kubg.edu.ua/6385/>

- 1/О Tarasenko IS.pdf. 6. Тарасенко О. Спогади В. Г. Авсеєнка про істориків Університету Св. Володимира / О. Тарасенко // Грані. – 2016. – № 2 (130). – С. 81–89. 7. Тарасенко О. О. Спогади Миколи Костомарова (школа істориків Університету Св. Володимира) / О. О. Тарасенко // Грані. – 2015. – № 11/2 (127). – С. 97–102. 8. Тарасенко О. О. Спогади про професора Павлова (школа істориків Університету Св. Володимира) / О. О. Тарасенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. – Вип. 45. – С. 80–85. 9. Тарасенко О. О. Спогади М. І. Костомарова про П. В. Павлова (школа істориків Університету Св. Володимира) / О. О. Тарасенко // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Том 105. – Вип. 2. – С. 133–139. 10. Левицький О. І. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1893): Историческая записка о ее деятельности / О. І. Левицький. – Киев, 1893. – 142 с. 11. Журба, О. І. Значення діяльності В. Ф. Домбровського у становленні Київської археографічної комісії / О. І. Журба, М. П. Ковальський // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1989. – Вип. 31. – С. 48–54. 12. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності / О. І. Журба. – К.: Наукова думка, 1993. – 186 с. 13. Тарасенко О. О. Діяльність учених Університету Св. Володимира в Київській археографічній комісії у 50–80-х роках XIX ст. / О. О. Тарасенко // Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: національний та європейський контекст: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 13 квітня 2011 р. – К.: Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. – С. 67–72. 14. Тарасенко, О. Школа істориків Університету Св. Володимира: штрихи до творчого портрету Василя Федоровича Домбровського / Ольга Тарасенко // Science Rise, 2015. – Т. 7. – № 1(12). – С. 37–41. 15. Тарасенко О. О. До становлення школи істориків Університету Св. Володимира: В. Ф. Домбровський та М. І. Костомаров / О. О. Тарасенко // Грані. – 2015. – № 12/2 (128). – С. 59–68. 16. Домбровський В. Ф. Острожская старина / В. Ф. Домбровський // Киевлянин. – Кн. I. – 1840. – С. 81–118. 17. Домбровський В. Ф. Луцк / В. Ф. Домбровський // Киевлянин. – Кн. II. – 1841. – С. 49–67. 18. Домбровський В. Ф. Очерк г. Чернигова и его области в древнее и новое время / В. Ф. Домбровський. – Киев, 1846. – 49 с. 19. Домбровський В. Ф. О Кременецком замке / В. Ф. Домбровський // Киевлянин. – 1850. – С. 39–44. 20. Гербель М. Лицей князя Безбородко. Гимназия высших наук и лицей кн. Безбородько / М. Гербель. 2-е изд. перер. и доп. – СПб., 1881. – 474 с. – С. 390. 21. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства / Ю. А. Пінчук / Ред. колегія: П. Сохань (голова), Д. Бурім, І. Гирич, Я. Калакура, О. Маврін, В. Наулко. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / Ю. А. Пінчук. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2012. – 608 с. 22. Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров у Києві (1844–1847 рр.) / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 3–15. 23. Костомаров Микола / 100 найвідоміших українців / Гнатюк М. А., Громовенко Л. П., Ламонова О. В. та ін. 2-ге видання. – К.: Орфей, 2002. – 592 с. 24. Костомаров Микола Іванович (1817–1885). Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті [авт.-упоряд. О. Матвійчук, Н. Струк]. – К.: Світ Успіху, 2005. – С. 191–192. 25. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров; сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского. – К.: Лыбидь, 1990. – 736 с. 26. Славянская мифология. Сочинение Николая Костомарова. Извлечение из лекций, читанных в университете Св. Владимира во второй половине 1846 г. / Н. Костомаров. – К., 1847. – 113 с. 27. Науменко В. Н. И. Костомаров как этнограф / Володимир Науменко // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. XXXV–XLIV. 28. Попов П. Н. Костомаров як фольклорист і етнограф / П. Н. Попов. – К.: Наукова думка, 1968. – 113 с. 29. Яценко М. Т. М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець / М. Т. Яценко // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія /упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994. – С. 18–19. 30. Козачок Я. В. Забуттю не підлягає. Микола Костомаров і Кирило-Мефодіївське товариство / Я. В. Козачок, О. А. Горленко; Національний авіаційний ун-т. – К.: НАУ, 2007. – 80 с. 31. Ге Н. Киевская гимназия в 40-х годах XIX ст. / Н. Ге / Сборник в пользу недостаточных студентов Университета Св. Владимира. – СПб., 1895. – С. 59–60. 32. Тарасенко О. О. Школа істориків Університету Св. Володимира: Микола Іванович Костомаров / О. О. Тарасенко // Київські історичні студії, 2016. – № 1. – С. 127–134. 33. Тарасенко О. О. Представники народницького напрямку Микола Костомаров та Іван Лашнюков (школа істориків Університету Св. Володимира) / О. О. Тарасенко // Science Rise. – X: НВП ПП «Технологічний Центр», 2015. – № 11 (16). – С. 64–68. 34. Павлов П. В. Об историческом значении царствования Бориса Годунова / П. В. Павлов. – М., 1850. – 132 с. 35. Кавелин К. Д. Об историческом значении царствования Бориса Годунова. Соч. П. Павлова. М., 1850 / К. Д. Кавелин // Отечественные записки, 1850. – Т. 72. – Ч. 9. – Отд. V. – Критика. – С. 13–30. 36. Об историческом значении царствования Бориса Годунова. Соч. П. Павлова. М., 1850 // Современник, 1850. – Т. 22. – Ч. 7. – Отд. III. – Критика. – С. 17–26. 37. Погодин М. П. Об историческом значении царствования Бориса Годунова. Соч. П. Павлова. М., 1850 / М. П. Погодин // Москвитянин, 1850. – Ч. 8. – Кн. II. – Від. IV. – С. 116–135. 38. Пирогов Н. И. О воскресных школах / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. 39. Лемке М. Дело профессора Павлова / М. Лемке // Очерки освободительного движения 60-х годов. – СПб., 1908. – С. 7–13. 40. Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине: вторая половина 50-х – начало 60-х годов XIX ст. / Ф. Ястребов; отв. ред.: Ф. Е. Лось; АН Украинской ССР, Ин-т истории. – Киев: Изд-во АН УССР, 1960. – 307 с. – С. 269–271. 41. Эймонтова Р. Г. Ученый-просветитель П. В. Павлов (60-е годы) / Р. Г. Эймонтова // Исторические записки. – 1986. – Т. 113. – С. 208–249. 42. Прощальная лекция пр. П. В. Павлова, студентам Киевского университета, зачит. в декабре 1859 г. // Исторические записки. – 1955. – Т. 52. – С. 265–266. 43. Романович-Славатинський, А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. Воспоминания и заметки. 1832–1884 гг. / А. В. Романович-Славатинський // Вестник Европы. – 1903. – Ч. 2. –

С. 619–44. Португалов В. О. Ученик об учителе / В. О. Португалов // Исторические записки. – 1986. – Т. 113. – С. 252–256. 45. Авсеенко В.Г. Школьные годы: Отрывок из воспоминаний. 1852–1862 / В. Г. Авсеенко // Исторический вестник. – 1881. – Ч. 4. – С. 723. 46. Тарасенко О. О. Спогади В.Й. Португалова про професора Павлова (школа істориків Університету Св. Володимира /О. О. Тарасенко // Матеріали XII Міжнародної наукової інтернет-конференції «Актуальні наукові дослідження сучасності (22–24.12. 2015)». Історія. Збірник наукових праць. – Київ, 2015. – С. 77–85. 47. Тарасенко О. Викладацька діяльність П. В. Павлова в Університеті Св. Володимира у середині XIX ст. / О. О. Тарасенко // Література та культура Полісся, 2007. – № 38. – С. 236–248. 48. Тарасенко О.О. До становлення школи істориків Університету Св. Володимира: Платон Васильович Павлов / О. О. Тарасенко // Парадигма пізнання: гуманітарні питання, 2015. – Том 7, № 10. – С. 5–30. 49. Тарасенко О. Формування наукових шкіл істориків в Університеті Св. Володимира: Іван Васильович Лашнюков / О. Тарасенко // Київські історичні студії. – 2015. – № 1. – С. 108–114. 50. Сторчай О. В. Мистецька освіта в Київському університеті (1834–1924): Монографія / О. В. Сторчай. – К.: Щек, 2009. – С.114–140.

Ольга Тарасенко

ШТРИХИ К СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПОРТРЕТУ ІСТОРИКІВ УНІВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА – В. ДОМБРОВСКОГО, Н. КОСТОМАРОВА, П. ПАВЛОВА

Рассмотрены социокультурный портрет историков кафедры русской истории университета Св. Владимира – В. Домбровского, Н. Костомарова, П. Павлова. Доказано, что в конце 30–60-х гг. XIX в. своей преподавательской, научной, общественно-просветительской деятельностью В. Домбровский и Н. Костомаров сформировали первый период, а П. Павлов – второй период создания школы историков университета Св. Владимира XIX в. Установлено, что своей разноплановой деятельностью В. Домбровский, Н. Костомаров, П. Павлов продемонстрировали культ знаний, высокую эрудицию и общую культуру, стремление творить, профессионально обучать талантливых ученых и воспитывать широко и непредвзято мыслящее молодое поколение граждан, вдохновляли окружающих изучать историю и культуру родного края, что способствовало основанию традиций школы историков университета Св. Владимира в целом.

Ключевые слова: социокультурный портрет, университет Св. Владимира, В. Домбровский, Н. Костомаров, П. Павлов.

Olga Tarasenko

STROKES TO A SOCIO-CULTURAL PORTRAIT OF HISTORIANS OF ST. VOLODYMYR UNIVERSITY – V. DOMBROWSKIY, M. KOSTOMAROV, P. PAVLOV

The sociocultural portrait of the historians Volodymyr Dombrowskiy, Mykola Kostomarov, Platon Pavlov of the Department of Russian History at St. Volodymyr University is researching in the article. It is investigated that at the end of 30-ies – in 60-ies of the XIX century by their teaching, research, social and educational activities Volodymyr Dombrowskiy and Mykola Kostomarov created the first period, and Platon Pavlov created the second period of the School of Historians of St. Volodymyr University of the XIX century. It is established that Volodymyr Dombrowskiy, Mykola Kostomarov, Platon Pavlov by their diverse activities showed a cult of knowledge, a high erudition and a common culture, their desire to create and professionally train talented scientists, educate a young generation of citizens with widely and impartially thinking, and inspired others to explore the history and culture of their native land, which contributed to the foundation of the traditions of the School of Historians of St. Volodymyr University as a whole.

Key words: sociocultural portrait, University St. Volodymyr, V. Dombrowskiy, M. Kostomarov, P. Pavlov.

УДК 334.73

Ірина Гавліч

ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У ПРАЦЯХ ІВАНА ФРАНКА

У статті на основі ґрунтовного вивчення політичних програм та економічних праць Івана Франка проаналізовано його роль як фундатора наукового дослідження національних фінансово-економічних організацій у Галичині. Методологічну основу склали принципи наукової об'єктивності, історизму, системності, всебічності.

Ключові слова: фінансово-економічні організації, кооперація, кредитна кооперація, самопоміага, економічні реформи.

Розбудова демократичної держави потребує обґрунтованого прогнозування шляхів соціально-економічного прогресу, що є неможливим без аналітичних і обґрунтованих оцінок питань суспільно-політичного та господарського розвитку України в минулому. Одним із ключових аспектів у цьому комплексі проблем є вивчення історії національних фінансово-економічних організацій у Східній Галичині.

Одним із фундаторів наукового дослідження цієї проблематики став І. Франко. За словами дослідника економічного франкознавства С. Злупка «...початок творчої діяльності І. Франка припадає на створення банків, оскільки цього вимагав об'єктивний процес розвитку товарно-грошових відносин у Галичині. Завдяки цьому економіст мав змогу спостерігати банківську діяльність на етапі становлення, а отже, оцінити належним чином й соціально-економічні наслідки в зародку» [1, с. 118].

Економічні праці І. Франка, зокрема дослідження у бюджетній, банківсько-кредитній та фіскальній сферах, ґрунтувалися на досягненнях зарубіжної фінансової науки, які вчений прагнув поставити на службу цивілізованому поступові українства [2–8].

У програмному документі, написаному І. Франком для другого Народного віча русинів 17 червня 1883 р. сформульовано найважливіші завдання економічного поступу українців краю: «Часи поезії минули вже – і для того треба братися до праці, щоб не було запізно!. Засновуймо свої каси позичкові і держім в наших руках, заводім зсипи збіжжя на лиху годину, підпираймо наші економічні і наукові товариства, не даймо і одної п'яді землиці нашої видерти собі з рук, учім наших дітей всього, а особливо праці, помагаймо друг другові всюди і маймо око бачне на все, що около нас діється, – от наша програма, наша чинність!» [9, с. 7].

У 1890 р. створена Русько-українська радикальна партія. Її засновниками стали І. Франко, М. Павлик, В. Будзиновський, Є. Левицький, С. Данилович, К. Трильовський. На з'їзді, що відбувся 4–5 жовтня 1890 р., прийнято програму партії. У ній, передовсім, пояснювалася причина, яка зумовила створення нової партії: «Зваживши, що теперішні економічні, політичні, культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, ми, русько-українські радикали, порозумівшися приватно, виступаємо.. яко нова партія..» [10, с. 9].

У мінімальній частині програми, де ставилися найближчі завдання, були положення про проведення економічних реформ, які б стримували пролетарізацію села та зміцнювали селянські індивідуальні господарства (запровадження прогресивного податку із збереженням вільного від оподаткування мінімуму існування; заборона продажу землі селянина-боржника; заборона дальшого поділу громадської власності тощо) [11, с. 315]. Сюди входили вимоги, які повинні були повернути населення на шлях ведення спілкового господарства.

Радикальна партія почала активно втручатися у суспільно-політичне життя краю. Під впливом І. Франка вона звертає увагу на піднесення почуття національної свідомості і солідарності українського народу, його економічної самоорганізації. Особливо активно вона діє серед селян, використовуючи для цього свої періодичні видання (журнал «Народ», що видавався за редакцією І. Франка і М. Павлика, газети «Хлібороб», «Громадський голос», «Громада», «Радикал»). Через економічне товариство «Поступ» і економічні гуртки «Народні спілки» радикали прагнули поліпшити економічне становище селян. Вони висунули ідею організації селянських профспілок.

У грудні 1899 р. у Львові створено Українську національно-демократичну партію (далі – УНДП). Партія, у якій переважала інтелігенція, об'єднала репрезентантів усіх верств українського суспільства і різних суспільних течій на національному і демократичному принципах. Значний вплив на партійну політику справляло духовенство. УНДП швидко здобула домінуюче становище у політичному житті Східної Галичини і вела боротьбу з радикальною і соціал-демократичними

партіями за вплив на маси, зокрема на селянство. Головами УНДП були Юліан Романчук (1899–1907 рр.) і Кость Левицький [12, с. 109].

І. Франко написав проект програми нової партії, у якому зазначав: «...хочемо мати для себе всю свою землю, бо земля – то основа для всякої продуктивної праці.. Не хочемо бути на своїй землі ні наймитами, ні орендаторами. У народних руках має бути торгівля, фінансово-кредитна справа, оскільки гроші – це душа господарства». Вчений зазначав: «Щодо програми економічної, то, на мою ж думку, головною основою при її укладенню повинен бути оклик: рівні права й рівні обов'язки, а також постанова: де одиниця безсильна, там спілка, асоціація повинна займати її місце. Асоціацією, спертою на самодопомозі, довести всі верстви народу до добробуту» [13, с.321].

Економічна програма І. Франка містила такі заходи: а) державний викуп іпотечних боргів через поступове удержавлення кредитових інституцій; б) проведення при державній допомозі комасації селянських земель, регуляції рік, охорони лісів, реформи мисливського закону; в) державна допомога для «нашого народу задля ведення ліпших способів продукування та задля розвинення свого промислу»; г) утворення громадських інституцій для посередництва в «обміні продуктів», державна підтримка всяких господарських товариств і спілок; д) ліквідація всіх безпосередніх і посередніх податків і встановлення «загального прогресивного податку доходного, маєткового і спадкового» [14, с. 322].

І. Франко об'єктивно оцінював реалії переходу селянського господарства до грошового способу стосунків, що супроводжувався значними соціально-економічними втратами. Грошовий кредит був для селян немов гостем із іншого світу, зі світу «господарки грошової». На його думку, в тогочасних умовах «перескочити з господарки натуральної до господарки грошової без зламання карку для нашого дрібного сільського господаря майже неможливо. Для того-то всякий грошовий кредит для селян ба як і всякі грошові побори від них (як податки і т. д.) в грошах суть злом, може, і кінцевим при теперішнім устрої капіталістичнім, але, все таки, шкодливим для економічного розвою» [15, с. 277]. І. Франко вважав розумним і практичним кроком створення на перехідному етапі так званих «натуральних» кредитних закладів (зерном, худобою, господарськими знаряддями і т. п.). [16, с. 283]. Він доклав багато зусиль, щоб пробудити ініціативу української громадськості до активної підприємницької діяльності у сфері банківсько-кредитних відносин, детально проаналізував причини банкрутства перших банків, до діяльності яких були причетні українці [17–18]. Майже кожну статтю на економічну тематику вчений закінчував висновком про необхідність опановувати банківську діяльність, вчитися банківської запопадливості у поляків, євреїв, інших народів.

І. Франко не обмежувався вивченням вузьких рамок кооперативних кредитівок, а простежував також особливості банківської діяльності у різних сферах економіки. У 1890 р. він опублікував з цього приводу кілька економічних праць, головною теоретичною засадою яких були переваги великого виробництва над дрібним. Закликаючи до ведення спілкового господарства при збереженні приватної власності і розподілу продукції відповідно до вкладеного в спілкове виробництво паю, він головну увагу звертав на економічні перетворення, які вважав за доцільне завжди починати від низів, від активної роботи в громаді. «Поки ми не будемо мати в краю громад розумних, освічених і добре впорядкованих, – писав вчений, – доти нам ані думати нема що про вирятування себе і своїх потомків з нужди» [19, с. 322].

В опублікованій І. Франком 1887 р. праці «Земельна власність у Галичині» зроблено першу спробу обґрунтувати аграрну програму з позицій селянських інтересів. «Досі, – писав він, – аграрні проекти продукувала виключно шляхетська верства. Реформа відносин земельної власності мусить бути ведена й переведена в ім'я інтересів загальнонародних. Земля повинна служити тривкою та невід'ємною підставою для дальшого розвою народу на полі промисловім, торговельнім та інтелектуальнім. Тільки, такий розвій, – твердив Іван Франко, – що йтиме від ґрунту, буде здоровий і не сполучений ні з чиею кривдою» [20, с. 308–309].

Аналізуючи суспільно-економічний стан селянства та нелюдські методи його експлуатації лихварським капіталом, І. Франко радив використати кооперативну форму співпраці для боротьби з цим злом. «Тільки кооперативна боротьба за існування могла запевнити людині перевагу над іншими живими й неживими творами природи», – наголосив він у статті «Мисли о еволюції в історії людскости» (188 р.1). Проти неграмотності – товариства тверезості, проти лихварства – кредитні спілки і громадські каси, проти економічних злиднів – крамниці, склади збіжжя тощо. Кооперативна ідея, на його думку, приведе до створення справедливого суспільства без «усяких привілеїв і всякого визиску» [21, с. 216].

У статті «Як би нам в біді рятуватися» учений так відповів на власне запитання: «Нам здається, що тут треба почати раду і роботу – від громади». Громадівське господарювання, що ґрунтувалося на об'єднанні зусиль і виробничих засобів, допомогло б подолати малоземелля, обмеженість ресурсів, неможливість застосування прогресивних технологій. «Одинокою можливою

тут поправою, – зазначав І. Франко, – вважаю устроєння обік переважної часті дрібних індивідуалістичних господарств також значнішого числа середніх господарств, зорганізованих на основі кооперації» [22, с. 324].

Таким чином, органічною складовою економічної програми І. Франка була проблема звільнення українського народу від економічного поневолення і возз'єднання всіх українських земель в єдиній незалежній державі. А у центрі національно-визвольної боротьби мають стояти саме економічні проблеми.

Список використаних джерел

1. Злупко С. Іван Франко – економіст / Злупко С. – Львів: МП «Слово», 1992. – 206 с.
2. Франко І. Банк крайовий / І. Франко // Збір. творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 163–180.
3. Франко І. Громадські шпихліри / І. Франко // Збір. творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 181–182.
4. Франко І. Катастрофа банку селянського // Збір. творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 295–313.
5. Франко І. Лихварство в Галичині / І. Франко // Збір. творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 373–391.
6. Франко І. По Загальному зборі Рустикального банку / І. Франко // Збір. творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 346–351.
7. Франко І. Реорганізація банку Крайового / І. Франко // Збір. творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 273–280.
8. Франко І. Сумна історія Крилошанського банку і його так званої санації / І. Франко // Збір. творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 429–437.
9. Резолюція Руского Всенародного Віча, котре старанням львовських Русинів відбулося в «Домі Народнім» на дни 17. (29) червня 1883 р.
10. Програма Русько-Української радикальної партії // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. В 3 т. – Б. М.: Сучасність, 1983. Т. 1. – С. 9–13.
11. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки / С. Злупко. – Львів: Євросвіт, 2002. – 528 с.: іл.
12. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ: Б. В., 1993. – 200 с.
13. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки / С. Злупко. – Львів: Євросвіт, 2002. – 528 с.: іл.
14. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки / С. Злупко. – Львів: Євросвіт, 2002. – 528 с.: іл.
15. Франко І. Реорганізація банку Крайового / І. Франко // Збір. творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 273–280.
16. Злупко С. Іван Франко – економіст / С. Злупко. – Львів: МП «Слово», 1992. – 206 с.
17. Франко І. Катастрофа банку селянського / І. Франко // Збір. творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 295–313.
18. Франко І. Лихварство в Галичині / І. Франко // Збір. творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 373–391.
19. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки / С. Злупко. – Львів: Євросвіт, 2002. – 528 с.: іл.
20. Франко І. Земельна власність в Галичині / І. Франко // Збір. творів у 50-ти тт. – Т. 44. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 308–311.
21. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. – Львів: Вид-во «Укоопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с.
22. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки / С. Злупко. – Львів: Євросвіт, 2002. – 528 с.: іл.

Ирина Гавлич

ИССЛЕДОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ В ТРУДАХ ИВАНА ФРАНКА

В статье на основе тщательного изучения политических программ и экономических трудов Ивана Франка проанализированы его роль как основателя научного исследования национальных финансово-экономических организаций в Галичине. Методологическую основу составили принципы научной объективности, историзма, системности, всесторонности.

Ключевые слова: финансово-экономические организации, кооперация, кредитная кооперация, самопомощь, экономические реформы.

Iryna Gavlich

THE STUDY OF NATIONAL FINANCIAL AND ECONOMIC ORGANIZATIONS EASTERN GALYCHYNA IN THE WORKS OF IVAN FRANKO

On the basis of a thorough study of the political programs and economic analysis of the works of Ivan Franko his role as the founder of scientific research of national financial and economic organizations in Galychyna. The methodological basis amounted principles of scientific objectivity, historicism, consistency, comprehensiveness.

Key words: financial and economic organizations, cooperatives, credit cooperatives, self-help, economic reform.

УДК 29:94 (477): 355.02

Наталія Гірна

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ТА ПОЧАТКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА КРЕВЕЦЬКОГО

У статті досліджується формування суспільно-політичних поглядів та початки наукової діяльності Івана Кревецького, одного із представників історичної школи М. Грушевського у Львові першої третини ХХ ст. На основі наукових досліджень І. Кревецького, архівних та опублікованих джерел, спеціальної літератури розглядаються історичні умови формування світогляду молодого вченого та висвітлюється його діяльність як представника державницької школи. З'ясовується значення наукових досліджень І. Кревецького для становлення державницького напрямку української історіографії та розвитку української історичної науки.

Ключові слова: Іван Кревецький, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, історична школа, державницький напрям в історіографії, Львів.

Важливою складовою впровадження державної політики у гуманітарній сфері є особистісний чинник. Проблема формування цілісної української просопографії гостро постала після відновлення незалежності України, адже маємо майже двісті імен українських вчених та діячів культури, інформація про яких не увійшла до жодних бібліографічних каталогів.

У цьому контексті актуальним і перспективним є дослідження суспільно-політичних поглядів і наукової діяльності Івана Кревецького, ученого, котрий презентував новий державницький напрям в українському історіописанні та сприяв науково-теоретичному утвердженню державницької школи в українській історичній науці першої третини ХХ ст.

Деякі аспекти наукової та громадсько-політичної діяльності І. Кревецького знайшли відображення у працях його сучасників – М. Грушевського, С. Томашівського, О. Назарука. В. Дорошенко здійснив аналіз життєвого і творчого шляху вченого [1, с. 12]. У добу незалежності з'явилися дослідження академіка В. Качкана і професора Ф. Стебля, що торкалися наукової спадщини І. Кревецького [2, с. 206–224]. Окремим історіографічним комплексом є діаспорні видання О. Оглоблина, Л. Шанковського, Л. Винара.

Мета і завдання статті полягає у науковому аналізі умов формування і розвитку світогляду І. Кревецького, змісту і головних напрямків наукової діяльності вченого. Для їх реалізації опрацьовано широкий спектр наукових праць історика, спеціальних видань, архівних матеріалів і періодики.

І. Кревецький народився 14 жовтня 1883 р. у селі Іванівці Жидачівського повіту на Львівщині. Його батько працював директором місцевої школи, а мати була акушеркою. У 1898 р., коли Івану виповнилося 15 років, помер батько і майбутню освіту І. Кревецькому довелося здобувати без підтримки родини, самотужки, важкою працею. У віці 34 років він втратив і маму [3, с. 3–5]. Навчався майбутній історик у містечку Розділ, де закінчив народну школу. Згодом перейшов на навчання в Українську академічну гімназію у Львові, яку закінчив у 1903 р. У цьому ж році розпочав навчання на філософському факультеті (історична група) Львівського університету, який завершив у 1907 р. Студентом увійшов до Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – НТШ), де проявив активність та наполегливість у його роботі. У роки навчання в університеті працював в історичному семінарі професора М. Грушевського. У рамках семінару заприятелював також з І. Крип'якевичем, І. Джиджорою та іншими молодими істориками майбутньої школи М. Грушевського і контактував з ними упродовж усього життя.

В учнівські та студентські роки, навчаючись у Львові, І. Кревецький постійно приїжджав до Роздолу. Працював у Роздільському монастирі, який мав велику бібліотеку. Там зберігалися стародруки, історичні хроніки, тому І. Кревецький починає займатися краєзнавством. Зокрема у праці «Записки Кревецького Івана з історії містечка Роздол Жидачівського повіту» наводить цікаві факти з історії цього краю.

Розпочавши наукову кар'єру своїм першим виступом з доповіддю на засіданні історико-філософської секції 20 січня 1906 р., І. Кревецький найбільше працював саме в цьому структурному підрозділі товариства. На засіданнях він систематично доповідав про результати власних досліджень, реферував праці інших членів НТШ.

Наукове зростання І. Кревецького пов'язане із двома академічними середовищами – Львівським університетом, де він був студентом та вихованцем наукового семінару професора М. Грушевського та НТШ у Львові – науковою українською інституцією в Австро-Угорщині.

Безумовно, що творчим осередком львівської історичної школи М. Грушевського став саме історичний семінар у Львівському університеті, який і вів професор. Особливо корисними для студентів були семінари-вправи, де був безпосередній контакт із керівником і можливість здобуття практичних знань і вмій [4, с. 49].

До цього часу професор М. Грушевський вже опрацював і виробив власну концепцію відродження української науки на ґрунті західної гуманітарної культури, керуючись при цьому ідеями філософського позитивізму. До того ж, у 1898 р. – нова реформа статуту НТШ повністю зробила цю інституцію академічною. М. Грушевський творчо використовував взірці західноєвропейських академій – в НТШ з'являються класичні три секції (історично-філософська, філологічна, математично-природописно-лікарська), низка комісій [5, с. 33].

Найширше розгорнула свою діяльність історично-філософська секція, очолювана М. Грушевським, де згуртувалася група учнів професора, серед них був й І. Кривецький. У 1909 р. його обрано секретарем історико-філософської секції бібліотеки НТШ і таким чином він увійшов в керівну структуру товариства. Уся подальша різнобічна діяльність ученого тісно пов'язана з НТШ. Окрім цього він працює як редактор і журналіст, стає редактором часописів «Наша школа» (1909–1912 рр.), «Республіка» (1918–1919 рр.), історичного місячника «Стара Україна» (Львів, 1924–1925 рр.). У бібліотеці І. Кривецький розпочав свою роботу з упорядкування бібліотечних збірок та організації належної роботи установи, що передбачало опрацювання нових надходжень документів, розміщення книг, обслуговування читачів тощо. Навіть згодом, коли став директором бібліотеки, то окрім загального керівництва, займався комплектуванням бібліотечних фондів, веденням каталогу й інвентарних книг, управлінням відділу рукописів і стародруків. І. Кривецький налагоджував широкомасштабні міжнародні зв'язки НТШ з багатьма українськими організаціями й діячами не тільки в Україні, а й закордоном. Зокрема, відбувався активний обмін друкованими виданнями з провідними вітчизняними та міжнародними науковими установами. Так, списки українських закордонних товариств і редакцій, які обмінювалися з НТШ літературою, охоплюють 28 аркушів [6, с. 89–92].

У 1908 р. НТШ налагодило контакти з понад 200 науковими українськими та зарубіжними інституціями, зокрема, з 16 Академіями наук, 145 науковими товариствами, 40 редакціями часописів. Вони надсилали свою літературу бібліотеці (18-ма мовами), за що в обмін отримували праці товариства. У 1911 р. до бібліотеки надходили видання вже від 335 наукових установ – 26 Академій наук, 196 наукових товариств, комісій, 113 редакцій часописів [7, с. 9]. З того часу бібліотека під керівництвом І. Кривецького стала центром наукової роботи українських та частково іноземних учених. І. Кривецький упродовж життя перебував у центрі громадсько-політичних подій Східної Галичини, гостро й оперативно реагував на актуальні проблеми свого часу публікаціями в різних часописах. У 1907 р. співпрацював з М. Грушевським у підготовці видання «Літературно-наукового вісника», був дописувачем «Українсько-руського архіву», «Життя і знання», «Галицького голосу», «Діла», «Неділі», «Громадського вісника», «Нової зорі», «Ради», «Історичного вісника», «Бібліологічних вістей», «Українського книгознавства» та ін. [2, с. 211–213].

Значним випробуванням на громадську і державницьку зрілість історика стали роки Першої світової війни і період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Він захоплено вітав проголошення III Універсалу Центральної Ради та утворення УНР, а свою державницьку позицію озвучив у період ЗУНР, коли редагував офіційний друкований орган держави «Республіка». У першому номері видання сформульовано програму газети: вона покликана була стати республікансько-демократичним органом, трибуною для висловлювання громадської думки всіх жителів Західної області УНР, незалежно від партійних вподобань, національної чи конфесійної приналежності [8, с. 304].

І. Кривецький, вболіваючи за майбутнє рідного краю, написав статтю до 15-річчя проголошення ЗУНР «І. XI. 1918–І. XI. 1933» [9, арк. 4]. Автор закликав врахувати негативний досвід 1918–1919 рр., який призвів до падіння української державності. Зауважимо, що І. Кривецький надавав Східній Галичині великого історичного значення і вважав, що національно-державна ідеологія повинна формуватися саме в цьому регіоні. Особливу увагу у таких процесах відводив вихованню та формуванню у сучасного йому покоління державної свідомості.

Після закінчення національно-визвольних змагань (1919–1921 рр.) вчений поринув у наукову, громадсько-культурну діяльність: започаткував і редагував популярний історичний журнал НТШ «Стара Україна», активно співпрацював з газетами «Діло», «Нова зоря», проводив різні українознавчі дослідження [10, с. 464]. Згадуючи про І. Кривецького, І. Крип'якевич відзначав, що редагований ним популярно-історичний місячник «Стара Україна» був присвячений державній традиції і культурі, а його редактор був твердо прив'язаний до національно-державної традиції [11, с. 29].

У міжвоєнний період, коли Східна Галичина увійшла до складу Другої Речі Посполитої, функціонування книгозбірні значно ускладнилося, оскільки припинилася урядова фінансова

допомога НТШ і бібліотека втратила засоби для повноцінного існування. Також загострилися внутрішні проблеми, пов'язані із нестачею приміщень для бібліотечних фондів та персоналу. Однак, незважаючи на значні труднощі, І. Кревецькому вдалося відновити роботу бібліотеки і продовжити її розвиток. Під його керівництвом бібліотека НТШ напередодні Другої світової війни була найповнішою книгозбірнею українських часописів, книжок та інших друків, а також іноземної літератури про Україну – нараховувала до 300 тис. томів [7, с. 10].

Окрім роботи в бібліотеці, історик активно працював у п'яти комісіях НТШ: тривалий час виконував обов'язки заступника голови бібліографічної комісії (1909–1914 рр., 1925 р.) та комісії з історії мистецтва (1921–1922 рр., 1925 р.), секретаря мовної комісії (1909–1914 рр.), був членом археографічної комісії (1906–1914 рр.) [12]. Упродовж 1921–1925 рр. І. Кревецький вів семінар з української військової історії в Українському таємному університеті у Львові, тому Л. Шанковський назвав його першим військовим істориком Галичини.

Початковий період діяльності І. Кревецького засвідчує, що сфера його наукових зацікавлень різноманітна й охоплює численні історичні теми від середньовіччя – до початку ХХ ст. У сфері наукових зацікавлень були й актуальні проблеми української історіографії, в рамках якої він виробив власний підхід до теоретичного трактування історичних подій минулого. За жанровим наповненням І. Кревецький створив численні наукові і науково-популярні праці – монографії та статті, нариси, есе, огляди, рецензії, хронікальні замітки. Переважна кількість творів історика вийшли окремими виданнями, або були надруковані у наукових збірниках, періодичних виданнях НТШ («Записки НТШ», «Українсько-руський архів») та в інших часописах. Як і інші представники історичної школи М. Грушевського, І. Кревецький формувалася на засадах позитивістського напрямку в історіописанні, який визначився нарративними методами в історичних дослідженнях, а його працям було властиве поєднання науковості й документальності з елементами популярності у викладі матеріалу. Власне тому вже перші твори І. Кревецького знаходили численну читацьку аудиторію.

Ранній період творчості І. Кревецького пов'язаний із дослідженнями історії української культури князівських часів. У вивченні історії української культури вчений значну увагу приділяв дослідженню літописних джерел. Історик описав роботу першої бібліотеки України, відкритої при соборі св. Софії 1037 р. у Києві. Дослідження побудоване в основному на свідченнях чужинців про Україну. На основі опрацювання найдавнішого літопису ченця Нестора та «Ізборника» князя Святослава І. Кревецький зробив висновок про особливе ставлення до книжки на Русі [8, с. 300–310].

Ще одним напрямом наукових пошуків І. Кревецького було дослідження історії книгодрукування в Україні. Йому належить стаття про першу друковану книжку Ю. Дрогобича, видану українцем за кордоном. Вчений-книгознавець і культуролог прослідкував бібліографічний процес появи вказаної книги в друкованих виданнях як закордонних, так і вітчизняних. Особливу увагу приділяв дослідженню видавничої діяльності І. Федорова у Львові, заснуванню ним друкарні та виданню у 1574 р. «Апостола» і «Буквара» [2, с. 214].

Історик окреслив детальний розвиток української мемуаристики, визначив спільні й відмінні риси мемуарів, літописів та історичних хронік, виокремив типологію мемуарів (спогади, автобіографії й подорожні записки) [15, с. 7]. І. Кревецький стверджував, що найдавнішим українським мемуарним твором необхідно вважати початковий звід Нестора-літописця і, зокрема, сюжет про перенесення мощей засновника Києво-Печерської лаври св. Феодосія. Першим українським автобіографічним твором дослідник назвав «Повчання дітям» Володимира Мономаха [13, с. 8]. Загалом, опрацювання мемуаристики І. Кревецьким представлено ґрунтовними бібліографічними розвідками історика, у яких дослідник відстежив тогочасні новинки мемуарної літератури: 30 окремих видань, 2 публікації та журнал, що вміщують рецензії ученого на спогади про військові події початку ХХ ст. А. Луніва, В. Леонтовича, С. Шухевича, М. Галагана, Т. Масарика, К. Левицького, О. Назарука [7, с. 8].

До початкового періоду наукової праці І. Кревецького належить вивчення процесів ліквідації панщини у Галичині 1848 р., національно-політичної діяльності українців краю у середині ХІХ ст. Зокрема, головні акценти з означених проблем були викладені автором у низці праць, серед яких: «Аграрні страйки і бойкоти у Східній Галичині в 1848–49 рр.» (1906 р.), «Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850» (1912 р.) [14]. У згаданих розвідках І. Кревецький вперше в історіографії проаналізував селянські страйки і бойкоти у Східній Галичині періоду революції, які пояснював неоднозначною та частковою аграрною реформою [14]. Серед інших проблем, проаналізованих та досліджених науковцем, заслуговують на увагу політична і соціальна історія Галичини періоду «весни народів». У своїх наукових працях історик висвітлює загальну суспільно-політичну ситуацію в краї, відтворив атмосферу взаємної недовіри і перестороги різних соціальних прошарків населення та політичних сил, яка породжувала дискусії та збурювала громадську думку.

Робота І. Кревецького в бібліотеці НТШ накладала відбиток на його професійні наукові зацікавлення. Студіюючи бібліографію історичних процесів у підросійській Україні, він став автором

низки публікацій з історії Наддніпрянської України XVII–XVIII ст., численних есе, історико-публіцистичних нарисів, досліджень з історії української науки, бібліотекознавства і бібліографії, преси, історіографії [15, с. 64–79].

Здійснюючи бібліографічні огляди, І. Кривецький видавав також відгуки на історичні видання, серед яких праці М. Голубця, В. Пархоменка, Д. Багалія, І. Крип'якевича, В. Липинського, О. Терлецького, а у «Новій зорі» історик публікував розвідки на політичну, літературознавчу, художню, освітню, етнографічну тематику, про довідникові та архівні видання, наукові праці з історії української преси, історії культури, церкви, життєписи окремих особистостей.

Львівська історична школа М. Грушевського стала першим організованим осередком всеукраїнського державницького спрямування, проявом зрілості українського суспільства у відродження національної держави. Саме тут було науково обґрунтовано та впроваджено концепцію неперервного історичного розвитку українського народу, його самобутності та окремішності. Визначним представником львівської історичної школи був І. Кривецький, історик–державник, перший інтерпретатор державницького напрямку в українській історіографії. Уже перші роботи вченого стали спробою переосмислення історичного минулого України під кутом зору її національно-державницьких інтересів і торкнулися усіх періодів історії українського народу.

Список використаних джерел

1. Дорошенко В. Пам'яті товариша / У другу річницю смерті Івана Кривецького / В. Дорошенко // Наші дні.– Львів, 1942. – № 7.– С. 12.
2. Стеблій Ф. Іван Кривецький – історик / Ф. Стеблій // Михайло Грушевський і українська історична наука. – Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському: Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Харків, 1996. – С. 206–224.
3. Кіхтан І. Іван-Мар'ян Кривецький – гордість Роздільської землі (до 120-річчя з дня народження) / І. Кіхтан. – Розділ, 2003. – С. 3–5.
4. Педич В. Роль історичного семінару М. Грушевського у формуванні Львівської історичної школи / В. Педич // Михайло Грушевський і Західна Україна./ Доп. й повід. наук. конф. до 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) – Львів: Світ, 1995. – С. 49–51.
5. Мальчевський О. М. Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка / О. Мальчевський // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доп. й повід. наук. конф. до 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) – Львів: Світ, 1995. – С. 33.
6. Стеблій Ф. І. Кривецький – вчений і бібліотекар / Ф. Стеблій // Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка: книги і люди. Матеріали круглого столу / Упор. та заг. ред. текстів Л. І. Ільницької. – Львів, 1996. – С. 86–102.
7. Яворська У. Бібліотечно-бібліографічна діяльність Івана Кривецького: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / У. Яворська. – Київ, 2008. – 21 с.
8. Стеблій Ф. Початки державницького напрямку української історіографії: Іван Кривецький / Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць на пошану професора Юрія Сливки. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 300–310.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 309, оп. 2, спр. 44, арк. 1–13.
10. Черниш Н. І. Кривецький – книгознавець, видавець, бібліограф / Н. Черниш // Українська періодика: історія і сучасність / Доп. та повід. шостої Всеукраїнської наук.-теорет. конф. 11–13 травня 2000 р./ за ред. М. Романюка. – Львів, 2000. – С. 460–468.
11. Горинь В. Останній конфлікт М. Грушевського в НТШ / В. Горинь // М. Грушевський і Західна Україна. Доп. й повід. наук. конф. до 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) – Львів: Світ, 1995. – С. 38–40.
12. Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка.– Львів, 1906–1930.– № 25–70.
13. Стеблій Ф. Іван Кривецький – історик-державник / Ф. Стеблій. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003.– 40 с.
14. Кривецький І. Аграрні страйки і бойкоти у Східній Галичині / І. Кривецький // Діло. – 1906. – № 135–136.
15. Кривецький І. П'ятнадцять літ існування Записок Наукового Товариства ім. Шевченка (1892–1906) / І. Кривецький // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 40. – С. 64–79.

Наталія Гирна

ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ И НАЧАЛО НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИВАНА КРИВЕЦКОГО

В статье исследуется формирование общественно-политических взглядов и начало научной деятельности Ивана Кривецкого, одного из представителей исторической школы М. Грушевского во Львове первой трети XX в. На основании научных исследований И. Кривецкого, архивных и опубликованных источников, специальной литературы выяснены исторические условия формирования мировоззрения ученого и освещена его деятельность как представителя государственной школы. Исследуется значение научных достижений И. Кривецкого для становления государственного направления украинской историографии и развития украинской исторической науки.

Ключевые слова: Иван Кривецкий, Научное Общество им. Т. Шевченко, историческая школа, государственное направление в историографии, Львов.

Natalia Hirna**FORMATION OF THE SOCIAL AND POLITICAL DELIVES AND
THE BEGINNING OF THE SCIENTIFIC ACTIVITY OF IVAN KREVETSKYY**

In the article the scientific and social political activity of Ivan Krevetsky, one of the representatives of M.Hrushevsky historical school in Lviv of the 1st third of the XXth century is analyzed in complex. The historical conditions of the academic world are found and the history writing formation methods in highlighted on the bases of I. Krevetsky scientific researches, archival and published sources, special literature. Started by I. Krevetsky a new appoch to the evaluations of the historical process which set the basis for studing the history of the state.

Key words: Ivan Krevetsky, Taras Shevchenko Scientific Society, historical school, state tendency in the historiography, Lviv.

УДК 94(477) «1920/1939»**Роман Мельник, Віра Мельник****ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ НАСЕЛЕННЯ ДО ВІЙНИ
У ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ В. ПЕТРИВА (20–30-ТІ РР. ХХ СТ.)**

Стаття присвячена проблемі, пов'язаній з аналізом теоретичних основ психологічної підготовки суспільства до війни у працях В. Петріва. Показано основні концептуальні підходи В. Петріва щодо методів проектування воєнної доктрини з урахуванням психологічної складової забезпечення збройного конфлікту.

Ключові слова: В. Петрів, психологічна підготовка, військово-теоретичні праці, воєнна доктрина, публіцистична спадщина.

Процес розбудови та реформування Збройних сил України на сучасному етапі її розвитку закономірно викликає інтерес до вивчення вітчизняного історичного досвіду, пошуку нових аналогій, котрі можна було використати при вирішенні сучасних актуальних завдань, а саме психологічної підготовки суспільства до війни. Безпосереднє відношення до з'ясування цього питання має міжвоєнний період військової історії ХХ ст.

Глибоке та всебічне вивчення проблеми психологічної підготовки суспільства до війни у теоретичних розробках представників військової еміграції міжвоєнного періоду, нині має важливе наукове і суспільно-політичне значення, бо сприяє об'єктивному висвітленню періоду формування Збройних сил України, пов'язаного з відродженням національної військової традиції та українського військового будівництва, його місця та ролі у боротьбі українців за незалежність, дає можливість з'ясувати місце армії у системі багатопартійного суспільства, методи та засоби, за допомогою яких можна виховувати національні Збройні сили в дусі відданості державі, забезпечувати високий фаховий рівень їх підготовки.

Метою студії – дослідити теоретичні основи підготовки народних мас українського суспільства до війни у літературно-теоретичній спадщині В. Петріва.

Історіографія, цього питання представлена чималими здобутками дослідників новітньої доби. Завдяки сприятливим умовам часу, здобуття незалежності України, історики створили потужний пласт наукових робіт, які розкривають проблему підготовки армійських кадрів та мирного населення до війни, періоду національної революції 1917–1921 рр. До таких робіт належать праці В. Голубка [2–3], Я. Тинченка [4], М. Литвина і Ю. Науменка [5], В. Колянчука [6], В. Сідака [14] та інших. Водночас, поза межами ґрунтовних узагальнень, залишається питання пов'язане і вивченням концептуальних підходів В. Петріва, щодо теоретичних основ психологічної підготовки мирного населення до війни. Досконале вивчення процесу виникнення, динаміки розвитку теорії та практики психологічного впливу на суспільство є основою для детального дослідження його сутності й змісту, а також напрямків і тенденцій їх подальшого удосконалення.

Питання психологічного забезпечення збройних конфліктів, як не від'ємної складової воєнної доктрини України, активно починає розглядатися у 20–30-х рр. ХХ ст., в період, коли значна частина вищого офіцерського складу армії УНР опинилася в еміграції [15, с.16]. Сконцентровуючи свої зусилля в теоретичній площині, військовики в цей період розпочали клопітку роботу над розробкою концепції Української держави з поєднанням у ній національного і військового аспектів. Серед низки важливих теоретико-моделюючих схем, поданих представниками військової еміграції міжвоєнного періоду щодо формування доктринальних норм, варто відзначити праці генерал-

хорунжого армії УНР Всеволода Петріва, який на основі глибокого аналізу іноземних праць та власного бойового досвіду накреслив основи військового будівництва майбутньої держави.

Представляючи можливу схему основ воєнної доктрини, яка включала в себе військово-економічну, військово-політичну та геополітичну складову, теоретик відзначає не менш важливий елемент підготовки до війни, як психологічний.

Поняття психологічної війни, за В. Петрівом – це такий психологічний стан більшості членів людського колективу, за якого розв'язання назрілого конфлікту можливе лише за допомогою збройної сили [16, арк. 2]. Теоретик наголошував, що війна – «це збройна боротьба за краще існування, фактичне чи уявне, між людськими колективами, яка є продовженням боротьби політичної та яка виникає психологічно, тоді коло сторони що борються, не бачать іншого засобу для поладження, та коли суспільні зв'язки між ними обірвані» [16, арк. 2].

Так, виділяючи психологічну складову можливих військових конфліктів, В. Петрів сформував план доктринальних норм із урахуванням необхідності психологічної підготовки населення до війни. Важливими елементами теоретичних програм з психологічної підготовки мирного населення до можливого військового протистояння, за теоретиком, було визначення самих методів та способів цієї підготовки. Зокрема, В. Петрів наголошував, «що міждержавні війни розпочинаються не із ініціативи народу а виключно через певні геополітичні зацікавлення тих чи інших держав, а радше пануючих у суспільстві верств, класів, чи навіть партії» [13, с.76]. Продовжуючи свої думки, теоретик запевняв, що вигоду у такому протистоянні отримують виключно ті люди, які знаходяться при владі: «міждержавна війна дає при виграші зиски лише пануючим верствам, решті лишень збитки» [13, с.76]. Водночас теоретик замислюється над питанням пріоритетності мирного населення під час військового конфлікту. З цього приводу, він подав власні судження, щодо мотивів простого люду участі у війні котре, як наголошував генерал не може бути обмежене лише одним патріотизмом: «чомусь на війну йдуть усі верстви в державі, та не тільки йдуть під тиском адміністративної сили: поліції жандармерії тощо, а часом радіють від тієї війни, йдуть як не охотою, то бодай з почуттям неминучого виконання законного обов'язку» [16, арк. 5–8.].

Дискутуючи навколо цього питання генерал подає власне розуміння в чому полягає сила невеликої, але добре впорядкованої виконавчої влади проти неупорядкованого натовпу, акцентуючи увагу на тому, що «п'ять жандармів чи два стражники на велику сільську округу можуть погнати масу людей не на які-будь роботи, а на терпіння та смерть, та ще давши цим людям до рук зброю» [16, арк. 5–8]. Як приклад правдивості своїх міркувань, В. Петрів наводить події у Чехії в 1914–1918 рр., коли чеське суспільство, будучи проти німецького панування в державі йшло на війну за німецькі інтереси. Таким чином, генерал робить висновок про те, що «є якась інша сила, що зміцнює той брутальний адміністративний примус, робить його тяжким до подужання і навіть таким, якому потрібно коритися» [8, с. 56]. Цією силою, на думку генерала, є переконання людини в правильності її дій, за яким можливо здійснити вплив на поведінку та відданість справи загалом. Таким чином, наголошуючи на переконанні народу на необхідності, неминучості, законності і вигідності війни проти певного ворога чи війни взагалі, є психологічною підготовкою [10, с. 47].

Вивчаючи питання психологічної підготовки до війни та військових конфліктів загалом, теоретик у своїх студіях розглядав не лише природу виникнення військових конфліктів, але й подавав теоретичні шляхи підготовки до них. У цьому контексті, В. Петрів у третій лекції з курсу військової справи для слухачів Українського робітничого університету при інституті громадознавства в Празі, визначав методи психологічної підготовки до війни, як в мирний так і військовий час. Цікавою і переконливою мотивацією, щодо методів психологічної підготовки суспільства до війни, є думка генерала про те, що першочерговим завданням психологічного впливу на маси є не встановлення психологічного контролю над суспільством, а переконання керуючих верств цього суспільства. Саме це, на думку В. Петріва, є головним завданням психологічної підготовки до війни, що включає в себе привернення на свій бік думок авторитетних людей в соціумі, за якими піде все суспільство [10, с. 60].

Моделюючи теоретичні основи психологічної підготовки до майбутнього збройного конфлікту, генерал у своїй студії «Про підготовку до війни», декларує п'ять найважливіших, на його думку, методів психологічного впливу на суспільство: 1) месіанізм; 2) повага суспільства до армії; 3) утвердження на пів-військових порядків в державі; 4) намова; 5) формування в суспільстві економічної неминучості війни [10, с. 61].

Виділяючи «месіанізм», як один із перших методів психологічного впливу на суспільство під час військових конфліктів, генерал відзначає що власне «месіанізм» проявляється в «історичному обов'язку» здійснення різного роду військові, загарбницькі дії одного народу іншим, заради встановлення «історичної справедливості», опираючись на формальні обставини війни. Як наголошував генерал, «Плекання віри в месіанізм певної нації є такий засіб психічної підготовки, який полегшує ведення військової акції проти першого ліпшого ворога, будь-якого з сусідів, це є

мовляв постійна психологічна підготовка до війни, ... цю форму підготовки плекають уряди й угруповання, які прагнуть скерувати діяльність і думки своїх громадян на зовнішні акції» [16, арк. 14]. Подаючи розуміння вигідності такого роду тактичних психологічних дій щодо супротивника, В. Петрів зазначав, що в перехідному періоді від миру – до війни найефективнішими елементами формування світосприйняття та самосвідомості населення буде роз'яснення суспільству причин, джерел (винуватців) та весь тягар небезпеки військового конфлікту, створення образу ворога – сильного, хитрого підступного жорстокого та вкрай небезпечного противника.

Наступним елементом психологічного впливу на суспільство, який виділяє теоретик, є активна робота серед населення, над формуванням позитивного, героїчного образу військовослужбовця. Виховання почуття шани до військовика є одним із могутніх засобів психологічної підготовки до війни. Як наголошував генерал «оточення військових фахівців, ареалом подвижників у боротьбі за інтереси народу та захисників нації підносить не лише войовничість армії, але й цілого народу» [10, с. 61]. Застосування такого методу психологічної підготовки до війни на практиці, прослідковувалося на фронтах Першої світової війни, коли провідні держави світу, користуючись найманими військами, втрачали повагу суспільства до армії. Натомість такі держави, як Німеччина та Італія, які під час мобілізації використовували національний людський потенціал, на психологічному рівні представляли високий показник позитивного відношення до війська серед суспільства.

Формування напіввійськових порядків в суспільстві, є важливим елементом психологічної підготовки до війни, яка характеризується загальним піднесенням войовничості в нації. Використовуючи цей принцип в своїх теоретичних працях, В. Петрів зазначав, що засобом для цього піднесення є організація серед молоді військових та напіввійськових товариств: «...у них люди будуть об'єднані по принципу колишньої служби в одній і тій же військовій частині» [10, с. 62]. Водночас, він наголошував, що вплив напіввійськових чи військових організацій на молодь та на боєздатність держави є значною. Як приклад такої системи довійськової підготовки теоретик наводить організацію кадетських корпусів у Росії, у яких хлопчаків, починаючи від десятирічного віку піддавали напіввійськовій муштрі. «Цим хлопцям уже однією уніформною, вже одним військовим вишколом вмовляється їх бойове покликання. Молодеча задикуватість викликає бажання на практиці довести свою бойову здатність» [16, арк. 15]. Такий спосіб психологічної підготовки юнаків до війни, наголошував теоретик, є тим чинником, який може переконати оточуючих в необхідності і законності збройного нападу. Принцип товариства, наголошував теоретик, відіграватиме чималу роль в утворенні полкових психозів, які своєрідно будуть підготовлювали думки людей про «рідність їм армії», про необхідність її підтримувати в часи війни, що тим самим спростить психологічне втягнення мас у вир збройного протистояння.

Опрацьовуючи світовий військовий досвід в організації та веденні бойових дій, В. Петрів, в четвертому пункті методів психологічної підготовки суспільства до війни, «намові» розмірковує над питанням «популяризації війни» – формуванні серед населення войовничих настроїв. Для зміцнення цих настроїв, стверджував В. Петрів, існує «система намови вже певного найможливішого ворога» [10, с. 64]. Як приклад, теоретик наводить Францію, у якій ще перед початком Першої світової війни формувався думка про реванш – відплату німцям за поразку 1870 р., таким чином, зазначав він, французам постійно демонстрували, що її ворог це Німеччина.

Розвиваючи думку, щодо популяризації військових конфліктів серед суспільства, В. Петрів зазначав, що при нез'ясованості міжнародної ситуації, психологічна підготовка перекладатиметься на елемент політичних напружень між державами в прискореному агітаційному темпі. В підтвердженні правоти своїх думок генерал, наводить аргументи, пов'язані із міжнародною ситуацією між США та Німеччиною в ході військових компаній Першої світової війни, коли для виправданості вступу США у війну, американському суспільству демонстративно подавалась ціла порція подій, пов'язаних із агресивною політикою Німеччини щодо США, коли німецький підводний човен топив цивільний американський корабель. Ці події вдало використовувала Америка як привід для приєднання до світового військового протистояння, що також було використане для створення відповідних настроїв «при яких багатомільйонне німецьке населення США не могло стримати Америку від оголошення війни своїм землякам у старому світі» [16, арк. 16].

Таким чином, метод нацькування, наголошував теоретик, полягав у тому, що народним масам тими чи іншими засобами вмовляється думка, про те що та чи інша нація або держава є природним або споконвічним ворогом, проти якого законно й морально вжити збройний примус [16, арк. 16].

Наступним методом психологічної підготовки до збройного конфлікту, який відзначав В. Петрів, був принцип «враження економічної неминучості війни» [10, с. 65]. У цьому пункті теоретик декларував думку про те, що для того, щоб переконати суспільство в неминучості назрівання військового конфлікту, наведені методи психологічної підготовки інколи можуть не

спрацювати. «Незахоплене психологічними навіюваннями, суспільство своїми тверезими думками може зашкодити загальному войовничому рухові» [10, с. 65]. Для переконання таких груп, зазначав В. Петрів, в суспільстві потрібно штучно сформувавши економічну небезпеку, яка б загрожувала цілому народові а значить і їм. Тоді, як наголошував генерал, «ці тверезо реалістичні групи, не маючи змоги подужати загальний здвиг на користь війни, підуть за течією» [10, с. 65].

Задекларувавши методи психологічної підготовки населення до війни, генерал В. Петрів у своїх теоретичних студіях одночасно презентує і шлях, через який може бути здійсненна ця підготовка, а саме: «літературу, пресу, плакати, словесну агітація та пропаганду» [16, арк. 16–17].

Пропаганда через використання літератури, яку декларував теоретик, є одним із найпродуктивніших елементів психологічного впливу на суспільство, за її допомогою, наголошував він, можна здійснювати вплив на саму підготовку військового настрою шляхом поширення у війську творів патріотично націоналістичного характеру. «Цей спосіб діє повільно, але невпинно й глибоко» [16, арк. 16–17].

Наступним не меш важливим способом психологічного впливу на суспільство, до якого схиляється теоретик, була преса. «Преса – спосіб більш штучний, але разом з тим пряміший, придатний як до творення тривалих настроїв, так і для ведення психологічної підготовки в швидкому порядку» [13, с. 65]. Через статті агітаційного характеру, наголошував В. Петрів, можна здійснювати не опосередкований вплив на суспільство. За словами теоретика, преса була своєрідним інформаційним носієм, через який можна проникати у свідомості населення та формувати у соціумі потрібні – вигідні у військовий час ворожі настрої серед суспільства загалом.

Щодо наступного методу психологічної підготовки мас до війни – плакатів, генерал зазначав: «Ми тут дозволимо собі трохи поширити тямку плакату, та рахувати ним не лише ілюстровану пояснену малюнками афішу, що вивішують на стінах. До них можна зарахувати різні ілюстрації, пояснюючі, малюнки в газетах та журналах, особливо коли вони мають яскраво виявлену тенденцію, упереджений зміст, для піднесення мілітарних почувань» [10, с.54]. Плакатний спосіб психологічної підготовки до війни, за теоретиком, можна віднести до одних із найміцніших способів впливу на маси, особливо коли він починає вводитися у повсякдення життя. Розміщуючи, яскраві, у фарбах і змісті малюнки, перед очима населення, зазначав він, плакати будуть своїми прикладами визначати загальну поведінку людини. Як вдалий приклад дії плакатної агітації, теоретик наводить Англію, яка на початку Першої світової війни вживала всіх методів, для того щоб на вулицях і шпальтах газет розміщувалися поранені молоді солдати із постійним запитанням на обличчі «Чому ти не в армії?» [10, с.56].

Наступним декларативно важливим методом психологічної підготовки до війни, яку виділяє теоретик, є «словесна пропаганда та агітація». Так, у своїй студії теоретичного характеру «Про психологічну підготовку» генерал зазначав, що такий спосіб популяризації збройного конфлікту серед населення являється найдієвішим засобом впливу на маси «коли промовці звертаються до аудиторії, яка мусить лишень слухати й не може дискутувати» [10, с.56].

У впорядкуванні народних мас населення до збройної боротьби, В. Петрів, визначав важливу складову загальної психологічної підготовки населення до війни. Зокрема, в цьому контексті теоретик зазначав, що «впорядкування мас буде легко досягнути шляхом утворенням керуючих центрів» [10, с.73]. Теоретик, з цього приводу підкреслював важливість існування своєрідного центру впливу на суспільство, шляхом підпорядкування суспільних мас керуючим центрам. Як приклад вдалого підпорядкування населення керуючим центрам, теоретик наводить події в Росії 1917–1918 рр., коли комуністична партія спромоглася організувати центри впливу на людську свідомість «шляхом діяльності невеликих гуртків осіб, яких попередньо було добре підготовлено, для засвоєння крайніх гасел, з метою розворушення несвідомих мас суспільства та армії» [16, арк. 14].

Вінцем тактично-психологічної підготовки до війни, яку виділяє генерал є гасло збройного конфлікту. Так, розмірковуючи над цим питанням теоретик, наголошував, що сам клич, під яким буде здійснюватися вся військова операція, має легко засвоюватися масами, «бути для них відповіддю на всі питання які поставила їм підготовча акція» [10, с. 68]. Водночас він наголошує, що гасло війни має бути переконуюче й для інших держав, особливо нейтральних. Як приклад, теоретик наводить гасло, під яким Росія у 1914 р. розпочала війну з Австро-Угорщиною «за визволення слов'ян», що мало вплив не лише на погано підготовлених для сприйняття цього гасла народів Росії, а головне на слов'ян в Австро-Угорщині. Разом з тим В. Петрів наголошує, що цьому гаслу цілком не відповідала поведінка російського царського уряду в Україні.

Отож, напередодні майбутніх збройних конфліктів теоретичні питання воєнної доктрини були основними у воєнно-наукових дослідженнях військових дослідників міжвоєнного періоду. Перебуваючи на чужині, талановитий український військовик В. Петрів теоретично забезпечив розроблення основ майбутньої воєнної доктрини на випадок чергового військового протистояння.

Питання психологічного забезпечення збройних конфліктів у 20–30-х рр. ХХ ст. В. Петрівим розглядалися як не від'ємна складова теоретичних норм майбутньої воєнної доктрини УНР.

Виокремлюючи психологічну складову збройних протистав, теоретик, у своїх студіях подав основи методів та форм психологічного впливу на суспільство загалом. У переконанні народних мас в необхідності, неминучості, законності та вигідності війни проти певного ворога, на думку теоретика, власне й полягала сама суть психологічної підготовки суспільства до війни, яка може здійснюватися на принципах месіанізму, формуванні поваги серед суспільства до армії, утвердженні напіввійськових військових порядків в державі, намові та формуванні економічної неминучості війни.

Список використаних джерел

1. Дещинський Л.С. З історії створення Збройних сил Української Народної Республіки (березень 1917 – березень 1918) / Л. С. Дещинський // Держава та армія. – 1998. – № 344. – С.3–13.
2. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
3. Голубко В. Питання військової доктрини УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині С. Петлюри / В. Голубко // Ефективність державного управління. – Львів 2002. – Вип. 1–2. – С. 138–139.
4. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) / Я. Тинченко. – Київ: Темпора, 2007. – 536 с.
5. Литвин М. Збройні сили України першої половини ХХ ст. генерали і адмірали / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Сага, 2007. – 239 с.
6. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1930 / О. Колянчук. – Львів, 2000. – 274 с.
7. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва. – Львів 1936. – С.226–229.
8. Петрів В. Можливий впродовж українського війська / В. Петрів // Військово-історичні праці. Спомини / [упор. В. Сергійчук]. – К., 2002. – С. 56–60.
9. Петрів В. Принцип творення збройної сили на основі недавнього минулого / В. Петрів // Військово-історичні праці. Спомини / [упор. і авт. передм. В.Сергійчук]. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 4–10.
10. Петрів В. Військова справа / В. Петрів // Військово-історичні праці. Спомини / [упор. В. Сергійчук]. – К., 2002. – С.47–78.
11. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921рр.) / В.Петрів. – Львів: Червона Калина, 1927–1931. – Ч.1. – 180 с.; ч.2. – 184 с.; ч.3. – 164 с.; ч.4. – 120 с.
12. Петрів В. Старшинський склад української демократичної армії / В. Петрів // Військово-історичні праці. Листи / упоряд. В. Сергійчук. – К., 2004. – С. 49–54.
13. Петрів В. Психологічна підготовка / В. Петрів // Військово-історичні праці. Листи / упоряд. В. Сергійчук. – К., 2004. – С. 42–76.
14. Сідак В. На шляху до воєнної доктрини (історичний нарис 1917–1920 рр.) / В. Сідак – К. 2001. – 214 с.
15. Мельник Р. П. Проблема будівництва Збройних сил УНР у теоретичних розробках Всеволода Петріва / Р. П. Мельник // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». – 2010. – Вип. 4. – С. 16–20.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3865, оп. 1, спр. 62, 26 арк.

Роман Мельник, Вера Мельник

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ НАСЕЛЕНИЯ К ВОЙНЕ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ В. ПЕТРИВА (20–30 ГГ. ХХ В.)

Стаття посвячена проблемі, пов'язаній з аналізом теоретичних основ психологічної підготовки общества к войне в трудах В. Петрива. Показаны основные концептуальные подходы В. Петрива о методах проектирования военной доктрины с учетом психологической составляющей обеспечения вооруженного конфликта.

Ключевые слова: В. Петрив, психологическая подготовка, военно-теоретические труды, военная доктрина, публицистическое наследие.

Roman Melnyk, Vira Melnyk

THEORETICAL BASIS OF PSYCHOLOGICAL TRAINING OF THE POPULATION TO THE WAR IN JOURNALISTIC HERITAGE OF V. PETRIV (20–30 YEARS XX CENTURY)

The article deals with the problem associated with the analysis of the theoretical foundations of psychological preparation of society for war in the writings of V. Petriv. The basic conceptual approaches V. Petriv concerning methods of designing military doctrine, given the psychological component providing armed conflict.

Key words: V. Petriv, psychological training, military-theoretical works, military doctrine, journalistic heritage.

УДК 94 (478)

Наталія Лубкович

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА ТА ЖУРНАЛІСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ХРАПЛИВОГО У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 РР.)

У статті досліджено редакційно-видавничу та журналістську діяльність Є. Храпливого, присвячену сільськогосподарським проблемам Західної України в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Є. Храпливий, українська преса, господарсько-економічний часопис, окупаційний режим, Друга світова війна.

Євген Храпливий – талановитий публіцист, видавець періодичних видань і науково-популярної літератури для селян. Серед багатьох талантів, які виявилися у Є. Храпливого, серед багатьох зацікавлень його життя – редакційно-видавнича справа і журналістика – були чи не найяскравішими.

На сьогодні залишається малодослідженою редакційно-видавничою та журналістською діяльністю Є. Храпливого у роки Другої світової війни. Одним з перших про життєвий шлях, науковий доробок і громадську діяльність Є. Храпливого повідомив І. Витанович у монографії, присвяченій історії українського кооперативного руху [1, с. 406, 426–428, 484, 501]. У 1980 р. А. Качор написав окрему розвідку про Є. Храпливого «З приводу 30-ліття смерті передового українського економіста і дослідника сільського господарства» [2]. У зв'язку з відзначенням 100-ліття від дня народження Є. Храпливого у Львові в 1997 р. видано книгу: «Євген Храпливий: Добірка матеріалів» [3]. Особливу увагу привертає монографія С. Злупка «На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот» [4], у якій автор розкриває головні концептуальні засадничі складові діяльності Є. Храпливого упродовж 30-ліття, яке було найтісніше пов'язане із західноукраїнською дійсністю від Першої і – до кінця Другої світових воєн. А саме, як у складних політичних та економічних умовах того часу, Є. Храпливому вдавалося створити найвідоміші праці, які увійшли до скарбниці економічної думки України. Окремо про його редакційно-видавничу та журналістську діяльність мова не ведеться. Тому відчутною є потреба об'єктивного та науково виваженого дослідження редакційно-видавничої та журналістської діяльності Є. Храпливого у роки Другої світової війни, присвяченій сільському господарству краю, довести значення його праці у національно-культурному житті західноукраїнських земель.

Початок Другої світової війни докорінно змінив соціально-економічне, господарське й політичне становище Східної Галичини. Виконуючи рішення таємної угоди між Гітлером і Сталіним про розподіл сфер інтересів, на терени Східної Галичини вступила Червона армія. Натерпівшись від зрушень польських структур, українці радо зустрічали «братів зі Сходу», сподіваючись на їх захист, вірили пропагандистським промовам про єдину незалежну Україну [5, с. 36].

Однак недовго тривав стан ейфорії: незабаром розпочався тиск проти українських національно-культурних товариств, фахово-господарських інституцій, зокрема кооперативних установ, товариства «Сільський господар» тощо. Для цього новий уряд відшукував і користався різними формами. [5, с. 22].

Формально, причиною безпідставного звинувачення низки керівників товариства «Сільський господар», зокрема Є. Храпливого, як, зрештою, й керівників інших українських кооперативних установ, у «антинародній, антирадянській діяльності», називаючи їх «ворогами народу», стала стаття кореспондента з Москви, опублікована в газеті «Известия» [6, с. 3].

Відразу після надрукування статті, у грудні 1939 р., членів правління «Сільського господаря» викликали на допити в НКВС. Усвідомлюючи складність ситуації, чимало керівних працівників товариства, не очікуючи завершення «слідства», подалися в еміграцію, зокрема за Сян, на терени Генерального Губернаторства, до складу якого увійшли українські землі Холмщини й Підляшшя, Лемківщини й Посяння [7, с. 101].

Ці події змусили і Є. Храпливого змінити свою думку щодо нової влади. У січні 1940 р. з родиною він виїжджає до Любліна, де разом з колишніми кооперативними діячами та представниками УНДО включається у нове організоване громадське життя [8, с. 329]. Упродовж квітня 1940 р. – кінця липня 1941 р. керує, у погодженні з Ю. Павликовським, новоствореним відділом Ревізійного союзу українських кооператив у Любліні, що повинен був обслуговувати українські кооперативи в Холмщині та Підляшші. Водночас Є. Храпливий був залучений до роботи господарського відділу при Українському Центральному Комітеті в Кракові та співпрацював із «Сільським господарем», який відновив свою діяльність під проводом Л. Бачинського в Ярославі. У Любліні Є. Храпливий належав до «люблінських цісарів», так жартома професор В. Кубійович

називав групу кваліфікованих фахівців-емігрантів з Східної Галичини, до якої крім Є. Храпливого зараховував М. Луцького, З. Пеленського, Ю. Шепаровича, В. Болюча [8, с. 329; 27, с. 33].

Редакційно-видавнича та журналістська діяльність Є. Храпливого у роки Другої світової війни, присвячена сільському господарству краю відновлюється з початком окупації України Німеччиною та її союзниками.

Свої статті Є. Храпливий друкував на сторінках української легальної преси, що виходила на західноукраїнських землях. Функціонування якої у Генеральній Губернії відбувалося за строго визначеною окупаційною владою документацією. 20 березня 1940 р. генерал-губернатор підписав наказ про підконтрольність роботи у сфері культури, зокрема і преси. Українські творчі сили мали бути обов'язково зареєстровані в пропагандистському відділі, що не лише давав дозвіл на працю, а й строго визначав особливості того чи іншого виду діяльності. Після 1 грудня 1940 р. заборонялося працювати у сфері культури без дозволу губернатора дистрикту. Згідно з «Розпорядком про видавання і продаж друкарських творів» (1942 р.) необхідно було отримати дозвіл на видання і розповсюдження періодичної продукції. Контроль за змістом преси здійснював уповноважений шефа преси у дистрикті «Галичина» Г. Леман, який керувався принципом максимального контролю видань, що в результаті призвело до закриття багатьох повітових часописів.

Обов'язковим джерелом інформації про політичні і військові події було німецьке державне інформаційне агентство «Телепрес», «централа» якого знаходилась у Кракові. Монопольне право на торгівлю періодичними виданнями належало фірмі «Атлас», центральний офіс якої знаходився у Варшаві, а представництва – у Кракові та Львові.

Незважаючи на несприятливі умови, редактори і журналісти зуміли запропонувати читацькій аудиторії не менше 113 багатотипних часописів, різних за проблемно-тематичним наповненням, періодичністю, цільовим і читацьким призначенням, що виконували не тільки інформаційну функцію, а й намагалися організувати й підтримувати читача в складних умовах того часу. Редакції цих видань зуміли створити не лише потужне інформаційне джерело для українців, а й формувати зміст з огляду на інші запити й потреби читачів.

Внаслідок потреби окупантів мати періодичні видання з систематичним оперативним матеріалом, урядовими розпорядженнями і повідомленнями, а також зусиль окупованих, скерованих на підтримку українського загалу, створено потужну систему періодики (особливо на початках Другої світової війни), основним завданням якої було не лише повідомляти, а й підтримувати читачів у досить складних і жорстких умовах воєнного лихоліття [9, с. 8–10].

Як надзвичайно чутливий і вразливий на усі актуальні прояви громадського життя, Є. Храпливий повністю віддавав себе журналістській праці і був постійним співробітником «Львівських вістей» (1941 р.), «Краківських вістей» (1942 р.), «Холмської землі» (1943 р.) [10, с. 4].

У пресі, з нагоди відновлення діяльності «Сільського господаря» (1941 р.), з'явилися статті Є. Храпливого, скеровані на єднання українського селянства навколо товариства та кооперації. «Воєнні часи, – заявляв Є. Храпливий, – вимагають від усіх громадян держави великих жертв. Найбільшу жертву приносять ті, які борються на фронті. Не таку велику жертву... мусять принести і інші громадяни, що в час війни мають забезпечити прожиток краєві і армії... То ж до праці в Сільському господарі і в українській кооперації кличмо Вас, українські селяни-хлібороби, бо доля Ваша у Ваших руках: яку викуєте, таку будете мати!» [11, с. 42; 12, с. 43; 360, с. 18].

У 1941 р. світ побачила брошура Є. Храпливого «Українські селяни-агрономи йдуть до вас» [13]. У ній не містилося жодної критики щодо німецької господарської політики, а, навпаки – закликалося селян працювати ефективно, використовуючи новітні засоби агронауки, щоб спільно з німецьким народом працювати заради забезпечення добробуту німецької й української націй [13, с. 4]. Однак німецька влада конфіскувала брошуру.

За ініціативи Є. Храпливого ще у 1928 р. в світ вийшов календар «Сільський господар». Два перших випуски готував Є. Храпливий, як головний редактор, а у наступних він був співредактором та автором 59 статей. Календар став збірником сільськогосподарських статей, авторами яких були кваліфіковані й авторитетні спеціалісти (агрономи-практики), що працювали в краю й за кордоном, будуючи основи агрономічної науки. Також співпрацювали з календарем професори і доценти Української господарської академії та Українського технічного інституту, що надало йому наукового характеру. Виходив календар щорічно до 1944 р., ставши підручною книгою українського хлібороба [14, с. 43–45]. Є. Храпливий вважав, що «Зміст календаря повинен бути таким, щоби не тратив своєї вартості цілі роки, щоби він ще довго служив як джерело хліборобського знання» [15, с. 273].

Крім науково-популярних статей, у календарі «Сільський господар» містилися відомості про стан сільського господарства, аграрну політику, законодавство. Календар складався з загального відділу, господарської частини, різного та календаря на цілий рік [16, арк. 45]. Зрештою, календар «Сільський господар» – став підручником, що містив в собі багато цінних порад з усіх галузей

сільського господарства (управи ріллі та рослинництва, садівництва, луківництва, тваринництва, пасічництва, шовківництва, кооперації) [17, с. 5].

Майже після трирічної перерви з квітня 1942 р. було відновлено видання «Український пасічник». Він почав виходити як орган «Союзу пасічників» і «Сільського господаря», а Є. Храпливого обрали редактором [18, с. 277].

«Український пасічник» став об'єднаним центром для багатьох розпорешених пасічницьких господарств та пасічників. Редакція мала на меті згуртувати галицьких пасічників у міцну організацію, якою б сприяла розвиткові та культурі пасічницького господарства і надала незалежної форми українському пасічництву як у Галичині так і поза її межами [18, с. 278].

Статті Є. Храпливого друкувалися на сторінках економічної та універсальної преси. У журналі «Український хлібороб» (1942 р.) тематика матеріалів якого не обмежувалася суто хліборобською, а охоплювала й інші галузі сільського господарства, що не сприяло його політизованості. Є. Храпливий подав декілька публікацій, присвячених стану та перспективам розвитку села: «Що таке наша хліборобська справа і які завдання наших хліборобів» [19, с. 4–5], «Про завдання гуртків господинь при сільському товаристві «Сільський господар» [20, с. 25–26]. Також на сторінках часопису (ч. 1–4) було розміщено частинами книгу Є. Храпливого «Нова організація німецького села» [21] з метою пропаганди німецької організації села як взірця для наслідування.

Побудова нової Німеччини в усіх сферах життя держави та нації було прикладом початку нової епохи, нового суспільно-економічного і політичного ладу. Націонал-соціалізм не можна сприймати як зразок для інших держав, позаяк він пов'язаний з расовим, політичним, соціально-економічним менталітетом німецького народу, писав Є. Храпливий. Нова політика Німеччини потребує детального вивчення з метою почерпнути з неї основи для свого своєрідного соціально-економічного і політичного розвитку [22, с. 12].

Автор доводив, що націонал-соціалістичний світогляд «ставив село і селянство в основу життя і розвитку нації... На державному стані хліборобів лежить обов'язок виживлення решти нації, що не є хліборобами, отже передусім робітників та іншого міського населення, армії». Основним завданням села націонал-соціалізм вважав необхідність зпостановити нове, молоде і численне покоління, що своєю фізичною і розумовою силою, здоров'ям і життєрадістю має стати твердою основою не тільки нового хліборобства, але також усіх інших станів держави, а тим самим життєдайним джерелом цілої нації» [23, с. 358].

У часописі «Українська земля», що виходив упродовж 1942–1943 рр. й повністю контролювався окупаційною владою, розгорталася пропагандистська кампанія щодо обов'язковості праці для відновлення слави України як житниці Європи. Тому на сторінках часопису впродовж 1942 р. редакцією передруковувалося працю Є. Храпливого «Нова організація німецького села» [23, с. 358–359].

Статті Є. Храпливого друкувалися й у тижневику «Холмська земля», що виходив упродовж 1943–1944 рр., редактором якого був С. Баран. Публікації часопису носили різний характер – від воєнних – до політичних і господарських подій з інших українських земель і світу, дублювалися й матеріали з тижневика «Краківські вісті». Серед них «Господарство Холмщини і Підляшшя», «За розбудову холмської кооперації» [23, с. 504, 509].

Отже, Є. Храпливий – визначний громадський діяч, відомий дослідник соціально-економічних проблем сільського господарства. Професор, доктор економіки, організатор масової фахової аграрної підготовки та духовно-культурного виховання селян, зокрема, сільської молоді. Талановитий публіцист, редактор і видавець періодичної і науково-популярної літератури для селян. Незважаючи на складні умови життя, що склалися у результаті подій Другої світової війни та німецької окупації, продовжив працювати на благо українського народу. Його редакційно-видавнича, журналістська діяльність присвячена сільському господарству Східної Галичини стала науковою цінністю, що увійшла до скарбниці економічної думки та історії України.

Список використаних джерел

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
2. Качор А. Євген Храпливий. З приводу 30-ліття смерті передового українського економіста і дослідника сільського господарства / А. Качор // Свобода. – Джерзі Сіті – Нью-Йорк, 1979. – Ч. 148–153. – 4 с.
3. Качор А. Євген Храпливий / А. Качор. – Вінніпег: УВАН, 1980. – 32 с.
4. Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот / С. Злупко. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 283 с.
5. Яковенко Г. Західна Україна – карта в руках чужих держав (30–50-ті рр. XX ст.). / Г. Яковенко. – Торонто, 1974. – 98 с.
6. Стрелка переведена // Известия. – 10 декабря 1939. – С. 2.
7. Кубійович В. Мені 85 / В. Кубійович. – Париж-Мюнхен: Молоде життя, 1985. – 144 с.
8. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939–1941 рр. Історія Українського Центрального комітету / В. Кубійович. – Чикаго: вид. Микола Денисюк, 1975. – 664 с.
9. Курилович К. М. Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Костянтин

Михайлович Курилишин. – Львів, 2008. – 17 с. 10. Кузеля З. Свята пам'ять Є. Храпливий / З. Кузеля // Свобода. – Парсиппани-Нью-Йорк, 1998. – Ч. 108. – С. 4. 11. Храпливий Є. Будуймо наше господарське життя / Є. Храпливий // Календар «Сільський господар» за рік 1941. – 1940. – С. 39–42. 12. Храпливий Є. Наші завдання в теперішній час / Є. Храпливий // Календар «Сільський господар» за 1942. – Краків, 1942. – С. 42–44. 13. Нові видання // Краківські вісті. – 24 серпня 1941. – С. 4. 14. Храпливий Є. Десятий календар «Сільського господаря» / Є. Храпливий // Календар «Сільський господар» за рік 1938. – 1937. – 232 с. 15. Ширіть масово календар «Сільський господар» на 1934 рік // Сільський господар. – 1933. – Ч. 18. – С. 273. 16. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 302, оп. 1, спр. 563, 156 арк. 17. Короткі господарські новини // Діло. – 13 вересня 1934. – С. 5. 18. Періодика Західної України 20–30-х рр. ХХ ст.: Матеріали до бібліографії: в 5 т. / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 2003. – Т. 5. – 388 с. 19. Храпливий Є. Про завдання гуртків господинь при сільському товаристві «Сільський господар» // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Ч. 1. – С. 25–26. 20. Храпливий Є. Нова організація німецького села / Є. Храпливий. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 84 с. 21. Храпливий Є. Нова організація німецького села / Є. Храпливий // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Ч. 1. – С. 12–14. 22. Пізнаймо Батьківщину // Діло. – 31 січня 1937. – С. 10. 23. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження: в 2 т. / К. Курилишин – Львів, 2007. – Т. 2: Н–Я. – 592 с.

Наталія Лубкович

**РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКАЯ И ЖУРНАЛИСТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ЕВГЕНИЯ ХРАПЛИВОГО В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1939–1945 ГГ.)**

В статье проведено исследование редакционно-издательской и журналистской деятельности Е. Храпльового, посвященной сельскохозяйственным проблемам Западной Украине в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: Е. Храпльовый, украинская пресса, хозяйственно-экономический журнал, оккупационный режим, Вторая мировая война.

Natalia Lubkovych

**EDITORIAL-PUBLISHING AND JOURNALISM EUGENE KHRAPLYVY
ACTIVITIES DURING THE SECOND WORLD WAR (1939–1945)**

In the article the editorial and publishing and journalistic activity E. Khraplyvyj dedicated to agricultural issues in Western Ukraine during the Second World War.

Key words: E. Khraplyvyj, Ukrainian media, business and economic magazine, occupation regime, the Second World War.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Іван Зуляк, Володимир Кіцак

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ: НАУКОВИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРСИ, ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ»

Захід, приурочений до сімдесятої річниці депортації українців Польщі, відбувся 7 грудня в Тернополі. Його організаторами стали Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, Всеукраїнське товариство «Лемківщина».

Науковий форум, у якому взяли участь науковці з Києва, Львова, Луцька, Миколаєва, Тернополя, Чернівців, мав на меті дати оцінку етапам депортації, якої зазнали українці Лемківщини, Холмщини, Надсяння та Підляшшя впродовж 1939–1951 рр. Те, що захід відбувся саме у Тернополі, цілком виправдано з огляду на те, що впродовж зазначеного часу із понад 700 тис. депортованих українців Закерзоння на Тернопіллі оселилось близько 200 тис. Це вже восьма з черги конференція на тему депортацій, що відбувається у Тернополі, переважно у стінах Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Започаткована у 1998 р. силами обласних товариств «Лемківщина», «Любачівщина», «Надсяння», «Холмщина» та науковцями педагогічного університету, конференція з міського та регіонального рівня поступово трансформувалася у всеукраїнський науковий захід, де у середовищі провідних істориків молоді дослідники отримали можливість здійснювати наукову апробацію своїх ідей та думок. У Тернополі питання депортацій обговорювалося у 1998 р. (Всеукраїнська наукова конференція «Депортації»); 1999 р. (Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура»); 2001 р. (Міжнародна студентсько-аспірантська конференція «Україна–Польща: шлях до європейської співдружності»); 2003 р. (Міжнародний науково-практичний семінар молодих науковців «Україна–Польща: уроки Другої світової війни»); 2003 р. (Міжнародна конференція молодих вчених «Україна–Польща: шлях до європейської співдружності»); 2004 р. (Регіональна наукова конференція «Депортація українців з етнічних земель – трагічна сторінка в історії нашого народу»); 2006 р. (Наукова конференція «Депортація українців з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. та її оцінка в сучасних наукових дослідженнях»).

Учасників заходу привітало керівництво Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, представники Тернопільської обласної державної адміністрації й Тернопільської міської ради.

Пленарне засідання відбувалося у конференц-залі Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Першою було заслухано доповідь кандидата історичних наук Володимира Кіцака про становлення західного кордону СРСР. Опираючись на документи, автор стверджував, що депортація українців була необхідною передумовою стабілізації радянсько-польського кордону, і з цим погодилися не тільки польські еміграційний та комуністичний уряди, але й західні альянти.

Саму угоду між РНК УРСР та ПКНВ від 9 вересня 1944 р. детально проаналізував професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії ТНПУ Іван Зуляк, зосередивши увагу на псевдогуманних деталях договору, втілити які в тогочасних суспільно-політичних реаліях УРСР було абсолютно неможливо, що, врешті, й не ставилося за мету тогочасним керівництвом республіки. Відзначено, що насправді наділяти депортованих житлом та приватною землею в умовах повсюдного поширення колгоспів ніхто не збирався. Також науковець проаналізував соціальний, економічний та ідеологічний підтекст угоди, внаслідок якої близько півмільйона українців були депортовані з Лемківщини, Холмщини, Надсяння й Підляшшя.

Ґрунтовною була доповідь професора, директора Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Миколи Литвина, який детально проаналізував операцію «Вісла» 1947 р., довівши, що, відповідно до мети і засобів проведення, ця операція мала всі ознаки, властиві етноциду й була покликана раз і назавжди вирішити українське питання в Польщі шляхом повної асиміляції українців та безпосереднім знищенням незгодних. Водночас науковець наголосив на необхідності детального вивчення депортаційних процесів науковцями України і Польщі й зауважив на неприпустимості політичного втручання в історичну науку політиків, як це мало місце в Польщі.

Роль і місце спогадів депортованих у реконструкції самих депортацій, окреслила молодий науковець, аспірантка Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Юлія Павлів. Водночас

вона наголосила на труднощах та проблемах в процесі опитування, які мусять вирішувати дослідники та необхідності дотримання принципу об'єктивності історичної науки в інтерпретації загалом суб'єктивних спогадів очевидців тих подій.

Гостру дискусію викликала доповідь кандидата історичних наук Дмитра Байкеніча, який пов'язав депортацію із наступними неминучими русифікаційними процесами на теренах Східної, Південної і навіть Центральної України. Як довів науковець, урядові кола УРСР були зацікавлені у якнайшвидшій радянській та обов'язковій русифікації депортованих з Лемківщини й Холмщини, Надсяння й Підляшшя українців.

Як протікала соціалізація депортованих із Закарпаття українців на тлі складної соціально-політичної ситуації у Волинській області, де водночас відбувалось радянська, мобілізація в діючу армію та колективізація, проаналізував професор Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки Микола Кучерепа.

У доповіді магістранта Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Богдана Барана були проаналізовані способи й методи протидії депортації українців, які використовували бійці УПА на Закарпатті та окреслено їх роль в організації місцевого населення для уникнення примусового виселення.

У завершальній доповіді голова Тернопільської обласної організації Всеукраїнського товариства «Лемківщина» Олександр Венгринович дав узагальнену оцінку етапам депортації, підкресливши її незаконність та насильницький характер впродовж всього процесу. Доповідь ґрунтувалась не тільки на широкій документальній основі, але й на значній кількості спогадів очевидців тих подій, в тому числі й на особистих враженнях, як безпосереднього свідка депортації.

Загалом, науковці відзначили, що депортації українського населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя впродовж 1944–1947 рр. були здійснені за згоди союзників антигітлерівської коаліції, координації зусиль СРСР і прорадянських режимів Польщі й Чехословаччини. За тогочасної геополітичної ситуації їх уникнути було неможливо. Депортацію українців із цього українського етнічного терену можна умовно поділити на чотири етапи. Перший – від жовтня 1944 р. – до липня 1945 р. в УРСР, під час якого депортація здійснювалась під тиском польської адміністрації та терору польських підпільних формувань. Другий – від вересня 1945 р. – до листопада 1946 р., коли переселення в УРСР здійснювалось за участю війська та інших репресивно-силових структур. Третій – від квітня – до жовтня 1947 р., коли в ході операції «Вісла» брутально депортовано українців на так звані «понімецькі землі» Польщі. Зауважимо, що на території Надсяння і Лемківщини другий етап в основному завершився у липні 1946 р., а третій – у липні 1947 р. Четвертий, заключний етап, – вирівнювання польсько-радянського кордону 1951 р. у районі Устриків Дольних (Дрогобиччина). Жертвами переселенсько-депортаційних акцій 1944–1951 рр. стало більше 700 тис. українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя.

На думку дослідників, операція «Вісла» 1947 р. була військово-політичною депортаційною акцією, спрямованою на асиміляцію опозиційно налаштованих українців, які здавна проживали на Лемківщині, Надсянні та Холмщині. Це була депортація за національною ознакою, тобто з тавром етнічної чистки, з якою погодилася Москва як з доконаним фактом.

Українсько-польський етнополітичний конфлікт на завершальному етапі Другої світової війни, до розпалювання якого долучилися німецькі й радянські чинники, став приводом для радянського і польського керівництва вирішити за давним міжетнічний конфлікт шляхом проведення депортацій українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя до УРСР та поляків з Галичини і Волині до Польщі. Вказана акція мала, на думку зверхників Кремля, не лише нормалізувати вибухонебезпечну суспільно-політичну ситуацію на українсько-польсько-білоруському пограниччі, але й сприяти вирішенню повоєнних фінансово-господарських проблем, зокрема на півдні та сході УРСР. Для Варшави йшлося також про розгром прикордонних відділів УПА, а загалом – ліквідацію української національної меншини, асиміляцію опозиційно налаштованих переселенців у польському середовищі. Злочинні московсько-варшавські плани підтримали керівники США та Великої Британії. Разом із новим радянсько-польським кордоном три керівники антигітлерівської коаліції схвалили на Кримській конференції 1945 р. необхідність репатріації в СРСР усіх радянських громадян або емігрантів без громадянства (репатріанти, як правило потрапляли з німецьких концтаборів у радянські фільтраційні табори, а далі – в ГУЛАГ). Що ж до повоєнної Польщі, то вона стала смиренним виконавцем політики Кремля. 21 квітня 1945 р. у Москві підписано польсько-радянський договір про дружбу, взаємодопомогу і співпрацю, який підтвердив радянський погляд на кордони Польщі й радянський контроль над суспільно-політичним життям у Польщі. Власне він прив'язав країну до радянського табору щонайменше на декілька десятиліть.

Депортації корінного етносу є найважчою формою політичних репресій, яка за своєю суттю і характером здійснення може прирівнюватися до етноциду. На жаль, сучасний польський політикум

намагається маргінелізувати, применшити масові депортації українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя в 1944–1951 рр., насамперед брутально проведену операцію «Вісла» 1947 р., в ході якої за сприяння силових структур Польщі, Чехословаччини та СРСР було депортовано на північ Польщі понад 150 тис. західних українців. Безпідставна ухвала польського сейму щодо українсько-польського протистояння на Волині 1943 р. від 11 липня 2016 р., вихід у прокат виразно антиукраїнського художнього фільму «Волинь» частково призупинили конструктивний діалог науковців та представників влади обох країн щодо вшанування жертв українсько-польського протистояння у період Другої світової війни та повоєнні роки.

Завершальним етапом цьогорічної конференції в Тернополі стало прийняття ухвали, підписаної учасниками цього наукового форуму, в якій, зокрема, зазначені наступні вимоги:

– дати політичну та правову оцінку угоді «Про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з території УРСР», підписаної 9 вересня 1944 р., акції «Вісла», (1947 р.), договору від 15 лютого 1951 р. Визнати угоду, акцію «Вісла» та договір незаконними і засудити їх як порушення прав і свобод громадян;

– провести у Верховній Раді України парламентські слухання з метою розв'язання проблем, викликаних виселенням етнічних українців з території Польщі;

– прийняти Закон України «Про визнання депортованими осіб, примусово переселених в 1944–1946 рр., 1951 р. з території Польщі в Україну» з метою відшкодування моральних і матеріальних збитків;

– надати депортованим, їх нащадкам і членам їх родин та сімей можливість спрощеного перетину українсько-польського кордону з метою відвідування родичів, вшанування пам'яті жертв депортації у місцях масових поховань, впорядкування могил;

– створити державну програму збереження культурної спадщини та відродження Лемківщини, Холмщини, Надсяння і Підляшшя з метою відновлення цих етнічних груп українського народу;

– провести в 2017 р. на державному рівні відзначення 70-річчя акції «Вісла» та видати відповідний Указ Президента України;

– профінансувати наукові дослідження, присвячені українсько-польсько-німецько-радянським відносинам у ХХ ст., зокрема наслідкам депортацій українців з їх етнічних земель;

– надавати державну правову і матеріальну допомогу суспільно-культурним товариствам депортованих українців Закарпаття, українським навчальним закладам, музеям, редакціям теле- і радіопередач, часописів в Україні та Польщі;

– профінансувати будівництво Музейного комплексу історії, побуту і культури українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя у м. Винники (Львівська область; 1,5 га) у відповідності до Указу Президента України № 1330/2005 «Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі».

– рекомендувати Верховній Раді України, Українському інституту національної пам'яті надати об'єктивну правову і політичну оцінку депортації сотень тисяч українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя і визнати дії тогочасної комуністичної влади ПНР депортаціями за етнічною ознакою і відповідно надали їхнім жертвам статус депортованих;

– рекомендувати державній владі України вшанування жертв депортацій та трагедію злочинної операції «Вісла», організованою польською та радянською влади не лише на регіональному, а й на загальнонаціональному рівні.

Загалом конференція пройшла на високому науковому та організаційному рівні й отримала чимало позитивних відгуків у численних інтерв'ю та коментарях. Перебіг конференції та її рекомендації було висвітлено в місцевих ЗМІ.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білик Надія – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Блищик Ольга – здобувач факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Гавліч Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Гірна Наталія – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Гнип Ігор – кандидат історичних наук, завідувач кафедри спеціальної фізичної підготовки Львівського державного університету внутрішніх справ.

Грон Вікторія – кандидат історичних наук, викладач англійської мови та історії державного навчального закладу «Черкаський професійний ліцей».

Делятинський Руслан – магістр історії, старший лаборант кафедри гуманітарних і фундаментальних дисциплін Івано-Франківського навчально-наукового інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Іваник Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.

Каюк Анна – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Кізлова Антоніна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, факультет соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Кіцак Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кононенко Валерій – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Лубкович Наталія – кандидат історичних наук, голова циклової комісії суспільних дисциплін Галицького коледжу імені В'ячеслава Чорновола.

Луцай Юрій – здобувач кафедри всесвітньої історії історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Малярчук Олег – доктор історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Марущенко Олександр – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історіографії і джерелознавства ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Мельник Віра – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Мельник Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка».

Мясникова Анастасія – аспірант кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Орлов Владлен – кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-дослідного сектору науково-освітньої роботи Полтавського музею авіації і космонавтики, відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Панафідін Ігор – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Криворізького державного педагогічного університету.

Пилипів Ігор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних і фундаментальних дисциплін Івано-Франківського навчально-наукового інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.

Рубан Микола – здобувач Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Савицька Ольга – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Скороход Ольга – аспірант кафедри суспільних наук та документознавства Центральноукраїнського національного технічного університету.

Сова Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури.

Терещенко Олександр – аспірант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Торопцева Альона – аспірант Відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Чучко Дмитро – аспірант кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Шевченко Марія – аспірант ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Штогрин Іванна – магістрант гуманітарного факультету Краківської гірничо-металургійної академії імені Станіслава Сташіца (Польща, м. Краків).

ЗМІСТ

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	3
Ігор Панафідін	
ІСТОРИОГРАФІЯ ДАВНЬОЇ СПАРТИ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ	3
Владлен Орлов	8
ОГЛЯД СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ІСТОРІЇ	
ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ В УКРАЇНІ ХІХ СТ. – 1939 Р.	
(НА ПРИКЛАДІ ГРОМАД СВІДКІВ ЄГОВИ ТА П'ЯТИДЕСЯТНИЦЬКИХ РУХІВ)	8
Надія Білик	
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ	
В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА ЛЮДВІКА КУБАЛІ	12
Микола Іваник	
«WIADOMOŚCI STATYSTYCZNE O STOSUNKACH KRAJOWYCH» («СТАТИСТИЧНІ	
ВІДОМОСТІ ПРО КРАЙОВІ ВІДНОСИНИ») ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МІСЦЕВОГО	
САМОВРЯДУВАННЯ В ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	20
Ольга Скороход	
РОЛЬ НАРОДНОЇ ТА УРЯДОВОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ	
У ДОРЕФОРМЕНИЙ ЧАС: ІСТОРИОГРАФІЯ	25
Анастасія Мясникова	
МУНІЦИПАЛЬНА ВЛАДА МІСТА ХАРКОВА (1871–1917 РР.)	
У ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ДОСЛІДНИКІВ	33
Андрій Сова	
ОЛІМПІЙСЬКА ТЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ	
УКРАЇНСЬКИХ СОКІЛЬСЬКИХ ВИДАНЬ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	36
Альона Торопцева	
МЕМУАРИ ШАРЛЯ ДЮБРОЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ	
ЛІТЕРАТУРИ ЯК ГОЛОВНОГО ЧИННИКА СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ	
САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	40
Іван Зуляк	
РАДЯНОФІЛЬСЬКІ ВИДАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ «ПРОСВІТИ»	
В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ	44
Ігор Гнип	
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ШПАЛЬТАХ	
МІЖВОЄННИХ ГАЛИЦЬКИХ ГАЗЕТ – НАПРЯМКИ РОБОТИ	52
Вікторія Грон	
УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СИСТЕМІ СУБОРДИНАЦІЇ СОЦІУМІВ	
ЗГІДНО КОНЦЕПЦІЇ В. Е. Д. АЛЛЕНА	58
Марія Шевченко	
МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ФОНДУ	
АКАДЕМІКА К. ВОБЛОГО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО	63
Олександр Марущенко	
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ПОЧАТОК	
НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РР.	67
Олег Малярчук	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ	
УРСР В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ	72
Іванна Штогрин	
МІСЬКА ІСТОРІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУЦІ:	
НА ПРИКЛАДІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА	81
Анна Каюк	
ТРАНСФОРМАЦІЇ В РЕДАКЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ	
ЖУРНАЛУ «ОГОНЕК» В ПЕРЕДДЕНЬ «ПЕРЕБУДОВИ»	88
Валерій Кононенко	
ЄВРЕЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ПОДІЛЛЯ	
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. У ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ	92
Ольга Савицька	
УКРАЇНА У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ЕНЕРГЕТИЧНОМУ ПРОСТОРИ:	
СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИОГРАФІЯ	97

ІСТОРИЯ РЕЛІГІЇ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН	100
Юрій Луцай	100
РЕЛІГІЙНІ УЯВЛЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ АВТОРІВ XIII–XIV СТ.....	100
ПРО ПІВНІЧНУ РУСЬ	100
Дмитро Чучко	106
МАТЕРІАЛЬНА ПІДТРИМКА ЦЕРКОВНИХ ІНСТИТУЦІЙ	106
З БОКУ ГОСПОДАРІВ МОЛДАВІ В XV–XIX СТ.	106
Ольга Блищик.....	111
ШЛЯХИ ПРОНИКНЕННЯ РЕФОРМАЦІЙНИХ ІДЕЙ	111
НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI СТ.	111
Антоніна Кізлова	114
ВЗАЄМОДІЯ БРАТІЙ З БОГОМОЛЬЦЯМИ У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ УСПЕНСЬКІЙ ЛАВРІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)	114
Ігор Пилипів, Руслан Делятинський	122
СТАНОВЛЕННЯ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ	122
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	122
Микола Рубан.....	127
ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ	127
НА ДОНЕЧЧИНІ 1920–1930 РР.	127
ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА.....	131
Олександр Терешенко	
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СПАДЩИНА І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА	131
Ольга Тарасенко	
ШТРИХИ ДО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПОРТРЕТУ ІСТОРИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА – В. ДОМБРОВСЬКОГО, М. КОСТОМАРОВА, П. ПАВЛОВА	136
Ірина Гавліч	
ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ У ПРАЦЯХ ІВАНА ФРАНКА	148
Наталія Гірна	
ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ТА ПОЧАТКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА КРЕВЕЦЬКОГО	151
Роман Мельник, Віра Мельник	
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ НАСЕЛЕННЯ ДО ВІЙНИ У ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ В. ПЕТРИВА (20–30-ТІ РР. XX СТ.).....	155
Наталія Лубкович	
РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА ТА ЖУРНАЛІСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ХРАПЛИВОГО У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 РР.).....	160
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	164
Іван Зуляк, Володимир Кіцак	
ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ: НАУКОВИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРСИ, ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ».....	164
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	167

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 2. – Ч. 2. – 172 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 01.12.2016 р. Підписано до друку 02.12.2016 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 20,0.
Замовлення 204. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15. 01. 2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD);
- параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.

Текст статті оформляється у такому порядку:

- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з Національним стандартом України 2016 р. «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, Klish Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»